

An aerial, high-angle photograph of a city street featuring a prominent zebra crossing with wide white stripes. Several pedestrians are captured in motion, walking across the crossing and along the sidewalks. The scene is set during the day, with shadows cast by the people and the stripes of the crossing. The overall color palette is dominated by the dark asphalt and the bright white of the crossing stripes.

NOWE TRENDY W NAUKACH O SPOŁECZEŃSTWIE

WYZWANIA I PERSPEKTYWY

TOM 1

Redakcja:
Paulina Pomajda, Ewelina Chodźko

Lublin 2023

**Nowe trendy w naukach
o społeczeństwie –
wyzwania i perspektywy. Tom 1**

**Nowe trendy w naukach
o społeczeństwie –
wyzwania i perspektywy. Tom 1**

Redakcja:
Paulina Pomajda
Ewelina Chodźko

Lublin 2023

**Wydawnictwo Naukowe TYGIEL składa serdeczne podziękowania
zespółowi Recenzentów za zaangażowanie w dokonane recenzje
oraz merytoryczne wskazówki dla Autorów.**

Recenzentami niniejszej monografii byli:

- dr hab. Ryszard Kamiński, prof. UAM
- dr Alicja Antas-Jaszczuk
- dr n. med. Agnieszka Bartoszek
- dr Katarzyna Bąkowicz
- dr Zbigniew Bujak
- dr Agnieszka Franczyk
- dr Izabela Kiełtyk-Zaborowska
- dr Patrycja Lipold
- dr Małgorzata Marcysiak
- dr Iwona Piekunko-Mantiuk
- dr Ewa Trojanowska
- dr Beata Winnicka
- dr inż. Wioletta Wróblewska
- dr Dominik Ziarkowski
- dr Patrycja Ziełńska

Wszystkie opublikowane rozdziały otrzymały pozytywne recenzje.

Skład i łamanie:
Monika Maciąg

Projekt okładki:
Marcin Szklarczyk

Korekta:

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe TYGIEL sp. z o.o.

ISBN 978-83-67881-28-9

Wydawca:
Wydawnictwo Naukowe TYGIEL sp. z o.o.
ul. Głowackiego 35/341, 20-060 Lublin
www.wydawnictwo-tygiel.pl

Spis treści

Andrzej Januszewski	
Motywacja osiągnięć u dzieci z rodzin dysfunkcyjnych.....	7
Elżbieta Januszewska	
Zespół stresu pourazowego u dzieci i młodzieży – diagnoza, skutki	30
Izabella Jasik	
Złość i agresja u młodzieży z zaburzeniami zachowania	54
Ewa Cieplińska-Truchan	
Funkcjonowanie psychospołeczne osób w okresie starości.....	78
Dominik Kupczyk	
Wymiar psychologiczny nowoczesnej transformacji społecznej (Cyfryzacja)	88
Angelika Kleszczewska-Albińska	
Wypalenie szkolne w okresie późnego dzieciństwa oraz we wczesnej adolescencji: Czynniki ryzyka, czynniki chroniące i profilaktyka – przegląd teoretyczny	105
Maria Merklinger-Soma, Ewa Wilczek-Rużyczka	
Wpływ czynników demograficzno-społecznych na poziom poczucia własnej skuteczności u pielęgniarek	119
Róża Kucharewicz	
Przygotowanie psychiczne zawodników do walki w boksie amatorskim	128
Jacek Piotr Kwaśniewski	
Wybrane aspekty zrównoważonego rozwoju powiatu pilskiego w obszarze społecznym.....	140
Agnieszka Bera	
Przygotowanie lidera do roli menedżera	156
Monika Pawłowska	
Edukacja zdrowotna współczesnego społeczeństwa	174
Maria Selwent, Witold Witkowski, Jarosław Wróblewski	
Finasowanie portugalskich startupów w latach 2017-2022	189
Adrianna Liedke	
Nietypowe obiekty noclegowe jako atrakcja turystyczna na wybranych przykładach z Polski.....	206

Majka Łojko	
Ekonomia społeczna na rzecz wsparcia uchodźców wojennych z Ukrainy	223
Anna Maria Krawczyk	
Ekoterroryzm – ewolucja metody. Od kontroli obywatelskiej do przejęcia kompetencji władzy publicznej. Wybrane przykłady	234
Magdalena Szulc	
Język Roberta Biedronia na Twitterze jako narzędzie kreowania wizerunku	278
Indeks Autorów	289

Motywacja osiągnięć u dzieci z rodzin dysfunkcyjnych

*Trzeba się porozumieć,
trzeba się pogodzić.
I trzeba przebaczać.
Często wystarczy przeczekać*
Janusz Korczak

*Wszystko, co osiągnięte tresurą,
naciskiem, przemocą,
jest nietrwale, niepewne, zawodne.*
Janusz Korczak

1. Wstęp

Motywacja do uzyskiwania sukcesów w życiu jest wewnętrznym czynnikiem, który inspiruje, integruje i ukierunkowuje zachowanie człowieka. Jednym z interesujących aspektów dotyczących zagadnienia motywacji jest motywacja osiągnięć rozumiana jako tendencja do osiągania i przekraczania standardów doskonałości związana z odczuwaniem pozytywnych emocji w sytuacjach zadaniowych spostrzeganych jako wyzwanie. Badania psychologiczne i pedagogiczne wskazują, że poziom motywacji osiągnięć u dzieci z rodzin dysfunkcyjnych jest niższy od poziomu motywacji osiągnięć dzieci rodzin, u których nie występuje żaden rodzaj patologii [1].

Dla rozwoju motywacji osiągnięć konieczne jest, by w młodszym okresie życia między dzieckiem a rodzicami, istniał pewien stopień bliskości i przyjaźliwości. Do wytworzenia się prawidłowej motywacji osiągnięć potrzebna jest atmosfera akceptacji dziecka ze strony rodziców. Obojętni, nietroszczący się rodzice nie stwarzają warunków dla rozwoju ambicji, która jest ważnym elementem motywacji osiągnięć. Dzieci z rodzin dysfunkcyjnych przejawiają niski poziom motywacji osiągnięć, gdyż nie miały one dojrzałych relacji ze swoimi rodzicami, opartych na wzajemnej akceptacji, miłości i poczuciu bezpieczeństwa. Często były one karane, nadmiernie krytykowane, poniżane przez swoich dysfunkcyjnych rodziców kształtując w swoich dzieciach zaniżony obraz siebie. Konsekwencją takich zachowań jest niski poziom motywacji osiągnięć [2].

Wyniki badań zaprezentowane przez M. Akram oraz M. Ghani [3] dowodzą, że na motywację osiągnięć ma wpływ poczucie bezpieczeństwa, przynależności i oparcia w dzieciństwie. Niski poziom motywacji osiągnięć świadczy o większej tendencji do unikania porażek w podejmowanym działaniu. Takie osoby wybierają często zadania łatwe lub bardzo trudne. Pozwala im to na uniknięcie upokorzenia wynikającego z doznania porażki. Wykazują lęk przed niepowodzeniem, w razie zaś doznania go nie zmieniają swoich decyzji, lecz mogą podwyższać swój poziom aspiracji, co jest powodem

¹ anjan@kul.pl doktor nauk społecznych, Instytut Psychologii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Katedra Psychologii Ogólnej.

upartego dążenia do osiągnięcia celów przekraczających ich możliwości oraz przejawiania nierealistycznych postaw.

Z kolei A. Mehrabian [4] definiuje motywację osiągnąć jako cechę osobowości jednostki, która wyraża się w potrzebie zdobywania sukcesów w różnych sferach życiowych. Warunkiem pomyślności w działaniu jest konsekwencja, wytrzymałość i włożony wysiłek jednostki. Motywację osiągnąć obejmuje zbiór cech, do których należą m.in. pragnienie i dążenie do sukcesu, niski poziom lęku przed niepowodzeniem, gotowość do podejmowania ryzyka, zdolność do odraczania gratyfikacji, orientacja przyszłościowa w myśleniu oraz realistyczny poziom aspiracji [por. 4].

Kolejne spojrzenie na motywację osiągnąć prezentują K.S. Balistreri oraz M. Alvira-Hammond [5] według których motywacja jest potrzebą, która stymuluje jednostkę do działania, aby jak najszybciej i najefektywniej osiągnąć lub przekroczyć wysokie standardy. Wymieniają szereg czynników, które mogą wpływać na ukształtowanie się motywacji osiągnąć. Należą do nich m.in. potrzeby i hierarchia wartości osoby, styl atrybucji, interpretowanie, źródeł niepowodzeń i sukcesów, źródło umiejscowienia poczucia kontroli, a także społeczeństwo, w którym jednostka żyje. Warto w tym miejscu podkreślić, iż czynniki pobudzające osobę do działania mogą pochodzić z nacisków zewnętrznych, presji otoczenia lub też z przewidywalnych korzyści – jest to przykład motywacji zewnętrznej. Motywacja zewnętrzna zachęca do działania, które jest w jakiś sposób nagradzane lub które pozwala uniknąć kary. W przeciwieństwie do tego motywacja wewnętrzna pobudza do działania, które jest wartościowe samo w sobie i sprawia jednostce przyjemność już na etapie rozwiązywania zadania. Najważniejszą funkcję pełnią postawy rodzicielskie. Rodziny, które w pełni spełniają standardy wychowawcze, kształtują u dzieci wysokie wymagania względem swoich oczekiwań i ambicji. Mają wysokie aspiracje jednocześnie, wykazują wysoką motywację do uzyskiwania ważnych dla nich osiągnięć. Natomiast dzieci pochodzące z rodzin dysfunkcyjnych przejawiają niskie potrzeby w zdobywaniu sukcesów. Przejawiają niską motywację osiągnąć [por. 6]. Celem artykułu jest charakterystyka motywacji osiągnąć u dzieci pochodzących z rodzin dysfunkcyjnych.

2. Problematyka motywacji osiągnąć – znaczenie pojęcia, definicje

W literaturze przedmiotu istnieją różne określenia terminu motyw. Pochodzi on, od słowa *lać. movere*, które oznacza poruszać, popychać. K. Obuchowski [7] określa motyw mianem niezaspokojonej potrzeby. Potrzebę można uznać za dyspozycję motywacyjną. Owa dyspozycja jest właściwością organizmu żywego odziedziczoną lub nabytą w toku życia osoby ludzkiej. Przykładem potrzeby dziedzicznej jest potrzeba zaspokojenia pragnienia, natomiast potrzeba uznania jest nabyta, powstała w wyniku wychowania, oddziaływania środowiska, tradycji społecznych, kulturowych lub innych czynników. Jarosz stwierdza, że niezaspokojona potrzeba jest motywem, który pobudza do podjęcia lub kontynuowania już wzbudzonego działania zmierzającego do osiągnięcia celu, który przynosi zaspokojenie potrzeby.

E.A. Murray, P.H. Rudebeck [8] stwierdzają, że motyw jest wewnętrznym czynnikiem, który organizuje, ukierunkowuje, inspiruje zachowanie człowieka. Zakładają, że motywu nie można bezpośrednio obserwować, lecz przyjmuje się jego istnienie poprzez obserwację, zachowania lub przyjmuje się jako fakt po to, by wyjaśnić czyjeś postępowanie. Składa się on zazwyczaj z dwóch komponentów, którymi są popęd i cel lub nagroda.

Popęd odnosi się do wewnętrznych procesów mobilizujących jednostkę do działania. Drugi komponent to motyw do uzyskania określonego celu lub nagrody. Zdobyć go przez jednostkę znacząco redukuje napięcie, daje zaspokojenie, w wyniku czego dany motyw przestaje na chwilę kierować zachowaniem człowieka.

Z kolei M. Ossowska [9] wyróżniła cztery podstawowe znaczenia tego terminu:

- jako wszelkie czynniki wyznaczające postępowanie, ale mieszczące się w obrębie ciała;
- za motyw uznaje się czynnik psychiczny, wyznaczający postępowanie w danej sytuacji;
- motyw rozumiany jako trwała siła, dyspozycje wyznaczające postępowanie;
- motyw do wyobrażenia celu postępowania.

W psychologii oraz w innych naukach były podejmowane różnorodne próby rozwiązywania problemu motywacji. Wytworzyło się bardzo silnie utrwalone przekonanie, że motywacja jest to bliżej nieokreślona siła, energia jakiś czynnik tkwiący w człowieku, który popycha go do działania. Bardzo dużą rolę przypisywano w tych procesach emocjom, niezmiernie charakterystycznym „mocem psychicznym”, które prowadziły jednostkę do określonych celów. Jednak wielu psychologów wskazywało na to, że motywy ludzkich działań są świadome, oraz że podlegają kontroli i nie zawsze mają charakter emocji. Wykazano również, że jeżeli pojawią się warunki określone terminem motywacja, to wówczas pojawi się pożądana przez otoczenie aktywność, jeśli jednak nie pojawią to osoba, pozostanie bierna i obojętna wobec niektórych celów, które mogą mieć bardzo ważną wartość w jej życiu lub dla otoczenia.

W psychologii motywacja służy do opisu mechanizmów, które powodują uruchomienie, podtrzymywanie i zakończenie zachowania. Owe mechanizmy dotyczą zarówno zachowań prostych oraz złożonych, wewnętrznych i zewnętrznych, poznawczych i afektywnych [6].

Według J. Nuttina [10] motywacja jest procesem dynamicznym, a oprócz tego jest informacyjnym aspektem relacji „ja- świat” i wyraża się w aktywnym zachowaniu skierowanym na określone cele. Wyróżnia on motywację wewnętrzną i zewnętrzną. Pierwsza wywołuje zachowanie samoistne, które już samo w sobie może być celem, druga natomiast działanie, które jest tylko środkiem do osiągnięcia celu.

We współczesnej psychologii motywacja rozumiana jest jako proces, który pełni rolę kierowania czynnościami, tak aby doprowadziły one do określonego wyniku, stanu rzeczy. Wynikiem może być zmiana zewnętrznego stanu rzeczy lub zmiana w samym sobie czy też zamiana własnego położenia. Dla powstania procesu motywacyjnego muszą być spełnione dwa podstawowe warunki; wynik musi być oceniany przez osobę jako użyteczny oraz jednostka musi mieć przekonanie, że wynik da się w danych warunkach osiągnąć z prawdopodobieństwem większym od zera. Poprzez te założenia, zrodziła się w nurcie psychologii potrzeba poznania i zbadania motywacji osiągnięć. Motywację osiągnięć definiowano w bardzo różny sposób. Ogólnie przyjęto, że za motywację osiągnięć rozumiemy tendencję do osiągania i przekraczania standardów doskonałości, związaną z odczuwaniem pozytywnych emocji w sytuacjach zadaniowych, spostrzeganych jako wyzwanie. Nie ma motywacji osiągnięć bez potrzeby osiągnięć. Potrzeba osiągnięć to dążenie do tego, żeby dobrze zaprezentować się ze względu na pewne standardy doskonałości. Osoba charakteryzująca się wysoką potrzebą osiągnięć pragnie uzyskiwać wysokie wyniki, czy sukcesy przy realizacji zadań stanowiących

dla niej wyzwanie nie tylko ze względu na osiągnięcie samego sukcesu, ale po to, aby po prostu zrobić to dobrze [11].

W pracach J.L. McClellanda, M.M. Botwinick i współ. [12] na temat motywacji osiągnięć jest ona ukazana jako zgeneralizowana cecha, która wpływa na zachowanie jednostki w każdej sytuacji, w którą uwikłane jest współzawodnictwo. Inni badacze, jak się okazuje, mają odmienne zdania. Potrzeba osiągnięć, tak jak się ją zazwyczaj mierzy, złożona jest z wielu czynników między innymi, takich jak: potrzeba osiągnięć w uczeniu się, samozadowolenie osoby z siebie, motywacja do realizacji własnych życzeń, orientacja na osiągnięcia niezwiązane z procesem uczenia się, czy wewnętrzna presja do osiągnięć. Można również wspomnieć, że fantazja oraz inteligencja jednostki są również czynnikami związanymi z motywacją osiągnięć. J.W. Atkinson [13] tworząc swoją teorię motywacji osiągnięć, zakładał, że potrzeba osiągnięć oparta jest na trzech następujących zmiennych. Po pierwsze na motywacji osiągnięć. Po drugie na oczekiwaniach, że z pewnymi działaniami powiązane są osiągnięcia, i w końcu po trzecie na względnej sile atrakcyjności samej tendencji do osiągnięcia czegoś na tle atrakcyjności innych konkurencyjnych zadań. Traktują orientację na uzyskanie osiągnięć jako wynikającą z dwóch przeciwstawnych tendencji: do uzyskania sukcesu i do unikania porażki.

Natomiast J. Reykowski [14] uważa, że cechą charakterystyczną mechanizmu motywacji osiągnięć jest ostrzeżenie rzeczywistości w wymiarze sukces-niepowodzenia, stawianie sobie coraz wyższych wymagań, skłonność do dostrzegania w rzeczywistości standardów doskonałości i moc je osiągnąć i przekraczać. Uważa on również, że jest to mechanizm „samopobudzający” do działania, do ciągłego rywalizowania z innymi lub samym sobą. Jeśli będzie on wcześniej wykształcony może stać się siłą, która czasami może bezgranicznie ovladnąć człowiekiem i podporządkować wszystkie inne potrzeby.

Badania psychologiczne wykazały, że osoby z silną tendencją osiągnięć uczą się wykonywać niektóre czynności szybciej, ale nie należy wnioskować na tej podstawie, że jednostki silnie umotywowane uzyskują lepszy wynik w dowolnych czynnościach wszelkiego typu. Istnieją również wyniki badań wykazujące cechy charakterystyczne osób z wysoką motywacją osiągnięć. Okazało się, że niełatwo one ulegają motywacji nagród zewnętrznych. Najlepiej spełniają daną czynność wtedy, gdy uzyskują satysfakcję z uzyskanej pracy, której jakość mierzona jest danym standardem doskonałości Są to jednostki, które są pewne siebie, chętne do podejmowania indywidualnej odpowiedzialności, zawsze pragnące znać rezultaty swojej pracy. W nauce uzyskują dobre stopnie, aktywnie uczestniczą w życiu społeczności, do której należą. Jako towarzyszy pracy mogą wybierać nie tyle przyjaciół, ile ludzi, którzy dobrze znają się na rzeczy. Wykazują dużą odporność wobec presji środowiska społecznego. Wykazują chęć ponoszenia ryzyka na średnim poziomie w sytuacji, w których powodzenie zależy od ich umiejętności, unikają natomiast czystego ryzyka [15].

Motyw osiągnięć dokładnie został zbadany przez grupę badaczy pod kierunkiem D.C. McClellana [12]. Badania dotyczyły zadań wykonywanych w sytuacji, kiedy istnieje pewien wzór doskonałości i badany pragnie wypaść dobrze w porównaniu z tym wzorem. Otrzymane wyniki wykazały jednoznacznie, że osoby o wysokiej potrzebie osiągnięć charakteryzują się dążeniem do przekraczania wyznaczonych im norm wykonania oraz przeświadczenie, że wszystko potrafią zrobić dobrze.

Jak wskazuje literatura przedmiotu w lepiej zorganizowanych badaniach nad źródłem potrzeby osiągnięć, stosowano miary zachowania rodziców niezależnie od osób, u któ-

rych ocenia się poziom motywacji osiągnięć. Badano tzw. ćwiczenie samodzielności przez rodziców, to znaczy wywieranie nacisku na dziecko, żeby wcześniej opanowało umiejętności wykonywania określonych zadań tak, aby mogło wykonywać je bez pomocy i udziału rodziców, samodzielnie. Okazało się, że bardzo istotne były takie zmienne, jak płeć oraz poziom wykształcenia rodziców. Owe zmienne były związane z wiekiem oczekiwanego nabywania samodzielności. Okazało się, że bardziej wykształceni rodzice oraz matki na wszystkich poziomach wykształcenia w stopniu znaczącym bardziej oczekiwali wcześniejszego rozwoju samodzielności niż rodzice mniej wykształceni i ojcowie [16].

Literatura psychologiczna wskazuje, że motywacja osiągnięć ujemnie koreluje z lękiem. Badania takie przeprowadził J. W. Atkinson i współ [13] stwierdzając, że lęk przed sukcesem jest czynnikiem, który zmniejsza motywację osiągnięć. Osoby z wysoką motywacją osiągnięć mają wewnętrzne poczucie kontroli, wybierają przedmioty trudniejsze, wykazują wyższy poziom aspiracji w pracy i nauce, przejawiają niższą obawę przed wymaganiami życia codziennego, mają bogatsze zainteresowania i odczuwają większą satysfakcję z życia, są bardziej przywódcy i inicjujący działania. Przedmiotem wielu badań były zależności między potrzebą osiągnięć a zachowaniem w różnych sytuacjach. Wydaje się obecnie, że mierzony w ten sposób motyw wykazuje powiązania z innymi zachowaniami, lecz zależność ta jest złożona, gdyż bierze się tutaj pod uwagę nie tylko motyw osiągnięć, ale i również cechy sytuacji i czynności, poprzez które ten motyw się wyraża.

3. Wybrane modele motywacji osiągnięć

3.1. Model motywacji osiągnięć J. W. Atkinsona

J.W. Atkinson i współ. [13, por. 16] jest twórcą klasycznej teorii motywacji osiągnięć. Według niego termin motywacja odnosi się do wzbudzania tendencji do działania, które może prowadzić do jednego lub więcej skutków. Przy czym zwraca on uwagę, że motywacja odnosi się do końcowej siły tej tendencji, którą osoba doświadcza jako „chęci czegoś”. W badaniach nad motywacją osiągnięć skupiał się nad formalnymi jej wyznacznikami. Zakładał on, że w człowieku istnieje tendencja do osiągania sukcesu, która jest, iloczynem prawdopodobieństwa jego osiągnięcia z wielkością gratyfikacji owego sukcesu. Autor wysunął również tezę, że oba te komponenty są ze sobą ściśle powiązane; im łatwiejszy do osiągnięcia sukces tym jego wartość nagradzająca jest mniejsza. J.W. Atkinson wykazał, że oprócz tendencji osiągnięć istnieje również tendencja do unikania porażki. Wychodził on z założenia, że nie wszyscy ludzie dążą w swoim działaniu do osiągnięcia sukcesu. Niektórzy wykonują liczne zadania po to, by nie ponieść klęski. Tendencja do unikania niepowodzeń jest również iloczynem prawdopodobieństwa porażki z jego ujemną wartością niepowodzenia. Również i w tym wypadku oba komponenty są ze sobą powiązane, a mianowicie im pewniejsze jest odniesienie sukcesu, tym gorzej będzie się czuł człowiek, który dozna porażki.

Z tych założeń wynika jasno, że tendencja do unikania porażek jest najsilniejsza wówczas, gdy zadanie, które ma jednostka wykonać, jest o średnim stopniu trudności. W takim razie idąc o krok w rozważaniach, ludzie z wysoką tendencją do unikania porażek zawsze wybieraliby zadania łatwe, w których łatwo odnieść sukces, bo jest on oczywisty lub zadania o dużym stopniu trudności, bo chociaż prawdopodobieństwo sukcesu jest małe, ale za to doznana porażka nie przyniosła wstydu. J.W. Atkinson

i wspólnie [13] twierdzą, że każdy człowiek motywowany jest poprzez obie tendencje. Jednostka dąży do osiągnięcia sukcesu, jednocześnie chce uniknąć porażki. W zależności od rodzaju sytuacji mogą one być nasilane lub osłabiane. Autorzy w swoich badaniach skupiali się głównie na różnicach indywidualnych. Stwierdzono, że istnieją ludzie, u których tendencja osiągania sukcesu jest większa od motywu unikania porażki i odwrotnie. Pamiętać należy przy tym, że motywacja osiągnięć jest sumą obu tych motywów. Dlatego, że tendencja do unikania porażki ma zawsze wartość ujemną to motywacja osiągnięć, ma wartość dodatnią. Mamy wtedy do czynienia z sytuacją, w której tendencja do osiągnięć jest wyższa od tendencji do unikania porażki, a ujemną, gdy jest odwrotnie. Mówimy wtedy bądź o pozytywnej motywacji osiągnięć, bądź o ujemnej motywacji osiągnięć. Inne określenia, jakie używano: dodatni wzorzec motywacji osiągnięć i ujemny wzorzec motywacji osiągnięć. Osoby, które różnią się ze sobą poziomem motywacji osiągnięć, będą również różniły się wyborem stopnia trudności preferowanych zadań. Osoby o ujemnej motywacji osiągnięć będą uważały, że zadania o średnim stopniu trudności są dla nich za mało atrakcyjne, wręcz nieciekawe natomiast osoby o dodatnim wzorcu motywacji osiągnięć będą je uważały za godne zainteresowania i zaangażowania. Osoby o wysokim poziomie motywacji osiągnięć będą lepiej funkcjonowały w warunkach zadań o średnim poziomie trudności, będą bardziej zaangażowane i uparte w dążeniu do celu, jak również będą wykazywały większą odporność na stres i sytuacje trudne, konfliktowe.

3.2. Atrybucyjny model motywacji osiągnięć

Teorie atrybucji to opisujące potoczne wnioskowanie o przyczynach zdarzeń i przyczynach zachowań ludzi. Osoby czerpią więcej satysfakcji z osiągniętego sukcesu, gdy jest on odzwierciedleniem ich własnych możliwości i włożonego trudu, niż gdy jest on wynikiem szczególnego zbiegu okoliczności, czy został osiągnięty przypadkiem. Ludzie mający wysoki poziom motywacji osiągnięć mają dużą potrzebę uzyskiwania wiedzy na temat własnych umiejętności i możliwości. Osoby takie wybierają takie zadania, które tej wiedzy mogą dostarczyć. Zazwyczaj zadaniami dostarczającymi największej ilości informacji zwrotnych o własnych możliwościach i umiejętnościach są zadania o średnim stopniu trudności. Są bardziej preferowane, ponieważ zadania o małym stopniu trudności przynoszą pewny sukces, odnoszą go prawie wszyscy i dlatego są mało użyteczne. Zadania trudne natomiast przynoszą zazwyczaj porażkę. Jak łatwo zauważyć w tym ujęciu sukces nie mówi nic o umiejętnościach człowieka tylko jedynie o łatwości zadania. Zaznaczyć należy, że nie może ono być brana pod uwagę jako diagnostyczna dla umiejętności i możliwości człowieka [17].

M. Gilead, Y. Trope i N. Liberman [18] przeprowadzili badania, w których manipulowali stopniem trudności zadania. Wyniki pokazały jednoznacznie, że osoby z wysokim poziomem motywacji bardziej preferowały zadania o średnim stopniu trudności. Kontrowersje wynikające między podejściem klasycznym a atrybucyjnym nie polegają na różnicy paradygmatów, ale z interpretacji analogicznych zależności. Owe zależności nie znajdują potwierdzenia w wynikach badań. Wyniki badań wykazują, że bez względu na poziom motywacji osiągnięć ludzie i tak preferowali zadania o średnim stopniu trudności. Natomiast osoby z wysokim poziomem motywacji osiągnięć wykazywali większe zaangażowanie i determinację niż osoby o ujemnym wzorcu motywacji osiągnięć. Wykazano również, że gdy badani mają do czynienia z serią zadań, dzięki którym

doświadczają sukcesów osoby z pozytywną motywacją osiągnięć, są skłonni bardziej preferować zadania trudne. W najnowszych badaniach nad motywacją osiągnięć psychologowie skupiają się na innych jej elementach na przykład takich jak: cel, który bierze pod uwagę osoba przy wykonywaniu zadania, a nie tylko na stopniu trudności zadania i na związanych z nim osiągniętych sukcesach i porażkach.

3.3. Alternatywne ujęcia motywacji osiągnięć

Alternatywne ujęcia motywacji osiągnięć można nazwać jako te, które biorą pod uwagę w swoich rozważaniach cel, jaki podmiot zakłada przy wykonywaniu różnych zadań. W literaturze psychologicznej wyróżnia się dwa cele. Może to być orientacja na:

- poziom wykonania, która charakteryzuje się tym, że osoba wykazuje się wyższymi umiejętnościami od innych podczas wykonywania zadania,
- na osiąganie mistrzostw, czyli rozwój własnych kompetencji oraz umiejętności i osiągnięcie poprzez to wyższego poziomu wykonania zadania w przyszłości.

Najlepszym przykładem, jaki może służyć do wyjaśnienia tych orientacji, może być nauka na przykład historii. Bo albo można się uczyć, żeby dostawać dobre stopnie i wtedy, mamy do czynienia z orientacją nastawioną na poziom wykonania, albo po to, by dostać się na studia historyczne (wtedy mówimy o orientacji na osiągnięcie mistrzostwa). Większość wyników badań naukowych zakłada, że orientacja a osiąganie mistrzostwa sprzyja preferowaniu przez jednostkę zadań o średnim stopniu trudności, uporczywości w dążeniu do celu (pomimo osiągniętych sukcesów lub porażek), oraz sobą taka przejawia bardzo duże zaangażowanie w podejmowane zadania. Natomiast jednostki o orientacji nastawionej na poziom wykonania charakteryzują się wycofaniem się z wysiłku w momencie, kiedy doznają porażki. Preferują one zadania bardzo łatwe i często rezygnują z kontynuowania działań w wypadku pojawienia się jakichkolwiek niepowodzeń [19].

A.J. Elliot [20] twierdzi, że orientacja na poziomie wykonania może wiązać się jednocześnie z unikaniem porażek, jak i z potrzebą osiągnięcia sukcesu. Natomiast nastawienie na osiąganie mistrzostwa łączy się tylko z nastawieniem na uzyskiwanie sukcesów. Swoje twierdzenia wyprowadził, łącząc powyższe podejście z klasycznym modelem Atkinsona. Wykazał on również poprzez przeprowadzone badania, że osoby z nastawieniem na osiąganie sukcesu charakteryzują się wysoką motywacją wewnętrzną. Z kolei osoby, które są nastawione raczej na poziom wykonania zadania i zarazem na osiąganie sukcesu wyróżniali się lepszym od pozostałych grup poziomem wykonania. Trzecia grupa to osoby zorientowane na poziom unikania i jednocześnie na unikanie porażek miały niższą od pozostałych grup motywację wewnętrzną i gorszy poziom wykonania. A.J. Elliot [20] dowiódł swoimi badaniami empirycznymi, że orientacja na poziom wykonania jest tylko niekiedy niekorzystna.

Inne badania empiryczne nad motywacją osiągnięć i jej determinantami odwoływały się do przekonania, jakie osoba ma na własny temat. Zostały wysunięte wnioski, że ludzie, którzy mają wysoką motywację osiągnięć, przejawiają również wysoką samoocenę. Badania te miały charakter korelacyjny, który nie pozwala jednoznacznie przesądzić o kierunku zależności przyczynowych między samooceną a poziomem motywacji osiągnięć.

4. Kształtowanie motywacji osiągnięć w procesie wychowania

Rozwój dziecka obejmuje m.in. opanowanie umiejętności, które są niezbędne do życia w środowisku, w którym dziecko wzrasta. Niektóre z nich stanowią wymaganie, które każdy musi opanować inne zaś, są charakterystyczne tylko dla określonej kultury.

W każdej z dziedzin aktywności istnieje tak zwana „skala doskonałości”, na której oceniane są rezultaty owego działania. W zależności od tego, czy dobrze dziecko wykonuje określone czynności, może być nagradzane lub karane. Dziecko od pierwszych lat życia staje przed wieloma zadaniami, które mają porządek hierarchiczny. W okresie dzieciństwa głównym źródłem tych zadań są wymagania rodziców szkoły lub rówieśników. Struktura nastawień, która została utworzona przez te wymagania, może zależeć od wielu czynników, a mianowicie od:

- poziomu rodzaju wymagań, w który kładzie się duży nacisk na to by dzieci, oparowały różne umiejętności jak najwcześniej,
- wysiłku wkładanego w to, aby dziecko spełniało wymagania – są tacy wychowawcy, którzy poświęcają dużo czasu, aby dziecko coś osiągnęło, a są i tacy, którzy wolą by dziecko zdobywało osiągnięcia spontanicznie,
- sposobów, za pomocą których pobudza się dziecko do uzyskania jak najwyższych osiągnięć – może być to karanie, a mianowicie, gdy dziecko nie wykonuje zadań na miarę swoich możliwości poprzez okazywanie niezadowolenia lub nagradzanie i chwalenie, kiedy widać, że dziecko się stara, może być to też tzw. warunkowe dawanie miłości polegający na tym, że dziecko jest kochane i aprobowane, o ile stara się i udaje mu się wykonać coś bardzo dobrze.

Przedstawione wyżej wymagania zależą w dużej mierze od uwarunkowań kulturowych grupy społecznej, w której dziecko wzrasta [21].

W literaturze przedmiotu podaje się różne mechanizmy nabywania potrzeby osiągnięć. Wymienia się mechanizm wytworzony dzięki temu, że dziecko było nagradzane po wykonaniu zadania. Cechą charakterystyczną tak tworzonego nastawienia jest to, że stanowi ono podstawę motywów opartych na „nadziei sukcesu”. Dziecko, u którego występuje takie nastawienie, kiedy staje przed nowym zadaniem, odczuwa pragnienie, aby się z nim zmierzyć, ponieważ oczekuje, iż zdobędzie powodzenie i dzięki temu spotka je coś przyjemnego. Istnieje również inna forma mająca u swojego podłoża lęk, że niewykonanie zadania przyniesie karę. Lęk formułuje się pod wpływem sytuacji wychowawczej, w której często stosowano kary, za niepoprawne wykonywanie zadań. Dziecko takie, u którego wytworzyło się takie nastawienie, czuje się wewnętrznie przymuszone do wykonywania zadań, do dania z siebie maksymalnie wszystkiego po to, aby osiągnąć sukces [22, 23].

Mechanizm dążenia do sukcesu opiera się na uwewnętrznianiu kar i nagród. Początkowo nagrodą jest realne oddziaływanie, które dziecko spotyka ze strony opiekuna. W miarę rozwoju osiągnięcia nie muszą być nagradzane zewnętrznie, ponieważ samo zdobycie sukcesu nabiera cech nagradzających. Staje się tak zwaną nagrodą wtórną. Tak jak sukces, który był odpowiednio nagradzany, staje się wtórną nagrodą podobnie i kara może stać się „wtórną”, kiedy fakt wykonania czegoś źle kojarzy się z krytyką, karą, czy naganą zastosowaną przez rodziców lub innych opiekunów [por. 6].

W motywacji do osiągnięć istotną rolę odgrywa problematyka procesu kształtowania się motywacji w okresie dorastania. Zarówno motywacja, jak i działania, które z niej wynikają, mają charakterystyczne dla tego okresu cechy:

- Nastolatki zdobywają umiejętność stawiania odległych celów. Ta możliwość samodzielnego stawiania celów i podporządkowania im dotychczasowych działań bywa często zakłócona przez typową dla tego wieku chwiejność emocjonalną, co

w rezultacie daje słomiany zapał w realizacji wcześniej założonych celów i krótkotrwałe ukierunkowanie na cel.

- Inną cechą jest poszerzanie się zakresu motywacji i działalności wskutek wchodzenia w nowe środowisko społeczne.
- Zmienia się również kierunek motywacji i działania. Następuje zwrot ku światu wewnętrznemu, a następnie ku zagadnieniom społecznym.
- Następną właściwością jest podejmowanie przez młodzież działań ryzykownych i tajemniczych.
- Najbardziej widoczną właściwością motywacji jest jej intensywność. Młodzież włącza się, działania całą sobą, bez reszty potrafi oddać się jakiejś idei, często nie zważając na fizyczne trudności. Ta intensywność wiąże się z potrzebą czynu. W okresie dorastania wykształca się pragnienie czynów nadzwyczajnych.

Po okresie burzliwej motywacji i aktywności w dalszej fazie dorastania młodzieży stopniowo ulegają stabilizacji, rozwija się umiejętność dokonywania właściwych wyborów. Bardzo istotne jest dla rozwoju motywacji osiągnięć, by w młodszym okresie istniał między dzieckiem a rodzicami pewien stopień bliskości i przyjaźni. Konieczne jest jednak, aby w miarę rozwoju ta więź się rozluźniała. Konieczne jest, aby panowała w domu atmosfera bliskości i akceptacji we wczesnym okresie rozwoju osobowości, ale również konieczne jest późniejsze zneutralizowanie więzi pomiędzy rodzicami a dzieckiem. Badania wskazują, że ojcowie zbyt surowi i nietroszczący się nie stwarzają warunków do rozwoju ambicji u swojego dziecka, a tym samym do rozwoju motywacji osiągnięć. Również nadmierna troska nie sprzyja rozwojowi sukcesu [21].

Proces wychowawczy dziecka obejmuje również środowisko szkolne. W szkolnictwie wykorzystuje się trzy strategie:

- Może wpływać na wzmaganie bądź osłabienie poziomu motywacji osiągnięć poprzez odpowiednie zabiegi wychowawcze, w których preferuje się wyróżnienie, najszybsze wykonanie i najwyższe osiągnięcia.
- Szkoła może wpływać na strukturę potrzeby zdobywania sukcesu i wpływa na to, czy ma ona charakter obronny, czy raczej zdobywczy.
- Szkoła może wpływać na stopień uspołecznienia potrzeby osiągnięć. Może uformować potrzebę indywidualistyczną, to znaczy taką, w której jednostka skoncentrowana jest na indywidualnych osiągnięciach i są one nagradzane przez wychowawcę. Szkoła również może wykształcić podwaliny do kształtowania się motywacji osiągnięć na rzecz społeczeństwa, gdy kładło się nacisk na osiągnięcia zbiorowe [24].

S. Kuczkowski [24] podaje wskazówki, jakie możliwości ma rodzic bądź wychowawca w kształtowaniu prawidłowej motywacji osiągnięć. Twierdzi, że podstawową zasadą wzbudzania w dziecku tego typu motywacji jest zajmowanie postawy entuzjastycznej w stosunku do zadania, które młody człowiek ma wykonać. Poprzez zachętę rodzic pobudza w dziecku energię i wzmacnia motywację do osiągnięcia sukcesu. Owa zachęta może przybierać różne formy, a mianowicie, może to być na przykład dostarczanie odpowiednich informacji, mobilizujące słowa, prośby, wyrażanie wiary, rzucanie wyzwania, pokrzepienie pochwałą, okazywanie wsparcia czy wydawanie zdecydowanego rozkazu. Autor twierdzi, że we wszystkich działaniach można wzbudzić taką motywację, nawet u tych, osób, które nie mają specjalnych uzdolnień. Wystarczy tylko stworzyć klimat, który pobudzałby i zachęcał dziecko do jak najwyższych osiągnięć, do możliwie najwyższego poziomu działania. Z badań przeprowadzonych przez S. Kuczkowskiego

[24] wynika, że dzieci, które doszły do wysokich osiągnięć w szkole, a później w dorosłym życiu miały rodziców, którzy stawiali im wysokie wymagania. Rodzice ci również cechowali się wysoką motywacją osiągnięć w swoim życiu zawodowym i osobistym.

Aby wykształcił się wysoki poziom motywacji osiągnięć już od pierwszych dni życia dziecko, powinno wzrastać w atmosferze spokoju i bezpieczeństwa, bezwarunkowej akceptacji i miłości. Jednak istnieją rodziny, w których te potrzeby dziecka nie są zaspakajane. Mowa jest tu o rodzinach dysfunkcyjnych.

5. Problematyka rodzin dysfunkcyjnych – pojęcie i definicja

Tematyka rodzin dysfunkcyjnych i funkcjonowaniu dzieci w tych rodzinach jest często podejmowana na gruncie psychologii wychowawczej oraz klinicznej. We współczesnym świecie rodzina ulega przekształceniom. Nie ulega wątpliwości, że rodzina stanowi pierwsze i zasadnicze środowisko wychowawcze. W rodzinie tworzą się normy i zasady regulujące zachowanie się jej członków, jak również pozycje, które wytwarzają wzajemne wymagania i oczekiwania. Bardzo ważną w rozumieniu rodziny stała się systemowa koncepcja rodziny. Traktuje ona rodzinę jako społeczną całość. Owa całość funkcjonuje poprzez wzajemne relacje i zależność pomiędzy jej elementami. Rodzina jest całością, czyli czymś więcej niż tylko sumą części. Z takiego podejścia wytworzyła się społeczna koncepcja zaburzeń emocjonalnych, według której to nie jednostka jest zaburzona tylko cała rodzina. Rodzinę stanowi grupa społeczna zależna od siebie w zaspakajaniu swoich potrzeb uczuciowych, społecznych, poznawczych. Jest wspólnotą – co oznacza, że ludzi łączą cele, które chcą razem osiągnąć, poprzez dostosowane do tego środki i ludzi, którzy są członkami wspólnoty. Nie ma rodziny bez problemów. W różnych fazach ludzkiego życia i życia rodzinnego dylematy, co do środków i celów przybierają różne rozmiary, do dramatów łącznie. Konflikty mogą wynikać również z różnych podejść do życia, różnic osobowościowych czy charakterologicznych. Ważne jest, aby te konflikty rozwiązywać konstruktywnie a sprzeczności w miarę możliwości godzić [25, 26].

Istnieją rodziny zdrowe, które funkcjonują w sposób pełny. Wszyscy jej członkowie spełniają swoje zadania i role. Relacje między nimi są oparte na szczerości i szacunku. Jako istoty ludzkie wszyscy członkowie rodziny są w stanie wykorzystać cały swój potencjał osobistych możliwości. Posiada ona następujące cechy:

- rodzina jest jednostką zabezpieczającą przetrwanie i rozwój;
- rodzina jest podłożem, która zaspokaja potrzeby swoich członków;
- zdrowa rodzina zapewnia rozwój i wzrastanie każdego człowieka;
- rodzina jest miejscem, gdzie rozwija się poczucie własnego „ja”;
- rodzina jest podstawową jednostką socjalizacji i ma decydujące znaczenie dla przetrwania społeczeństwa [27].

Zdrowa rodzina jest stabilna, relacje zachodzące pomiędzy jej członkami są trwałe i bezpośrednie, silnie nasycone emocjami i dlatego uważana jest za najsilniejszy czynnik rozwoju dziecka w zakresie niemal wszystkich sfer jego funkcjonowania. Dziecko w bezpośrednich kontaktach przyswaja normy, wartości, zasady postępowania, jak również uczy się współdziałania i realizowania indywidualnych potrzeb. Rodzina wpływa konstruktywnie na osobowość dziecka dzięki relacjom, jakie w niej panują oraz organizację życia wewnątrzrodzinnego. Dezorganizacja i brak stabilności pod tymi względami powoduje zakłócenie funkcji socjalizacji oraz zaburzenia w funkcjonowaniu osobowości dziecka [28].

W języku polskim pojęcie „dysfunkcyjny” oznacza taki, który nie jest dostosowany lub nieprawidłowo dostosowany do celów, zadań, oczekiwań; niefunkcyjny. Rodzina dysfunkcyjna nie wywiązuje się z obowiązków, jakie powinna spełniać wobec i na rzecz swojego potomstwa, bagatelizuje lub w ogóle nie realizuje funkcji im powierzonych. Taka rodzina sama nie potrafi poradzić sobie z problemami i potrzebuje pomocy z zewnątrz, o którą sama zazwyczaj nie poprosi. To często wychowawcy szkolni bądź sąsiedzi zauważają, że z dzieckiem dzieje się coś niedobrego i to od nich od tego momentu zależy, co zrobią z tymi informacjami. W literaturze anglojęzycznej rodzinę dysfunkcyjną określa się jako rodzinę ryzyka. J. Bradshaw [26] uważa, że rodzina dysfunkcyjna jest stworzona przez dysfunkcyjne relacje panujące pomiędzy małżonkami. Dysfunkcyjne małżeństwa tworzą dysfunkcyjne osoby, które się ze sobą wiążą w związek małżeński.

A. Dąbrowska [29] oraz A. Cook, J. Spinazzola, J. Ford i in. [30] rodziny dysfunkcyjne określają jako rodziny zaburzone. Według wymienionych autorów rodziny zaburzone o takiej, w których efektywne funkcjonowanie zastało zatrzymane i zahamowane. Życie członków takiej rodziny pozostaje pod stałym wpływem silnych, nienormalnych, zakłócających równowagę czynników. Autorzy ci wymieniają szereg czynników dezintegrujących życie w rodzinie. Za podstawowe uznaje się czynniki makro i mikrospołeczne. A. Cook, J. Spinazzola, J. Ford i in. [30] wymieniają w pierwszej grupie przyczyn skutki urbanizacji i industrializacji. Wymienia się tu takie zjawiska jak:

- przemiany społecznej więzi;
- osłabienie kontroli społecznej;
- anonimowość życia jednostki.

Wśród przyczyn mikrospołecznych wyróżnia się:

- trudne warunki materialne i mieszkaniowe, które rzutują na zaspakajanie podstawowych potrzeb biologicznych, psychicznych i poznawczych;
- brak czasu, który wpływa na niewłaściwą organizację życia rodziny, szczególnie brak czasu dla dzieci i ich rozterek;
- brak opieki nad dziećmi wynikający z faktu, że oboje rodzice pracują;
- niska kultura osobista i brak umiejętności wychowawczych rodziców;
- niewłaściwy dobór współmałżonków;
- niezgodne pożycie małżeńskie;
- alkoholizm;
- bezrobocie;
- niepełność rodziny.

V. Kast [31] przedstawia specyficzne cechy dysfunkcyjnej rodziny:

- negatywna tożsamość – objawia się ona niespójnym „ja” i niskim poczuciem własnej wartości. Własne niepowodzenia są ukrywane z lęku przed krytyką, ironią i odrzuceniem;
- brak otwartej komunikacji – członkowie rodziny nie czują się bezpieczni, w relacjach między sobą nie mówią o swoich problemach, nie rozwiązują ich wspólnie, wszelkie rozwiązania przeprowadzane są siłą i perswazją;
- samotność – brak w tych rodzinach wsparcia, otuchy i oparcia;
- zamknięcie się na świat zewnętrzny – działają na zasadzie mój problem, jest tylko moim problemem, nikt inny nie jest w stanie mi pomóc.

Istnieje wiele czynników mających negatywny wpływ na poszerzanie się złych nawyków w rodzinie, co prowadzi do dysfunkcjonalności w rodzinie. Badacze problemu scharakteryzowali wiele czynników mających na to wpływ. Zaczniemy od niskich umiejętności opiekuńczo-wychowawczych jednego lub obojga rodziców. Zaliczamy do tego przede wszystkim znikomą wiedzę na temat potrzeb i możliwości wspierania dziecka. Zupełne niedostrzeżenie jego mocnych stron, co za tym idzie – nieumiejętność docenienia dziecka. Takim dzieciom towarzyszy poczucie tego, że są bezużyteczne, niekochane, niechciane. Nieznajomość różnych metod wychowawczych, nakładanie na dziecko obowiązków nieadekwatnych do jego wieku, przez co bywa przemęczone, co z kolei prowadzi do obniżenia się w nauce. Tacy rodzice mają trudności z kontrolowaniem swoich zachowań. Bywają agresywni lub obojętni wobec dzieci, nie wiedzą jak prawidłowo z nimi postępować. Podają często żywność o bardzo niskich wartościach odżywczych, dzieci nie rozwijają się fizycznie, tak jak powinny. Nie interesują się, w co dziecko jest ubrane, czy ciuchy i dziecko są czyste, nie dbają o ich higienę i kulturę osobistą [32].

6. Wybrane rodzaje rodzin dysfunkcyjnych

Współczesna rodzina może stanowić środowisko sprzyjające rozwojowi dziecka, jak również może być zagrożona w realizowaniu swoich podstawowych funkcji opiekuńczo-wychowawczych. Zagrożenia te będą głównie dotyczyć rodzin patologicznych. Dysfunkcja rodziny może być wynikiem wielu czynników. Zawsze ona prowadzi do dezorganizacji życia rodzinnego, co może skutkować różnymi zaburzeniami poszczególnych jej członków.

6.1. Rodzina z problemem alkoholowym

Istnieje nierozzerwalny związek pomiędzy alkoholizmem a dysfunkcjonalnością rodziny. Często współmałżonek nadużywający lub oboje rodziców porzucają rodzicielskie obowiązki, nie przekazując dzieciom pozytywnych wzorców postępowania, pozytywnego modelu rodzinnego. Nierzadko rodzina jest zniewolona przez osobę nadużywającą alkoholu i musi sama sobie radzić z tą trudną sytuacją. W rodzinach tych bardzo często rodzice lub jeden z rodziców przekazujących złe wzorce postępowania, z którymi dziecko się utożsamia i które może powtarzać w swoim późniejszym dorosłym życiu. Rodzice tacy mogą być bardzo silnie związani ze swoimi dziećmi, lecz ich złe funkcjonowanie wpływa negatywnie na rozwój dzieci [33].

W rodzinach, w których występuje problem nadużywania alkoholu, małżonkowie bardzo rzadko współdziałają ze sobą, dlatego rodzicielstwo jest jednostronne. W praktyce oznacza to, że małżonek, który nie pije alkoholu, który dąży do uratowania rodziny, doświadcza bardzo dużo stresu. Zazwyczaj wszelkie jego działania, które mają na celu ochronę partnera przed konsekwencjami picia, jeszcze bardziej pogłębiają uzależnienie. Dzieci z rodzin dotkniętych alkoholizmem zazwyczaj przejawiają takie negatywne cechy, jak:

- nie posiadają prawidłowego wzorca funkcjonowania rodziny;
- mają trudności z dokończeniem wyznaczonych celów;
- mają predyspozycje do kłamstw;
- bardzo surowo osądzają samych siebie;
- mają trudności z wyznaczaniem sobie konstruktywnej zabawy;

- nie potrafią zbudować intymnych relacji;
- mają dużą potrzebę aprobaty ze strony środowiska, które sprawuje nad nimi kontrolę;
- traktują siebie bardzo poważnie;
- są osobami nieodpowiedzialnymi albo z bardzo odpowiedzialnymi [34].

J. Kirenko, A. Bochniarz [35] podają trzy główne zasady, według których dorastające dzieci alkoholików postępują w życiu:

- zasada pierwsza – nic nie mów. Jeśli będziesz milczał, nie wpadniesz w kłopoty,
- zasada druga brzmi – nie ufaj innym. Jeśli nie będziesz polegał na swoim rodzicu-alkoholiku, nie spotka cię rozczarowanie,
- trzecia zasada – naucz się tłumić uczucia. Jeśli będziesz je ignorował, nie będzie cię tak bolało.

Życie w rodzinie dotkniętej problemem alkoholowym jest bardzo trudne i naznaczone wieloma cierpieniami. Pomimo tego, że tylko jeden członek rodziny nadużywa alkoholu, cała rodzina jest współzależniona. Przewyciężenie współzależnienia jest niemal tak samo ciężkie, jak wyjście z nałogu. Gdy się już tak stanie, jeśli niepijący członek rodziny odnajdzie w sobie na tyle siły, by opuścić alkoholika, wtedy mamy do czynienia z rozbitiem rodziny.

6.2. Rodzina rozbita, niepełna

Rodziny rozbite powstają na skutek rozwodu lub opuszczenia domu rodzinnego jednego z rodziców. J. Brągiel [36] rodzinę rozbitą określa jako rodzinę niekompletną, w której w wyniku zerwania więzi między małżonkami, brak jest jednego z rodziców. Badania wskazują, że prawdopodobieństwo rozwodu rośnie wraz z wiekiem dziecka. Stosunkowo mało jest małżeństw, które podejmują decyzję o rozwodzie w momencie, gdy dziecko nie osiągnęło jeszcze 2 lat. Natomiast przeważają małżeństwa z dziećmi w wieku przedszkolnego i szkolnego.

Dla dziecka rozwód oznacza cierpienie, ponieważ łączy się ono z utratą osoby, którą dziecko kocha, która jest mu bardzo bliska. Pomimo tego, że życie dziecka z dniem rozwodu rodziców nie kończy się, może ono nigdy nie odzyskać swojej pierwotnej rodziny. Musi ono przystosować się do nowej sytuacji bez względu na to, czy tego chce, czy nie chce. Rozwód destabilizuje życie dziecka. Dziecko ma poczucie, że jest niekochane, ale winę upatruje w sobie. Wytwarza w sobie przekonanie, że nie jest godne miłości, że na nią nie zasługuje. Prowadzi to do narastania wewnętrznego lęku przed całkowitym opuszczeniem. Dzieci z rozwiedzionych rodzin zamartwiają się przyszłością. To ustawiczne zamartwianie się o swoją przyszłość może wynikać z faktu, że znalazły się one w sytuacji, na którą nie mają wpływu i jednocześnie nie umieją sobie z nią poradzić. Ponieważ dzieci mają silne pragnienie zadowolenia rodziców największym wyzwaniem w sytuacji rozwodu, jest dla nich lojalność wobec obojga rodziców. Nie potrafią mówić ani obić czegoś, co może być odczytane jako zdrada. Stara się zachować lojalność wobec jednego i drugiego rodzica, nikomu o tym nie mówiąc, co prowadzi do wewnętrznego psychicznego rozdarcia. To wewnętrzne rozdarcie może zostać pogłębione w sytuacji, gdy jedno z rodziców jawnie okazuje nienawiść w stosunku do drugiego [37].

Również bardzo niebezpieczną sytuacją dla funkcjonowania dziecka jest taka, w której zostaje ono posłańcem pomiędzy rozwiedzionymi rodzicami. Owa rola może trwać nawet w życiu dorosłym. Dzieci z takich rodzin przeżywają na ogół bardzo wysokie po-

czucie winy. Dominuje w nich przeświadczenie, jakoby to one doprowadziły do rozwodu rodziców. Obwiniają się za to, że były zbyt niegrzeczne, nieposłuszne, niedobre, nie wypełniały poleceń rodziców, były kłótlive. Dzieci potrafią obwiniać się nawet za to, że zbyt często chorowały. Marzą o tym, aby rodzice ponownie byli razem. Dlatego niektóre z nich bardzo ciężko przeżywają powtórne związanie się jednego rodziców z innym partnerem. Dzieci dorastające w rozbitych rodzinach często mają problemy emocjonalne. Gdy dorastając, mają niewielki kontakt z rodzicami wówczas rezultaty takiego funkcjonowania, mogą mieć negatywny skutki dla obu stron. Nieobecność jednego rodzica może prowadzić do problemów wychowawczych, ponieważ dziecko u nie jest przekazywany poprawny wzorzec dobrze funkcjonującej rodziny [38].

Coraz częstszym problemem rodziny są zaburzenia w jej strukturze. Mowa tutaj o rodzinach niepełnych. Przyczyn niepełności może być wiele, ale do najważniejszych zalicza się samotne wychowanie dziecka (urodzenie dziecka pozamałżeńskiego), śmierć jednego z rodziców, długi pobyt jednego z rodziców za granicą w celu zarobkowym, bądź przebywanie jednego z rodziców w zakładzie karnym. Dzieci z niepełnych rodzin bardzo często czują się zaniedbane, porzucone, oszukane, przygnębione. Jest mu trudno poradzić sobie z tymi odczuciami, ponieważ samo nie ma wpływu na zaistniałą sytuację. Rozbite rodziny mogło być spowodowane stosowaniem przemocy zarówno psychicznej, fizycznej, jak i seksualnej [39].

6.3. Przemoc w rodzinie

Gdy mówimy o rodzinie, w której stosowana jest przemoc mamy na uwadze nie tylko te, w których dochodzi do wykorzystania seksualnego, ale również to, w których stosowana jest przemoc fizyczna, bądź słowne Relacja pomiędzy rodzicem stosującym przemoc a ofiarą ulega zniszczeniu. Przeważnie jest tak, że dziecko bywa wykorzystywane w celu zaspokojenia potrzeb fizycznych i emocjonalnych osoby dorosłej i przy równoczesnym zaniedbywaniu potrzeb dziecka. Osoba, która wykorzystuje, uważa, że inni członkowie rodziny są słabi, towarzyszy temu ciągła podejrzliwość, że są przeciwko i planują spisek. Jest to osoba nieumiejąca kontrolować swojego poczucia humoru, nastroju, obwinia innych, aby usprawiedliwić swoje postępowanie [25].

W rodzinach, w których rodzice krzywdzą swoje dzieci najogólniej, można wyodrębnić trzy grupy. Do pierwszej z ich będą należeć rodziny alkoholowe, gdzie alkohol stawiany jest na pierwszym miejscu hierarchii potrzeb. Druga grupa to rodziny, w których niewłaściwe postawy w stosunku do dziecka mają przejawiać się poprzez brak równowagi emocjonalnej, zaburzenia osobowości. Natomiast do trzeciej grupy zaliczyć można rodziny normalnie funkcjonujące „na zewnątrz”. Chodzi tu głównie o to, że jeden z małżonków przejawia szczególnie negatywny stosunek do drugiego małżonka lub jednego z dzieci pozostałych traktując normalnie [40]. A. Frączek [41] wyróżnił cztery podstawowe rodzaje „złego traktowania dzieci”:

- przemoc fizyczna;
- znęcanie psychiczne;
- seksualne wykorzystanie dziecka;
- zaniedbywanie dziecka.

Do przemocy stosowanej wobec rodziny zalicza się między innymi wykorzystywanie seksualne. Kładzie ono piętno na całej rodzinie, choć może dotyczyć tylko jednego jej członka. Osoba, która była wykorzystywana w dzieciństwie w dorosłym życiu, może

mieć liczne problemy natury seksualnej. Najbardziej szkodliwym efektem molestowania seksualnego dla dziecka jest wewnętrzne zranienie, które jest rezultatem zdrady osoby tak bliskiej dziecku. Dziecku bardzo trudno jest pogodzić się z tą sytuacją, bardzo powoli dochodzi do równowagi psychicznej. Zwykle wytwarza w sobie mechanizm potępienia siebie za zaistniałą sytuację, dręczą go koszmary senne, budzi się w środku nocy, przejawia zaburzenia łaknienia. Sytuacja krzywdzonego dziecka jest dla niego bardzo trudna, co najmniej z dwóch powodów. Po pierwsze dlatego, że przeżywa on doświadczenia, które niejednokrotnie mają duży stopień zagrożenia fizycznego, a po drugie dlatego, że zazwyczaj jest ono osamotnione w tym położeniu, ponieważ krzywdzą je osoby najbliższe [41].

7. Funkcjonowanie dziecka z rodzin dysfunkcyjnych

Dla prawidłowego rozwoju i wychowania bardzo dużą rolę odgrywa zaspokojenie potrzeb psychicznych dziecka, a szczególnie potrzeb emocjonalnych. Dziecko musi mieć zaspokojoną potrzebę bezpieczeństwa, przynależności do kogoś, miłości. Gdy tak jest, prowadzi to do uczenia się społecznych zachowań, osiągnięcia prawidłowego rozwoju umysłowego, wpływa na motywację do podejmowania decyzji oraz działań. Niezaspokojenie tych potrzeb może prowadzić do chorób, utrudnienia w przystosowaniu do życia społecznego, wpływają negatywnie na naukę i chaotyczne wykonanie pracy, a więc mogą prowadzić do dysharmonii psychicznej. Badania wskazują, że do najważniejszych czynników prowadzących do zaburzenia zachowania młodzieży należą alkoholizm rodziców, konflikty rodzinne, rozkład moralny małżeństwa [42].

J. Balakrishna oraz M.D. Griffiths [43] zauważają, że brak ojca lub matki w rodzinie, zła sytuacja bytowa oraz opiekuńczo-wychowawcza sprzyja powstawaniu przejawów społecznego niedostosowania utracenia motywacji do osiągania celów. W każdym typie rodzin dysfunkcyjnych dziecko rozwija specyficzne mechanizmy ułatwiające im przetrwanie i rozwój. U młodych ludzi z rodzin dysfunkcyjnych mogą pojawić się zakłócenia natury społecznej. Mają one trudności w przystosowaniu społecznym. Nastolatek pozbawiony prawidłowych więzów rodzinnych, czyli nie doświadczyło zaspokojenia potrzeby miłości, bezpieczeństwa, ma w późniejszym okresie rozwojowy, trudności w nawiązywaniu przyjacielskich kontaktów, założenia prawidłowo funkcjonującej rodziny. Trudności te mogą przejawiać się w symptomach fizjologicznych, np. trudności w zasypianiu, lęki nocne, moczenie nocne lub też w symptomach psychologicznych np. poczucie mniejszej wartości, osamotnienie, drażliwość. Nastolatki z rodzin dysfunkcyjnych wykazują też większe trudności w nauce szkolnej oraz częściej przekraczają obowiązujące normy moralne i społeczne. Jednym z najważniejszych przejawów, a jednocześnie skutków dezorganizacji rodziny jest tak zwane sieroctwo społeczne.

I. Krasiejko [44] mianem sierota społeczny określa dziecko pozbawione odpowiedniej opieki rodzicielskiej. Autorka rozróżnia sieroctwo psychologiczne od sieroctwa społecznego. Definiuje to zjawisko i określa je jako skutek braku opieki rodzicielskiej wynikającej przede wszystkim z dysfunkcyjnością w rodzinie: przestępczością rodziców i ich demoralizującego wpływu na nastolatka, alkoholizmu, braku opieki, poważnych błędów wychowawczych.

Nastolatki różnie reagują i w różnym stopniu przeżywają trudną sytuację związaną z dysfunkcją rodziny. Badania wskazują, że młode osoby lepiej przystosowują się, gdy są starsze. Krytycznym wiekiem zdaniem wielu psychologów i pedagogów jest

wiek przedszkolny i wczesnoszkolny. Wiąże się to z brakiem wzorców rozwojowych, brakiem poczucia bezpieczeństwa, miłości, lękiem przed odrzuceniem, osamotnieniem, nieakceptacją. Natomiast w starszym wieku szkolnym charakterystyczną cechą jest cynizm, który zrodził się z buntu przeciwko zaistniałej sytuacji. Nastolatkom stają się uparte i agresywne. Niezaspokojoną potrzebę bezpieczeństwa starają się zrekompenzować w grupie rówieśników o tych samych problemach. Mają ogromne trudności z ujawnianiem właściwej motywacji, aby osiągnąć sukces w szkole lub realizując swoje hobby. Niezaspokojoną potrzebę bezpieczeństwa starają się zrekompenzować w grupie rówieśników o tych samych problemach [45, 46].

Rozwód rodziców dostarcza dzieciom wielu traumatycznych doświadczeń, z którymi niejednokrotnie nie potrafi sobie poradzić. Są to:

- o sobie i swoich potrzebach, i o tym, co się dzieje w jego domu;
- możliwość wykorzystania dziecka przez jedno lub dwoje rodziców jako „karty przetargowej”;
- konieczność zmiany stosunków z rodzicami;
- konieczność nowego przystosowania się do grupy rówieśniczej;
- uświadomienie sobie przez dziecko przyczyn rozvodu rodziców;
- problem przystosowania się do ewentualnego nowego związku rodziców [46].

Nieco inaczej funkcjonuje dziecko w rodzinach dotkniętych problemem alkoholowym. Potrzeby takiego dziecka są zazwyczaj niezauważalne. Dziecko często słyszy, że musi być samodzielne, że musi dużo pomagać, bo rodzicom jest ciężko. Jest krytykowane za to, że może oczekiwać większego zaspokojenia potrzeb, niż jest to możliwe. Zatem dziecko wychowywane w rodzinie alkoholowej uczy się ignorować swoje potrzeby w zasadzie, nie nabywa umiejętności ich rozpoznawania i zaspakajania. Na dziecko przerzucone zostaje bardzo dużo obowiązków domowych, musi wysłuchiwać problemów rodziców i rozwiązywać sytuacje kryzysowe. Nabywa ono również fałszywy obraz własnego „ja”. Prowadzić to może do wykształcenia się mechanizmu zaprzeczania. Bardzo często dziecko wytwarza sobie wyidealizowany obraz jednego z rodziców, najczęściej tego, który nadużywa alkoholu. Zgonie z koncepcją C. Rogersa [za: 47] dziecko z rodziny alkoholowej, które jest pozbawione aprobaty, wsparcia i realnych informacji na temat tego, jakie jest, wykształca w sobie „ja”, które jest źródłem dysfunkcji i zaburzeń. W tym „ja” można odnaleźć podstawy negatywnej samooceny, niezgodnej z rzeczywistym obrazem dziecka następuje niespójność obrazu siebie, która jest źródłem ciągłego niepokoju i dystansu. Dziecko wzrastające w chaotycznych warunkach rodziny alkoholowej uczy się nie mówić o sobie i swoich potrzebach, i o tym, co się dzieje w jego domu.

Dziecko z rodziny dysfunkcyjnej trafia w tak zwaną psychiczną pustkę i chłód emocjonalny. Niekiedy jest to pustka własnego domu, kiedy rodzice poświęcają się pracy zamiast dziecka, lub całkowite odtrącenie. Badania wskazują, że dzieci wychowywane przez jednego z rodziców mają częściej niż inni rówieśnicy wychowywani w rodzinach dobrze funkcjonujących tendencje do zachowań dewiacyjnych. Dziecko żyjące w rodzinie dysfunkcyjnej nie ma możliwości nauczenia się miłości do siebie i kontaktów z innymi ludźmi. Będzie uczyło się wielorakich form fałszywej miłości [48].

Dzieci potrzebują stymulacji do działania odpowiedniego do wieku rozwojowego. W rodzinach dysfunkcyjnych rodzice pozbawiają swoje dzieci tej możliwości, spontaniczności, które przecież są prawem dzieciństwa. Dziecko również potrzebuje oparcia w swoich rodzicach, odkrywania swoich granic i własnej tożsamości. Kiedy te

potrzeby nie są zaspokojone dzieci, nie mają możliwości podążania za swoimi własnymi potrzebami i pragnieniami. Muszą być w stałej gotowości w związku z tym, co za chwilę może się stać w domu. Bardzo ważnym aspektem mającym wpływ na funkcjonowanie dziecka jest jawność przejawów patologii, które objawia się nieukrywaniem wzajemnej wrogości. Dziecko żyjące w takiej rodzinie ma stałe poczucie zagrożenia a zachowania, jakie prezentują rodzice w stosunku do dziecka, jak i wzajemnie do siebie owocuje tym, że dziecko również staje się agresywne. W szkole takie dziecko jest postrzegane jako agresywne w stosunku do swoich kolegów, rówieśników i do nauczycieli [46].

J. Bradshaw [26] podaje listę mechanizmów, w jaki sposób funkcjonują dzieci z rodzin patologicznych. Wymienia:

- lęk przed relacją – takie dziecko ma trudności w oddzielaniu się, nie pozwala odejść nikomu i niczemu;
- zaprzeczanie i iluzje – stwarza sobie wyobrażoną więź z rodzicami, broni ich przed jakimkolwiek atakiem ze strony otoczenia, stale próbuje zdobyć ich miłość;
- niezrównoważenie emocjonalne – nigdy nie wie co, tak naprawdę czuje i nie potrafi nazwać swoich uczuć;
- zaburzenia myślenia – staje się drobiazgowy, przejmuje się sprawami, na które nie ma wpływu;
- zachowania kompulsywno-nałogowe – w okresie dorastania może stosować środki wywołujące stany euforyczne, może to robić w celu zmiany swoich uczuć;
- problemy z intymnością – nie potrafi nawiązać bliskich relacji z innymi ludźmi, zazwyczaj przyciągają je ludzie niedostępni emocjonalnie;
- utrata uczuć i energii – jest postrzegane jako osoba zimna, bez uczuć;
- wstyd wywołany własnymi potrzebami i pragnieniami;
- nie uzewnętrznia emocji – takie dziecko uważa, że to nie w porządku wyrażać swoje uczucia lub mówić o nich;
- nadmierna kontrola – potrafi kontrolować siebie i wszystkich dookoła, kontroluje swoje uczucia i wstydy się tego, że czasem mu się to nie udaje;
- fałszywe „ja” – bardzo udaje, gra sztywne role i ukrywa swoje emocje;
- brak umiejętności radzenia sobie z uczuciami – brak umiejętności komunikacyjnych.

Rodzina dysfunkcyjna najczęściej bywa dominującym czynnikiem problemów wychowawczych, które stwarzają dziecku problemy. Wpływa na powstawanie i utrwalanie zaburzeń w rozwoju dziecka, jak również w jego późniejszym rozwoju i w dorosłym życiu.

8. Motywacja dzieci z rodzin dysfunkcyjnych

Analizując teoretyczne zagadnienia dotyczące motywacji dzieci pochodzących z rodzin dysfunkcyjnych stwierdzić trzeba, że taka rodzina nie potrafi dostatecznie dobrze wypełniać swoich funkcji, sprostać swoim obowiązkom względem dzieci i innych jej członków. Warto wspomnieć, że rodzinę dysfunkcyjną często cechują: sztywność zasad, lekceważenie konfliktów w rodzinie, zaniedbywanie obowiązków, niezdolność do wyrażania uczuć, brak poszanowania osobistych granic. Rodzina dysfunkcyjna jest przykładem systemu charakteryzującego się interakcjami prowadzącymi do frustracji, wykorzystania niektórych osób, pogwałcenia ważnych praw osobistych, oraz zaniku odpowiedzialności. Bardziej poszukują bezpieczeństwa, niż satysfakcji z własnych

działań, a nie sukcesów jakie mogłyby uzyskiwać od ich własnych dzieci. Najczęściej ich członkowie tłumią emocje, zaprzeczają im lub wyrażają je w złagodzonej formie. Przyjmują założenia, że konfrontacja emocjonalna i wyrażanie nieprzyjemnych uczuć jest ważniejsza, aniżeli dążenie do uzyskiwania sukcesów szkolnych lub realizowania indywidualnych zainteresowań. Negują lub ironizują wszelkie aspiracje, jakie młody człowiek posiada. Autentyczne uczucia, które są bardzo potrzebne do rozwoju młodego człowieka w aspekcie dojrzewania intelektualnego, motywacji do osiągnięć nie są wyrażane, ale także nigdy nie są dobrze rozpoznane. Rodziny takie wywierają ogromną presję na swoich członków w kierunku zachowania wobec nich lojalności i spójności kosztem poczucia zgodności z indywidualnym rozwojem. Mają bardzo niskie poczucie odpowiedzialności za kształtowanie w ich dzieciach motywacji do uzyskiwania jakichkolwiek osiągnięć z dziedziny nauki, sportu lub innych zainteresowań [23].

W rodzinach dysfunkcyjnych panuje atmosfera emocjonalnego dystansu oraz chłodu uczuciowego. Członkowie rodziny współpracują ze sobą z poczucia obowiązku lub przyzwyczajenia, chociaż z zewnątrz może się wydawać, że są ze sobą uczuciowo pozytywnie związani. Nie potrafią dobrze kontaktować się z własnymi wewnętrznymi doświadczeniami. Stąd też w ich sposobie porozumiewania się można znaleźć wiele niespójności komunikatów werbalnych (wypowiadanych słów) z niewerbalnymi (gestami, miną). Reguły, którymi kierują się rodziny zaburzone, są zbyt sztywne lub niejawne. Tak opisane zachowania negatywnie wpływają na zahamowanie w rozwoju intelektualnym dzieci, obniżają potrzebę rozwoju, a przede wszystkim hamują motywowanie siebie, w dążeniu do zdobywania sukcesów szkolnych oraz hobbyistycznych [22].

Z kolei K.S. Balistreri oraz M. Alvira-Hammond [38] stwierdzają, że rodziny dysfunkcyjne bardziej poszukują bezpieczeństwa, niż satysfakcji z własnych działań. Postawy ich wpływają negatywnie na rozwój ich dzieci tłumiąc emocje, zaprzeczając lub wyrażając je w złagodzonej formie. Przyjmując założenie, że konfrontacja emocjonalna, wyrażanie nieprzyjemnych uczuć względem dzieci może doprowadzić do chaosu poznawczego oraz niepowodzenia w rozwoju psychospołecznym i intelektualnym dziecka. Młodzi ludzie pochodzący z rodzin dysfunkcyjnych, zamiast skupić się na prawidłowym rozwoju intelektualnym z lęku przed postawami rodzicielskimi dążą do zachowania lojalności względem ich niedojrzałych postaw.

A. Cook, J. Spinazzola, J. Ford J. i in. [30] podają, że negatywna ocena siebie i niska motywacja osiągnięć u dzieci wychowujących się w rodzinach dysfunkcyjnych kształtuje się przede wszystkim na skutek złego ich traktowania przez bliskie osoby. W rodzinach tych dzieci mają ograniczone możliwości nabycia pozytywnych i spójnych doświadczeń, wzorów rodzicielskich służących kształtowaniu właściwych postaw wobec siebie, innych i świata. Zarówno one same oraz ich problemy nie mają dla nich większego znaczenia. Dlatego w grupie tej znamienne staje się ustawiczne szukanie potwierdzenia, kim są oraz czego pragną. Czasami w wypowiedziach ujawniają, że są osobami ważnymi, że mają prawo do realizacji swoich zamierzeń. Jednak najczęściej ukrywają swoje indywidualne aspiracje i potrzeby, aby wyrazić siebie poprzez dalszą edukację i samorozwój.

Z badań przeprowadzonych przez J. Balakrishna oraz M. D. Griffiths [43] wynika, że dzieci pochodzące z rodzin dysfunkcyjnych mają zaniżoną motywację osiągnięć. Często w ich procesach myślenia oraz próbach działania pojawia się wszechogarniający lęk i rezygnacja z wszelkich działań. W ich myśleniu dominuje przekonanie i niepewność

uzyskania jakiegokolwiek sukcesów w życiu, a przede wszystkim w nauce szkolnej. Doświadczają izolacji od otoczenia, nie podejmują ryzyka (z obawy przed krytyką i porażką) oraz pojawiają się obawy dotyczące podejmowania niełatwych decyzji. Konsekwencją zaniżonej motywacji do osiągnięć stają się:

- trudności z przystosowaniem się do nowych sytuacji;
- obawa przed wszelkimi zmianami i innowacjami;
- lęk przed oceną;
- brak pewności siebie w uzyskaniu sukcesów szkolnych;
- niska motywacja do osiągania sukcesów;
- nieumiejętność życia zgodnie z własnym systemem wartości i zasad oraz
- brak pewności siebie w dotrzymaniu wierności swoim ideałom i przyjętym wzorcom postępowania.

Można stwierdzić, że dysfunkcyjność systemu rodzinnego wpływa na zakłócenia w prawidłowym rozwoju dzieci. Osoby, których rodzice w dzieciństwie nie byli kochającymi, nie wykazywali właściwych postaw wychowawczych, nie byli wspomagającymi, życzliwymi, przyczyniają się do powstawania w późniejszym okresie daleko idących zmian w obrazie samego siebie. Zostaje obniżona potrzeba uzyskiwania osiągnięć intelektualnych oraz poznawczych. Cechuje je niskie poczucie własnej wartości oraz świadomość braku zaspokojenia podstawowych potrzeb dotyczących uzyskiwania sukcesów życiowych.

9. Zakończenie

Dzieci pochodzące z rodzin dysfunkcyjnych mają niższy poziom motywacji osiągnięć. Doniesienia psychologiczno-pedagogiczne wskazują, że dzieci te nie miały dobrych, prawidłowych warunków wychowawczych potrzebnych do wykształcenia się wysokiego poziomu motywacji osiągnięć. Często są one zaniedbywane, karane przez swoich rodziców, co wpływa na niski poziom motywacji osiągnięć. Wykazują one raczej tendencję do unikania porażek, wybierając zadania bardzo łatwe, nieprzekraczające ich możliwości lub zadania bardzo trudne, w których porażka jest niej upokarzająca.

Na podstawie analiz teoretycznych dociekań uzyskanych z literatury psychologiczno-pedagogicznej stwierdzono, iż istnieje różnica płci dzieci pochodzących z rodzin dysfunkcyjnych a dotycząca motywacji osiągnięć. Stwierdzono, że:

- Dziewczeta z rodzin dysfunkcyjnych wyższy poziom motywacji osiągnięć od chłopców. Może to świadczyć o tym, że podejmują one działania bardziej racjonalnie, mają większe aspiracje i ambicje aby wydostać się ze środowiska, w którym wzrastały, a które nie sprzyjało ich rozwojowi.
- Dziewczeta wykazują niski poziom lęku przed niepowodzeniem niż chłopcy. Na sukces mogą reagować podwyższeniem poziomu aspiracji na niepowodzenie zaś – obniżeniem go.
- Wytrwale dążą do celu, przejawiają większą pewność siebie od chłopców. Są bardziej przeświadczone o uzyskaniu sukcesu, nie podejmują działań ryzykownych.
- Chłopcy nie są tak pewni siebie, źle znoszą porażki i trudne sytuacje. O wiele częściej podejmują działania ryzykowne, co może powodować, że ich poziom motywacji jest niższy.

Zgodnie z klasyczną koncepcją D. McClellanda [1] istotną rolę w kształtowaniu motywacji osiągnięć odgrywa socjalizacja, w której trakcie następuje internalizacja określonych wartości. Toteż dzieci zachęcane do niezależności i doskonalenia rozwijają potrzebę odnoszenia sukcesu, zwłaszcza gdy ich działaniom towarzyszy satysfakcja związana z powodzeniem. We własnym ujęciu motywacji osiągnięć uwzględniają także zmienne dotyczące koncepcji siebie, poczucia własnej wartości oraz subiektywnego przekonania o własnym sprawstwie wobec sukcesów i porażek.

Jednocześnie dokonując przeglądu różnych czynników wchodzących w skład motywacji osiągnięć, stwierdzają, iż jej najbardziej znaczącymi elementami są: nastawienie na sukces, lęk przed niepowodzeniem i orientacja na cel [25]. Autorzy podkreślają, że stworzony przez nich konstrukt teoretyczny pozwala wskazać różnice indywidualne występujące w zachowaniach ludzi, ujawniane w obliczu zadań i wyzwań życia codziennego, a także w trakcie nauki, edukacji czy życia zawodowego. K.A. McMillan, A.S. Thorisdottir, G.J. Asmundson [25] postulują, aby nie ograniczać się do analizy uogólnionego wyniku motywacji osiągnięć, ale także uwzględnić jej czynniki, do których zaliczają: pewność siebie, ambicję i samokontrolę.

Literatura

1. McClelland D.C., *Human Motivation*, Cambridge University Press, Cambridge 1988.
2. Berthelsen N., Hayes S., White L.J., Williams K.E., *Executive function in adolescence: Associations with child and family risk factors and self-regulation in early childhood*, *Frontiers in Psychology*, 8, 4, 2017, s. 903-912.
3. Akram M., Ghani M., *The relationship of socioeconomic status with language learning Motivation*, *International Journal of English and Education*, 2, 2, 2013, s. 406-413.
4. Garnefski N., Kraaij V., *Bully victimization and emotional problems in adolescents: moderation by specific cognitive coping strategies?*, *Journal of Adolescence*, 37, 2014, s. 1153-1160.
5. Balistreri K.S., Alvira-Hammond M., *Adverse childhood experiences, family functioning and adolescent health and emotional well-being*, *Public Health*, 132, 2016, s. 72-78.
6. Januszewska E., *Zjawisko perfekcjonizmu i motywacja osiągnięć*, [w:] Jędrzejewska J., Maciąg K. (red.), *Wyzwania i problemy społeczeństwa w XXI wieku*, Wydawnictwo Naukowe TYGIEL, Lublin, 2021.
7. Obuchowski K., *Psychologia dążeń ludzkich*, Warszawa 1983.
8. Murray E.A., Rudebeck P.H., *Specializations for reward-guided decision-making in the primate ventral prefrontal cortex*, *Nature Reviews Neuroscience*, 19, 1, 2018, s. 404-417.
9. Ossowska M., *Normy moralne. Próba systematyzacji*, PWN, Warszawa 1985.
10. Nuttin J.R., *Motivation, Planning and Action: A Relational Theory of Behavior*, Erlbaum, Hillsdale, New York 1984.
11. Bakker A.B., Demerouti E., *Job demands-resources theory*, *Wellbeing: A complete reference guide*, 3, 2014, s. 1-28
12. McClelland J.L., Botvinick M.M., Noelle D.C., Plaut D.C., Timothy Y.R., Seidenberg M.S., Smith L.B., *Letting Structure Emerge: Connectionist and Dynamical Systems Approaches to Cognition*, *Trends in Cognitive Sciences*, 14, 8, 2010, s. 348-356.
13. Atkinson J.W., Feather N.T., *Motivational Determinants of Risk-Taking Behavior*, [w:] Atkinson J.W., Feather N.T. (red.), *A Theory of Achievement Motivation*, John Wiley & Son, New York 1966.
14. Reykowski J., *Emocje i motywacja*, [w:] Tomaszewski T. (red.), *Psychologia*, PWN, Warszawa 1978.
15. Franken R.E., *Psychologia motywacji*, Wydawnictwo: GWP, Gdańsk 2015.

16. Kian T.S., Yusoff W.F.W., *Intrinsic Extrinsic motivation revisited: exploring their definitions*, International journal of management sciences, 6, 3, 2015, s. 136-140.
17. Strelau J., Doliński D., *Psychologia*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2008.
18. Gilead M., Trope Y., Liberman N., *Above and beyond the concrete: The diverse representational substrates of the predictive brain*, Behavioral and Brain Sciences, 43, 2, 2020, s. 1-13.
19. Ames C., *Classrooms: goals, structures, and student motivation*, Journal of Educational Psychology, 84, 3, 1999, s. 261-271.
20. Elliot A.J., *Approach and avoidance motivation and achievement goals*, Educational Psychologist, 34, 1, 1999, s. 69-89.
21. Januszewska E., *Lęk przed porażką u współczesnych nastolatków*, [w:] Kozłowska J., Maciąg K. (red.), *Wyzwania i problemy społeczeństwa w XXI wieku*, Wydawnictwo Naukowe TYGIEL, Lublin 2021.
22. Guntern S., Korpershoek H., van der Werf G., *Benefits of personality characteristics and self-efficacy in the perceived academic achievement of medical students*, Educational Psychology, 37, 6, 2017, s. 432-457.
23. Al-Menayes J.J., *Motivations for using social media: An exploratory factor analysis*, International Journal of Psychological Studies, 7, 1, 2015, s. 43-50.
24. Kuczkowski S., *Dzieciństwo-Młodość*, Wydawnictwo Psychoskok, Konin 2018.
25. McMillan K.A., Thorisdottir A.S., Asmundson G.J., *Psychiatric correlates of past year adult bullying behaviors: findings from the National Epidemiology Survey of Alcohol and Related Conditions*, Psychiatry Research, 24, 6, 2016, s. 745-749
26. Bradshaw J., *Zrozumieć rodzinę. rewolucyjna droga odnalezienia samego siebie*, Instytut Psychologii Zdrowia, Warszawa 1994.
27. Barry C.T., Sidoti C.L., Briggs S.M., Reiter S.R., Lindsey R.A., *Adolescent social media use and mental health from adolescent and parent perspectives*, Journal of Adolescence, 61, 2, 2017, s. 1-11.
28. Budzyńska E., *Jaka rodzina? Jakie dzieci? Jakie społeczeństwo? Refleksje socjologa nad społecznymi skutkami przemian rodziny*, [w:] Osewska E., Stala J. (red.), *Rodzina – wychowanie – przyszłość*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II, Kraków 2020.
29. Dąbrowska A., *Dorośle dzieci z rodzin dysfunkcyjnych, czyli kilka słów o funkcjonowaniu oraz konsekwencjach życia w nieprawidłowym środowisku wychowawczym*, Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze, 58, 8, 2018, s. 3-15.
30. Cook A., Spinazzola J., Ford J., Lanktree C., Blaustein M., Cloitre M., *Complex trauma in children and adolescents*, Psychiatric Annals, 35, 2017, s. 390-398.
31. Kast V., *Paare. Wie Beziehungspphantasien unsere Liebe prägen*, Patmos, Düsseldorf, 2019.
32. Arczewska M., *Dobro dziecka jako przedmiot troski społecznej*, Nomos, Kraków 2017.
33. Opora R., *Nieletni niedostosowani społecznie, lecz odporni psychicznie*, [w:] Junik W. (red.), *Teoria – badania – praktyka. Resilience*, Wydawnictwo Edukacyjne Parpamedia, Warszawa 2011.
34. Grzegorzewska M., Cierpiałkowska L., *Realizacja zadań rozwojowych przez młodzież z rodzin z leczącym się i pijącym ojcem alkoholikiem*, Polskie Forum, 4, 1, 2012, s. 42-56.
35. Kirenko J., Bochniarz A., *Zasoby osobiste młodzieży z rodzin niepełnych*, Wychowanie w Rodzinie, 2, 16, 2017, s. 153-171.
36. Brągiel J., *Zaniechanie jako kategoria przemocy – przejawy i konsekwencje doświadczane przez dziecko*, [w:] Górnicka B. (red.), *Zaniechanie dziecka. Wybrane aspekty zjawiska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2016.
37. Afifi T.O., McMillan K.A., Asmundson G.J.G., Pietrzak R.H., Sareen J., *An examination of the relation between conduct disorder, childhood and adulthood traumatic events, and posttraumatic stress disorder in a nationally representative sample*, Journal of Psychiatric Research, 45, 2, 2011, s. 1564-1572.

38. Balistreri K.S., Alvira-Hammond M., *Adverse childhood experiences, family functioning and adolescent health and emotional well-being*, Public Health, 13, 2, 2016, s. 72-78.
39. Barry C.T., Sidoti C.L., Briggs S.M., Reiter S.R., Lindsey R.A., *Adolescent social media use and mental health from adolescent and parent perspectives*, Journal of Adolescence, 61, 1, 2017, s. 1-11
40. Słomczyńska M., *Patologie społeczne w kontekście kryzysu współczesnej rodziny*, Polish Journal of Social Rehabilitation, 8, 2, 2014, s. 67-80.
41. Frączek A., *Socjalizacja, a intrapsychiczna regulacja agresji interpersonalnej*, [w:] Frączek A. Zumkley H. (red.), *Socjalizacja, a agresja*, Instytut Psychologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1993.
42. Asare M., *Sedentary behaviour and mental health in children and adolescents: A meta-analysis*, Journal of Child and Adolescent Behavior, 3, 4, 2015, s. 259-324.
43. Balakrishna J., Griffiths M.D., *An exploratory study of "selfitis" and the development of the Selfitis Behavior Scale* International, Journal of Mental Health and Addiction, 16, 3, 2017, s. 722-736.
44. Krasiejko I., *Rodzina z dziećmi Rodzina dysfunkcyjna Pedagogika, praca socjalna, terapia*, Difin Warszawa 2019.
45. Barber B.A., Kohl K.L., Kassam-Adams N., Gold J.I., *Acute stress, depression, and anxiety symptoms among English and Spanish speaking children with recent trauma exposure*, Journal of Clinical Psychology in Medical Settings, 21, 2014, s. 66-71
46. Piotrowska M., *Znaczenie nieobecności ojca w narracjach Dorosłych Dzieci Rozwiedzionych Rodziców*, Wychowanie w Rodzinie, 3, 2019, s. 115-134.
47. Gasiul H., *Psychologia osobowości. Nurty, Teorie, Koncepcje*, Difin, Warszawa 2020.
48. Piotrowska M., *Rodzice i dzieci w trakcie i po rozwodzie: źródła wsparcia i pomocy*, Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne, 21, 2, 2012, s. 73-87.

Motywacja osiągnięć u dzieci z rodzin dysfunkcyjnych

Streszczenie

Prawidłowy rozwój psychospołeczny dziecka zależy od postaw rodzicielskich, które mają za zadanie zaspokojenie potrzeb psychicznych, emocjonalnych, poznawczych oraz społecznych. Dynamicznie rozwijający się człowiek powinien mieć zaspokojoną potrzebę bezpieczeństwa oraz przynależności do kogoś lub czegoś. Dzięki adekwatnym oraz konstruktywnym postawom rodzicielskim dzieci dynamicznie rozwijają się, dążąc do osiągania swoich indywidualnych planów życiowych. Dojrzała rodzina kształtuje i rozwija w dziecku motywację do zdobywania sukcesów, uczenia społecznych zachowań jednocześnie dążąc do prawidłowego rozwoju intelektualnego. Niezaspokojenie wyżej wymienionych potrzeb, które charakterystyczne są w rodzinach dysfunkcyjnych, może prowadzić do pasywnego funkcjonowania dziecka, separacji od społeczeństwa, doświadczania poczucia osamotnienia i obniżenia motywacji do osiągania sukcesów życiowych. Utrudnione przystosowanie do życia społecznego wpływa również negatywnie na wyniki w nauce oraz chaotyczne wykonanie pracy. Zachowania rodzin dysfunkcyjnych wobec dzieci mogą również prowadzić do dysharmonii psychicznej. Na podstawie literatury psychologiczno-pedagogicznej wskazano, że do najważniejszych przyczyn prowadzących do obniżenia motywacji osiągnięć w grupie dzieci z rodzin dysfunkcyjnych należą nieprawidłowe postawy rodzicielskie, brak ojca lub matki w rodzinie, zła sytuacja bytowa oraz opiekuńczo-wychowawcza. Wymienione argumenty sprzyjają powstawaniu przejawów społecznego niedostosowania a przede wszystkim utraceniu motywacji do osiągania celów życiowych. Członkowie takiej rodziny działają na niższym poziomie, niż mogliby w sprzyjających warunkach. Cechy charakterystyczne takiej rodziny to: niedojrzałość emocjonalna rodziców, nieprzystosowanie społeczne, problemy materialne rodziny, sztywność zasad, zaprzeczanie konfliktom, trwanie w konfliktach, brak intymności w relacjach, niewłaściwy podział ról. Dysfunkcyjność rodziny wpływa bezpośrednio na członków rodziny, uniemożliwiając realizację indywidualnych potrzeb. Celem artykułu jest charakterystyka motywacji osiągnięć u dzieci pochodzących z rodzin dysfunkcyjnych. Omówiono zjawisko motywacji osiągnięć, podając definicje oraz

wybrane modele motywacji osiągnięć J.W. Atkinsona, atrybucyjny model motywacji osiągnięć oraz alternatywne ujęcia motywacji osiągnięć. W tym kontekście uwzględniono funkcjonowanie rodzin dysfunkcyjnych, charakteryzując rodzinę z problemem alkoholowym, rozbitą i niepełną, stosującą przemoc względem siebie i dziecka. Zwrócono uwagę na sposoby funkcjonowania dziecka wychowującego i dojrzewającego w rodzinie dysfunkcyjnej.

Słowa kluczowe: modele, kształtowanie motywacji, rodzina dysfunkcyjna, funkcjonowanie dziecka

Motivation of achievements in children from dysfunctional families

Abstract

The proper psychosocial development of a child depends on parental attitudes, which are designed to meet mental, emotional, cognitive and social needs. A dynamically developing person should have a satisfied need for security and belonging to someone or something. Thanks to adequate and constructive parental attitudes, children develop dynamically, striving to achieve their individual life plans. A mature family shapes and develops the child's motivation to achieve success, teach social behavior while striving for proper intellectual development. Failure to meet the above-mentioned needs, which are characteristic of dysfunctional families, may lead to the child's passive functioning, separation from society, experiencing a sense of loneliness and lowering the motivation to achieve success in life. Difficult adaptation to social life also has a negative impact on school performance and chaotic performance of work. The behavior of dysfunctional families towards children can also lead to psychological disharmony. Based on the psychological and pedagogical literature, it was indicated that the most important reasons leading to a lower motivation for achievement in the group of children from dysfunctional families include incorrect parental attitudes, lack of a father or mother in the family, poor living and care and educational situation. The above-mentioned arguments are conducive to the emergence of symptoms of social maladjustment and, above all, to the loss of motivation to achieve life goals. Members of such a family operate at a lower level than they could under favorable conditions. The characteristics of such a family include: parents' emotional immaturity, social maladjustment, family's material problems, rigidity of rules, denial of conflicts, persistence in conflicts, lack of intimacy in relationships, improper division of roles. Family dysfunction directly affects family members, making it impossible to meet individual needs. The aim of the article is to characterize the motivation of achievement in children from dysfunctional families. The phenomenon of achievement motivation is discussed, providing definitions and selected models of achievement motivation by J.W. Atkinson, the attributional model of achievement motivation and alternative approaches to achievement motivation. In this context, the functioning of dysfunctional families was taken into account, characterizing a family with an alcohol problem, broken and incomplete, using violence against itself and the child. Attention was paid to the ways of functioning of a child raising and maturing in a dysfunctional family.

Keywords: models, shaping motivation, dysfunctional family, functioning of a child

Zespół stresu pourazowego u dzieci i młodzieży – diagnoza, skutki

*(...) czasami, żeby wyjść ze strasznej traumy,
człowiek musi skonfrontować się z bólem,
a nie unikać go.*

Michelle Knight

*Jak długo utrzymujesz „to” w sekrecie i blokujesz informacje,
w gruncie rzeczy jesteś w stanie wojny z samym sobą.
Ukrywanie najgłębszych uczuć pochłania ogromne ilości energii,
wysysa motywację do osiągnięcia ważnych celów i
pozostawia cię znudzonym i zamkniętym w sobie.*

Bessel van der Kalk

1. Wstęp

Traumatyczne zdarzenia z okresu dzieciństwa mogą prowadzić do rozwoju zespołu stresu pourazowego, którego konsekwencje przejawiają się także w dalszym życiu dziecka – w okresie dojrzewania i dorosłości. Analizowanie traumy jest szczególnie ważne w odniesieniu do dzieci i młodzieży, ponieważ są oni bardziej narażeni na konsekwencje zdarzeń traumatycznych ze względu na mniejsze kompetencje do radzenia sobie z trudnościami, większą kruchość, niedojrzałość układu nerwowego, a więc większe ryzyko dekompensacji. Traumą można traktować jako uraz, czyli skutek fizyczny i psychiczny zmagania się ze stresem traumatycznym, jakiego doznała jednostka. Konsekwencje traumy doświadczanej przez dzieci i młodzież obejmują zaburzenia zdrowia fizycznego i psychicznego, w szczególności patologiczne zachowania i reakcje w postaci agresji, trudności emocjonalnych, takich jak złość, strach oraz upośledzenia funkcji poznawczych. Wśród skutków doświadczonej traumy można wyróżnić:

- zaburzone poczucie bezpieczeństwa;
- utratę zdrowia somatycznego i kondycji fizycznej;
- trwałe urazy fizyczne;
- poczucie bezradności, bezsilności i braku wpływu na okoliczności i na siebie;
- zaburzenia i choroby psychiczne (depresja, zaburzenia lękowe, zaburzenia zachowania, zaburzenia stresowe pourazowe itp.);
- zaburzenia regulacji fizjologicznej;
- zachowania autodestruktywne (samookaleczenia, próby samobójcze) [1].

¹ eljan@kul.pl, doktor nauk humanistycznych, Katedra Psychologii Klinicznej, Instytut Psychologii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II.

Do najczęściej opisywanych skutków zdarzeń traumatycznych w tej grupie wiekowej należy zespół stresu pourazowego. Rozpowszechnienie zdarzeń traumatycznych wśród dzieci i młodzieży wynosi od 59% do 70%. Natomiast u 15-25% ujawnia się zespół stresu pourazowego [2].

Do najczęstszych sytuacji traumatycznych doprowadzających do zespołu stresu pourazowego u dzieci i młodzieży można zaliczyć:

- przemoc domową, w środowisku szkolnym bądź innym;
- udział w katastrofie lub wypadku;
- działania wojenne, akty terroru, uchodźstwo;
- skutki procedur medycznych;
- nadużycie seksualne;
- tragiczna śmierć kogoś bliskiego;
- inne niespodziewane wydarzenia wywołujące wstrząs i przerażenie [2, 3].

Dzieci i młodzież doświadczające traumy narażone są na wystąpienie zaburzeń podobnych w charakterze, jak doświadczają to osoby dorosłe. Może u nich również wystąpić zespół stresu pourazowego o różnym stopniu nasilenia. Najczęściej po upływie około miesiąca od doświadczenia traumatycznego można zaobserwować wystąpienie u dziecka lub nastolatka zespołu stresu pourazowego. Wystąpienie w dzieciństwie zespołu stresu pourazowego wpływa m.in. na obniżenie wyników w nauce, zaburza zdolności poznawcze, sprzyja występowaniu depresji, nadużywaniu substancji psychoaktywnych, podejmowaniu prób samobójczych. U dorosłych, którzy w dzieciństwie (do 17. roku życia) doświadczyli traumy i wystąpił wtedy u nich zespół stresu pourazowego, mogą pojawić się zaburzenia lękowe, a także trudności w budowaniu związków [4].

Zespół stresu pourazowego, jest zjawiskiem badanym od dziesięcioleci, a jednak wciąż pozostaje zjawiskiem ważnym do dalszych badań psychologicznych, medycznych, psychiatrycznych, socjologicznych. Współcześnie prowadzone badania wskazują, że ma on związek z wieloma problemami współczesnych ludzi. Szybkie tempo życia, brak więzi międzyludzkich, obojętność ludzi na krzywdę innych sprawiają, że zespół stresu pourazowego (PTSD) jest zaburzeniem występującym coraz powszechniej. Zespół stresu pourazowego jest w ostatnich latach przedmiotem wielu analiz naukowych, ale niewiele badań w tym zakresie przeprowadzono z udziałem dzieci i młodzieży w wieku szkolnym [3,4].

Zespół stresu pourazowego jest klasyfikowany jako ciężkie zaburzenie lękowe i stanowi główny problem zdrowia publicznego na całym świecie. Charakteryzuje się on takimi objawami jak ponowne przeżywanie traumatycznego zdarzenia, unikanie, negatywne przekonania i nadmierna czujność. Chociaż większość osób nie zgłasza problemów ze zdrowiem psychicznym w wyniku narażenia na traumatyczne wydarzenie, to niektóre wykazują czynniki podatności i poprzez to mogą odczuwać zarówno krótko, jak i długoterminowe skutki. Młodzież stanowi populację szczególnie narażoną na rozwój zaburzeń psychicznych po traumatycznym przeżyciu. Wcześniej raczej nie uznawano, że dzieci i młodzież mogą cierpieć na zespół stresu pourazowego. Dopiero w ostatnich 30 latach podkreśla się, że również w tej grupie wiekowej można diagnozować objawy PTSD. Charakteryzuje się on takimi objawami jak ponowne przeżywanie traumatycznego zdarzenia, unikanie, negatywne przekonania i nadmierna czujność. Chociaż większość osób nie zgłasza problemów ze zdrowiem psychicznym w wyniku narażenia na traumatyczne wydarzenie, to niektóre wykazują czynniki podatności i poprzez to mogą odczuwać

zarówno krótko, jak i długoterminowe skutki. Młodzież stanowi populację szczególnie narażoną na rozwój zaburzeń psychicznych po traumatycznym przeżyciu. Wcześniej raczej nie uznawano, że dzieci i młodzież mogą cierpieć na zespół stresu pourazowego. Dopiero w ostatnich 30 latach podkreśla się, że również w tej grupie wiekowej można diagnozować objawy PTSD [5].

Celem artykułu jest charakterystyka zespołu stresu pourazowego, wyjaśnienie przyczyn oraz podanie propozycji terapeutycznych stosowanych wobec dzieci i młodzieży.

2. Kryteria diagnostyczne zespołu stresu pourazowego u dzieci i młodzieży

W jednym z najwcześniejszych rozważań na temat reakcji dzieci na traumę N.G. Garmezy i M.J. Rutter [za: 1] stwierdzali, że reakcje dzieci na traumę nie były tak poważne, jak te wywoływane przez dorosłych, i że reakcje dzieci nie uzasadniają włączenia ich do kategorii diagnostycznej PTSD. Wynikało to w szczególności z braku doniesień, że dzieci narażone, np. na katastrofy, wykazywały objawy charakterystyczne dla zespołu stresu pourazowego, takie jak amnezja, odrętwienie psychiczne lub natrętne retrospekcje. Szybko jednak zwrócono uwagę na bariery utrudniające zrozumienie reakcji dzieci na traumatyczne wydarzenia. W. Yule i R. Williams [za: 2] wskazali, że badania nieletnich narażonych na traumę są trudne do przeprowadzenia z powodu tendencji dorosłych do nadopiekuńczości wobec takich dzieci i zaprzeczania, że mogą one cierpieć z powodu zaburzeń psychicznych po urazie. Ponadto autorzy zauważyli, że jedno z najwcześniejszych badań [5] nie stosowało narzędzi pomiaru odpowiednich do wykrywania reakcji na stres traumatyczny u dzieci. Bardziej szczegółowe zrozumienie zespołu stresu pourazowego u dzieci i młodzieży uzyskano dzięki zastosowaniu narzędzi pomiaru zaprojektowanych specjalnie do oceny objawów PTSD w tej grupie wiekowej. Skala Wpływu Zdarzeń (*Impact Event Scale*) została wykorzystana w badaniu dzieci zaangażowanych w katastrofę promową Herald of Free Enterprise [za: 1]. Okazało się, że dzieci oceniane za pomocą tej samoopisowej skali uzyskują wyniki podobne do grupy dorosłych. Aby ocenić nieletnich, którzy byli świadkami śmiertelnego ataku snajperskiego na szkolnym boisku, wykorzystał Indeks Reakcji PTSD (*Reaction Index – PTSD-RI*), ustrukturyzowany wywiad oparty na kryteriach diagnostycznych DSM-III dla zespołu stresu pourazowego. Jak się okazało, dzieci przebywające na placu zabaw w czasie strzelaniny były bardzo podatne na to zaburzenie, aż 77% z nich rozwinęło objawy PTSD od umiarkowanego do ciężkiego [za: 6].

W okresie dzieciństwa wskazuje się na dwa podstawowe typy traumy doświadczanej w tym okresie życia: typ I oraz typ II. Pierwszy jest rezultatem zdarzenia pojedynczego i krótkotrwałego (np. porwanie, bycie świadkiem morderstwa, wypadku komunikacyjnego itp.), drugi dotyczy sytuacji długotrwałych, powtarzających się, narażenia na działanie traumatycznych czynników zewnętrznych (np. odrzucenie, odosobnienie itp.) [7].

W kryteriach diagnostycznych DSM-5 [8] trauma zaliczana się do grupy zaburzeń stresowych pourazowych.

Tabela 1. Kryteria diagnostyczne zaburzeń psychicznych, DSM-5

<p>Zaburzenie stresowe pourazowe: kryteria diagnostyczne: 309.81. (F43.10) Uwaga: Poniższe kryteria dotyczą osób dorosłych, osoby dorastających i dzieci powyżej 6. roku życia.</p>	
<p>A.</p>	<p>Narażenie na śmierć lub groźbę śmierci, poważny uraz lub przemoc seksualną w jeden (lub większą liczbę) spośród wymienionych sposobów:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Bezpośrednie doświadczenie traumatycznego przeżycia (przeżyć). 2. Bycie naocznym świadkiem traumatycznych dla innych osób wydarzeń. 3. Uzyskanie informacji, że członek bliskiej rodziny lub przyjaciel doświadczył traumatycznego przeżycia (przeżyć). W przypadku narażenia na śmierć lub występowania groźby śmierci dotyczących członka rodziny, lub przyjaciela wydarzenie (wydarzenia) to musi wynikać z aktu przemocy lub być przypadkowe. 4. Powtarzane lub bardzo duże narażenie na nieprzyjemne szczegóły danego wydarzenia (wydarzeń) traumatycznego (np. pierwsze osoby zbierające ludzkie szczątki; policjanci stale narażeni na obserwowanie krzywdzenia dzieci). <p>Uwaga: Kryterium A4 nie dotyczy narażenia za pośrednictwem mediów elektronicznych, telewizji lub obrazów, chyba, że jest to narażenie związane z wykonywaną pracą.</p>
<p>B.</p>	<p>Obecność jednego lub większej liczby spośród następujących natrętnych objawów związanych z traumatycznym wydarzeniem (wydarzeniami) występujących po raz pierwszy po doświadczeniu traumatycznego przeżycia (przeżyć):</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Nawracające i natrętne, dręczące wspomnienia traumatycznego wydarzenia (wydarzeń). Uwaga: U dzieci powyżej 6. r.ż. mogą pojawiać się powtarzające się zabawy, w których tematy związane ze zdarzeniem traumatycznym lub pewne aspekty tego zdarzenia są odtwarzane 2. Nawracające, dręczące sny, których treść jest związana z traumatycznym wydarzeniem (wydarzeniami). Uwaga: U dzieci mogą to być przerażające sny bez rozpoznawalnej treści 3. Reakcje dysocjacyjne (np. <i>flashback</i>), które powodują, że dana osoba odczuwa lub zachowuje się, jakby ponownie doświadczała traumatycznego przeżycia (przeżyć) nasilenie opisanych reakcji przyjmuje formę kontinuum, z całkowitą utratą poczucia rzeczywistości jako skrajną postacią). Uwaga: u dzieci może wystąpić ponowne odgrywanie urazu w formie zabawy. Uwaga: U dzieci odtwarzanie sytuacji związanych z traumą może pojawić się w zabawie 4. Nasilone i przedłużające się cierpienie psychiczne występujące w przypadku narażenia na wewnętrzne lub zewnętrzne sygnały, symbolizujące lub przypominające pewne aspekty traumatycznego wydarzenia (wydarzeń). 5. Zaznaczona reakcja fizjologiczna występująca w odpowiedzi na wewnętrzne lub zewnętrzne sygnały, symbolizujące lub przypominające pewne aspekty traumatycznego wydarzenia (wydarzeń).
<p>C.</p>	<p>Utrzymujące się unikanie bodźców związanych ze zdarzeniem traumatycznym, pojawiające się po zdarzeniu traumatycznym i manifestujące się poprzez przynajmniej jedno z poniższych zachowań:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Unikanie lub podejmowanie wysiłków, by uniknąć stresujących wspomnień, myśli lub odczuć o zdarzeniu traumatycznym lub blisko z nim związanych. 2. Unikanie lub podejmowanie wysiłków, by uniknąć zewnętrznych przypomnień (ludzi, miejsc, rozmów, aktywności, przedmiotów, sytuacji), które wzbudzają stresujące wspomnienia, myśli lub odczucia o zdarzeniu traumatycznym lub są z nimi blisko związane.
<p>D.</p>	<p>Negatywne zmiany w procesach poznawczych i nastroju związane ze zdarzeniem traumatycznym, które pojawiły się lub pogorszyły po zdarzeniu traumatycznym i przejawiają się w jednym lub więcej z poniższych objawów:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Niezdolność do pamiętania istotnych aspektów zdarzenia traumatycznego (zwykle jako skutek amnezji dysocjacyjnej, a nie urazu głowy, działania alkoholu lub leków). 2. Utrzymujące się, przesadzone negatywne przekonania lub oczekiwania na temat siebie, innych lub świata (np. jestem zły, nikomu nie można zaufać, świat jest niebezpieczny, mój system nerwowy jest zdemastrowany). 3. Utrzymujące się zniekształcenia poznawcze na temat przyczyn i konsekwencji zdarzenia traumatycznego, które doprowadzają jednostkę do winienia siebie lub innych. 4. Utrzymujące się negatywne stany emocjonalne (np. strach, horror, gniew, wina lub wstyd). 5. Znacząco obniżone zainteresowanie lub uczestnictwo w ważnych aktywnościach. 6. Poczucie wyobcowania, oddalenia się od innych.

7. Utrzymująca się niezdolność do doświadczania pozytywnych emocji (np. niezdolność do przeżywania szczęścia, zadowolenia czy uczucia miłości).
- E. Znaczące zmiany w pobudzeniu i reaktywności związanej ze zdarzeniem traumatycznym, które pojawiły się lub pogłębiły po zdarzeniu traumatycznym i przejawiają się w co najmniej dwóch z poniższych objawów:
 1. Poirytowanie wyrażone w zachowaniu i wybuchy gniewu (przy niewielkiej lub braku prowokacji), zwykle wyrażane w postaci werbalnej lub fizycznej agresji wobec ludzi i przedmiotów.
 2. Lekkomysłne lub autodestruktywne zachowanie.
 3. Nadmierna czujność.
 4. Wyołbrzymiona reakcja przestraszenia.
 5. Problemy w koncentracji.
 6. Zaburzenia snu (np. trudności z zaśnięciem, ciągłością snu, sen niedający wypoczynku).
- F. Czas trwania zaburzenia (kryteria B, C, D i E) jest dłuższy niż 1 miesiąc.
- G. Zaburzenie powoduje klinicznie istotny dystres lub zakłócenia w życiu społecznym, zawodowym lub innych ważnych obszarach funkcjonowania.
- H. Zaburzenie nie wynika z fizjologicznych skutków używania substancji psychoaktywnych (np. alkoholu, leków) ani nie jest skutkiem innych uwarunkowań medycznych.

Należy określić, czy:

Z objawami dysocjacyjnymi: Spełnione zostały kryteria rozpoznania dla Zaburzenia stresowego pourazowego, a dodatkowo, w odpowiedzi na czynnik stresogenny występują utrzymujące się lub nawracające objawy:

1. Depersonalizacja: Przewlekłe lub nawracające wrażenie bycia oddzielnym od samego siebie, dające się porównać z poczuciem bycia zewnętrznym obserwatorem swoich własnych procesów myślowych lub swojego ciała (np. poczucie bycia w swoim własnym śnie, poczucie nierealności samego siebie lub swojego ciała lub poczucie czasu płynącego powoli).
2. Depersonalizacja: Przewlekłe lub nawracające poczucie nierealności otoczenia (np. świat dookoła jest postrzegany jako nierealny, podobny do snu, odległy, zniekształcony).

Uwaga: W celu odnotowania tej postaci zaburzenia objawy dysocjacyjne nie mogą być wywołane fizjologicznym działaniem substancji (np. *blackout* – utrata pamięci, zachowanie pod wpływem alkoholu) ani innym stanem ogólnomedycznym (np. złożone częściowo napady padaczki).

Należy określić czy:

Z opóźnionym początkiem: Kryteria diagnostyczne nie są spełnione w okresie co najmniej 6 miesięcy od traumatycznego wydarzenia (choć początek choroby i niektóre objawy mogą wystąpić natychmiast).

Uwaga: Poniższe kryteria dotyczą osób dorosłych, osoby dorastających i dzieci powyżej 6. roku życia.

Źródło: [8].

W odniesieniu do osób dorosłych powstało wiele modeli teoretycznych dotyczących zespołu stresu pourazowego. Z uwagi na fakt, że diagnoza objawów PTSD, zgodnie z klasyfikacjami DSM i ICD, przebiega w bardzo podobny sposób dla dzieci i młodzieży, można zatem uznać, że modele omówione we wcześniejszym podrozdziale mają także zastosowanie do osób młodszych [por. 1].

3. Objawy charakterystyczne dla zespołu stresu pourazowego u dzieci w różnych okresach rozwojowych

Z licznych badań wiadomo, że doświadczenia z najwcześniejszych lat dzieciństwa są zapamiętywane i mają istotny wpływ na dorosłe życie. Część naukowców twierdzi, że PTSD może być doświadczeniem również niemowląt i małych dzieci [9]. Jednak tak jak wszystkie zaburzenia wieku dziecięcego PTSD nie jest u dzieci odzwierciedleniem zaburzeń doświadczanych przez dorosłych. Specyfika ta wynika z faktu, że układ nerwowy dzieci jest jeszcze niedojrzały, ich osobowość jest w trakcie kształtowania się, są one w bardzo dużym stopniu zależne od środowiska, w którym żyją, nie mają nabytej

odporności na stres, a świat spostrzegają zupełnie inaczej niż ludzie dorośli. Uwzględniając te fakty, należy zastanowić się na czym może polegać specyfika objawów PTSD u dzieci. Naukowcy mający na uwadze kontakt z doświadczanymi traumami przez dzieci sporządzili listę przejawów doświadczenia traumy [10].

3.1. Objawy zespołu stresu pourazowego charakterystyczne dla wczesnego dzieciństwa

Wiek 0-6 miesięcy:

- nadmierna czujność;
- wyolbrzymiona reakcja alarmowa;
- różne formy dysregulacji;
- rozdrażnienie, drażliwość;
- wycofanie zgeneralizowane lub w odpowiedzi na określone bodźce lub stany.

Wiek 6-12 miesięcy:

- wszystkie wyżej wymienione zachowania;
- nasilony lęk w obcych sytuacjach;
- bardziej specyficzne reakcje złości w określonych sytuacjach;
- bardziej aktywne próby unikania w określonych sytuacjach;
- regresja rozwojowa;
- zaburzenia snu w postaci lęków nocnych.

Wiek 12-18 miesięcy:

- wszystkie wyżej wymienione zachowania;
- od zwykłej bliskości do nadmiernego przywierania do opiekunów;
- unikanie do pewnego stopnia afektów lub sytuacji budzących dany afekt;
- nadmierne lub bardzo ograniczone posługiwanie się słowami związanymi z traumą.

Wiek 18-24 miesięcy:

- wszystkie wyżej wymienione zachowania;
- pochłonięcie symbolami traumatyzującego doświadczenia;
- koszmary senne;
- większe pochłonięcie werbalne traumatycznym wydarzeniem.

3.2. Objawy zespołu stresu pourazowego charakterystyczne dla dzieci powyżej 1. roku życia do okresu adolescencji

Bardzo małe dzieci mogą przejawiać mało symptomów „dorosłego” zespołu stresu pourazowego. Wynika to z ograniczonych umiejętności posługiwania się językiem, który jest konieczny do opisu doświadczeń oraz emocji. Objawy zachowań dzieci w wieku od 1.- 6. r. ż. po doznanej traumie prezentuje tabela 2.

Tabela 2. Specyficzne zachowania dzieci od 1.- 6. r.ż. po doznanej traumie

Specyficzne objawy zachowań potraumatycznych dzieci w wieku od 1.-6. roku życia
1. Bezradność i bierność, brak zwykłej typowej dla danego dziecka reaktywności.
2. Zgeneralizowany strach.
3. Pobudzenie, dezorientacja i rozkojarzenie.
4. Trudności dotyczące mówienia na temat wydarzenia.
5. Problemy z identyfikacją emocji.
6. Koszmary senne, zaburzenia snu.

7. Lęk separacyjny, Ignięcie do opiekunów.
8. Symptomy regresji, czyli cofnięcia się do wcześniejszych etapów rozwoju (np. powrót do moczenia się w nocy, utrata umiejętności ruchowych, związanych z mową).
9. Niemożność zrozumienia nie odwoływalności śmierci.
10. Lęki związane ze śmiercią.
11. Żal związany z opuszczeniem przez opiekunów.
12. Objawy somatyczne (ból brzucha, głowy).
13. Zaskakujące reakcje na głośne dźwięki.
14. Nagłe zastyganie w bezruchu.
15. Drobiazgowość.
16. Unikanie lub reakcja alarmowa na bodźce przypominające uraz, kojarzące się z nim.

Źródło: [10]

Dzieciom szczególnie ciężko jest ująć uczucie odrętwienia oraz wycofania się. Poza tym mogą naprzemiennie doświadczać pobudzenia i odrętwienia oraz innych sposobów reagowania na stres. Zamiast tego pojawia się zgeneralizowany strach taki jak: lęk separacyjny oraz lęk przed obcymi osobami. Pojawia się zachowanie charakteryzujące się unikaniem sytuacji zarówno związanych, jak i niezwiązanych z urazem, jak i zaabsorbowanie słowami lub symbolami kojarzącymi się z traumą. Dzieci mogą również powracać do zabawy, w której głównym motywami są doznane urazy traumatyczne.

Tabela 3 przedstawia specyficzne objawy zachowań dzieci będące w wieku 6.-11. r.ż., które doznały traumy na skutek trudnych dla nich zdarzeń życiowych.

Tabela 3. Specyficzne zachowania dzieci w wieku szkolnym 6.-11. r.ż. po doznanej traumie

Specyficzne objawy zachowań potraumatycznych dzieci w wieku szkolnym 6.-11. r.ż.
1. Poczucie winy i odpowiedzialności za zaistniałą sytuację.
2. Powtarzające się odtwarzanie w zabawie tragicznego wydarzenia.
3. Niepokój, wzdygnięcia się przy zetknięciu się z bodźcami przypominającymi o urazie.
4. Koszmary senne oraz inne zaburzenia snu.
5. Niepokoje dotyczące bezpieczeństwa, zaabsorbowanie zagrożeniami.
6. Agresja, wybuchy gniewu.
7. Reakcje traumatyczne, strach przed uczuciami.
8. Zwracanie szczególnej uwagi na lęki rodziców.
9. Opuszczanie obowiązków szkolnych.
10. Zatraskanie i strach o innych.
11. Zmiany osobowościowe, nastroju oraz w zachowaniu.
12. Objawy somatyczne typu ból głowy, mięśni, stawów.
13. Wyraźnie dostrzegalny lęk i bojaźliwość.
14. Wycofanie się z kontaktów międzypersonalnych.
15. Zgeneralizowany strach.
16. Regresja (zachowanie przypominające wcześniejszy okres rozwojowy).
17. Lęk separacyjny.
18. Utrata zainteresowania różnego rodzaju czynnościami, w tym sprawiającymi kiedyś przyjemność.
19. Nieadekwatne, niewłaściwe zrozumienie tego, co się wydarzyło (bardziej widoczne w zabawie niż podczas rozmowy z dzieckiem).
20. Niezrozumienie śmierci.
21. Magiczne wyjaśnienia, mające uzupełnić luki w zrozumieniu.
22. Utrata zdolności koncentrowania się w szkole, skutkiem tego są gorsze wyniki w nauce.
23. Oszołomienie lub roztargnienie.
24. Zmiana zwyczajów żywieniowych (np. jadłowstręt psychiczny), problemy trawienne.

Źródło: [11].

Mogą nie wystąpić amnezja psychogenne oraz ponowne widzenie scen związanych z wydarzeniem (*flashback*). Mimo to dzieci w wieku wczesnoszkolnym doświadczają zjawisk zakrzywienia czasu oraz ostrzegania omenów², które nie występują zwykle u osób dorosłych. Zakrzywienie czasu to zjawisko polegające na tym, że dziecko myli kolejność traumatycznych przeżyć, gdy przywołuje je z pamięci. Dostrzeganie omenów to przeświadczenie, że występowały znaki przepowiadające fatalne w skutkach wydarzenia. W rezultacie dziecko wierzy, że gdyby było wystarczająco czujne, mogłoby w porę rozpoznać ostrzeżenia i uniknąć wypadku. Obserwuje się zabawę pourazową oraz przedstawianie tematów z nim związanych w zabawie. Te dwie formy różnią się od siebie tym, że zabawa pourazowa jest literalnym odzwierciedleniem wydarzenia, czyli powtarzaniem pewnego aspektu traumy, który ma charakter kompulsywny (przymusowy) i nie usuwa lęku. Przykładem zabawy pourazowej jest wzrost częstości zabaw np. strzelanie po udziale w strzelaninie. Odzwierciedlenie tematów związanych z urazem w zabawie jest bardziej elastyczne, polega na odtwarzaniu w zachowaniu różnych aspektów urazu (np. noszenie przy sobie zabawkowej broni po byciu ofiarą przemocy) [12].

Tabela 4 prezentuje specyficzne objawy zachowań młodzieży w wieku 12-18 lat po wydarzeniach traumatycznych.

Tabela 4. Specyficzne zachowania dzieci w wieku szkolnym 12.-18. r.ż. po doznanej traumie

Specyficzne objawy zachowań potraumatycznych dzieci w wieku szkolnym 12.-18. r.ż.
1. Niepewność siebie.
2. Zachowania zagrażające życiu.
3. Bunt w domu albo w szkole.
4. Gwałtowne zmiany dotyczące związków z ludźmi.
5. Depresja, wycofanie się.
6. Pogorszenie wyników w nauce.
7. Wywołane urazem zachowania mające na celu wyładowanie się, np. lekkomyślne działania.
8. Próby zdystansowania się od poczucia winy, wstydu, czy poniżenia.
9. Nadmierna aktywność, zaabsorbowanie innymi albo odsuwanie się od ludzi, by poradzić sobie z wewnętrznym niepokojem.
10. Skłonność do ulegania wypadkom.
11. Mściwość, aktywne sposoby reagowania na urazy.
12. Koncentracja na sobie, wycofanie.
13. Zaburzenia odżywiania i snu (włącznie z koszmarami sennymi).

Źródło: [12].

U młodzieży objawy zaczynają przypominać obraz zespołu pourazowego u dorosłych. Jest jednak kilka elementów niezaobserwowanych u dorosłych. Ze względu na wiek, młodzież częściej niż w zabawę posttraumatyczną, angażuje się w odtwarzanie urazu poprzez wcielanie (inkorporację) jego elementów do swojego codziennego życia. Dodatkowo młodzież jest bardziej skłonna niż młodsze dzieci i dorośli do przejawiania zachowań impulsywnych oraz agresywnych [12].

Analizując powyższe symptomy charakteryzujące dzieci i młodzież można stwierdzić, że są one bardzo podobne do objawów osób dorosłych. Jednak ze względu na niedojrzałość układu nerwowego, niedojrzałość emocjonalną, nierozwinięty aparat mowy czy zdolność wglądu w swoje emocje i mówienie o nich, dzieci przejawiają swoje cierpienie w odmienny sposób. Dostrzeżenie przeżywanego przez nie dramatu wymaga od osób

² Omeny – to zdarzenie lub zjawisko interpretowane jako zapowiedź przyszłych zdarzeń, dobrych lub złych.

dorośli, cierpliwej, pełnej miłości i wrażliwości obserwacji, gdyż wymienione wyżej objawy nie wyczerpują z całą pewnością repertuaru reakcji dzieci i młodzieży na wydarzenia traumatyczne. Pojawia się tu ogromna rola rodziców i opiekunów dziecka, gdyż to właśnie oni, przebywając na co dzień z dzieckiem, są w stanie najszybciej zauważyć zmiany w jego zachowaniu oraz udać się po kompetentną pomoc [13].

4. Czynniki sprzyjające rozwojowi zespołu stresu pourazowego u dzieci i młodzieży

Liczne badania wskazują, że chociaż większość ludzi doświadcza w swoim życiu traumatycznych wydarzeń, to tylko u części z nich rozwija się zespół stresu pourazowego. Naukowcy zaczęli zadawać pytanie – od czego zależy, czy u danej osoby zespół stresu pourazowego rozwinię się, czy nie?

4.1. Podział czynników ze względu na moment ich modyfikującego działania

S. Shaley [za: 9] przeprowadził analizę 45 badań mających wskazać jakie czynniki są predyktorami rozwinięcia się zespołu stresu pourazowego. Dokonał podziału specyficznych czynników na cztery kategorie:

- przedtraumatyczne czynniki podatności, do których zalicza się: historia zaburzeń psychicznych w rodzinie, wczesna traumatyzacja – np. seksualne lub fizyczne wykorzystanie w dzieciństwie,
- wielkość stresora – czyli intensywność i czas trwania działań wojennych dla żołnierzy, niebezpieczeństwo incydentu ataku seksualnego,
- przygotowanie do zdarzenia – adekwatne przygotowanie do stresującego zdarzenia – trening ratowania się podczas katastrofy helikoptera w symulatorze okazał się pomocny podczas wypadku,
- reakcja podczas trwania stresora – u żołnierzy biorących udział w walkach pojawia się lęk.

Z kolei E. Salter oraz P. Stallard [14] zaproponowali podział czynników na:

- czynniki związane z bodźcem (zdarzeniem),
- czynniki związane ze stanem, w jakim znajduje się jednostka w czasie zdarzenia,
- aktywność jednostki w czasie konfrontacji ze stresorem oraz
- osobowość jednostki.

L.P. Barakat, M.A. Alderfer wraz z A.E. Kazak [15] z kolei proponują podział czynników na:

- działające w okresie przedtraumatycznym – cechy osobowościowe, temperamentalne, uzdolnienia i sprawności, które warunkują ocenę, jakiej jednostka dokona w danej sytuacji oraz kondycja fizyczna i psychiczna, w jakiej osoba znajduje się w danym momencie zadziałania stresora (wiadomo, że osoby zmęczone, poirytowane, w depresji będą reagowały inaczej niż wypoczęte, zdrowe, odnoszące sukcesy),
- działające w okresie doświadczenia traumy – poznawcza ocena siły i rodzaju doświadczanych wydarzeń, siła stresora oraz jego ocena poznawcza,
- działające w okresie potraumatycznym (gdy stresor już nie oddziałuje, ale zdarzenie wciąż istnieje w świadomości jednostki). Zasadniczą rolę odgrywa siła doświadczanych emocji, a ta z kolei zależy od: cech jednostki, poziomu emocji doświadczanych w trakcie traumy, rodzaju radzenia sobie ze stresem oraz istotną rolę odgrywa kontekst społeczny.

4.2. Cechy osobowościowe modyfikujące występowanie zespołu stresu pourazowego

Jako cechy sprzyjające wystąpieniu zespołu stresu pourazowego J.D. Elhai, M.E. Miller, J.D. Ford i in. [16] podają następujące cechy: doświadczanie traumy w dzieciństwie, skłonność do atrybucji wewnętrznej, introwersja i neurotyczność, strategie radzenia sobie tj. unikania oraz radzenia sobie skoncentrowanego na emocjach, niezdolność do tolerowania nieprzewidywalności i wewnętrznego motywowania siebie do działania.

Skutki wydarzeń traumatycznych łagodzą: bezpieczny styl więzi, poszukiwanie doznań oraz twardość charakteru. Natomiast skutki wydarzeń traumatycznych nasilają neurotyczność na drodze warunkowania emocjonalnego stylu radzenia sobie ze stresem, który jest jednym z predyktorów zespołu stresu pourazowego [17].

O radzeniu sobie skoncentrowanym na emocjach jako korelacie zespołu stresu pourazowego A.R. Haid, R. Pruchno, F.P. Cartwright wraz z współ. [18] jako korelujące dodatnio z PTSD wymieniają: reaktywność emocjonalną, perseweratywność, neurotyczność i lęk. Natomiast jako korelujące ujemnie wyróżniają: wytrzymałość, żywość, aktywność, ekstrawersję oraz poczucie koherencji.

Poczucie koherencji jako zmienną modyfikującą występowanie zespołu stresu pourazowego zweryfikowali A. Kersting, R. Dölemeyer, J. Steinig i współ. [19]. Największe znaczenie ochronne ma ich zdaniem poczucie zrozumienia świata i sprawowanie kontroli nad zdarzeniami dotyczącymi jednostki, natomiast poczucie własnej skuteczności nie ma w rozwoju PTSD większego znaczenia.

Osobowość ma również wpływ na częstość doświadczania wydarzeń traumatycznych. Istotną rolę odgrywają następujące cechy: poszukiwanie stymulacji oraz silnych doznań cielesnych i psychicznych [20].

Czynnikami ryzyka zespołu stresu pourazowego u dzieci są podwyższony poziom lęku oraz diagnoza nadpobudliwości psychoruchowej postawione przez psychiatrę i psychologa dziecięcego. M. Klecka oraz I. Palicka, I. [21] wykazały, że ryzyko zespołu stresu pourazowego wzrasta u dzieci, u których współwystępują ze sobą zaburzenia funkcjonowania u rodziców i wysoki poziom hamownia behawioralnego oraz istnienie problemów związanych ze środowiskiem życia rodziny (np. skrajne ubóstwo), jak i wysoki poziom aktywności behawioralnej. Z kolei V. Krupnik [22] wykazała, że poziom zespołu stresu pourazowego koreluje dodatnio z wielkością doznanej straty oraz ujemnie z wielkością otrzymanego wsparcia społecznego. Dla doświadczeń dzieci największy wpływ ma wsparcie otrzymywane od rodziców oraz ich reakcje na sytuację traumatyczną.

4.3. Sytuacje społeczne modyfikujące występowanie zespołu stresu pourazowego

S.J. Lewis, L. Arseneault, A. Caspi [23] jako czynniki sprzyjające występowaniu zespołu stresu pourazowego wymieniają warunki takie jak: trudna sytuacja materialna, niski poziom wykształcenia, występowanie w rodzinie chorób psychicznych, płeć (kobieta), wiek (im młodsze, tym większe ryzyko). Czynniki społeczne warunkują również częstość doświadczania wydarzeń traumatycznych, a mianowicie im więcej stresorów związanych z rodziną (zażywanie przez rodziców narkotyków, alkoholizm w rodzinie, życie w ubóstwie, bezrobocie rodziców), tym większe prawdopodobieństwo doświadczenia zdarzeń traumatycznych. Czynniki ryzyka zespołu stresu pourazowego są również płeć żeńska, liczba i siła doświadczanych stresorów oraz stresory dotyczące rodziny (nie-

stabilność emocjonalna rodziny). Wśród zdarzeń traumatycznych najczęściej doświadczanych przez młodzież wymienia się: nadużycia seksualne, przemoc w środowisku domowym, udział w katastrofie czy wypadku, działania wojenne, akty terroryzmu, skutki procedur medycznych oraz tragiczną śmierć kogoś bliskiego. Należy zwrócić uwagę, że wielu nieletnich doświadcza również mniej zagrażających sytuacji, takich, jak rozwód rodziców czy rozstanie z bliską osobą, które, choć nie są traktowane jako zdarzenia traumatyczne zgodnie z klasyfikacjami omówionymi wcześniej, to mogą jednak pociągać za sobą podobne konsekwencje.

Wypadki drogowe stanowią powszechną formę potencjalnie traumatycznego zdarzenia, z jakim spotyka się młodzież. Są również głównymi przyczynami zgonów na świecie w wieku 15-19 lat, podczas gdy w wieku 12-14 lat stanowią drugą najczęstszą przyczynę zgonów. Według WHO bezpieczeństwo na drogach jest problemem globalnym, ponieważ szacuje się, że wypadki drogowe są ósmą najczęstszą przyczyną śmierci z około 1,25 miliona zgonów i 50 milionami obrażeń innych niż śmiertelne na całym świecie rocznie. Wśród nastolatków w wieku odpowiednio 10-14 i 15-19 lat urazy z powodu wypadków są odpowiedzialne za 57% i 79% wszystkich obserwowanych zgonów. Kraje o niskich i średnich dochodach (rozwijające się) odpowiadają za większość z tych zgonów, gdzie śmiertelność wynosząca odpowiednio 24,1 i 18,4 na 100 000 jest dwukrotnie wyższa niż w krajach o wysokich dochodach (9,2 na 100 000) [za: 23].

Maltretowanie dzieci to wieloaspektowy problem występujący na całym świecie. Obejmuje ono wykorzystywanie i zaniebdywanie dziecka w wieku poniżej 18 lat, działanie ze strony rodzica lub opiekuna, które skutkuje śmiercią, poważną krzywdą fizyczną lub emocjonalną, wykorzystywaniem, w tym również seksualnym; działanie bądź zaniechanie działania, które stwarza bezpośrednie ryzyko poważnej szkody. Przemoc fizyczna została zdefiniowana jako nieprzypadkowe akty fizyczne, które ranią dziecko i mogą obejmować zachowania, takie jak uderzanie pięścią, bicie lub palenie dziecka. Wykorzystywanie seksualne zostało zdefiniowane jako uśiłowanie lub ukończenie aktów seksualnych z dzieckiem (np. pieszczoty lub współżycie seksualne) lub wykorzystywanie seksualne dziecka poprzez prostytutkę lub pornografię dziecięcą. Przemoc emocjonalna (lub przemoc psychiczna) to wzorzec zachowania, który upośledza rozwój emocjonalny dziecka lub poczucie własnej wartości i może obejmować takie zachowania, jak ostra krytyka lub oczernianie dziecka. Ponieważ często nie ma widocznych oznak przemocy emocjonalnej, może to być jedna z najtrudniejszych do zweryfikowania form przemocy [24, 25].

Narażenie na przemoc domową, nadużywanie substancji przez rodziców i porzucenie dziecka są również postrzegane jako formy znęcania się nad nim. Przemoc fizyczna, emocjonalna obejmuje bezpośrednie akty przemocy wobec dziecka. Natomiast zaniebdanie (inna forma maltretowania dziecka) wiąże się z brakiem zaspokojenia podstawowych potrzeb dziecka. Rodzice i opiekunowie są uważani za zaniebdujących, gdy nie zapewniają dzieciom schronienia, jedzenia, odzieży, wsparcia emocjonalnego, edukacji, opieki zdrowotnej i nadzoru [26].

4.4. Cechy doświadczonego wydarzenia traumatycznego modyfikujące występowanie zespołu stresu pourazowego

X. Zhou, X. Wu, R. Zhen oraz współl. [27] stwierdzają, że znacznie trudniejszymi do przepracowania są wydarzenia traumatyczne wywołane przez człowieka (wojna, tortury, czyny kryminalne w rodzinie i poza nią, przestępstwa oraz spowodowane przez

człowieka katastrofy) niż z traumą wynikającą z katastrofy naturalnej. W przypadku katastrof naturalnych rozwinięcie się zespołu stresu pourazowego zależy m.in. od wielkości poniesionych strat materialnych, przy czym wielkość strat, ma nie tylko wpływ na jego pojawienie się, ale również na głębokość zaburzenia.

Dzieci są narażone na różnego rodzaju zdarzenia traumatyczne, w tym związane ze stratą, na skutek śmierci osób bliskich, w wyniku wypadku czy choroby. Ponadto mogą doświadczać poczucia chronicznego zagrożenia ze względu na przemoc (w rodzinie czy w szkole), katastrofy naturalne czy spowodowane przez człowieka. Dzieci są także narażone na choroby potencjalnie zagrażające życiu jak nowotwory czy niewydolność narządów wymagających transplantacji [28].

Traumę u dzieci i młodzieży można też ujmować w kategorii konsekwencji doświadczonej sytuacji. L.C. Terr [29] definiuje ją jako psychologiczne konsekwencje nagłego, zewnętrznego zdarzenia lub serii zdarzeń, które czynią młodą osobę chwilowo bezradną i przekraczają zwykłe możliwości poradzenia sobie z nimi. Autorka twierdzi, że wszystkie urazy okresu dzieciństwa pochodzą z zewnątrz, żadne nie powstaje jedynie w umyśle dziecka, czyli nie jest wytworem jego wyobraźni. Trauma rozpoczyna się zdarzeniem zewnętrznym, ale z chwilą tego zdarzenia zachodzą różne wewnętrzne zmiany w samym dziecku.

Kolejną kategorią traumatycznych wydarzeń, która dotyczy dzieci i młodzieży, są katastrofy. Klęski żywiołowe to zazwyczaj nagłe zdarzenia, które przynoszą ogromne straty i sięgają spustoszenie w najbliższym otoczeniu. Z tego powodu ludzie mieszkający na obszarach dotkniętych katastrofą mogą odczuwać lęk i niepokój o własne życie, a także o życie swoich bliskich, co skutkuje podważeniem poczucia bezpieczeństwa i spokoju. Narażenie na różne stresory rutynowo towarzyszy katastrofie i może prowadzić do poważnych negatywnych skutków, zwłaszcza u dzieci i młodzieży. Badania J. Tsai, I. Harpaz-Rotem, C. Armour oraz współ. [30] wskazują, że około jedna czwarta nastolatków doznała w swoim życiu klęski żywiołowej, z czego około 1 na 3 obawiała się, że w wyniku tej sytuacji dozna poważnych obrażeń lub śmierci. Warto podkreślić, że katastrofy z reguły pociągają za sobą dużą liczbę ofiar i poszkodowanych

5. Skutki zespołu stresu pourazowego u dzieci i młodzieży

Konsekwencje traumy doświadczanej przez dzieci i młodzież obejmują zaburzenia zdrowia fizycznego i psychicznego, w szczególności patologiczne zachowania i reakcje w postaci agresji, trudności emocjonalnych, takich jak złość, strach oraz upośledzenia funkcji poznawczych. Wśród skutków doświadczonej traumy można wyróżnić: zaburzone poczucie bezpieczeństwa, utratę zdrowia somatycznego i kondycji fizycznej, trwałe urazy fizyczne, poczucie bezradności, bezsilności i braku wpływu na okoliczności i na siebie, zaburzenia i choroby psychiczne (depresja, zaburzenia lękowe, zaburzenia zachowania, zaburzenia stresowe pourazowe itp.), zaburzenia regulacji fizjologicznej, zachowania autodestruktywne (samookaleczenia, próby samobójcze). Do najczęściej opisywanych skutków zdarzeń traumatycznych w tej grupie wiekowej należy zespół stresu pourazowego ujawniające się w dwóch wymiarach biologicznym i poznawczo-emocjonalnym.

E. Zdankiewicz-Ściagała [31] dokonała podziału traum złożonych na trzy podtypy. Pierwszy z nich dotyczy funkcjonowania w systemie rodzinnym, gdzie dzieci są świadkami przemocy psychicznej i fizycznej dorosłych wobec siebie. Ten rodzaj powiązany

jest ze zbyt dużą ilością pobudzenia w krótkim czasie, co z kolei prowadzi do przeciążenia ośrodkowego układu nerwowego wywołanego przez hormony stresu oraz przeciążenia psychicznego związanego z pojawianiem się przytłaczających myśli i emocji. Drugi rodzaj dotyczy zdarzeń, gdy występują stany zaniedbania, porzucenia, opuszczenia, wykluczenia czy emocjonalnej obojętności. Można go określić jako zbyt mało stymulacji w zbyt długim okresie. Natomiast ostatni rodzaj obejmuje sytuacje urazowe, w których dziecko może funkcjonować przez wiele lat, czyli nadużycia wobec nieletniego w postaci przemocy fizycznej, psychicznej i seksualnej. Doświadczenia te można określić jako zbyt dużo stymulacji w zbyt długim okresie.

5.1. Skutki biologiczne i związane z nimi upośledzenie funkcjonowania poznawczego

D. Kubacka-Jasiecka [32] zauważa, że w zależności od etapu rozwoju mózgu trauma może powodować różne konsekwencje dla funkcjonowania dziecka. Najpierw kształtują się struktury pnia mózgu i urazy doświadczane na tym etapie rozwoju mogą obejmować: nadmierną reakcję na lęk, zaburzenia snu, obniżone napięcie mięśniowe, upośledzenie koordynacji ruchowej, nieprawidłowości układu oddechowego, upośledzenie funkcji serca i inne problemy zdrowotne bez wyraźnego medycznego powodu. Następnie rozwija się układ limbiczny. Dzieje się tak w ciągu pierwszych sześciu lat życia. Trauma na tym etapie może pozostawić problemy emocjonalne i behawioralne, a także trudności w tworzeniu odpowiednich połączeń neuronalnych. Ostatnią częścią, która się kształtuje, jest kora mózgowa. Doświadczenie traumy na tym etapie prowadzi do zaburzeń sfery poznawczej, utraty poczucia własnej wartości i dysocjacji.

Z kolei J.D. Ford [33] podtrzymując neurorozwojowe ujęcie traumy, wprowadził trzy kategorie wczesnej traumy rozwojowej:

- trauma in utero (wewnątrzmaciczna, prenatalna, występująca przed narodzeniem dziecka);
- trauma perinatalna (okołoporodowa, związana z porodem);
- trauma postnatalna (występująca po narodzinach dziecka).

P.A. Levine i M. Kline [za: 34] wyróżnili również szczególną kategorię traumy rozwojowej, czyli tzw. całościową aktywację o dużej intensywności (*Global High Intensity Activation*, GHIA). Jest to mechanizm, który ma miejsce, gdy osoba doświadcza poważnej traumy, związanej z reakcjami przetrwania w fazie bliskiej śmierci (w końcowym stadium), szczególnie w przypadku niemowląt w łonie matki i we wczesnych latach niemowlęcych. Na tym etapie rozwoju walka lub ucieczka nie są możliwe i nie ma metod na samo uspokajanie się i radzenie sobie z wysoką aktywacją. Jediną możliwością reakcji dla organizmu jest zamrożenie lub zamknięcie i próba powstrzymania aktywacji poprzez skumulowane napięcie w jelitach, skórze, oczach i kręgosłupie. GHIA poprzez wyrzut hormonów stresu (szczególnie kortyzolu) powoduje silną stymulację i ekstremalne pobudzenie układu nerwowego, wpływając na fizjologię całego organizmu, który w tak wczesnym okresie rozwoju jest nastawiony przede wszystkim na przetrwanie. Trauma niszczy rozwijający się mózg dziecka poprzez silne procesy chemiczne. Nie-dojrzały mózg nie może aktywować reakcji obronnych i żeby funkcjonować, musi uruchomić współczulny układ nerwowy (gałąź autonomicznego układu nerwowego, która jest również odpowiedzialna za ruch, utrzymując słabą aktywność). Do GHIA zalicza się traumę prenatalną i okołoporodową, której przejawami są skutki znieczulenia przy

porodzie, a także występującą we wczesnym dzieciństwie wysoką gorączkę, duszenie się, dławienie, podtopienie, jak również wczesną traumę relacyjną (odrzućenie, porzucenie, zaniedbanie lub zerwanie więzi biologicznej).

Podczas doświadczania wydarzeń traumatycznych człowiek doświadcza bardzo silnego stresu. Doświadczenie to jest skutkiem, pozostającego poza naszą wolą i świadomością, pobudzenia układu limbicznego odpowiedzialnego za nasze stany emocjonalne, który z kolei aktywizował podwzgórze oraz pień mózgu, które pobudzają z kolei przysadkę do rozpoczęcia wydzielania hormonów tropowych mających wywołać produkcję hormonów stresu, które przygotowują organizm do reakcji walki lub ucieczki (podniesienie ciśnienia, zatrzymanie procesów trawiennych, zagęszczenie śliny, rozszerzenie źrenic, koncentracja krwi w mięśniach itp.). W tym samym momencie miejsce sinawe (część układu siatkowatego) uwalnia wprost do mózgu noradrenalinę, która wspomaga czujność i szybkość przetwarzania informacji. Sprawia to, że nasz mózg zapamiętuje całe zdarzenie niezwykle dokładnie (jak opowiadają ofiary wypadków, którzy mogą przywołać wszystko klatka po klatce, jakby czas zwolnił w tym momencie), powstałe ślady pamięciowe są też niezwykle trwałe [31].

Jednak ludzki organizm nie zawsze reaguje przygotowaniem do walki lub ucieczki. Gdy mózg zauważy, że żadna z tych reakcji nie będzie skuteczna, uwalnia nie noradrenalinę, a opiaty endogenne, endorfiny, oksycytcynę, które osłabiają proces zapamiętywania, prowadzą natomiast do reakcji dysocjacyjnej. Reakcje tego typu są bardziej charakterystyczne dla kobiet i dziewcząt. Badania dowiodły, że substancje te prowadzą często do amnezji, co może prowadzić fakt, że wiele osób ma trudności z przypomnieniem sobie zdarzenia traumatycznego (choć pozostaje ono w ich pamięci emocjonalnej – wzorec pobudzenia został zapisany) [31,34].

Wzory pobudzenia będące odpowiedzią na szczególnie zagrażające bodźce są przez ludzki mózg wyjątkowo wiernie zapisane. Jest to wynik procesu ewolucji-mózg zapamiętuje silne zagrożenia, aby móc ich w przyszłości unikać, a dzięki temu zwiększyć szanse przetrwania. Wzory pobudzenia neuronalnego zapisane są przez ciało migdałowe. Ponieważ wydarzenie traumatyczne dzięki noradrenalinie zapisywane jest niezwykle dokładnie, ciało migdałowe uruchamia wzorce pobudzenia przy pojawieniu się nawet najdrobniejszego bodźca przypominającego zdarzenie. Im częściej pobudzenie to jest powtarzane, tym bardziej staje się wrażliwa i „drożna” jej uruchamiania, przy czym obejmuje ona coraz większą liczbę bodźców i sytuacji, początkowo w ogóle niewiązanych a bodźcem. Ponieważ zaś ciało migdałowe zapisuje całe wzorce pobudzenia, a nie poszczególne jego elementy, przed oczami osoby staje całe traumatyczne wydarzenie ze wszystkim, co się na nie składało. Ponadto, gdy zapis emocjonalny odbywał się bez udziału świadomości (a więc bez udziału kory mózgowej, w stanie dysocjacji) osoba doświadczająca pobudzenia organizmu nie potrafi zlokalizować jego przyczyn, uznając je za objawy choroby somatycznej. Gdy jednak hipoteza ta nie potwierdza się, osoba zaczyna doświadczać zgeneralizowanego lęku. Gdy jednak zapis odbywał się w stanie świadomym, a na powtarzające się wspomnienia traumatyczne organizm reaguje pobudzeniem, utrwalają się wzory stałej nadpobudliwości układu nerwowego, co może prowadzić do błędnych diagnoz zespołu stresu pourazowego jako zaburzeń zachowania czy nadpobudliwości psychoruchowej [9, 34].

W doświadczeniu dzieci przeważa pamięć emocjonalna. Ma to swoje źródło w dwóch faktach. Mózg dziecka, który osiąga dojrzałość w okolicach 6.-7. r.ż. oraz hipokamp są

jeszcze niedojrzałe, co uniemożliwia im stworzenie sensownej narracji umiejącej wyjaśnić doświadczaną traumę, jednocześnie są one zbyt małe i bezbronne, by móc reagować walką, w związku z tym przeważają u nich reakcje dysocjacyjne. Co więcej, jeśli stan dysocjacji będzie się utrzymywał przez dłuższy czas, u dziecka może dojść do wytworzenia się typowych objawów (np. wycofanie, skargi somatyczne) oraz zaburzeń dysocjacyjnych. Ma to swoją przyczynę w zmianie układu homeostazy w układzie hormonów odpowiedzialnych za powstawanie stanów dysocjacji (mózg przyzwyczaja się do funkcjonowania w stanie dysocjacji). Dysocjacja najczęściej pojawia się jako reakcja na stres u osób bezradnych, bezbronych, doświadczających przemocy fizycznej czy bólu, doświadczających powtarzających się wydarzeń traumatycznych [35].

U dzieci reagujących walką, a więc pobudzeniem układu noradrenalinowego można zaobserwować utrzymujące się fizjologiczne nadmierne pobudzenie i nadreaktywność, zwiększone napięcie mięśniowe, lekko podwyższoną temperaturę, nasiloną reakcję przestachu, zaburzenia snu, trudności w regulacji afektu, uogólniony bądź specyficzny lęk, nieprawidłowości w regulacji sercowo-naczyniowej. U ofiary przemocy rejestruje się również patologiczny przebieg fal mózgowych oraz nieprawidłowy obraz EEG. Ponadto u osób z zespołem stresu pourazowego obserwuje się mniejszą powierzchnię lewej (a więc dominującej) półkuli oraz zmniejszone spoidło wielkie. Prowadzi to do przewagi emocji negatywnych (za które odpowiedzialna jest prawa półkula, która u tych osób dominuje strukturalnie) oraz nieumiejętności kontroli i nazywania emocji (trudność w przewodzeniu informacji przez spoidło wielkie) oraz trudności w uczeniu się (brak integracji między półkulami). Na trudności z pamięcią i uczeniem się ma najprawdopodobniej również wpływ zmniejszenie się hipokampa pod wpływem stresu. Ma on wyjątkowo liczne receptory hormonu stresu – kortyzolu, jego nadmiar powtarzający się prowadzi do obumierania neuronów [34, 35].

5.2. Poznawcze i emocjonalne skutki rozwoju zespołu stresu pourazowego u dzieci i młodzieży

L.C. Terr [29] wyróżnił w swoich pracach dwie kategorie urazów z dzieciństwa. Typ I to według niego jednorazowe, gwałtowne przeżycia traumatyzujące. Natomiast typ II to urazy powstałe na drodze długotrwałych, powtarzających się sytuacji traumatycznych (typ I jest według niego znacznie mniej skomplikowany od typu II).

Dzieci w zależności od przynależności do typu, mają skłonności do różnych reakcji. Wydarzenia traumatyczne przynoszą też w ich życiu zupełnie inne skutki. Nowych Dzieci po przeżyciach typu I tworzą bardzo szczegółowe, głęboko wryte w pamięci wspomnienia, co prowadzi do nieustannego przepracowywania na nowo przeżytych treści, wciąż nowych ocen poznawczych wydarzeń, ich racjonalizacji, ale też fałszywych wspomnień i niewłaściwego umiejscawiania wydarzeń w czasie. Dzieci po przeżyciach typu II stosują liczne mechanizmy obronne, które umożliwiły im rozwój w sytuacji nieustannego zagrożenia takie jak: zaprzeczanie, tłumienie autohipnoza, dysocjacja, identyfikacja z agresorem, autoagresja. Generowane przez nie emocje to stępienie uczuć oraz nieustające poczucie wściekłości i smutku. Według L. C. Terr [29] osoby, które doświadczyły urazu typu I mogą z czasem reagować tak samo, jak ofiary typu II, gdyż na skutek wtórnych czynników stresujących (takich jak kalectwo, będące wynikiem wypadku, długotrwały pobyt w szpitalu, zmiana warunków życia w związku z utratą przez rodzinę całego dobytku) mogą prowadzić do nawarstwiania się urazu, a w efekcie do powstania urazu typu II.

J.L. Herman [36] zwraca uwagę na fakt, że należy wprowadzić wyraźne rozróżnienie między zespołem stresu pourazowego występującym u ofiar jednorazowego przeżycia i u ofiar długotrwałej traumy, takiej jak przemoc domowa. W ich przypadku mówi o złożonym zespole stresu pourazowego [por. 9].

5.2.1. Skutki poznawcze i emocjonalne urazów typu I

Pierwszym skutkiem wydarzeń traumatycznych jest wyrzucie się wspomnień w pamięci doświadczających ich osób. Badania ofiar różnorodnych doznań traumatycznych dowodzą, że nawet wiele lat od zdarzenia pamiętają one każdy, nawet najmniejszy element zajścia, choć nie są często w stanie przypomnieć sobie swoich emocji i reakcji w tej sytuacji. Wspomnienia te zdają się nieusuwalne, a żyjące z nimi na co dzień osoby mają ogromną potrzebę poczucia kontroli, a także liczne problemy z reagowaniem zgeneralizowanym lękiem. Wspomnienia doświadczenia traumatycznego prowadzą też często do nastrojów depresyjnych, które utrudniają dziecku uczenie się, powodują także trudności w tworzeniu spójnej narracji, co prowadzi do słabszych wyników w szkole (zwłaszcza czytania i pisania) oraz w trudnościach w komunikacji. Wspomnienia sprawiają również, że dziecko ma trudności w zaspokojeniu potrzeby bezpieczeństwa, gdyż w jego pamięci nieustannie obecny jest fakt, że rodzice czy opiekunowie nie przyszli mu z pomocą, gdy tego najbardziej potrzebował. Doświadczenie traumy może prowadzić również do lękowego przywiązania do rodziców i lęku separacyjnego (por. kryteria diagnostyczne dla PTSD u dzieci), co może prowadzić do trudności w nawiązywaniu kontaktów z rówieśnikami oraz funkcjonowanie w świecie społecznym. W snach i koszmarach u dzieci bardzo często powraca nie trauma, ale temat śmierci czy innych nieszczęść. Dzieci są często głęboko przeświadczone, że są to sny wręcz prorockie – spodziewają się bliskiej śmierci, nie sądzą, żeby kiedykolwiek udało im się założyć rodzinę [37].

U dzieci w wyniku urazu pojawia się zabawa tematyczna związana z traumą [por. 8], która zastępuje często normalną zabawę rozwojową. Zabawa ta jest obciążona, pozbawiona radości, ma prowadzić do odkrycia przyczyny trudnego doświadczenia i zazwyczaj doprowadza dzieci do wniosku, że są one odpowiedzialne za to, co się stało. Zabawa o tematyce traumatycznej nie tylko prowadzi do zaburzeń funkcjonowania społecznego, nie zostawiając dziecku miejsca na uczenie się poprzez zabawę ról społecznych, ale też do zburzeń emocjonalnych, prowadząc do samoobwiniania się, obniżenia poczucia własnej wartości. U nastolatków rolę zabawy przejmują zachowania niedozwolone, jako sposób na poznawcze przetworzenie i emocjonalne przepracowanie doświadczonej traumy [37].

Dzieci doświadczające urazu typu I mają skłonność do deformacji wspomnień, halucynacji, niewłaściwego umiejscawiania wydarzeń w czasie, uznawania ich za omen czy przepowiednię wydarzeń przyszłych oraz uważanie siebie za ich przyczynę. Tak zmodyfikowane wspomnienia stają się częścią rozwijającej się struktury osobowości, co w życiu dorosłym może skutkować nieuzasadnioną atrybucją wewnętrzną negatywnych zdarzeń, wiarę w przepowiednie i horoskopy [por. 15].

5.2.2. Skutki poznawcze i emocjonalne urazów typu II

Podstawową reakcją dzieci doświadczających traumy typu II jest zaprzeczanie i psychiczne odrętwienie. Dążąc do tego dzieci albo całymi latami ukrywają prawdę o swoim życiu, nie rozmawiając o tym z nikim (w przeciwieństwie do dzieci po urazie typu I, dla których nieustanne mówienie o urazie jest drogą terapii) albo wypierają ze

swojej świadomości ogromne obszary wspomnień. Dzieci te starają się wyglądać na jak najbardziej „normalne”, jednak nieustanna deprywacja potrzeby bezpieczeństwa i potrzeby miłości, uniemożliwiają im normalny rozwój emocjonalny. Dzieci te nie są w stanie przyjmować i definiować uczuć. Mają problemy z empatią, unikają bliskich związków intymnych. W efekcie może to prowadzić do zaburzeń o charakterze narcystrycznym, antyspołecznym, unikowym czy tzw. zaburzenia *borderline*. Dzieci te nie są w stanie rozwiązać pozytywnie Eriksonowskiego konfliktu intymność-izolacja [37].

Dziecko wykształca w sobie również silne mechanizmy autoagresji, gdyż nie mogąc wyładować swojej wściekłości, która ogarnia je w trudnej sytuacji i nie chcąc okazywać jej na zewnątrz, kieruje ją przeciwko obie samemu, albo też wykształca mechanizmy i zachowania agresywne, przenosząc swoją agresję z agresora na kogoś ze swojego otoczenia czy też otaczające je przedmioty. Zespół stresu pourazowego w dzieciństwie prowadzi również do izolacji społecznej [38].

5.2.3. Trauma relacyjna doświadczana przez dzieci i młodzież

Rodzajem traumy doświadczanej przez nieletnich, na który warto zwrócić uwagę, jest trauma relacyjna. Dochodzi do niej w sytuacji, gdy u dzieci nie doszło do nawiązania bezpiecznej więzi z opiekunem z różnych przyczyn. Narażone są na nią w szczególności dzieci doświadczające przemocy lub zaniedbania, przebywające w placówkach opiekuńczych czy długo hospitalizowane. Możemy ją zatem zdefiniować jako uraz psychiczny spowodowany przez powtarzające się wydarzenia, występujące zwykle w kontekście bliskiej relacji z osobami znaczącymi. Występowanie reakcji stresowych oraz symptomów zespołu stresu pourazowego wiąże się w tym kontekście z długotrwałym podleganiem niekorzystnemu wpływowi, niszczącemu równowagę psychiczną i poczucie własnej wartości w postaci np. przemocy domowej, emocjonalnego zaniedbania, nadużyć emocjonalnych (tj. umniejszania, dokuczania, gróźb słownych), molestowania, nadużycia seksualnego [24, 37].

Teoria traumy relacyjnej może być utożsamiana z teorią przywiązania, która akcentuje rolę deprywacji kontaktu z matką i separacji oraz wpływ tych doświadczeń na dzieci. Jedną z przyczyn może być brak więzi, który obserwowany jest przy częstych zmianach opiekunów lub w przypadku krytycznego zaniedbania dziecka. Trauma stanowi zagrożenie dla integralności – własnej i innych. W obliczu doświadczeń traumatycznych uruchamiany jest system zachowań przywiązaniowych, polegający na poszukiwaniu pomocy i poczucia bezpieczeństwa. Kiedy okazuje się to nieosiągalne bądź jest zapewniane w sposób niekonsekwentny, dziecko czuje się niegodne ochrony, nieważne, ponieważ internalizuje niebezpieczeństwa w postaci poczucia zagrożenia. Jeśli jedyne źródło bezpieczeństwa jest zarazem źródłem strachu, niemowlę nie może stworzyć spójnej reprezentacji bezpieczeństwa w relacji przywiązania. Te pozabezpieczne style przywiązania wpływają na późniejsze próby uspokojenia w ten sposób, że dziecko uważa, że nie zasługuje na pocieszenie. Mogą również prowadzić do bolesnej interakcji z osobą przywiązania budzącą strach [3].

Również G. Liotti oraz B. Farina [39] podkreślają rolę traumy relacyjnej, która niewątpliwie wpływa na rozwój psychospołeczny jednostki. Autorzy stworzyli koncepcję rozwoju traumatycznego, który jest rozumiany jako stałe warunki przytłaczającego zagrożenia, którego nie można uniknąć, powtarzającego się z kumulującymi się skutkami w trakcie dłuższego okresu rozwoju jednostki. W modelu tym doświadczenia trauma-

tyczne nie tworzą patologii dysocjacyjnej według sztywnej logiki deterministycznej, lecz poprzez uzupełniającą perspektywę kliniczną. Zjawiska dysocjacyjne mogą bowiem mieć swoje źródła również w traumatycznym rozwoju. Ich koncepcja opisuje i wyjaśnia różne sposoby działania umysłu dziecka, które musi radzić sobie z wieloma negatywnymi emocjami, zwłaszcza strachem i niemożnością znalezienia rozwiązań, gdy uaktywniają się wewnętrzne wzorce przywiązania.

V. Kast [37] zwraca uwagę, że warto myśleć o dziecięcej traumie jako kontinuum, obejmującym traumatyczne wydarzenia, podstawowe objawy traumy oraz określone konfiguracje wydarzeń i objawów.

6. Wybrane formy terapii

K.A. Devine, B. Reed-Knight, A.K. Loiselle i współ. [40] wyróżnili w swoich pracach pięć faz powrotu do zdrowia osób cierpiących na zespół stresu pourazowego. Każda z tych faz wymaga przystosowania do niej terapii, w każdej z nich pojawiali się też kryzysy. Fazy te są następujące:

- faza zagrożenia lub wołania o pomoc – ofiara doświadcza bardzo silnych reakcji pobudzenia charakterystycznych dla przeżytej traumy. Faza trwa tak długo, jak długo osoba wierzy, że jest zagrożona. Po zakończeniu zdarzenia traumatycznego osoba doświadcza ulgi, a jednocześnie czuje się zdezorientowana, zaczyna zastanawiać się nad przyczynami i konsekwencjami zdarzenia, którego doświadczyła;
- faza wypierania i emocjonalnego odrętwienia – ofiara wydarzenia traumatycznego chcąc zmniejszyć poziom doświadczanego stresu, spycha swoje myśli i emocje do podświadomości. Jeśli osoba nie otrzyma fachowej pomocy, może na całe życie zatrzymać się na tej fazie;
- faza natrętnych nawrotów – ofiara doświadcza nawrotów traumatycznych przeżyć w snach, natrętnych myślach, przeżywa bardzo silny stres, uruchamia dalsze mechanizmy obronne, szuka pomocy lub rozładowuje stres przez zachowania antyspołeczne;
- faza refleksyjno-przejęciowa – osoba zyskuje dystans do swoich przeżyć, jest gotowa przyjąć je jako część swojej historii i stawić czoła wymaganiom przyszłości;
- faza integracji – osobie udaje się włączyć traumatyczne zdarzenia we własną historię życia, pogodzić się z nim, odzyskać poczucie ciągłości swojego istnienia.

Terapia zespołu stresu pourazowego ma za zadanie pomóc osobie w przejściu przez proces zdrowienia i powrót do prawidłowego funkcjonowania. Terapia powinna przebiegać w atmosferze ciepła, akceptacji i zaufania. Od terapeuty wymagana jest wysoki wskaźnik cierpliwości, gdyż wychodzenie z zespołu stresu pourazowego nie jest ani procesem krótkotrwałym, ani łatwym. W odniesieniu do osób dorosłych możemy stosować wiele różnych technik terapeutycznych – od utrzymanych w nurcie poznawczym – behawioralnym technik takich jak: systematyczna desensytyzacja, ekspozycja (wyobrażeniowa), terapia poznawcza, desensytyzacja i przetwarzanie z udziałem ruchów gałek ocznych, treningi uodpornienia na stres, przez terapię pola myślenia Callhana, terapię sensomotoryczną, po zatrzymywanie myśli, terapię zabawową, techniki Gestalt, pamiętnikarstwo, terapię grupową oraz farmakoterapię [41].

Nie wszystkie spośród wymienionych technik, nadają się do terapii dzieci. Terapię dzieci można podzielić na dwie zasadnicze kategorie: terapię poznawczo-behawioralną oraz terapię zabawową.

6.1. Techniki poznawczo-behawioralne stosowane w terapii dzieci i młodzieży

Techniki te mogą być stosowane w terapii dzieci o ile podawane, są im w ich własnym, indywidualnym tempie. Ważne jest również, by stosowane wobec dziecka techniki dawały mu poczucie pełnej kontroli nad tym, co się wokół niego i z nim dzieje. Terapeuta powinien również poświęcić dużo czasu na wytłumaczenie rodzicom i dziecku przebiegu terapii, jej sensu, powiedzieć im w jaki sposób dziecko będzie miało kontrolę nad tym, co będzie się działo i jakie treści zostaną uwzględnione w terapii [42]. Do najpopularniejszych technik zaliczamy:

- Techniki relaksacyjne:
 - trening relaksacji mięśni – pomaga on zmniejszyć ból napiętych nieustannie mięśni, ułatwiać zasypianie, łagodzić lęk. Trening ten wykorzystuje progresywną relaksację mięśni, a więc rozluźnienie, jakie następuje po ich uprzednim napięciu. Technika polega na napinaniu na krótko pewnych grup mięśni, a następnie skojarzone ze spokojnym oddechem, obserwowanie ich rozluźnienia. Sesja powinna trwać u osób dorosłych ok. 45 minut natomiast u dzieci może być znacznie krótsza i powinna odbywać się pod opieką i z udziałem osób dorosłych;
 - kontrola oddechu – w technice tej chodzi o nauczenie dziecka spokojnego, równego oddychania (powinno dojść do tempa 10 oddechów na minutę), które nasz układ autonomiczny kojarzy z bezpieczeństwem i odpoczynkiem;
 - relaksacja izometryczna – napinanie i rozluźnianie mięśni pozostających w bezruchu (może być stosowana w miejscach publicznych, jest techniką ekspresową, nie zajmuje zbyt wiele czasu przynosząc ulgę).
- Rekonstrukcja poznawcza – pokazanie dziecku na drodze wspólnego omawiania oświadczeń traumatycznych, że jego obawy i lęki nie są uzasadnione. Nie jest ono winne temu, co się stało, a zdarzenia były całkowicie przypadkowe. Chodzi o pokazanie dziecku, że negatywne schematy poznawcze, które sobie wytworzyło, nie są słuszne [40, 42].
- Trening odporności na stres – składa się z 3 faz:
 - nauczania dziecka czym właściwie jest stres i jak różni ludzie na niego reagują;
 - pokazanie dziecku alternatywnych reakcji na dane wydarzenie (zgodnie z koncepcją radzenia sobie według Folkmana i Lazarusa);
 - przećwiczenie z nim sposobów reagowania na stresujące sytuacje.
- Desensytyzacja – przywołanie traumatycznych wspomnień w warunkach poczucia bezpieczeństwa, przeplatane relaksacją [42].

6.2. Terapia zabawą i sztuką

Terapia poznawczo-behawioralna jest terapią kosztowną emocjonalnie. Ponadto wymaga od pacjenta pewnego poziomu rozwoju poznawczego oraz bardzo aktywnego działania ze strony pacjenta, a warunki te nie zawsze są spełniane przez małych pacjentów.

W procesie diagnozy i terapii wykorzystuje się techniki, w których młody człowiek nie przepracowuje świadomie swoich doświadczeń. Techniki oparte na zabawie czy rysunku pozwalają terapeutom dotrzeć do przeżyć pacjenta w sytuacjach, gdy nie jest w stanie o nich mówić. Może to dotyczyć zarówno bardzo małych dzieci, jak i najsilniej strauumatyzowanych zwłaszcza w początkowym etapie terapii oraz na etapie diagnozy terapeutycznej. W tym rodzaju terapii dziecko przez strukturalizowaną przez terapeutę zabawę ma szansę dać ujście nagromadzonemu napięciu. Techniki bazujące na two-

rzeniu z dzieckiem historii o wymyślonych bohaterach umożliwiając mu także opowiedzenie swoich doświadczeń rzez pryzmat wyimaginowanej postaci. Dzieci zwykle umieszczają bohatera w realiach własnych przeżyć. Młodszym oraz bardzo strauumatyzowanym dzieciom zabieg ten umożliwia przepracowanie bolesnych doświadczeń z zachowaniem bezpiecznego dystansu [3, 41].

Sprawia to, że terapia zabawą i sztuką wydaje się znacznie łatwiejsza i skuteczniejsza w odniesieniu do dzieci. Jest ona połączeniem tego, co pożyteczne, a więc powrotu do zdrowia z tym że przyjemne – zabawą. Terapia zabawą i sztuką to metody rozwijające się niezwykle dynamicznie. Pozostawiają one dość duże pole do popisu samemu terapeutce, który może dostosować terapię do możliwości i zainteresowań dziecka. Techniki te pozwalają na nawiązanie relacji między dzieckiem a terapeutą. Terapeuta może dzięki nim wniknąć w świat dziecka, jego sposoby spostrzegania rzeczywistości. Jednocześnie metody te są przez dziecko traktowane jako nie zagrażające, gdyż nawiązują do jego naturalnej aktywności [41, 42].

Terapeuta może w swojej pracy korzystać z całego bogactwa świata zabawy, a więc rysowania (zarówno kredkami, farbami, pędzlem jak i rękami), zabaw piaskiem, słuchanie muzyki, zabawa kukiełkami, odgrywanie scenek, przygotowywanie różnych prac manualnych, twórczość literacką, grafikę komputerową, bajki itp. Zabawa jest nie tylko okazją do przeprowadzenia wywiadu, dania upustu uczuciom przez dziecko, ale również sposobem na odblokowanie wypartych przeżyć oraz nawiązanie kontaktu z dzieckiem wyjątkowo łęklwym [3, 42].

Wszystkie procedury terapeutyczne mają zarówno swoje zalety, jak i ograniczenia dotyczące ich stosowania u dzieci i młodzieży. W każdym przypadku terapeuta dostosowuje optymalną formę terapii do możliwości i kondycji pacjenta oraz poziomu współpracy z rodziną.

7. Zakończenie

Celem artykułu było przybliżenie tematyki badań nad zespołem stresu pourazowego, uwzględniając: diagnozę dziecięcego zespołu stresu pourazowego, uwarunkowania, skutki oraz propozycję wybranych form terapii. Zarówno dzieci, jak i młodzież są narażone na te same traumatyczne wydarzenia, co osoby dorosłe. Podczas gdy traumatyczne doświadczenia są porównywalne z doświadczeniami dorosłych, reakcja psychologiczna może być inna, ponieważ jest zdeterminowana przez rozwijający się organizm, który nadal dojrzewa poznawczo, fizycznie i społecznie. Co więcej, nieletni są częścią systemu rodzinnego, który ma wpływ na ich funkcjonowanie. Dziecko jest w ustawicznym procesie rozwojowym, w którym zmagają się z kwestiami separacji i indywidualizacji, zmieniających się sposobów postrzegania siebie i innych osób. Ponadto w dalszym ciągu uczy się mechanizmów regulacji afektów i impulsów oraz strategii radzenia sobie i adaptacji. Analizując powyższe doniesienia wskazano, że doświadczanie traumy jest szczególnie ważne w odniesieniu do dzieci i młodzieży. Młode osoby są bardziej narażone na konsekwencje zdarzeń traumatycznych ze względu na mniejsze kompetencje do radzenia sobie z trudnościami. Specyficzną cechą jest niedojrzałość układu nerwowego, a więc pojawia się większe ryzyko dekompensacji. Traumą można traktować jako uraz, czyli skutek fizyczny i psychiczny zmagania się ze stresorem traumatycznym, jakiego doznała dorastająca jednostka [3, 15, 34].

Zespół stresu pourazowego jest w ostatnich latach przedmiotem wielu analiz naukowych, ale niewiele badań w tym zakresie przeprowadzono z udziałem dzieci i młodzieży w wieku szkolnym. Jest klasyfikowany jako ciężkie zaburzenie lękowe i stanowi główny problem zdrowia publicznego na całym świecie. Charakteryzuje się on takimi objawami jak: ponowne przeżywanie traumatycznego zdarzenia, unikanie, negatywne przekonania i nadmierna czujność. Choć większość osób nie zgłasza problemów ze zdrowiem psychicznym w wyniku narażenia na traumatyczne wydarzenie, to niektóre wykazują czynniki podatności i poprzez to mogą odczuwać zarówno krótko, jak i długoterminowe skutki. Młodzież stanowi populację szczególnie narażoną na rozwój zaburzeń psychicznych po traumatycznym przeżyciu. Wcześniej raczej nie uznawano, że dzieci i młodzież mogą cierpieć na zespół stresu pourazowego. Dopiero w ostatnich latach podkreśla się, że również w tej grupie wiekowej można diagnozować objawy zespołu stresu pourazowego [por. 12, 28, 35].

Literatura

1. Ogińska-Bulik N., Kobylarczyk-Kaczmarek M., *Trauma u młodzieży. Konsekwencje i uwarunkowania*, Difin, Warszawa 2023.
2. Januszewska E., Januszewski A., *Stres sytuacji żałoby doświadczanej przez dzieci i młodzież. Analiza psychologiczna procesu radzenia sobie*, [w:] Steuden S., Tucholska S. (red.), *Psychologiczne aspekty doświadczania żałoby*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2009, s. 67-89
3. Januszewska E., *Depresja, osamotnienie a przeżyta trauma u dzieci i młodzieży*, [w:] Chodźko E., Talarek K. (red.), *Wyzwania i problemy społeczeństwa w XXI wieku*, Wydawnictwo Naukowe Tygiel, Lublin 2020, s. 97-118.
4. Lis-Turlejska M., *Zdarzenia traumatyczne – sposoby definiowania, pomiar i rozpowszechnienie*, [w:] Strelau J., Zawadzki B., Kaczmarek M., (red.), *Konsekwencje psychiczne traumy*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2009, s. 15-33.
5. Ogińska-Bulik N., Juczyński Z., *Rozwój potraumatyczny – charakterystyka i pomiar*, *Psychiatria*, 7, 4, 2010, s. 129-142.
6. Lis-Turlejska M., *Adaptacja ocalałych po skrajnie traumatycznych przeżyciach: Modele teoretyczne przewyżczenia skutków traumy*, [w:] Kubacka-Jasiecka D., Lipowska-Teutsch A., (red.), *Oblicza kryzysu psychologicznego i pracy interwencyjnej*, Wydawnictwo ALL, Kraków 1997, s. 45-60.
7. Sęk H., *Rola wsparcia społecznego w sytuacji kryzysu*, [w:] Kubacka-Jasiecka D., Lipowska-Teutsch A. (red.), *Oblicza kryzysu psychologicznego i pracy interwencyjnej*, Wydawnictwo ALL, Kraków 1997, s. 143-158.
8. *Kryteria diagnostyczne zaburzeń psychicznych, DSM-5*, [w:] Gałecki P., Pilecki M., Rymaszewska J., Szulc A., Sidorowicz S., Wciórka J. (red.), Erdan Urban Partner, Wrocław 2018.
9. Lis-Turlejska M., *Psychologiczne konsekwencje traumatycznego stresu*, *Nowiny Psychologiczne*, 2, 2020, s. 1-13.
10. Cryder C.H., Kilmer R.P., Tedeschi R.G., Calhoun L.G., *An exploratory study of posttraumatic growth in children following a natural disaster*, *American Journal of Orthopsychiatry*, 76, 3, 2016, s. 65-69.
11. Juczyński Z., Ogińska-Bulik N., *Pomiar zaburzeń po stresie traumatycznym – polska wersja Zrewidowanej Skali Wpływu Zdarzeń*, *Psychiatria*, 6, 1, 2009, s. 15-25.
12. Bernstein M., Pfefferbaum B., *Posttraumatic Growth as a Response to Natural Disasters in Children and Adolescents*, *Current Psychiatry Reports*, 20, 5, 2018, s. 42-49.
13. Briere, J., Scott, C., *Principles of trauma therapy* (2nd ed.), Sage, New York 2012.

14. Salter E., Stallard P., *Posttraumatic growth in child survivors of a road traffic accident*, Journal of Traumatic Stress, 17, 1, 2014, s. 335-340.
15. Barakat L.P., Alderfer M.A., Kazak A.E., *Posttraumatic growth in adolescent survivors of cancer and their mothers and fathers*, Journal of Pediatric Psychology, 31, 4, 2016, s. 413-419.
16. Elhai J.D., Miller M.E., Ford J.D., Biehn T.L., Palmieri P.A., Frueh B.C., *Posttraumatic stress disorder in DSM-5: Estimates of prevalence and symptom structure in a nonclinical sample of college students*, Journal of Anxiety Disorders, 26, 1, 2012, s. 58-64.
17. Cohen J.A., Bukstein O., Walter H., Benson S.R., Chrisman A., Farchione T.R., Hamilton J., Keable H., Kinlan J., Schoettle U., Siegel M., Stock S., Medicus J., *Practice parameter for the assessment and treatment of children and adolescents with posttraumatic stress disorder*, Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 49, 1, 2010, s. 14-25.
18. Heid A.R., Wilson-Genderson M., *Exposure to Hurricane Sandy, neighborhood collective efficacy, and post-traumatic stress symptoms in older adults*, Aging & Mental Health, 21, 7, 2016, s. 742-750.
19. Kersting A., Dölemeyer R., Steinig J., Walter F., Kroker K., Baust K., Wagner B., *Brief Internet-based intervention reduces posttraumatic stress and prolonged grief in parents after the loss of a child during pregnancy: a randomized controlled trial*, Psychotherapy and psychosomatics, 8, 6, 2013, s. 372-38.
20. Dąbkowska M., *Wpływ traumatycznych doświadczeń na zdrowie psychiczne dzieci i młodzieży*, Psychiatria w Praktyce Ogólnolekarskiej, 4, 2006, s. 161-164.
21. Klecka M., Palicka I., *Trauma rozwojowa u dzieci – perspektywa neurorozwojowa*, Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka, 17, 2, 2018, s. 24-29.
22. Krupnik V., *Trauma or adversity?* Traumatology, 25, 4, 2019, s. 256-261.
23. Lewis S.J., Arseneault L., Caspi A., Fisher H.L., Matthews T., Moffitt T.E., Odgers C.L., Stahl D., Teng J.Y., Danese A., *The epidemiology of trauma and post-traumatic stress disorder in a representative cohort of young people in England and Wales*, The Lancet Psychiatry, 6, 3, 2019, s. 247-256.
24. Kast V., *Ueber wieder mit sich selber eins werden: Identität und Selbstwert entwickeln in einer komplexen Welt*, Patmos Verlag, Stuttgart 2018.
25. Meyerson D.A., Grant K.E., Carter J.S., Kilmer R.P., *Posttraumatic growth among children and adolescents: A systematic review*, Clinical Psychology Review, 31, 4, 2011, s. 949-964.
26. Finkelhor D., Turner H.A., Shattuck A., Hamby S.L., *Prevalence of childhood exposure to violence, crime, and abuse: Results from the national survey of Children's Exposure to Violence*, JAMA Pediatrics, 169, 8, 2015, s. 746-754.
27. Zhou X., Wu X., Zhen R., *Self-esteem and hope mediate the relations between social support and post-traumatic stress disorder and growth in adolescents following the Ya'an earthquake*, Anxiety, Stress & Coping, 31, 1, 2018, s. 32-45.
28. Merez-Kot D., *Diagnoza zaburzeń w stanie zdrowia po doświadczeniach traumatycznych – perspektywa historyczno-kulturowa*, [w:] Dragan M., Rzeszutek M. (red.), *Z badań nad traumą psychiczną w Polsce*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2021, s. 17-40.
29. Terr L.C., *Childhood traumas: an outline and overview*, The American Journal of Psychiatry, 148, 1, 1991, s. 10-20.
30. Tsai J., Harpaz-Rotem I., Armour C., Southwick S.M., Krystal J.H., Pietrzak R.H., *Dimensional structure of DSM-5 posttraumatic stress disorder symptoms: Results from the National Health and Resilience in Veterans Study*, The Journal of Clinical Psychiatry, 76, 5, 2015, s. 546-553.
31. Zdankiewicz-Ścigała E., *Aleksytymia i dysocjacja jako podstawowe czynniki zjawisk potraumatycznych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2017.

32. Kubacka-Jasiecka D., *Kryzys emocjonalny i trauma szansą na rozwój i potęgowanie zdrowia. Wątpliwości i pytania*, Rocznik Filozoficzny Ignatianum, XXII, 1, 2016, s. 51-89.
33. Ford J.D., *Posttraumatic Stress Disorder. Scientific and Professional Dimensions*, Elsevier Academic Press, Amsterdam, Boston, Oxford 2010.
34. Klecka M., Palicka I., *Trauma rozwojowa u dzieci – perspektywa neurorozwojowa*, Dziecko krzywdzone – teoria, badania, praktyka, 17, 2, 2018, s. 26-37.
35. Meyerson D.A., Grant K.E., Carter J.S., Kilmer R.P., *Posttraumatic growth among children and adolescents: A systematic review*, Clinical Psychology Review, 31, 4, 2011, s. 949-964.
36. Herman J.L., *Przemoc: uraz psychiczny i powrót do równowagi*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1998.
37. Kast V., *Vom Sinn der Angst*, Verlag Herder, Muenchen 2015.
38. Pietkiewicz I.J., Tomalski R., *Zaburzenia związane z traumą – perspektywa teoretyczna*, Czasopismo Psychologiczne, 24, 2, 2018, s. 261-268.
39. Liotti G., Farina B., *Traumatyczny rozwój. Etiologia, klinika i terapia wymiaru dysocjacyjnego*, Self-Publisher, Warszawa 2011.
40. Devine K.A., Reed-Knight B., Loisselle A.K., Fenton N., Blount R.L., *Posttraumatic Growth in Young Adults Who Experienced Serious Childhood Illness: A Mixed-Methods Approach*, Journal of Clinical Psychology, 17, 2, 2010, s. 340-348.
41. Briere J., Scott C., *Podstawy terapii traumy. Diagnoza i metody terapeutyczne*, Instytut Psychologii Zdrowia, Warszawa 2010.
42. Solomon E.P., Heide K.M., *Type III trauma: Toward a more effective conceptualization of psychological trauma*, International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology, 43, 2, 1999, s. 202-210.

Zespół stresu pourazowego u dzieci i młodzieży – diagnoza, skutki

Streszczenie

Celem artykułu jest charakterystyka zespołu stresu pourazowego u dzieci i młodzieży, uwzględniając diagnozę, przyczyny, skutki oraz wybrane formy terapii. Zespół stresu pourazowego to zaburzenie powstałe w reakcji na doświadczenie zdarzenia o charakterze traumatycznym. Rozwija się wraz z upływem czasu i przybiera na sile, żeby po 6 tygodniach od zdarzenia utworzyć pełno obrazowy zespół charakterystycznych symptomów. W przeszłości nie rozpoznawano tego zaburzenia u dzieci i młodzieży. Bagatelizowano nieco wpływ stresujących zdarzeń na psychikę dziecka i dojrzewającego człowieka. Na podstawie długofalowych badań naukowych stwierdzono, że nasilenie oraz zróżnicowanie objawów u dzieci i młodzieży w dużym stopniu zależy od poziomu ich rozwoju poznawczego i emocjonalnego. Na podstawie analizy teoretycznych dociekań opracowano objawy charakterystyczne dla poszczególnych okresów rozwojowych. Wskazano, że im młodsze dziecko tym obraz zaburzenia jest mniej wyraźny niż u nastolatków lub osób dorosłych. Wynika to z możliwości poznawczych dziecka oraz dorastającego młodzieńca.

W artykule uwzględniono czynniki, które sprzyjające rozwojowi zespołu stresu pourazowego zarówno u dzieci, jak i młodzieży. Uwzględniono: podział czynników ze względu na moment ich modyfikującego działania, cechy osobowościowe modyfikujące występowanie zespołu stresu pourazowego, sytuacje społeczne modyfikujące występowanie zespołu stresu pourazowego oraz omówiono specyficzne cechy doświadczonego wydarzenia traumatycznego modyfikujące występowanie zespołu stresu pourazowego. W opracowaniu uwzględniono skutki doświadczania zespołu stresu pourazowego przez dzieci i młodzież opisując: biologiczne i związane z nimi upośledzenie funkcjonowania poznawczego, poznawcze i emocjonalne skutki rozwoju zespołu stresu pourazowego, jak i zwrócono uwagę na traumę relacyjną doświadczaną przez dzieci i młodzież. Nawiązując do form pomocy dzieciom i młodzieży doświadczającej zespół stresu pourazowego opracowano dwie wybrane formy terapii: poznawczo-behawioralną oraz terapię poprzez zabawę i sztukę.

Słowa kluczowe: zespół stresu pourazowego, dzieci, młodzież, diagnoza, przyczyny, skutki, formy terapii

Post-traumatic stress disorder in children and adolescents – diagnosis, effects

Abstract

The aim of the article is to characterize post-traumatic stress disorder in children and adolescents, taking into account the diagnosis, causes, effects and selected forms of therapy. Post-traumatic stress disorder is a disorder that arises in response to the experience of a traumatic event. It develops over time and gains strength to form a full-fledged set of characteristic symptoms 6 weeks after the event. This disorder has not been recognized in children and adolescents in the past. The impact of stressful events on the psyche of a child and an adolescent person was somewhat underestimated. On the basis of long-term scientific research, it was found that the severity and differentiation of symptoms in children and adolescents largely depends on the level of their cognitive and emotional development. On the basis of the analysis of theoretical investigations, symptoms characteristic for particular developmental periods were developed. It was indicated that the younger the child, the less clear the image of the disorder than in adolescents or adults. This is due to the cognitive abilities of the child and the adolescent.

The article considers the factors that favor the development of post-traumatic stress disorder in both children and adolescents. The following factors were taken into account: the division of factors according to the moment of their modifying effect, personality traits modifying the occurrence of post-traumatic stress disorder, social situations modifying the occurrence of post-traumatic stress disorder, and specific features of the experienced traumatic event modifying the occurrence of post-traumatic stress disorder were discussed. The study takes into account the effects of experiencing post-traumatic stress disorder by children and adolescents, describing: biological and related cognitive impairment, cognitive and emotional effects of the development of post-traumatic stress disorder, as well as the relational trauma experienced by children and adolescents. Referring to the forms of help for children and adolescents experiencing post-traumatic stress disorder, two selected forms of therapy were developed: cognitive-behavioral and therapy through play and art.

Keywords: post-traumatic stress disorder, children, adolescents, diagnosis, causes, effects, forms of therapy

Złość i agresja u młodzieży z zaburzeniami zachowania

Dziecko chce być dobre.

Jeśli nie umie – naucz.

Jeśli nie wie – wytłumacz.

Jeśli nie może – pomóż

Janusz Korczak

1. Wstęp

Adolescencja jest okresem rozwojowym, w którym kontrolowanie zachowań oraz emocji sprawia istotną trudność ze względu na brak kompetencji i umiejętności w radzeniu sobie z problematycznymi sytuacjami życia codziennego. Jednostka, wchodząc w dorosłe życie, staje przed wieloma wyborami. Wybory te, pociągające za sobą różne konsekwencje, rzutujące na dalsze wybory i funkcjonowanie młodego człowieka. Trudności w odraczaniu gratyfikacji, niski próg tolerancji na frustrację oraz potrzeba akceptacji ze strony grupy rówieśniczej, sprzyjają podejmowaniu nieaprobowanych społecznie działań dla osiągnięcia natychmiastowych rezultatów. Modulowanie afektu może mieć swój wyraz w przyjmowaniu substancji psychoaktywnych czy też aktywnym wyładowywaniu agresji na innych. Niezależnie od preferowanej formy radzenia sobie z przerstającymi możliwościami jednostki emocjami, celem zawsze jest redukcja lęku, złości, smutku czy wstydu [1, 2]. Nadużywanie alkoholu lub zażywanie narkotyków ma służyć albo wyprzeć problematyczne emocje poprzez wywołanie patologicznych stanów świadomości. Jedną z form niedostosowania społecznego są zaburzenia zachowania. Stanowią one jeden z najpowszechniejszych problemów występujących wśród młodzieży. W rozumieniu potocznym diagnozowanie zaburzenia zachowania zawiera w sobie wszelkie przejawy działalności młodego człowieka, które z punktu widzenia osoby dorosłej są nieakceptowane. W tym kontekście jest to pojęcie bardzo szerokie, obejmujące zarówno brak znajomości zasad, jak i norm społecznych, celowego, ale także prawidłowego z punktu widzenia rozwojowego łamania zasad, czy też wszelkich niezrozumiałych działań podejmowanych przez adolescenta, które w odbiorze dorosłych są wyrazem niechęci do podporządkowania się. Starając się wyjaśnić, dlaczego u młodzieży rozwijają się w stopniu ponadnormatywnym silne emocje złości oraz skłonności agresywne, jak i z jakiego powodu, utrzymują się one na dalszych etapach dorostania, zwrócono uwagę na kluczowe czynniki warunkujące ich genezę oraz wzmacniające ich powielanie [3].

Celem artykułu jest omówienie specyficznych emocje złości oraz agresji ujawniających się u młodzieży z zaburzeniami zachowania.

¹ izabella.jasik@gmail.com, doktor nauk społecznych, psycholog; Akademia Ekonomiczno-Humanistyczna w Warszawie, Uniwersytet Technologiczno-Humanistyczny w Radomiu.

2. Charakterystyka zaburzenia zachowania jako forma niedostosowania społecznego

Zaburzenia zachowania z perspektywy psychologicznej i psychiatrycznej w ujęciu klasyfikacji diagnostycznych charakteryzują się trwającym przynajmniej przez ostatnie sześć miesięcy, powtarzającym się występowaniem zachowań buntowniczych, agresywnych lub antyspołecznych. Zaistnienie wszelkich zaburzeń w funkcjonowaniu interpersonalnym człowieka prawdopodobnie miało miejsce w momencie nabycia przez niego świadomości społecznej. Na tej podstawie można przypuszczać, że patologiczne formy zachowań towarzyszą ludziom od zawsze. W wielu pozycjach naukowych dotyczących zaburzonego funkcjonowania społecznego można spotkać się z pojęciami patologii, dewiacji, dezorganizacji oraz dezintegracji. Dwa pierwsze z wyżej wymienionych najczęściej traktowane są zamiennie, natomiast dezorganizacja ujmowana jest jako zaburzenie struktur, a dezintegracja wiąże się z nieprawidłowościami w relacjach międzyludzkich [4, 5].

Słowo gr. *pathos* tłumaczyć można między innymi jako cierpienie, natomiast *logos* jako naukę o nim. Obecnie termin patologia ma wiele znaczeń, między innymi może opisywać odchylenie od tego, co uznawane jest powszechnie za normę. Społeczeństwa różnią się między sobą przyjmowanymi normami. Z perspektywy społecznej można mówić o patologii w kontekście zespołu zjawisk, które są szkodliwe dla jednostki lub grupy cechujących się określoną genezą, zasięgiem społecznym, a także negatywnymi konsekwencjami. W zależności od specyfiki danego społeczeństwa określone zdarzenia będą zaliczane lub nie do kategorii patologii, lub dysfunkcji społecznej [6, 7].

2.1. Wybrane definicje i klasyfikacja zaburzeń zachowania

Zarówno dzieci, jak i młodzież z zaburzeniami zachowania stanowią niezwykle heteronomiczną grupę. Owo zróżnicowanie dotyczy nie tylko symptomów i przejawiających zachowań, ale także przyczyn i czynników podtrzymujących omawiane zaburzenie.

Według V. Kast [8] o zaburzeniu zachowania można mówić wówczas, kiedy zachowanie człowieka jest nieadekwatne do konkretnej sytuacji, stając się zarazem powtarzającą regułą. Człowiek w różnych sytuacjach prezentuje stały, niewłaściwy stereotyp zachowania. Definicja ta wskazuje na pewne cechy problemowych zachowań, które mogą stanowić kryterium odróżniające normę od patologii – sztywność reakcji, nieadekwatność, obecność negatywnych emocji oraz szkodliwość dla dziecka lub dorastającego człowieka. Terminem zachowania nieadekwatne można określić wszelkie nieadaptacyjne działania, które są nieracjonalne, dziwaczne lub szokujące. Problemowe zachowania są szkodliwe zarówno dla samego działającego podmiotu, jak i jego otoczenia – dezorganizują życie wszystkich osób uczestniczących w sytuacji spowodowanej przez zaburzoną jednostkę, powodując złość, poczucie bezradności czasem nawet lęk. Przyczyną trudnych zachowań prezentowanych przez młodego człowieka może być błędna interpretacja zachowań osób dorosłych [por. 9, 10].

Za najbardziej przydatne w postawieniu diagnozy wymienia się podejście objawowe. Do grupy objawów można zaliczyć m.in. systematyczne wagarowanie, kradzieże, spożywanie alkoholu i narkotyków, wandalizm, przemoc, kłamanie, agresywność oraz dewiacje seksualne. Aby móc zdiagnozować zaburzenia zachowania, muszą zostać spełnione podstawowe kryteria powtarzającego się i utrwalonego wzorca zachowania,

polegającego na naruszeniu podstawowych praw innych osób bądź norm i reguł społecznych [11].

Poniższa lista zachowań będąca kryteriami diagnostycznymi ICD-10 [12] zawiera specyficzne zachowania, które muszą występować przynajmniej przez sześć miesięcy:

- **G1.** Powtarzający się, utrwalony wzorzec zachowania, cechujący się nadużywaniem albo podstawowych praw innych osób, albo poważniejszych norm i reguł społecznych właściwych dla wieku, trwających co najmniej sześć miesięcy, w których czasie występują niektóre z następujących przejawów:
 1. Wybuchy złości nadzwyczaj częste lub ciężkie w stosunku do poziomu rozwoju.
 2. Częste kłótnie z dorosłymi.
 3. Często aktywne odrzucenie wymagań dorosłych lub niespełnianie reguł.
 4. Często jakby rozmyślne robienie rzeczy, które budzą gniew u innych.
 5. Często oskarżanie innych za swoje własne pomyłki lub niewłaściwe zachowanie.
 6. Często drażliwość i łatwość wprowadzenia w złość przez innych.
 7. Często wpadanie w gniew lub rozżalenie.
 8. Często złość i mściwość.
 9. Często kłamstwa lub zrywanie obietnic w celu uzyskania dóbr, lub przywilejów, lub dla uniknięcia obowiązków.
 10. Często inicjowanie starć fizycznych,
 11. Używanie broni powodująca poważne uszkodzenia ciała.
 12. Pozostawianie poza domem po zapadnięciu zmroku, mimo zakazu rodziców,
 13. Przejawianie fizycznego okrucieństwa wobec innych osób.
 14. Przejawianie fizycznego okrucieństwa wobec zwierząt.
 15. Rozmyślne niszczenie własności innych osób.
 16. Rozmyślne podkładanie ognia ze stwarzaniem ryzyka lub z zamiarem spowodowania poważnych zniszczeń.
 17. Kradzieże przedmiotów o niebanalnej wartości bez konfrontacji z ofiarą zarówno w domu, jak i poza nim.
 18. Częste wagary przed rozpoczęciem 13. roku życia.
 19. Co najmniej dwukrotne ucieczki z domu rodzicielskiego lub zastępczego albo ucieczka jednorazowa trwająca dłużej niż jedną noc.
 20. Popęśnienie przestępstw wymagających konfrontacji z ofiarą.
 21. Zmuszanie innych osób do aktywności seksualnej.
 22. Częste terroryzowanie innych.
 23. Włamania do cudzego domu, budynku lub samochodu.

Do spełnienia kryterium wystarczy choćby jednorazowe wystąpienie objawów wymienionych w punktach 11, 13, 15, 16, 20, 21, 23.

- **G2.** Zaburzenie to nie spełnia kryterium osobowości dyssocjalnej, schizofrenii, epizodu maniakalnego, epizodu depresyjnego, całościowego zaburzenia rozwojowego ani zaburzenia hiperkinetycznego

Natomiast w amerykańskiej klasyfikacji chorób i zaburzeń psychicznych DSM-5 [13] zaburzenie/a zachowania zamieszczono w grupie wraz z zaburzeniami niszczyielskimi i kontroli impulsów, uznając je wszystkie za stany, które wyróżniają się osłabieniem samokontroli emocji i zachowania. Prowadzą one też do pogwałcenia dóbr i praw innych ludzi lub powodują konflikty z normami społecznymi oraz osobami darzonymi powszechnym szacunkiem [por. 14].

Z kolei objawy zaburzeń zachowania według DSM-5 [13] charakteryzują się następującymi zachowaniami.

- A. Powtarzające się i utrwalone wzory zachowania, naruszające podstawowe prawa innych osób lub ważniejsze, właściwe dla wieku normy społeczne lub zasady, przejawiające się występowaniem co najmniej trzech z następujących kryteriów w ciągu ostatnich 12 miesięcy:
- Agresja wobec ludzi i zwierząt:
 1. osoba często znęca się nad innymi, grozi im lub ich zastrasza,
 2. często wszczyna bójki,
 3. użyła broni, którą można wyrządzić komuś poważną krzywdę,
 4. była fizycznie okrutna wobec ludzi,
 5. dokonała kradzieży w obecności poszkodowanych,
 6. dokonała kradzieży w obecności poszkodowanego,
 7. zmusiła kogoś do aktywności seksualnej,
 8. rozmyślnie podłożyła ogień z zamiarem dokonania poważnych zniszczeń,
 9. rozmyślnie zniszczyła cudzą własność.
 - Wyłudzenie lub kradzież
 1. włamanie się do cudzego domu, budynku lub samochodu,
 2. często kłamie, by pozyskać dobra lub korzyści albo w celu uniknięcia zobowiązań,
 3. kradzież wartościowych przedmiotów bez konfrontacji z poszkodowanym.
 - Poważne naruszenie zasad:
 1. mimo zakazu rodziców często nocuje poza domem przed ukończeniem 13. roku życia,
 2. co najmniej dwa razy uciekła na noc z domu rodziców lub rodziców zastępczych,
 3. często wagaruje przed ukończeniem 13. roku życia.
- B. Zaburzenia zachowania powodują istotne klinicznie upośledzenie funkcjonowania społecznego, szkolnego lub zawodowego.
- C. Jeśli osoba jest w wieku 18 lat lub starszym kryteria antyspołecznego zaburzenia osobowości nie są spełnione.

Początkowe stadia lub łagodniejsze formy zaburzeń zachowania uwidaczniają się w postaci wybuchów złości, nieprzestrzegania reguł społecznych, kłótności, złośliwym i mściwym zachowaniu oraz częstym używaniu wulgarnego języka. W pełnym obrazie klinicznym pojawiają się także kradzieże, umyślne podpalenia, kłamstwa, niszczenie cudzej własności, ucieczki z domu, okrucieństwa wobec zwierząt, użycie broni podczas bójek, znęcanie się fizyczne i psychiczne nad innymi osobami oraz zastraszanie [por. 4].

Biorąc pod uwagę kryterium wieku, w którym po raz pierwszy miały miejsce problemowe zachowania oraz stopniem nasilenia poszczególnych objawów, można wyróżnić:

- a) Postać o początku w dzieciństwie – w przypadku, gdy co najmniej jedno z kryteriów charakterystycznych dla zaburzeń zachowania pojawia się przed 10. rokiem życia,
- b) Postać o początku w wieku dorastania – w przypadku, gdy co najmniej jedno z kryteriów typowych dla zaburzenia zachowania przed osiągnięciem 10. roku życia,
- c) Początek nieokreślony – kiedy niemożliwe jest określenie wieku zachowania.

Podział ten jest istotny z perspektywy klinicznej, ponieważ wystąpienie zaburzeń zachowania w okresie wczesnodziecięcym rokuje zdecydowanie gorzej. Rozpoznanie ich przed ukończeniem 10. roku życia powoduje wzrost prawdopodobieństwa pojawienia

się agresji wobec innych ludzi i zwierząt przed 15. rokiem życia. Uzasadnione są również przypuszczenia, że obserwowane patologiczne zachowania będą się utrzymywać także w wieku dorosłym. Na podstawie badań poświęconym zachowaniom problemowym, które pojawiły się przed ukończeniem 10. roku życia, można zauważyć pewne prawidłowości. Zjawisko to dotyczy przede wszystkim chłopców, którzy zazwyczaj mają zaburzone i nieprawidłowe relacje z rówieśnikami, często stosując wobec nich fizyczną agresję. Natomiast pacjenci, u których symptomy zaburzeń zachowania pojawiły się po ukończeniu 10. roku życia, mają zazwyczaj lepsze relacje z rówieśnikami, rzadziej występuje u nich agresja fizyczna, nieco mniej dochodzi do utrwalenia się problemu w życiu dorosłym oraz rozwinięcia osobowości antyspołecznej. Ten typ rozpoznania dotyczy w równej mierze dziewczynek co chłopców [4].

Koncentrując się na intensywności i ciężkości objawów, można wyróżnić następujące stopnie ich nasilenia:

- łagodne – występują nieliczne problemy z zachowaniem ponad te konieczne do jednoznacznego ustalenia rozpoznawania o niewielkiej szkodliwości społecznej. Można tu zaliczyć wagarowanie, kłamstwa, pozostawanie poza domem po zmierzchu,
- umiarkowane – charakteryzuje się większym nasieniem i szkodliwością czynów typu wandalizm, kradzieże bez konfrontacji z poszkodowanym,
- ciężkie – liczba występujących problemów, ich zróżnicowanie oraz szkodliwość dla innych jest wysoka np. zmuszanie do stosunków seksualnych, posługiwanie się bronią, okrucieństwo fizyczne, kradzieże w obecności poszkodowanego, włamania [15].

Szczegółowe podejście do terminu zaburzenia zachowania zaprezentował M. Domurat [15] kładąc nacisk na konieczność odniesienia problemowego zachowania do obowiązujących norm kulturowych, które są zmienne, a co za tym idzie – objawy zaburzenia są trudne do precyzyjnego i jednoznacznego zdefiniowania.

2.2. Etiologia zaburzeń zachowania

Przebieg kształtowania się osobowości oraz poszczególne stadia rozwoju i wzrostu związane są z zagrożeniem różnorodnymi czynnikami stresogennymi, jakie napotykają na swojej drodze ludzie w okresie dzieciństwa i adolescencji. Biorąc pod uwagę następujące po sobie etapy rozwoju osobniczego, możemy się spodziewać określonych różnic w zachowaniu spowodowanym złym przystosowaniem w tych okresach. Dojrzałość psychiczna jest ściśle związana z rozwojem struktur mózgowych, którego progres w aspekcie poszczególnych funkcji następuje stopniowo, wraz z etapami wzrostu zachodzącego w kolejnych latach adolescencji [16, 17]. Z badań prowadzonych przez B.C. Jobst oraz B. McDonald [18] wynika, iż zaburzenia zachowania są wynikiem zwiększonej aktywności płata potylicznego [por. 19].

C.J. Van Lissa, S.T. Hawk i W.H. Meeus [20] zwrócili uwagę, że zachowania agresywne występujące w okresie dzieciństwa oraz adolescencji są w pewnym stopniu normalne dla tych etapów rozwojowych. Znaczy to, że zachowania podejmowane z intencją wyrządzenia krzywdy przejawia większość członków tych grup wiekowych. Istnieje niewielki odsetek dzieci i adolescentów, którego zachowania odbiegają od tego normatywnego toku rozwoju. Jednak istnieje grupa dzieci i adolescentów, która wykazują wysoki i trwały poziom agresji, której nie można już uznać za przejaw dorastania.

Badania naukowe poświęcone etiologii zaburzeń zachowania wskazują na rolę interakcji, jaka zachodzi między czynnikami środowiskowymi i genetycznymi. Istotnym zagadnieniem związaną z pierwszą z wymienionych grup, jest proces tworzenia się relacji między dzieckiem a jego opiekunem. Wszelkie niewłaściwe formy oddziaływania wychowawczego ze strony rodziców, osób znaczących, nauczycieli, instytucji oraz środowisk prowadzą w następstwie do pojawienia się u dziecka zaburzeń zachowania bądź zaburzeń rozwojowych.

Emocje będące wynikiem utrudnionego czy też uniemożliwionego dostępu do rodzica mogą przestać pełnić funkcję sygnalizacyjną i stać się formą symptomów, wynikających z obecności procesów psychopatologicznych. Ma to miejsce w sytuacji, gdy opiekun błędnie interpretuje reakcje i potrzeby dziecka. Smutek, strach, gniew i złość to emocje pojawiające się w wyniku braku bliskości z rodzicem. W dalszej kolejności mogą się one przerodzić w objawy depresyjne, lękowe albo dysocjacyjne oraz zaburzenia antyspołeczne czy agresywne [17].

Analizując najważniejsze przyczyny, które odpowiedzialne są za zaburzony rozwój dziecka, wymienić można:

- Odrzucenie – gdy rodzice nie zaspokajają obecnej u dziecka potrzeby afiliacji. Przejawia się to w braku życzliwości, niechęci oraz lekceważącym stosunku do jego podstawowych potrzeb. Odrzucenie, szczególnie przez matkę, wywołuje u dziecka stan niepokoju połączonego z wrogością. Odczuwane przez nie negatywne emocje zostają behawioralnie wyrażone poprzez zachowania agresywne, negatywizm, bierność lub apatię.
- Niestalość emocjonalna – stosunek emocjonalny rodziców do dziecka ulega cyklicznym zmianom. Sympatia i życzliwość występują naprzemiennie z przejawami niechęci i wrogości. Rezultatem braku konsekwencji w postępowaniu rodziców jest to, że zależnie od ich nastroju dziecko jest karane i nagradzane za te same zachowania.
- Oddzielenie od matki – poprzez utratę kontaktu z nią, co uniemożliwia zaspokojenie podstawowych potrzeb dziecka. Wywiera to szczególnie negatywny wpływ na jego społeczny rozwój, powodując wystąpienie objawów tzw. choroby sieroczej, charakteryzującej się brakiem zainteresowań, ciągłą biernością i ospałością, a w dalszej kolejności zahamowaniem psychofizycznego rozwoju [21].

Rozwojowo pierwszą zapowiedzią agresywnego zachowania jest umiejętność rozpoznawania gniewu w ekspresji mimicznej dorosłych, która pojawia się już u trzymiesięcznego niemowlęcia. W drugiej połowie pierwszego roku życia dziecko jest zdolne samemu wyrażać gniew w reakcji na sfrustrowane potrzeby. Zachowania agresywne są często konsekwencją braku poczucia bezpieczeństwa. Należy tutaj zwrócić uwagę na unikający styl przywiązania – dzieci, które reprezentują ten styl na dalszych etapach rozwojowych w sytuacjach trudnych, mają problem z radzeniem sobie z doświadczaną frustracją, co następnie warunkuje u nich zachowania agresywne [22, 23].

D. Mitchell [24] wykazał, iż wzorzec zachowania agresywnego ulega zmianie w okresie dorastania i wczesnej dorosłości. Przejawy agresji przyjmują bardziej szkodliwe formy, często społecznie zorganizowane. W celu wyjaśnienia genezy zachowań problemowych charakterystycznych dla zaburzeń zachowania na tym etapie rozwojowym należy odwołać się do teorii adolescencyjnego egocentryzmu zaproponowanej przez M.C. McCarthy oraz M.N. Lumley [25]. Z kolei badania naukowe przeprowadzone

przez J. Dray [26] wykazały, że wyniki uzyskane przez adolescentów w zakresie nasilenia egocentryzmu stanowiły predyktor zaledwie 4% wariacji w obrębie zachowań problemowych. Na tej podstawie można z powodzeniem przypuszczać, że skrajne pochłonięcie sobą charakterystyczne dla okresu adolescencji nie jest jedynym źródłem zaburzeń zachowania.

2.3. Kontekst środowiskowy zaburzeń zachowania

Wszelkie zachowania podejmowane przez człowieka w jakimś stopniu są odzwierciedleniem wpływów środowiskowych. Poprzez nawiązywanie kontaktów interpersonalnych i wchodzenie w relacje dokonuje się proces socjalizacji jednostki. Na socjalizację dzieci i młodzieży szczególnie wpływ mają modele zachowań prezentowane przez rodziców, nauczycieli, grupę rówieśniczą oraz środki masowego przekazu. Mając styczność z tak wieloma różnymi wzorami postępowania, następuje hierarchizacja siły wpływu ograniczona do osób znaczących dla jednostki. Identyfikacja z osobami znaczącymi jest często wynikiem doświadczenia za ich udziałem pozytywnych reakcji emocjonalnych. Często sprowadza się do naśladownictwa i upodabniania się do nich pod kątem prezentowanych przez nie właściwości. Modele zachowania mogą mieć zarówno pozytywny, jak i negatywny wpływ na rozwój społeczny dziecka [4].

Rodzina stanowi pierwsze środowisko wychowawcze każdego człowieka. Ma ona wpływ na jakość jego rozwoju i funkcjonowania w społeczeństwie. Analizując wpływ statusu socjoekonomicznego rodziców na osobowość dziecka, najczęściej wymienia się pozycję społeczną rodziny, warunki materialno-bytowe, warunki rozwoju i wychowania w dzieciństwie oraz samą strukturę rodziny. Badania wykazały, że dzieci z rodzin o niższych dochodach stają się czterokrotnie częściej ofiarami przemocy fizycznej i dwunastokrotnie częściej ofiarami zaniedbania ze strony rodziców niż dzieci pochodzących z rodzin o wysokich dochodach. Pozycja społeczna wynikająca z pełnionego przez rodziców zawodu ma ogromny wpływ na stosowane przez nich techniki wychowawcze [15].

W początkowych latach życia obejmujących przedział czasowy do okresu przedszkolnego najważniejszą rolę w socjalizacji dziecka odgrywa rodzina. Rodzice są pierwszymi osobami, z którymi nawiązuje ono relację społeczną. W wieku poniemowlęcym oraz w okresie przedszkolnym dzieci są wyjątkowo podatne na wyrażaną przez dorosłych aprobatę, którą można traktować jako narzędzie służące do prawidłowego socjalizowania. Od osiągnięcia wieku szkolnego dominującą rolę w procesie socjalizacji przejmują rówieśnicy. Niektórzy teoretycy wyrażają pogląd, że wszelkie postawy społeczne człowieka dorosłego są zdeterminowane przebiegiem socjalizacji w pierwszych latach jego życia [17].

V. Kast [27, por. 28] uznała, że równie istotne znaczenie dla prawidłowego przebiegu procesu socjalizacji mają indywidualne czynniki osobowościowe związane ze słabymi umiejętnościami poznawczymi i emocjonalnymi, takie jak kontrola ego, poczucie kontroli ulokowane na zewnątrz, niska samoocena oraz nieskuteczne radzenie sobie. Zaproponowana przez nią koncepcja prezentuje zbiór czynników mających zdolność hamowania problemowych zachowań. Dobrze funkcjonująca rodzina, prawidłowy przebieg szkolnej kariery, pozytywnie oddziałująca grupa rówieśnicza, a także pozytywne nastawienie samego podmiotu mogą przyczynić się do zahamowania obecności zaburzonych, antyspołecznych zachowań. Wszelkie zjawiska nieakceptowane społecznie, w tym także zachowania agresywne, przypisywane były młodzieży pochodzącej z niż-

szych warstw społecznych, do których można zaliczyć grupy zmarginalizowane ubóstwem oraz dziedziczną społecznie patologią. Wraz z rozwojem technologii informatycznych oraz progresem w zakresie badań empirycznych, podważono prawdziwość tego podejścia, zauważając, iż wszystkie warstwy społeczne są zagrożone zachowaniami uchodzącymi za dewiacyjne. Czynniki ryzyka oraz czynniki ochraniające przed wystąpieniem zaburzeń w zachowaniu mogą wiązać się zarówno ze specyfiką środowiska, w którym przebywa jednostka, jak i z samych jej indywidualnych wrodzonych i nabytych predyspozycji. Model czynnika ryzyka i zasobów opiera się na założeniu, iż do patologii dochodzi w momencie, gdy nakładają się biologiczne, temperamentalne, osobowościowe a szczególnie behawioralne czynniki ryzyka i stresu życiowego. Szczególne znaczenie w wyjaśnianiu genezy zaburzeń zachowania mają czynniki ochraniające, które wspierają prawidłowy rozwój.

Koncepcja ekologiczna zaproponowana przez M. Littewood, D. Dagab oraz J. Rodgers [28] wyjaśniają genezę problemów w zachowaniu obecnością presji wywieranej przez środowisko społeczne. Badacze twierdzą, że problemowe zachowania są wynikiem interakcji zachodzącej między czynnikami ryzyka wynikającymi ze specyfiki środowiska a indywidualnymi predyspozycjami jednostki. W modelu ekologicznym wyodrębnili trzy główne obszary oddziaływań społecznych: rodzinę, szkołę oraz grupę rówieśniczą. Przeprowadzone badania ukazują pozytywny związek występujący między surową dyscypliną obowiązującą w rodzinnym domu a wzrostem poziomu agresji u nastolatków. Istotną rolę odgrywało doświadczanie przez dziecko kar fizycznych jako akceptowanej formy rozwiązywania konfliktów rodzinnych. Ustalono także wyższy poziom agresywności u młodych ludzi narażonych na zaniedbanie ze strony rodziców. Bycie świadkiem przemocy domowej także zwiększa prawdopodobieństwo wystąpienia zachowań agresywnych [por. 1, 2]. Etap szkolny obejmuje stadia rozwojowe przypadające na okres od 6. do 18. roku życia, a więc ma ogromny wpływ na kształtowanie się postaw jednostki. Środowisko szkolne może sprzyjać pojawieniu się antyspołecznych zachowań poprzez umacnianie dziecka w przekonaniu o dysponowaniu mniejszymi możliwościami niż rówieśnicy bez oferowania wsparcia w zmianie tego stanu rzeczy. Czynniki szczególnie sprzyjające pojawieniu się zaburzeń w zachowaniu to brak osiągnięć w szkole, niskie kompetencje do uczestnictwa w życiu szkoły oraz problemy edukacyjne. Okres edukacji pozwala dziecku na odczuwanie satysfakcji z zakończenia zadania, a tym samym uczy wytrwałości w dążeniu do celu. Przyjmuje się, że wrodzona potrzeba aktywności, kształtowanie się myślenia pojęciowego oraz relacje społeczne, powinny sprzyjać prawidłowemu rozwojowi jednostki [29, por. 15]. U dzieci i młodzieży, u których na dalszych etapach życia zostaje zdiagnozowana osobowość antyspołeczna w okresie szkolnym, często daje się zauważyć brak satysfakcji z nauki będący wynikiem problemów z uzyskaniem zadowalających wyników. Przyczyny takiego stanu rzeczy tkwią w czynnikach wewnętrznych takich jak brak wytrwałości, jak i zewnętrznych (zaniedbanie środowiskowe) Na tym etapie to rówieśnicy dostarczają kryteriów sukcesu i porażki, stanowiąc punkt odniesienia dla jednostki i uświadamiając jej mniejsze możliwości. Brak zainteresowania postępami w nauce oraz brak wsparcia ze strony rodziców przyczyniają się w istotnym stopniu do powstawania zachowań antyspołecznych. Opóźnienia i niepowodzenia, z jakimi dziecko funkcjonuje w systemie edukacyjnym, są kompensowane reakcjami zastępczymi i agresywnymi, dzięki czemu zyskuje ono uwagę otoczenia, i tym samym sposobem realizuje potrzebę uznania i aprobaty społecznej, a nawet sukcesu czy bezpieczeństwa [por. 17].

3. Charakterystyka złości

Złość jest jedną z najbardziej pierwotnych, podstawowych emocji. Jej uzewnętrznienie spotyka się ze społecznym potępieniem. Pomimo iż z psychologicznego punktu widzenia stanowi naturalną, podstawową reakcję na zablokowanie potrzeby lub uniemożliwienie działania ukierunkowanego na osiągnięcie zamierzonego celu, to jej ekspresja nie znajduje zrozumienia w opinii społecznej. Niewątpliwie można ją zaliczyć do grupy emocji stenicznych, to znaczy takich, które mobilizują do działania oraz takich, które motywują do podjęcia walki [30]. Wyniki badań przeprowadzonych przez E. Januszewską [1, 2] dotyczących złości dowodzą, że jest to emocja, która modyfikuje sposób funkcjonowania ludzkiej osobowości. Ten negatywny stan afektywny może być źródłem ogromnych pokładów wewnętrznej energii, dzięki której jednostka ma motywację do działania oraz poczucie sprawczości. Traktując złość w sposób instrumentalny jako narzędzie osiągania celu, podmiot ignoruje reakcje i opinie obserwującego jego działania otoczenia, co może prowokować konflikty interpersonalne. Jednakże wysoka częstotliwość doświadczania złości może stać się źródłem niepowodzeń w przypadku dążenia do długofalowych celów, a także może mieć swój negatywny wydzźwięk w najbliższym środowisku jednostki. Złości towarzyszą złożone reakcje afektywne, takie jak wstyd, zawiść czy zazdrość. Emocja ta pojawia się również w efekcie poczucia bezradności. W kontekście tych reakcji można mówić, że jest to emocja o charakterze negatywnym, niepożądana i destruktywna. W niektórych sytuacjach społecznych złość może być emocją pożądaną i konstruktywną. Ma to miejsce w przypadku dyscyplin sportowych, u których występuje element rywalizacji. Skumulowana złość stanowi poważne zagrożenie dla osobowości człowieka. Potrafi mieć działanie uzależniające. Wynika to z faktu, że psychika ludzka domaga się systematycznej stymulacji. Jeśli proces samorealizacji nie może znaleźć wsparcia w pozytywnych uczuciach, próbuje sobie rekompensować jej niedostatek w destrukcyjnych zachowaniach. Osoba, która często i intensywnie doświadcza złości, wymaga stałego rozładowywania emocji, zazwyczaj poprzez agresję.

3.1. Definiowanie złości w różnych koncepcjach psychologicznych

Złość, podobnie jak stany afektywne, trudno poddaje się zdefiniowaniu. Nauka może raczej zajmować się nią w sposób obiektywny pośrednio poprzez jej behawioralne wskaźniki lub też subiektywnie drogą samoopisu. Naukowcy prowadzący badania eksperymentalne nad procesem powstawania emocji, opisują złość jako jeden z podstawowych stanów afektywnych występujących u człowieka, pełniący funkcje adaptacyjne, który może być przeżywany na różnym poziomie świadomości [31].

Pomimo świadomości wysokiego stopnia trudności zdefiniowania pojęcia czym jest złość – niektórzy naukowcy spróbowali podjąć się tego zadania. Koncepcja złości zaproponowana przez J.E. Young [32] ujmuje ją jako konstrukt o wieloaspektowym charakterze, który można ujmować jako przejściowy stan bądź jako osobowościową, względnie stałą cechę. Stan złości jest uwarunkowany sytuacyjnie, natomiast cecha złości jest wynikiem indywidualnych predyspozycji do doświadczania tej emocji. J.E. Young swojej koncepcji posługuje się terminem *anger*, który jest tłumaczony na język polski jako złość lub gniew. Oznacza to stan emocjonalny składający się z uczuć o różnym poziomie intensywności tworzącym kontinuum od irytacji, łagodnego rozdrażnienia po stan wściekłości i furii.

Wrogość (*hostility*) wiąże się z częstotliwością przeżywania złości, jednak jako konstrukt teoretyczny opisuje postawę złośliwości, mściwości, cynizmu, zjadliwości, które motywują podmiot do agresywnych zachowań wobec innych osób. Natomiast termin agresja (*aggression*) P. Pechorro, S. Houghton, M.R. Simoes oraz A. Carroll [33] zdefiniowali jako zachowania o charakterze destrukcyjnym lub karzącym, skierowane na inne osoby i objekty. W świetle tej teorii można wyróżnić dwie formy, jakie przyjmuje agresja: agresję wrogą (*hostile aggression*) oraz instrumentalną (*instrumental aggression*). Pierwsza z nich odnosi się do zachowań motywowanych emocją złości, natomiast druga – do zachowań wymierzonych w przeszkodę uniemożliwiającą podmiotowi osiągnięcie zamierzonego celu i nie jest motywowana złością [por. 34].

Z kolei C.D. Spielberger i F.G. Ritterband [34] proponują, by te trzy zjawiska określić mianem „syndromu AHA” (AGA – *syndrom-anger, hostility, aggression*). Złość jest jego wyraźnym trzonem, jednakże ani wrogość, ani też agresja nie mogą być jednoznacznie z nią utożsamiane. Wynika to z faktu, iż złość jest stanem emocjonalnym, wrogość postawą, natomiast agresja jest obserwowanym zachowaniem.

Analogicznie do zagadnienia lęku C.D. Spielberger i F.G. Ritterband [34] wyodrębniają dwa aspekty złości, ujmując ją jako stan (*state anger*) oraz jako cechę (*trait anger*). Na stan złości składają się zróżnicowane pod względem intensywności uczucia – od rozdrażnienia do wściekłości oraz towarzyszące mu pobudzenie autonomicznego układu nerwowego. Zmienia się on w czasie jako funkcja doświadczanej frustracji. Cecha złości jest względnie stałym konstruktem osobowościowym wykazującym duże zróżnicowanie indywidualne pod względem częstości i skłonności do jej doświadczania. Ten aspekt złości wyraża indywidualną tendencję do reagowania złością. Osoba o wysokim poziomie złości jako cechy interpretuje więcej sytuacji jako prowokujących złość, frustrujących, a w efekcie częściej i bardziej intensywnie przeżywa stan złości. Na dalszych etapach rozwoju koncepcji wprowadzili odróżnienie na samo doświadczanie uczucia złości, a także na formę jej ekspresji. Wyróżniono następujące rodzaje złości:

- złość kierowana na zewnątrz (*anger-out*) – zewnętrzna ekspresja emocji złości wyrażająca się w agresywnym (słownie lub fizycznie) zachowaniu wymierzonym w inne osoby bądź przedmioty;
- złość kierowana do wewnątrz (*anger in*) – tłumienie złości i utrzymywanie jej wewnątrz siebie. Jest ona doświadczana, ale podmiot nie pozwala sobie na jej ekspresję.

Ludzie różnią się między sobą zarówno w zakresie częstotliwości doświadczania złości, jak i stopnia, w jakim tłumią jej otwartą ekspresję [por. 1, 2].

3.2. Mechanizmy powstawania złości

Od najmłodszych lat dzieciom za pośrednictwem rodziców jest podawany przekaz kulturowy narzucający ograniczenie w ujawnianiu na zewnątrz przeżywania negatywnych stanów psychicznych. Rodzice, którzy sami zostali wychowani w przekonaniu o nadrzędności obyczajów kulturowych nad zachowaniami zgodnymi z doświadczanymi emocjami, uczą dzieci nawykowego tłumienia złości lub też w ostateczności wyrażania jej w bardzo prymitywnych formach w sytuacji, gdy nie jest możliwe jej dalsze kumulowanie. W konsekwencji praktykowania takich metod wychowawczych dzieci w toku rozwoju przejawiają coraz bardziej agresywne zachowania. W ujęciu teorii psychodynamicznych akcentuje się popędową dynamikę złości na tle relacji z rodzicami. Siła

złości jest wynikiem poziomu sfrustrowanej potrzeby oraz specyficznych właściwości dziecka [35].

Pierwsze oznaki złości pojawiają się już po ukończeniu pierwszego miesiąca życia. Pełni ona wtedy rolę automatycznej, uniwersalnej i naturalnej reakcji na ból lub fizyczne ograniczenia. Z psychoewolucyjnego punktu widzenia emocja ta jest komponentem wrodzonego systemu zbliżania. Jej behawioralne oznaki można zaobserwować w czwartym miesiącu życia pod postacią wzrostu uogólnionego pobudzenia motorycznego i fizjologicznego. W ciągu kolejnych miesięcy uwidaczniają się u dziecka różnice indywidualne w zakresie reagowania systemu „smutek-unikanie” lub „złość-zbliżanie”. Wzorce „złość-zbliżanie” mogą przyczynić się do kształtowania postawy wytrwałości oraz poczucia sprawstwa motywującego do wysiłku i osiągnięć lub też przeciwnie – wściekłości i różnych form agresji. Według klasycznych przekonań złość i wściekłość różnią się nie tylko intensywnością. Odmienne stanowisko prezentuje M. Lewis [za: 1, 2] według którego wściekłość nie jest tożsama ze złością, a są to całkiem odmienne emocje. Perspektywa rozwojowa przedstawia złość w formie doświadczania jej przez małe dzieci, jako krótkotrwałą reakcję emocjonalną, która jest zautomatyzowana i zogniskowana. Wściekłość natomiast jest konsekwencją przeżytego stresu w okresie dzieciństwa, której skutkiem na dalszych etapach rozwojowych mogą być poważne zaburzenia. Dzieci w przepływie złości zawsze wyrażają ją bardzo intensywnie i gwałtownie. Pozostawione same sobie w sytuacji silnego napięcia wewnętrznego, próbują dać mu ujście przy pomocy dostępnych im środków, a więc gryząc lub drapiąc własne ciało. Brak interwencji ze strony matki sprawia, że takie działania zostają skojarzone z poczuciem ulgi, co poprzez generalizację może stać się jedynym znanym, automatycznym wzorcem reagowania w momencie doświadczania frustracji, napięcia albo konfliktu na dalszych etapach rozwojowych i utrzymywać się dalej w innych formach (autoagresja) w okresie dorostania i dorosłości.

Odczuwanie złości w stosunku do ważnych dla podmiotu osób może przyczyniać się do powstawania mechanizmu projekcji. Jednostka nie dopuszczając sobie złości żywej w stosunku do kogoś znaczącego, projektuje tę negatywną emocję na otoczenie, to znaczy z jej perspektywy to otoczenie jest do niej nieprzyjaźnie nastawione. Emocja złości może również zostać skierowana na sam doświadczający jej podmiot. W świetle koncepcji psychoanalitycznej obronne kierowanie złości na siebie wiąże się z internalizacją obrazu winnego, znenawidzonego, *złego self* oraz *złego obiektu*. Następuje to poprzez działanie pierwotnych mechanizmów obronnych, takich jak rozszczepienie, identyfikacja projekcyjna i introjekcja [36].

Współczesne badania wskazują na bezpodstawność założenia o katarctycznym charakterze odreagowania złości. Badania prowadzone przez J. LeDoux [37] nad przekonaniemami dotyczącymi *katharsis* pojawiającymi się w populacji wykazały, że negatywne emocje są zdecydowanie chętniej otwarcie i spontanicznie wyrażane przez osoby, które są przekonane o katarctycznym charakterze ich ekspresyjnego rozładowania. Jednostki prezentujące taki pogląd twierdzą, że wyrażenie negatywnego afektu sprzyja poprawie samopoczucia. Badania jednak nie dowiodły jednoznacznego związku między odreagowaniem złości a poprawą nastroju. Można więc przypuszczać, że osobiste przekonania wpływają na pojawienie się efektu placebo.

Behawioralno-poznawcze teorie agresji ujmują złość jako reakcję na frustrację związaną z brakiem realizacji swoich potrzeb. Złość najczęściej pojawia się w sytuacji,

gdy emocjonalna energia frustracji wchodzi w bezpośrednią reakcję z przyczyną doznanej porażki, co z kolei skłania organizm do ataku. Tak ujmowana złość może motywować do działania. Sama frustracja natomiast to stan, który odczuwa jednostka, gdy wykonywane przez nią w jakiś celu działanie napotyka przeszkodę i można go określić mianem uczuciowej projekcji niepowodzenia. Frustracja występująca nawet w niewielkim nasileniu stanowi fundament wszystkich negatywnych stanów afektywnych. Złość może również zostać skierowana na własną osobę, co ma miejsce w dwóch typach sytuacji. Pierwszy ma miejsce, kiedy człowiek lokalizuje źródło frustracji w samym sobie, drugi natomiast wtedy, gdy zewnętrzne źródło frustracji jest niedostępne lub też zaatakowanie go wiązałoby się dla podmiotu ze zbyt dużym niebezpieczeństwem [38].

3.3. Specyficzne funkcje złości

Złość informuje jednostkę o doświadczaniu niepożądanych stanów oraz koncentruje uwagę na rozbieżności istniejącej pomiędzy tym, co aktualnie jest, a tym, co jest pożądane.

Problematyką emocji zainteresowali się P. Ekman i R.J. Davidson [39]. W swojej teorii wyróżnili następujące funkcje, jakie mogą pełnić stany afektywne:

- funkcje interpersonalne;
- wzbudzanie określonych zmian fizjologicznych;
- funkcje charakterystyczne dla konkretnej emocji;
- gotowość do działania;
- ułatwienie filogenetycznie adaptacyjnych reakcji;
- modyfikacje aktywności poznawczej;
- organizujące albo dezorganizujące wpływy emocji.

Negatywne emocje mogą być dla jednostki dysfunkcjonalne.

K. Wilson, T. Du Frene [40] podkreślają funkcję sygnalizacyjną emocji – z jednej strony są one źródłem informacji pomagających wybrać najwłaściwszą reakcję w odpowiedzi na daną sytuację, z drugiej strony – poprzez pośrednictwo nastroju mają ogromny wpływ na pracę mózgu. Podejmowane przez jednostkę działania są zatem w dużej mierze pośrednio i bezpośrednio uwarunkowane emocjami. W świetle tej teorii złość sprawia, że uwaga jednostki zostaje ukierunkowana na obiekt uniemożliwiający realizację zamierzonego celu, czego konsekwencją jest pojawienie się negatywnego nastroju. Otwarta ekspresja złości pojawia się zazwyczaj wtedy, kiedy jednostka uzna, że dysponuje jakimś stopniem władzy lub kontroli nad obiektem stanowiącym jej źródło.

Możemy wyróżnić funkcje złości związane z jej przeżywaniem oraz dotyczące jej wyrażania. O społecznym charakterze emocji możemy mówić jedynie w drugim przypadku, co wiąże się z jej informacyjną funkcją oraz faktem, że dopiero sposób jej otwartej ekspresji może wpłynąć na otoczenie doświadczającej jej jednostki. Samo odczuwanie złości powoduje szereg zmian fizjologicznych w organizmie jednostki, natomiast jej behawioralne wyznaczniki uwidaczniają się w zachowaniach agresywnych. Koncentrując się na jakości funkcjonowania społecznego, można zauważyć, iż nie fakt przeżywania złości, a raczej konstruktywne zarządzanie nią konstituuje prawidłową adaptację jednostki [37].

Emocja złości jest wynikiem rozbieżności występującej między stanem rzeczywistym a pożądanym, a więc pełni także funkcję mobilizacyjną. Ponieważ w wyniku tej rozbieżności powstaje pobudzenie fizjologiczne, jednostka dąży do redukcji doświadczanego napięcia psychicznego. Jednakże nie jest to jedyna emocja, która może się pojawić

w podobnych okolicznościach – indywidualna, subiektywna ocena poznawcza zdarzenia sprawia, że zamiast złości wystąpi smutek bądź poczucie krzywdy. Istotny jest fakt, iż złość w przeciwieństwie do smutku będzie pojawiać się w sytuacjach, w których podmiot widzi realną możliwość zmiany obecnego stanu rzeczy. Powstałe napięcie psychiczne może zostać rozładowane na źródle przykrego doświadczenia albo przeniesione na inny obiekt. Złość może również pełnić funkcję narzędzia w procesie osiągnięcia wyznaczonego celu.

Zdaniem D. Carbonell [41] emocja złości pojawiająca się w społecznym kontekście służy jedynie zmuszaniu innych osób do zmiany swoich zachowań. Demonstrowanie doświadczanej złości może pełnić także rolę autoprezentacyjną w sytuacji, gdy podmiot chce zdominować otoczenie. Strategia ta jest uzasadniona ewolucyjnie. Wśród zwierząt zajmowanie wyższej pozycji społecznej sprzyja sukcesowi reprodukcyjnemu. Otwarta ekspresja złości jest więc metodą na utrzymanie miejsca w hierarchii. Taka strategia zdobywania dominacji ma swoje odzwierciedlenie u ludzi w akcie zastraszenia i demonstrowania siły. Otwarte reagowanie złością jest dobrze postrzegane przez społeczeństwo, jeśli jest ona wyrażana przez organa ścigania, czy w świecie polityki. Wyrażanie złości w celu podkreślenia rangi zajmowanego stanowiska może być odbierane w niektórych środowiskach nawet jako atrakcyjne.

3.4. Adaptacyjne i nieadaptacyjne sposoby radzenia sobie ze złością

Złość jest stanem chwilowym, mobilizującym do działania lub też powstrzymującym przed działaniem. Zależnie od uzyskanego efektu w dalszej kolejności można zostać zastąpiona radością i dumą lub też przeciwnie – wstydem albo reakcją depresyjną [1, 2].

Ekspresję złości, można przyjmować jako zróżnicowane, mniej lub bardziej zamaskowane formy. Nie musi także zostać bezpośrednio ujawniona w zachowaniu. Spektrum jej wyrazu zawiera się na kontinuum: od tłumienia i wycofania, poprzez samoponiżanie i somatyzację, aż po bezpośredni, fizyczny atak. Złość może przyjąć kierunek na zewnątrz – względem innych oraz do wewnątrz – na siebie. Z fenomenologicznej perspektywy są to jakościowo różne emocje. Uwolnienie się od doświadczanego negatywnego afektu często wymaga przebaczenia, co z perspektywy teorii atrybucji – następuje łatwiej, jeśli chodzi o złość skierowaną do siebie, niż tą kierowaną na innych. Atrybucyjny błąd dostrzegania źródeł niepowodzeń, pełniący funkcję mechanizmu obronnego sprawia, że łatwiej przychodzi nam nakierowanie emocji złości oraz przypisywanie odpowiedzialności czynnikom zewnętrznym, aniżeli sobie [2].

Wyrażanie złości w otwartej, spontanicznej formie zazwyczaj wywołuje poczucie dyskomfortu, zarówno u osób na które została ona skierowana, jak i u samego doświadczającego podmiotu. W wielu kulturach można się spotkać z szeregiem warunków, które muszą zostać spełnione, aby można było uzewnętrzniać emocję złości, nie wywołując przy tym dezaprobaty społecznej. Warunki te dotyczą zarówno osób, wobec których można ją otwarcie wyrażać, jak i akceptowalnych form jej ekspresji. Prawidłowa ekspresja złości sprzyja szybkiemu wygaśnięciu tej emocji, natomiast tłumiona – zalega, wpływając, na przeżywanie i postrzeganie świata [39].

R. Potter-Efron [42] zaproponował koncepcję „drabiny złości”, która przedstawia w sposób stopniowalny sposoby radzenia sobie z jej doświadczaniem. Model ten prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Sposoby zarządzania złością

Chorobliwy lęk przed złością	Umiarkowana złość	Chroniczna złość
Człowiek uzależnia się od unikania złości nie wyraża jej wprost	Osoba ignoruje błahе powody do złości	Złość wpływa na inne uczucia, staje się rozwiązaniem wszelkich problemów
Obawia się utraty związku z inną osobą w przypadku ujawnienia złości, poświęca swoją tożsamość	Postrzega ważne problemy poprzez uświadomienie sobie swojej złości	Zwiększona jest tolerancja na złość i zwiększa się zapotrzebowanie na nią
Czuje się winny, jeśli wpada w złość	Wyraża złość wprost, bez obwiniania innych	Złość i destrukcja daje poczucie przyjemności
Może próbować wyzwalać złość środkami psychoaktywnymi	Podjeµuje odpowiedzialność za swoje uczucia	Pojawia się poczucie winy i wstyd, ale to nie zmienia zachowania lub zanika poczucie winy i wstyd
Czasami (rzadko) wybucha	Rozwiązując problemy stara się brać pod uwagę zdanie swoje i innej osoby	Złość staje się niekontrolowaną, jedyną możliwą reakcją

Źródło: opracowanie na podstawie [za: 41].

Zarządzanie złością może przyjmować różne formy od tłumienia po otwartą, spontaniczną i niekontrolowaną ekspresję. Na podstawie konsekwencji, jakie ponosi doświadczająca złości jednostka oraz jej najbliższe otoczenie można mówić o adaptacyjnych i nieadaptacyjnych sposobach radzenia sobie ze złością.

3.4.1. Nieadaptacyjne strategie radzenia sobie ze złością

Złość jest emocją, której towarzyszą negatywne stany emocjonalne, powodującą silny dyskomfort psychiczny, co w następstwie wyzwala u jednostki niekontrolowane wybuchy agresji. Gdy ten proces rozpatrujemy w kategoriach mechanizmu obronnego, którego zasadniczym celem jest odreagowanie nagromadzonych emocji, tłumienie ich może prowadzić do zachowań o charakterze zagrażającym, na przykład somatyzowania. W wypadku dalszego tłumienia mogłyby się one przyczynić do powstania zmian patologicznych, takich jak: schorzenia o podłożu nerwicowym. W sytuacji tłumienia emocji złości może mieć miejsce introjekcja tych negatywnych emocji, która może skutkować zaburzeniami osobowości, depresją, a także skłonnościami autodestruktywnymi, do których zalicza się między innymi samobójstwo, zaburzenia odżywiania i uzależnienia [42].

W literaturze psychiatryczno-psychologicznej można się jednak spotkać z odmiennym poglądem, według którego tłumienie złości nie przyczynia się w takiej mierze, jak się podaje do powstawania negatywnych skutków zdrowotnych, a błędne przekonanie o szkodliwości tłumienia złości ma swoje źródło w kontrowersyjnych koncepcjach Z. Freuda i katarctycznego znaczenia odreagowania zalegających emocji [za: 43].

Złość można wyrazić również poprzez behawioralne formy agresji, takie jak fizyczna napaść lub werbalizacja przy użyciu obraźliwych zwrotów, oskarżeń mających na celu dotkliwe zranienie drugiej osoby. Takie zachowania z perspektywy społecznej są wysoce nieadaptacyjne i mogą się przyczyniać do odrzucenia agresywnej jednostki przez otoczenie. Otwarta ekspresja negatywnego afektu może być postrzegana jako zagrożenie dla zdrowych relacji społecznych. Przykładem nieadaptacyjnego radzenia sobie z doświadczaną złością może być dokonywanie samouszkodzeń w celu redukcji odczuwanego napięcia psychicznego. Jednostka, dokonując aktu samookaleczenia, nie zamierza pozbawić siebie życia, traktując świadome zadawanie sobie bólu jako formę ekspresji

złości. Po dokonaniu samouszkodzenia możliwe jest poczucie chwilowej ulgi, uwolnienia się od zalegających negatywnych emocji. Skumulowana, tłumiona złość poprzez ciągle stan rozdrażnienia wpływa modyfikująco na jakość życia. Afekt nagromadzony w przerastającym jednostkę napięciu powoduje niekontrolowane odreagowanie. Istnieje jednak diametralna różnica między konstruktywnym, głębokim doświadczaniem emocji złości, którego następstwem jest autorefleksja, a nieświadomym odreagowaniem. Przykładem drugiego z wymienionych wariantów wyładowania zalegającej emocji może być zjawisko *acting-out*, które jest wynikiem przeniesienia negatywnej energii wynikającej z nieświadomych impulsów opartych na doświadczanym lęku. Charakter takiego działania jest automatyczny, a jego źródłem są nieświadomione mechanizmy obronne. Nawet jeśli impuls zostanie uświadomiony to jego ekspresja z powodu wyrwania z kontekstu sytuacyjnego, który go wywołał, nie sprzyja refleksji, a więc nie poszerza wiedzy o sobie samym. Mechanizm *acting-out* służy jedynie doraźnemu rozładowaniu napięcia [44].

3.4.2. Adaptacyjne strategie radzenia sobie ze złością

Złość jest emocją negatywną, jednak niektóre jej specyficzne właściwości dają się wykorzystać w niezwykle konstruktywny sposób. W niektórych okolicznościach doświadczanie złości jest wręcz pożądane. Wszystkie dyscypliny sportowe, w których obecny jest element rywalizacji, pomagają w adaptacyjny sposób rozładować nagromadzoną złość. Jednostka, w ten sposób mobilizuje się do większego wysiłku, którego celem nie jest wyrządzenie krzywdy drugiej osobie, a przekraczanie własnych granic [44].

W ramach metod terapeutycznych możemy mówić także o uczeniu dostępu do złości. Pomimo pierwszego wrażenia, które sprawia, że proces ten jest odbierany jako całkowicie przeciwstawny do umiejętności kontrolowania negatywnych emocji, jest on wysoce przydatną, adaptacyjną strategią zarządzania złością. Jednostka, poddając samoobserwacji i analizie swoje negatywne emocje oraz poprzez obserwację negatywnego afektu u osób z otoczenia, odkrywa jej przystosowawcze funkcje i głębsze znaczenie poparte autorefleksją. Rozpoznając cudzą i własną złość po obserwowalnych wyznacznikach na płaszczyźnie behawioralnej, jest w stanie pogłębić samoświadomość [45].

4. Zjawisko agresji wśród młodzieży z zaburzeniami zachowania

Literatura psychologiczna poruszająca problematykę agresji wskazuje na niezwykle złożoność zjawiska, co sprawia, że badanie jej behawioralnych przejawów jest niezwykle trudne i skomplikowane. Wynika to z faktu, iż ani symptomy agresji oraz ich przyczyny nie są jednorodne.

Z perspektywy wyjaśniania genezy zachowań agresywnych młodzieży ważne jest wyszczególnienie źródeł jej funkcjonalności wynikającej z warunków życia, a także specyficznych zadań rozwojowych. Młode pokolenie ze względu na wysoką potrzebę niezależności od wpływów społecznych może chcieć kontrolować zachowania otoczenia. Daje mu to bowiem subiektywne poczucie sprawowania większej kontroli nad własnym życiem. Klasyczna definicja agresji jest sformułowana przez A. Buss, który określił agresję jako reakcję będącą źródłem szkodliwych bodźców dla innego organizmu. Zaproponowane przez niego stanowisko, było jednak z jednej strony zbyt szerokie, ponieważ obejmowało szereg zjawisk, które nie powinny być tak klasyfikowane, z drugiej – zbyt wąskie, gdyż w swoich behawioralnych założeniach nie uwzględniło

takich płaszczyzn jak myśli, czy uczucia, na których agresja także może się z powodzeniem objawiać [za: 46].

Kolejną definicję omawianego zjawiska zaproponowali R.A. Baron oraz D.R. Richardson [za: 4, por. 42]. Postulowali oni, by terminu agresja używać do scharakteryzowania każdej formy zachowania, której celem jest wyrządzenie szkody lub spowodowania obrażeń innej żywej istocie, motywowanej do uniknięcia takiego potraktowania. Wszystkie stanowiska odnoszące się do zakresu pojęciowego agresji łączą wspólne elementy, pojawiające się w każdej definicji: jest to działanie podjęte z premedytacją oraz jego zamiarem. Jest to sprawienie komuś krzywdy.

Zdaniem Ch.N. Cofera i M.H. Appleya [47] całe spektrum zachowań agresywnych można sprowadzić do czterech bardzo od siebie odmiennych kategorii. Badacze reprezentujący poszczególne nurty ujmują agresję, utożsamiając ją z instynktownym działaniem, reakcją na frustrację, wrodzonym popędem lub wyuczonym nawykiem. Nurty psychologiczne ujmują omawiane zjawisko w następujący sposób:

- agresja jako instynkt, która z perspektywy ewolucyjnej jest do przetrwania gatunku oraz stanowi napęd wszelkich działań. Wrodzony instynkt agresji ma zapewnić jednostce gotowość do podjęcia walki w sytuacji zagrożenia zdrowia lub życia;
- agresja jako reakcja na frustrację, czyli stan cechujący się przykrym napięciem emocjonalnym, przygnębieniem, niepokojem wynikającym z zablokowania potrzeby bądź uniemożliwienia osiągnięcia uprzednio wyznaczonego celu;
- agresja jako nabyty popęd uwidacznia się w emocjonalnej reakcji gniewem, który jest stopniowalny od niezadowolenia poprzez oburzenie do złości;
- agresja jako nawyk będący skutkiem częstego i intensywnego doznawania frustracji i przykrości. Istotnymi predyktorami nawykowego reagowania agresją są niski próg tolerancji frustracji oraz temperament jednostki.

Szczególnym etapem rozwojowym dla wyjaśnienia zjawiska agresji jest okres adolescencji. Wynika to z faktu, iż jednostka nabywa świadomość konsekwencji, jakie niosą za sobą podejmowane przez nią działania. Wiedząc, czym są zachowania agresywne oraz uzmysławiając sobie, iż ich efektem jest wyrządzenie fizycznej lub psychicznej krzywdy drugiej osobie, podmiot może starać się ich unikać, szukając odmiennych sposobów działania, lub też celowo je prowokować. Odwołując się do przyczyn biopsychospołecznych i zdrowotnych D. Marcelli [17] zwraca uwagę na specyfikę przemian właściwych dla okresu dorastania, które predysponują do zachowań agresywnych:

- rozładowanie napięcia emocjonalnego poprzez zachowania agresywne jest formą radzenia sobie z trudnymi przeżyciami;
- zapotrzebowanie na stymulację, bez której jednostka doświadcza wewnętrznej pustki. Jako czynnik temperamentalny, sam w sobie nie determinuje agresywnych zachowań, jednak może im sprzyjać;
- sposób zwrócenia na siebie uwagi otoczenia lub też odwrócenia uwagi od realnych problemów występujących w środowisku rodzinnym w sytuacji prawdopodobieństwa jej rozpadu;
- kompensacja braku pewności siebie albo braku poczucia bezpieczeństwa. Agresywne zachowania są źródłem subiektywnego poczucia sprawczości, wyższości oraz kontroli nad zagrażającym otoczeniem;
- forma pomniejszania wartości innych, aby kosztem ich samopoczucia podnieść swoją niską samoocenę.

Na podstawie analiz dotyczących natężenia agresji u młodych ludzi, można mówić o kontinuum, gdzie jeden kraniec charakteryzuje jednostki zdolne do hamowania i kontrolowania agresji, drugi natomiast opisuje takie, dla których panowanie nad impulsywnością stanowi problem. Należy również zaznaczyć, iż istnieje diametralna różnica między przejawami agresji a przemocą. Przemoc nie jest tożsama z agresją, a stanowi jedną z jej skrajnych form. W przypadku przemocy zawsze mówimy o agresorze oraz ofierze, co zakłada element dominacji jednej strony nad drugą, wynikający z nierównowagi sił, którymi dysponuje każda z jednostek. Istotny jest także fakt, że w przypadku agresji możemy mówić o celowości lub jej braku w działaniu (agresja intencjonalna i nieintencjonalna) w odróżnieniu od przemocy, gdzie akt agresji jest zawsze wynikiem świadomej decyzji [15].

4.1. Typologia zachowań agresywnych

Zachowania agresywne zależą od wielu czynników składowych wywodzących się zarówno z predyspozycji genetycznych, jak i oddziaływań środowiskowych. Częstotliwość, z jaką agresja wyrażana jest w zachowaniu, jej siła oraz rodzaj manifestacji są wynikiem indywidualnych uwarunkowań specyficznych dla określonej jednostki. Z teoretycznego punktu widzenia można wyróżnić kilka czynników składających się na poziom agresywności konkretnej jednostki. Należą do nich:

- czynnik wrodzony – wynikający z wrodzonych predyspozycji, u wszystkich ludzi znajduje się na podobnym poziomie nasilenia. Większe różnice w tym zakresie determinują agresję patologiczną;
- czynnik aktywizujący działanie – sprzyjający różnym okolicznościom pozwalającym zdobyć dziecku nowe doświadczenia w toku jego indywidualnego rozwoju. Bardziej aktywne dzieci wcześniej będą narażone na przypadkowe konflikty, a więc na frustrację. Poziom aktywności przejawiany przez jednostkę jest ściśle związany z ilością otrzymywanych kar i nagród, a co za tym idzie – zwiększa się szansa na wzmacnianie określonej grupy zachowań o konkretnym nasileniu agresji;
- czynnik frustracyjny – uzależniony w dużej mierze od warunków środowiskowych oraz postaw rodzicielskich,
- czynnik naśladowczy – uwarunkowany głównie środowiskowo, modyfikowany poprzez wychowanie, czyli dostarczanie odpowiednich wzorców zachowań,
- czynnik instrumentalny – w szczególności w dużym stopniu zależy od interakcji zachodzących między pozostałymi czynnikami. Jest również w największej mierze podatny na oddziaływania wychowawcze [22].

Wszystkie wyróżnione czynniki charakteryzują się dużą dynamiką wzajemnych powiązań i oddziaływań szczególnie poprzez powszechnie funkcjonujące mechanizmy uczenia się. Nie można więc mówić o agresji w czystej postaci, zdeterminowanej poziomem tylko jednego z omówionych czynników. Reakcje na sfrustrowane potrzeby, nawet jeśli są agresywne, to różnią się od siebie formą oraz podlegają modyfikacjom głównie w wyniku uczenia się instrumentalnego, oraz naśladownictwa. Wybór podjęty przez dziecko lub nastolatka co do wyrażania agresywnej, lub nieagresywnej reakcji na frustrację zależy również w dużej mierze od dostarczanych mu przez otoczenie wzorców do naśladowania [34].

Agresja jest złożonym zjawiskiem i daje się wyodrębnić różne jej formy. Typologia agresji wiąże się ściśle ze sposobem jej rozumienia. Wychodząc z tak ogólnego ujęcia omawianego zjawiska, można wyodrębnić specyficzne formy agresji.

4.1.1. Agresja fizyczna i werbalna

Agresja może się wyrażać werbalnie lub niewerbalnie. W pierwszym wypadku narzędziem agresji są słowa, w drugim-siła fizyczna. Celem agresji fizycznej jest zamiar uszkodzenia ciała ofiary, sprawienia bólu i wywołania lęku, które są wynikiem doznanych obrażeń cielesnych. Przykładami agresji fizycznej mogą być: bicie, kopanie, szarpanie, szczypanie, ograniczanie swobodnych ruchów rąk i nóg. W obrębie agresji słownej można wyróżnić takie zachowania jak: grożenie, wyśmiewanie, przezywanie, drażnienie oraz plotkowanie. Poprzez wyzywanie i obrażanie agresor chce wywołać w ofierze poczucie zagrożenia, które ograniczy jej działania [48].

4.1.2. Agresja reaktywna/wroga i zamierzona/instrumentalna

W literaturze naukowej pojęciami agresji zamierzonej, agresji socjalizowanej i agresji instrumentalnej definiuje się tożsame zjawiska. Tak samo jest w przypadku agresji reaktywnej, agresji impulsywnej i agresji gniewnej. Pierwotnym motywem agresywnego działania może być albo zamiar wyrządzenia szkody drugiej osobie (ekspresja negatywnych uczuć), albo chęć osiągnięcia określonego celu za pomocą aktu agresji [12].

W przypadku agresji reaktywnej mamy do czynienia z wrogimi reakcjami występującymi w momencie doznawania silnej frustracji, a co za tym idzie, celem takiego zachowania będzie obrona przed sytuacją odbieraną subiektywnie jako zagrażająca. Mianem agresji gniewnej określa się wszelkie zachowania agresywne wynikające z procesów emocjonalno-motywacyjnych, pojawiające się w wyniku zablokowania dążenia lub też doznania szkody. Nadmierna pobudliwość oraz nagłe, niekontrolowane się i niewspółmierne do bodźca wybuchy, zwykle nie są ukierunkowane na osiągnięcie konkretnego celu, a także mogą być wymierzone w osobę samego agresora. Najbardziej sprzyjającą pojawieniu się agresywnych zachowań sytuacją jest bycie bezpośrednio poddanym ocenie i krytyce otoczenia. Strach przed negatywną oceną i ośmieszeniem stanowi niebezpieczeństwo i wywołuje poczucie zagrożenia, lęk oraz frustrację. W odpowiedzi na zagrożenie pojawiają się mechanizmy obronne w postaci reaktywnej agresji. Za biologicznym podłożem tego typu reakcji przemawia skuteczność leczenia farmakologicznego. Istotny jest także fakt, iż jej wystąpienie nie musi wynikać z antyspołecznych dążeń sprawcy [4].

Za agresję zamierzoną uważa się wszelkie działania mające na celu uzyskanie konkretnego, wyznaczonego uprzednio efektu. Fundamentem agresji instrumentalnej nie jest emocja gniewu, a realizacja ważnych dla jednostki potrzeb. Cechuje ją nieznaczna wewnętrzna pobudliwość oraz zdolność świadomego jej kontrolowania przez agresora. Używana jako forma dążenia do wyznaczonego celu sprowadza się do użycia siły fizycznej lub stosowania nadużyć na polu psychicznym w stosunku do innych osób. Ta kategoria zachowań agresywnych jest wyuczonym zachowaniem o niewielkim wpływie czynników natury biologicznej, przez co poddaje się modelowaniu. Poprzez osiągnięcie zamierzonych efektów przy pomocy takich zachowań jako sposobu radzenia sobie z trudnościami następuje wzmocnienie wzorca reagowania, a co za tym idzie utrwalenie antyspołecznych schematów postępowania u sprawcy [4]. Poprzez wyuczoną

czynność podejmowania z premedytacją, która jest źródłem bólu i cierpienia innych, jednostka dąży do zrealizowania konkretnego, wytyczonego uprzednio celu. Niektórzy autorzy dla opisanie tej formy agresji posługują się terminem agresja wroga. Agresja odgrywa tu tylko rolę narzędzia, przy pomocy którego jednostka osiąga zamierzony efekt. Proces realizacji tego celu dokonuje się za pośrednictwem konkretnej strategii postępowania ukształtowanej pod wpływem osobistych doświadczeń życiowych [29].

Badania pokazują, że przejawiany przez dzieci i młodzież reaktywny typ agresji jest skutkiem poczucia odrzucenia przez rówieśników, natomiast zachowania składające się na agresję zamierzoną mają związek z zajmowaną pozycją społeczną. Ta sama osoba zależnie od okoliczności sytuacyjnych może prezentować oba wymienione typy agresji, stąd też w praktyce mówi się raczej o większej gotowości do reagowania jedną z nich. Rozróżnienie tych dwóch form agresji jest jednak uzasadnione, ponieważ każda z nich angażuje odmienne procesy psychiczne [48].

4.1.3. Agresja wprost i przeniesiona

Nie zawsze jest możliwe wyładowanie agresji na obiekcie, który przyczynił się do jej powstania ze względu na negatywne konsekwencje, jakie mogłoby to spowodować dla działającego podmiotu. Jeśli popęd zostanie odreagowany na innym obiekcie niż ten, który spowodował jego powstanie, możemy mówić o agresji przeniesionej lub agresji przemieszczonej [49].

Potencjalna kara działa na zasadzie motorycznego hamulca, powstrzymującego jednostkę od okazywania otwartej agresji, a dalej obecna tendencja zostaje przeniesiona. Gniew, którego nie można wyładować w sposób bezpośredni na źródle, manifestuje się w postaci wrogich wyobrażeń lub zostaje skierowany na dostępny obiekt, którym może być na przykład przedmiot będący własnością osoby stanowiącej źródło agresji. Agresja przeniesiona może również zostać wyładowana na osobie całkowicie niezwiązanej z sytuacją, która ją sprowokowała, jest to najczęściej osoba słabsza od agresora [46].

4.1.4. Agresja naśladowcza, złośliwa i niezłośliwa

Ten typ agresji pojawia się w wyniku naśladownictwa agresywnych zachowań poprzez obserwacje modelu, z którym jednostka ma styczność w swoim najbliższym otoczeniu. W tym przypadku agresja prezentowana przez jednostkę nie bierze się ani ze sfrustrowanej potrzeby, ani też z przeżywanego gniewu. Podmiot nie ma świadomości agresywności własnego postępowania, nie zdaje sobie również sprawy z faktu, że jego zachowanie stanowi wynik czyichś oddziaływań [49].

E. Fromm [50] w książce poświęconej anatomii ludzkiej destrukcyjności wyodrębnia dwa całkowicie odmienne od siebie typy agresji. Wymieniony dualizm występuje tylko i wyłącznie u człowieka. Pierwszy rodzaj agresji, którego naturę dzieli on ze światem zwierząt, jest filogenetycznie zaprogramowanym bodźcem ataku lub ucieczki w sytuacji zagrożenia życia. Jest to obronna niezłośliwa forma agresji, służąca przetrwaniu jednostki. Drugi typ złośliwej agresji, mający swój wyraz w okrucieństwie i destrukcyjności, jest właściwy wyłącznie ludziom, i jest on wysoce nieadaptacyjny.

4.1.5. Agresja na zewnątrz i do wewnątrz

Agresja skierowana na zewnątrz ma swój obiekt skierowanych wobec innych osób lub przedmiotów. Natomiast akt autoagresji ma miejsce wtedy, gdy celem działań agresywnych jest sam podmiot. Autoagresywne zachowania mają miejsce zazwyczaj w sy-

tuacji braku możliwości zewnętrznej ekspresji negatywnych emocji i można je rozpatrywać jako zaburzenie instynktu samozachowawczego [49].

Niewielki wpływ na kluczowe kwestie stanowiące o jego jakości oraz pochłonięcie dążeniem do niezależności indywidualności sprawia, że dokonywanie samouszkodzeń może być postrzegane jako sposób na pośrednie doświadczanie kontroli, a ponadto jako metoda odkrywania swej tożsamości. Ciało konstytuuje człowieka oraz wyraża ową tożsamość, uosabiając ją wizualnie. Poprzez swoją cielesność jednostka wkracza w przestrzeń społeczną, będąc postrzeganą przez pryzmat wyglądu zewnętrznego. Działania autoagresywne należą do repertuaru zachowań angażujących ciało w ekspresję doświadczanych wewnętrznych napięć. Samouszkodzenie jest to akt polegający na świadomym i celowym sprawianiu bólu lub ran swojemu ciału, niewynikający jednak z intencji samobójczej. Najczęstszą formą takiego działania jest nacinanie skóry dłoni i ramion, rzadziej nóg, zdarzają się także przypadki samouszkodzeń twarzy, torsu oraz piersi. Do kategorii tej zalicza się również poparzenia wodą, parą wodną oraz substancjami chemicznymi, obijanie się o ściany, zadawanie sobie ciosów, drapanie, gryzienie, nakłuwanie, wprowadzanie w otwory ciała lub pod skórę ostrych przedmiotów [44].

Zachowania autoagresywne wśród młodych ludzi są to często samouszkodzenia, które są konsekwencją złożonych problemów natury psychicznej osób znajdujących się w sytuacji silnego napięcia. Fakt zadawania sobie ran stanowi pośrednią formę komunikatu niosącego przesłanie o obecności czegoś, czego jednostka nie jest w stanie znieść. Można tu mówić o doznawaniu wewnętrznego konfliktu pomiędzy milczeniem a mówieniem, wynikającego z rozdarcia między pragnieniem, zaprzeczenia zaistnieniu krzywdzących zdarzeń a potrzebą wykrzywienia ich. Autoagresja w takim wypadku może równocześnie służyć odwróceniu uwagi od powodu cierpienia. Pojawia się w związku z tym paradoks, gdzie jednostka zarazem pragnie zwrócić uwagę na swój wewnętrzny stan, jak i odciągnąć od niego uwagę [37].

Badania M.C. McCarthy oraz M.N. Limley [51] wykazały, że akty samookaleczenia pełnią funkcję przeciwlękową. Odczuwany lęk może być spowodowany poczuciem osamotnienia, poniesioną porażką czy też niemożnością sprostaniam oczekiwaniom zewnętrznym. Źródłem takich zachowań jest niskie poczucie własnej wartości. Obok zachowań stricte agresywnych można zaobserwować wzrost liczby czynników ryzyka. Nie są to typowe przejawy agresji interpersonalnej, jednak wpływają na nasilenie jej występowania. Do grupy tych czynników można zaliczyć przede wszystkim alkohol oraz zażywanie narkotyków przez młodzież. Przynależą one do kategorii zachowań autoagresywnych.

5. Zakończenie

Środowisko wychowawcze nastolatków oznaczające się nasileniem agresji różni się istotnie od warunków środowiskowych ich przystosowanych społecznie rówieśników. Ta odmienność w zachowaniu agresywnych nastolatków zazwyczaj jest wynikiem deprywacji podstawowych potrzeb psychicznych młodego człowieka, szczególnie potrzeby bezpieczeństwa, samodzielności oraz kontroli emocjonalnej.

Podsumowując analizę postaw rodzicielskich w stosunku do adolescentów, można zauważyć, że brak konsekwencji w stosowaniu metod wychowawczych w połączeniu z takimi cechami osobowości jednostki jak: złość, agresja, popędliwość brak opanowania, niecierpliwość oraz brutalność w zachowaniu wyrażająca się w stosowaniu kar – osłabia

u młodzieży więź emocjonalną z rodzicami. W ten sposób traktowany nastolatek ma poczucie osamotnienia, frustracji, pokrzywdzenia, ale również lęku, co potęguje złość, agresję w zachowaniu.

Na podstawie literatury psychiatryczno-psychologicznej oraz socjologicznej analizującej uwarunkowania złości i agresji u nastolatków z zaburzeniami zachowania w porównaniu z grupą młodzieży nieprzejawiającej zaburzenia zachowania można sformułować następujące wnioski:

- Młodzież z zaburzeniami zachowania częściej i intensywniej doświadczają emocji złości i agresji skierowanej przeciwko innym osobom z otoczenia. Zachowania te są wywołane reakcją na frustrację. Odnosząc się do założeń teorii frustracja-agresja doświadczanie frustracji implikuje zachowania agresywne, jednak nie wyznacza ich bezwarunkowo. Pierwszą reakcją jest próba rozwiązania problemowej sytuacji poprzez stosowanie konstruktywnych strategii. Dopiero w sytuacji odniesienia porażki w próbach usunięcia przeszkody pojawiają się strategie negatywne, takie jak złość, agresja oraz gniew. Osoby z zaburzeniami zachowania poprzez brak wykształconych zdrowych sposobów radzenia sobie z frustrowaną potrzebą lub też przez częstsze doświadczanie frustracji ze względu na niesprzyjające warunki rozwojowe, mogą istotnie częściej reagować złością i agresją.
- Niekontrolowana złość oraz agresja u osób z zaburzeniami zachowania powstaje w wyniku trudności w rozpoznawaniu własnych uczuć i emocji. Młodzież ta projektują swoje emocje i przeżycia wewnętrzne na najbliższe otoczenie.
- Indywidualne przekonania i postawy zwłaszcza młodzieży z zaburzeniami zachowania zostały ukształtowane w toku rozwoju skrypty poznawczego opierającego się na przeświadczeniu o wrogich intencjach otoczenia. Daje to grupie z zaburzeniami zachowania subiektywne przyzwolenie do otwartej ekspresji złości oraz zachowań agresywnych.

Zaburzenia w obrębie ego polegają na ograniczonej zdolności tolerowania napięcia i odraczania gratyfikacji oraz akceptacji substytutów i sublimacji. Jednostki takie nie potrafią znieść deprywacji, a napięcie muszą rozładować natychmiast. Nie wykształciła się u nich także umiejętność kierowania konsekwencjami podjętych uprzednio działań, a sam fakt podjęcia długotrwałej czynności wywołuje frustrację wynikającą ze zbyt odległej gratyfikacji. Często wymienionym charakterystykom towarzyszy niedostateczna orientacja wewnętrzna i zewnętrzna, co przejawia się w ubogiej refleksji zarówno nad sobą, jak i otoczeniem. Osłabienie myślenia perspektywicznego sprawia, że dla takich jednostek możliwe jest funkcjonowanie tylko w terażniejszej orientacji.

Literatura

1. Januszewska E., *Uwarunkowania strategii regulacji emocji złości, lęku i smutku u młodzieży*, [w:] Szewczyk L., Talik E. (red.), *Wybrane zagadnienia z psychologii klinicznej i osobowości. Psychologia kliniczna nastolatka*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2009 a, s. 46-60.
2. Januszewska E., *Konfirmacyjne modele strategii regulacji emocji negatywnych. Badania eksploracyjne młodzieży*, [w:] Szewczyk L., Talik E. (red.), *Wybrane zagadnienia z psychologii klinicznej i osobowości. Psychologia kliniczna nastolatka*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2009 b, s. 61-74.
3. Walsh B.W., *Terapia samouszkodzeń*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2014.
4. Kołakowski A., *Zaburzenia zachowania u dzieci*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot 2014.

5. Lang R., Davis T., Ledbetter-Cho, K., McLay L., Erhard P., Wickery Mac K., *Approaches to the Treatment of Aggression and Tantrums in People with Intellectual Disabilities*, [w:] Matson J.L. (red.), *Handbook of Intellectual Disabilities, Autism and Child, Psychopathology*, Springer, Switzerland, 2019.
6. Gindrich P., *Psychospołeczne korelaty wyuczonej bezradności młodzieży gimnazjalnej z trudnościami w uczeniu się i zaburzeniami towarzyszącymi*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2011.
7. Chester D.S., Wall de N., Enjaian B., *Sadism and Aggressive Behavior: Inflicting Pain to Feel Pleasure*, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 45, 3, 2018, s. 25-36.
8. Kast V., *Wieder Angst und Hass*, Patmost Verlag, Olten 2017.
9. Haskett M.E., Stelter R., Proffitt K., Nice R., *Parent emotional expressiveness and children's self-regulation: Associations with abused children's school functioning*, *Child Abuse & Neglect*, 36, 4, 2012, s. 296-307.
10. Cierpiąkowska L., *Psychopatologia*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2020.
11. Seligman M.E., Walker E.F., Rosenhan D.L., *Psychopatologia*, Zysk i Spółka, Poznań 2017.
12. ICD-10, *Klasyfikacja zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania ICD-10. Opisy kliniczne i wskazówki diagnostyczne*, [w:] Pużyński S., Wciórka J., (red.), Uniwersyteckie Wydawnictwo Medyczne, Vesalius, Kraków, Warszawa, 2010.
13. DSM-5, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. Fifth Edition*. American Psychiatric Association, Washington 2013.
14. Gałęcki P., Pilecki M., Rymaszewska J., Szulc A., Sidorowicz S., Wciórka J.J. (red.), *Kryteria diagnostyczne zaburzeń psychicznych DSM-5*, Edra, Wrocław 2018.
15. Domurat M., *Zaburzenia zachowania*, [w:] Jerzak M. (red.), *Zaburzenia psychiczne i rozwojowe u dzieci a szkolna rzeczywistość*, PWN, Warszawa 2016.
16. Butcher J.N., Hooley J. M., Mineka S., *Psychologia zaburzeń*, GWP, Sopot 2018.
17. Marcelli D., *Psychopatologia wieku dziecięcego*, Elsevier Urban & Partner, Wrocław 2013.
18. Jobst B.C., McDonald B., *Zaburzenia zachowania pochodzenia czołowego*, [w:] Schachter S.C., Holmes G.L., Kasteleijn-Nolst Trenite D.G.A., (red.), *Padaczka. Aspekty behawioralne w teorii i praktyce*, Wydawnictwo. Czelej, Lublin 2009.
19. Hołyst B., *Psychologia kryminalistyczna*, Difin, Warszawa 2018.
20. Van Lissa C.J., Hawk S.T., Meeus W.H., *The effects of affective and cognitive empathy on adolescents' behavior and outcomes in conflicts with mothers*, *Journal of Experimental Child Psychology*, 158, 2017, s. 32-45.
21. Januszewska E., Januszewski A., *Agresja u dzieci a schematy postaw rodzicielskich*, [w:] Bujalska B., Kalbarczyk K. (red.), *Wybrane aspekty stanu zdrowia osób mieszkających na terenie Polski – przegląd i badania*, Wydawnictwo Naukowe TYGIEL, Lublin 2021, s. 93-109.
22. Kiehl K.A., Sinnott-Armstrong W.P., *Handbook on Psychopathy and Law*, Oxford University Press, Nowy Jork 2013.
23. Krahe B., *Agresja*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2006.
24. Mitchell D., *What really works in special and inclusive education: Using evidence-based teaching strategies*, Routledge, London 2014.
25. McCarthy M.C., Lumley M.N., *Sources of emotional maltreatment and the differential development of unconditional and conditional schemas*, *Cognitive Behavioural Therapy*, 42, 4, 2012, s. 288-297.
26. Dray J., *Systematic Review of Universal Resilience-Focused Interventions Targeting Child and Adolescent Mental Health in the School Setting*, *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 56, 10, 2017, s. 813-824.
27. Kast V., *Vom Seen der Angst*, Verlag Herder, Freiburg 2021.
28. Littewood M., Dagan D., Rodgers J., *Exploring the Emotion Regulation Strategies used by Adults with Intellectual Disabilities*, *International Journal of Developmental Disabilities*, 64, 3, 2019, s. 204-211.

29. Januszewska E., Jasik I., *Agresja u dzieci i młodzieży a postawy rodzicielskie*, Cywilizacja, 66, 2018, s. 124-138.
30. Borecka-Biernat D., *Strategia agresywnego radzenia sobie młodzieży dorastającej w sytuacji konfliktu społecznego. Analiza osobowościowych i rodzinnych uwarunkowań*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2018.
31. Jędrzejewski M., *Rodzina wobec agresji i przemocy*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2016.
32. Young J.E., *Practitioner's resource series. Cognitive therapy for personality disorders: A schema-focused approach*, SAGE, London, New Delhi 1999.
33. Pechorro P., Houghton S., Simões, M.R., Carroll A., *The Adapted Self-Report Delinquency Scale for Adolescents: Validity and Reliability Among Portuguese Youths*, International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology, 63, 6, 2019, s. 837-853.
34. Spielberger C.D., Reheiser E.C., *Assessment of Emotions: Anxiety, Anger, Depression and Curiosity*, Applied Psychology: Health and Well-Being, 1, 3, 2009, s. 271-302.
35. Freud Z., *Pisma psychologiczne*, Wydawnictwo KR, Kraków 1997.
36. Kempisty-Jeznach E., *Chorzy ze stresu. Problemy psychosomatyczne*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2021.
37. LeDoux J., *Lęk. Neuronauka na tropie źródeł lęku i strachu*, Copernicus Center Press, Kraków 2017.
38. Pittman C.M., Karle E.M., *Zalękniony mózg. Jak dzięki sile neuronauki pokonać zaburzenia lękowe, ataki paniki i zamartwianie się*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2018.
39. Ekman P., Davidson R., *Natura emocji. Podstawowe zagadnienia*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2018.
40. Wilson K., DuFrene T., *W sieci natrętnych myśli. Jak uwolnić się od bezustannej walki z lękiem i niepokojem*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot 2018.
41. Carbonell D., *W pułapce niepokoju. Jak przechrzyć własny mózg i przestać się zamartwiać*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2017.
42. Potter-Efron R. T, Potter-Efron P. S., *Assessment of co-dependency with individuals from alcoholic and chemically dependent families*, Alcoholism Treatment Quarterly, 6, 1, 1989, s. 37-57.
43. Malatesta C.Z., Haviland J.M., *Learning display rules: The socialization of emotion expression in infancy*, Child Development, 53, 4, 1982, s. 991-1003.
44. Duran J.I., Reisenzein R., Fernández-Dols J., *Coherence between emotions and facial expressions: A research synthesis*, [w:] Fernández-Dols J.-M., Russell J.A. (red.), *The science of facial expression*, Oxford University Press., New York 2017, s. 421-436.
45. D'Arms J., Samuels R., *Could emotion development really be the acquisition of emotion concepts?* Developmental Psychology, 55, 9, 2019, s. 215-219.
46. Zawadzka E., *Zachowania o charakterze destrukcyjnym w okresie średniego dzieciństwa: norma czy patologia?* Analles Universitatis Curie-Skłodowska Lublin-Polonia, 31, 3, 2018, s. 231-245.
47. Cofer Ch.N., Appley M.H., *Motywacja – teoria i badania*, PWN, Warszawa 1972.
48. Toboła Cz.G., *Zachowania agresywne młodzieży niedostosowanej społecznie przebywającej w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych*, Społeczna Akademia Nauk, Warszawa 2018.
49. Helios J., Jedlecka W., *Współczesne oblicza przemocy. Zagadnienia wybrane*, Wydawnictwo Prawnicze, Wrocław 2017.
50. Fromm E., *Patologia normalności. Przyczynek do nauki o człowieku*, PWN, Kraków 2022.
51. McCarthy M.C., Lumley M.N., *Sources of emotional maltreatment and the differential development of unconditional and conditional schemas*, Cognitive Behavioural Therapy, 42, 4, 2012, s. 288-297.

Złość i agresja u młodzieży z zaburzeniami zachowania

Streszczenie

Ubiegłe stulecie było okresem burzliwych przemian w różnych aspektach życia społecznego. Postępy cywilizacyjne sprzyjały polepszeniu życia ludzkiego, np. rozwój medycyny – przedłużenie długości życia człowieka, podwyższenie komfortu życia, nowoczesne technologie takie jak: komputery, Internet, telefony komórkowe są niezbędnymi dodatkami życia współczesnego człowieka, bez których normalne funkcjonowanie ludzi już nie jest możliwe. Wydawałoby się, że te zdobycze technologiczne ułatwią funkcjonowanie człowieka. W epoce intensywnych przemian częściej zaczynamy spotykać ludzi młodych wyrażających swoje niezadowolenie poprzez złość, agresję, nienawiść, przemoc. Pojawiają się liczne problemy w funkcjonowaniu społecznym młodego pokolenia nastolatków. Pojawiły się zaburzenia zachowania, które nie są problemem przejściowym, lecz mającym tendencję do nasilania się wraz z wiekiem człowieka. Ignorowane zachowania przekształcają się z czasem w problemy z agresją, maltretowaniem, kradzieżami, łamaniem prawa i rozbojami. Należy mieć na uwadze, że zaburzenia zachowania są przewlekłym i powtarzającym się sposobem zachowania danej osoby. Wśród nastolatków z zaburzeniami zachowania niejednokrotnie pojawiają się takie osoby, które mają ograniczoną zdolność do odczuwania empatii, a potrzeby drugiej osoby nie mają dla nich znaczenia. Działania podejmują wtedy, gdy upatrują w nich korzyści dla siebie. Złość jako reakcja na frustrację jest emocją, którą jednostka może do siebie dopuszczać w mniejszym lub większym stopniu, agresja natomiast jest czymś obiektywnie obserwowalnym, a więc niepodważalnym, jak to może mieć miejsce w przypadku emocji złości. Celem artykułu jest omówienie specyficznych emocji złości oraz agresji u młodzieży z zaburzeniami zachowania. Dokonano charakterystyki zaburzenia zachowania, uwzględniając podstawowe klasyfikacje DSM-5 oraz ICD-10, etiologię zaburzeń oraz jego kontekst środowiskowy. Omówiono pojęcie złości w kontekście klasycznych koncepcji psychologicznych. Opracowano mechanizmy powstawania złości, określając specyficzne jej funkcje oraz adaptacyjne i nieadaptacyjne sposoby radzenia sobie ze złością. Następnie dokonano charakterystyki agresji specyficznej w grupie nastolatków z zaburzeniami zachowania, uwzględniając typologię, jak i mechanizmy powstawania agresji z perspektywy wybranych koncepcji psychologicznych.

Słowa kluczowe: zaburzenia zachowania, złość, agresja, radzenie sobie

Anger and aggression in adolescents with behavioral disorders

Abstract

The last century was a period of turbulent changes in various aspects of social life. Civilization progress contributed to the improvement of human life, e.g. the development of medicine - extending the length of human life, increasing the comfort of life, modern technologies such as computers, the Internet, mobile phones are indispensable additions to the life of modern man, without which the normal functioning of people is no longer possible. It would seem that these technological achievements will facilitate human functioning. In the era of intense changes, we more often begin to meet young people expressing their dissatisfaction through anger, aggression, hatred, violence. There are numerous problems in the social functioning of the young generation of teenagers. Behavioral disorders have emerged, which are not a temporary problem, but tend to worsen with age. Ignored behavior transforms over time into problems with aggression, abuse, theft, breaking the law and robbery. Keep in mind that behavioral disorders are a chronic and repetitive pattern of behavior for a person. These individuals violate the basic rights of others or social norms and principles established for a given age group. These people by their behavior.

Among adolescents with conduct disorders, there are often people who have a limited ability to feel empathy, and the needs of the other person do not are important to them. They take action when they see benefits for themselves. Anger as a reaction to frustration is an emotion that an individual can admit to himself to a greater or lesser extent, while aggression is something objectively observable, and therefore indisputable, as can be the case with the emotion of anger. The aim of the article is to discuss the specific emotions of anger and aggression in adolescents with behavioral disorders. The conduct disorder was characterized, taking into account the basic classifications of DSM-5 and ICD-10, the etiology of the disorder and its environmental context. The concept of anger is discussed in the context of classical psychological concepts. Mechanisms of anger formation were developed, specifying its specific functions as well as adaptive and non-adaptive ways of dealing with anger. Then, the characteristics of specific aggression in a group of adolescents with behavioral disorders were made, taking into account the typology and mechanisms of aggression from the perspective of selected psychological concepts.

Keywords: behavioral disorders, anger, aggression, coping

Funkcjonowanie psychospołeczne osób w okresie starości

1. Wprowadzenie

W otaczającym nas społeczeństwie spotykamy coraz więcej osób starszych. Ze względu na starzejące się społeczeństwo niezbędne jest posiadanie podstawowej wiedzy dotyczącej funkcjonowania tej grupy społecznej. Znając najistotniejsze informacje w zakresie funkcjonowania osób starszych można w lepszy sposób towarzyszyć im w tym okresie życia. Wiedza na ten temat jest istotna także w przypadku wychowania do starości.

W artykule zostanie zaprezentowana charakterystyka okresu starości, jej aspekty. W prezentowanych zagadnieniach teoretycznych przedstawione są dysfunkcje występujące u osób starszych w obszarze sfery biologicznej oraz funkcji poznawczych i umysłowych. Kolejno będą ukazane zadania rozwojowe osób starszych, społeczne konteksty funkcjonowania osób starszych oraz społeczna percepcja okresu starości. Zagadnienia teoretyczne będą obejmowały także zagadnienie aktywności, generatywności osób starszych. Na końcu uwaga zostanie poświęcona satysfakcji życiowej seniorów.

2. Charakterystyka okresu starości

Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) [1] uznaje, że okres starości zaczyna się w 60. roku życia. Starość jest określana poprzez wiek, który może mieć charakter metrykalny, społeczny, biologiczny oraz psychologiczny [2]. Wiek chronologiczny (metrykalny) dotyczy określonej liczby lat osoby starszej. Wiek społeczny odnosi się do oczekiwań ze strony konkretnego społeczeństwa od osoby starszej. Określa on, jak senior ma się zachowywać, jakie powinien pełnić role społeczne oraz w jaki sposób wygląda aktywność osoby starszej. Natomiast wiek biologiczny dotyczy sprawności fizycznej i zmian zachodzących w układach i narządach starszego człowieka. Wiek psychologiczny określa poziom sprawności umysłowej oraz jakość funkcjonowania psychospołecznego.

Starość może być rozpatrywana przez pryzmat różnych aspektów takich jak: biologiczno-medyczny, psychologiczny, demograficzny, socjologiczny, polityczny, ekonomiczny, kulturowy, religijny i modowy [3]. Aspekt biologiczno-medyczny dotyczy fizycznego funkcjonowania seniorów, ich sprawności motorycznej [3]. Seniorzy zmagają się z mniejszą zawartością wody w organizmie. Występuje u nich spadek masy mięśniowej, niedożywienie oraz zespoły depresyjne. W populacji starszych osób obserwuje się obniżoną sprawność fizyczną oraz intelektualną. Bardzo często odnotowuje się stosowanie leków w nadmiernej ilości. U starszych ludzi obserwuje się wiele chorób kardiologicznych oraz innych schorzeń wpływających na codzienne ich funkcjonowanie. U seniorów mogą wystąpić problemy z układem oddechowym, ruchu, funkcjami poznawczo-umysłowymi, funkcjonowaniem oraz wyglądem. Pojawiają się także problemy z nerkami, które zmniejszają się; przepływa przez nie mniej krwi. Odnotowuje się pogorszenie funkcjonowania narządów zmysłu; szczególnie można to zaobserwować w zakresie wzroku i słuchu. Znaczne zmiany odnotowuje się w funkcjonowaniu organizmu osób starszych. Ich układ odpornościowy jest coraz słabszy. Łatwiej zapadają oni na różne choroby.

¹ ewaciepilska.tamow@gmail.com, Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna w Tamowie, www.ppptamow.pl.

U seniorów występują także utrudnienia w prawidłowej artykulacji. Głoski wypowiedziane przez osoby starsze przybierają formę niewyraźną, zamazaną. Zależy to od wielu czynników. Niektóre trudności mogą być spowodowane występowaniem określonych chorób, np. w przebiegu choroby Parkinsona. U seniorów problemy artykulacyjne często związane są z brakiem uzębienia. Nie wszyscy seniorzy są w stanie zainwestować w uzupełnienie naturalnego uzębienia. Jeśli nawet uda się kupić odpowiednie protezy stomatologiczne, to często seniorzy nie chcą ich nosić. Zgłaszają, że trudno jest im się przyzwyczaić do ciała obcego w obrębie jamy ustnej.

Osoby starsze mogą mieć także większe problemy z układem wydalniczym. Seniorzy mogą mieć również trudności dotyczące ograniczenia funkcji seksualnych. Występują także zaburzenia równowagi termicznej organizmu. Tabela 1 opisuje charakterystykę funkcjonowania osób starszych.

Tabela 1. Dysfunkcje występujące u osób starszych

Trudności ruchowe	Układ oddechowy	Choroby kardiologiczne	Funkcje poznawcze i umysłowe	Pozostałe sfery
Pogorszenie jakości tkani łącznej [4];	Pogarszające się warunki wymiany gazów w płucach [4];	Zaburzenia rytmu serca [4];	Obniżenie funkcji umysłowych [4];	Nierki zmniejszają się; przepływa przez nie mniej krwi [4];
zmniejszenie masy tkanki kostnej [4];	osłabienie reakcji na nadmiar dwutlenku węgla we krwi lub niedobór tlenu [4].	zmniejszenie objętości krwi wyrzucanej z komór serca [4];	gorsza adaptacja do środowiska [5];	pogorszenie funkcjonowania narządów zmysłu, zwłaszcza słuchu i wzroku [4];
trudności w poruszaniu się [5];		pogorszenie warunków ukrwienia mięśnia sercowego [4];	osłabienie pracy układu nerwowego [5];	cukrzyca [4];
ubytek masy ciała [5];		zwięźnienie naczyń [4];	trudności w zasypianiu i bezsenność [5];	pogorszenie sprawności układu odpornościowego [4];
zgarbiona sylwetka [5];		wzrost ciśnienia tętniczego [4].	demencja starcza [5].	utrudnienia w artukylacji [5];
drżenie rąk [5];				ograniczenia funkcji seksualnych [5];
zachwianie równowagi [5];				brak apetytu [5];
podatność na potknięcia, upadki; związane często z nimi złamania układu kostnego [5];				problemy w zakresie układu wydalniczego [5];
choroba reumatoidalna [5].				zaburzenia równowagi termicznej organizmu [5];
				skóra wiotka i pomarszczona [5].

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [4, 5].

Po zaprezentowaniu aspektu biologiczno-medycznego przedstawiony zostanie zakres psychologiczny, który obejmuje możliwości osób starszych w radzeniu sobie z trudnościami charakterystycznymi dla ich wieku. W tym czasie senior doświadcza zmian w życiu związanych z przejściem na emeryturę, utratą przyjaciół i najbliższych członków rodziny, opieką nad wnukami. Kolejny obszar starości – demograficzny – obejmuje liczebność poszczególnych grup seniorów. Natomiast aspekt socjologiczny zajmuje się funkcjonowaniem osób starszych w społeczeństwie, zarówno tym bliższym – lokalnym, jak i w szerszym. Można zaobserwować, w jaki sposób seniorzy przyjmują i wypełniają nowe role, które pojawiają się w starości (rola dziadka i babci, rola emeryta, rola chorego, rola wdowy i wdowca). Funkcjonowanie w aspekcie socjologicznym nie dotyczy tylko nowych ról, ale także utraty ich części (np. rola osoby aktywnej) oraz kontynuowania niektórych z nich (np. rola męża i żony). Następnym obszarem – politycznym – dotyczy pomocy, jaką mogą otrzymać seniorzy od państwa. Zaś aspekt ekonomiczny obejmuje możliwości finansowe starszych osób – ich niezależności od innych lub konieczności korzystania z pomocy pozostałych członków rodziny i dalszego otoczenia. Kolejny obszar – kulturowy – może obejmować postrzeganie osób starszych przez członków danej kultury. Kultura i jej przekaz, w dużym stopniu, wpływa na postrzeganie osób starszych przez otoczenie. Natomiast aspekt religijny obejmuje swym zasięgiem funkcjonowanie osób starszych na poziomie duchowym. Bardzo często seniorzy poświęcają większą ilość czasu na praktyki religijne oraz swój rozwój duchowy. Ostatni aspekt – modowy – obejmuje upodobania modowe starszych osób [3].

Rozważając problemy związane ze starzeniem się należy zwrócić uwagę na społeczne teorie tego procesu [6]. Pierwsza z nich – teoria odłączenia – określa, że osoby starsze stopniowo wycofują się z różnych interakcji i zajęć społecznych. Zachowania takie powodują, że konkretna osoba starsza chroni się przed traumą związaną z umieraniem oraz minimalizuje występowanie zakłóceń społecznych pojawiających się w przypadku śmierci. Druga – teoria aktywności lub roli – opiera się na utrzymywaniu ról i czynności społecznych, które są znaczące dla ludzi. Postawa taka powoduje zwiększenie dobrego samopoczucia w starszym wieku. Ostatnia – teoria ciągłości – polega na dostosowywaniu się w celu odczucia ciągłości pomiędzy przeszłością a teraźniejszością. Taka sytuacja powoduje, że występuje możliwość zachowania dobrostanu psychicznego seniorów.

3. Zadania rozwojowe okresu starości

Osoby starsze w każdym etapie życia mają do zrealizowania określone zadania rozwojowe. Charakterystyczne dla okresu starości jest podjęcie nowych ról i zajęć związanych z przejściem na emeryturę. Bardzo często nowymi rolami w tym okresie są role babci i dziadka. Ludzie starsi włączają się także do grup rówieśników. Można to zaobserwować m. in. w uczęszczaniu na zajęcia w ramach uniwersytetów trzeciego wieku. Osoby po 60. roku życia utrzymują zainteresowanie otaczającym je światem. Pragną poznawać zarówno bliższe jak i dalsze otoczenie. W tym okresie życia bardzo ważnym zadaniem rozwojowym jest przystosowanie się do pogłębiających się ograniczeń fizycznych. Seniorzy zmuszeni są do pogodzenia się z nowymi trudnościami. Problemy mogą pojawić się na skutek fizjologicznego procesu starzenia oraz dodatkowo występujących patologicznych procesów chorobowych, które rozpoczynają się w okresie starości lub towarzyszyły danemu człowiekowi od wcześniejszych lat. Istotnym i trudnym zadaniem rozwojowym w okresie starości jest przystosowanie się do straty bliskich osób. Najczęściej w tym czasie osoba starsza narażona jest na utratę współmałżonka.

Także w tym okresie senior może doświadczyć śmierci rodzeństwa lub swoich dzieci. Ostatnim zadaniem rozwojowym jest wypracowanie dojrzałej postawy wobec śmierci. Osoba starsza musi się przygotować do tego w odpowiedni sposób [7].

Osoby w starszym wieku przystosowują się do starości w różny sposób. Może to być starzenie się pomyślne, prawidłowe oraz patologiczne. Osoby doświadczające pomyślnego starzenia są w stanie funkcjonować całkowicie samodzielnie. Wynika to, w dużym stopniu, z minimalnej liczby występujących u nich schorzeń i defektów. Seniorzy podlegający prawidłowemu starzeniu się napotykać na mankamenty i odczuwalne straty w swoim funkcjonowaniu. Charakterystyczne dla tych zmian jest to, że są one naturalne i stopniowe. Ostatni rodzaj starzenia się – patologiczny – powoduje, że senior doświadcza wielu schorzeń. Do chorób tych zalicza się chorobę Parkinsona, Alzheimera, demencję starczą, choroby kręgosłupa i kości oraz układu krążenia [8].

W życiu własnym senior może wyodrębnić zarówno pozytywne jak i negatywne aspekty starości. Do pozytywnych cech starości zalicza się satysfakcję z przejścia na emeryturę: senior jest zadowolony z tego wydarzenia; odchodzi na emeryturę w pełni sił; zdaje sobie sprawę z nowych, pozytywnych ról, które będzie mógł podjąć w pełniejszym wymiarze po zakończeniu pracy zarobkowej. Konstruktynne dla osób starszych jest także zadowolenie, które wynika z możliwości opieki nad dziećmi i wnukami. Seniorzy pomagając innym członkom rodziny mogą czerpać wiele satysfakcji z podejmowanych działań. Ludzie starsi mają możliwość dokonania zmian we własnym życiu. Patrzą na życie z większym dystansem niż osoby młodsze. Potrafią lepiej odróżnić rzeczy ważne od błahych. W większym stopniu potrafią dokonać prawidłowego wartościowania określonych sytuacji. Ze względu na przeżycie wielu sytuacji życiowych, zarówno tych pozytywnych i negatywnych, seniorzy posiadają mądrość życiową. W okresie starości pojawia się także specyficzny wzorzec komunikacji między małżonkami. Relacje oparte są przede wszystkim na zaufaniu, które zostało wypracowane przez wcześniejsze lata małżeństwa oraz przyjaźni, która wraz z upływem lat jest coraz bardziej dojrzała i głęboka. Budujący w okresie starości jest również wzrost myślenia całościowego u seniorów. Zaprezentowane powyżej aspekty starości mają charakter pozytywny.

W okresie starości mogą pojawić się także negatywne doświadczenia. Seniorzy zdają sobie sprawę, że kres ich życia jest coraz bliższy. W związku z tym pojawia się często lęk. Osoby starsze muszą dostosować się do przemian społecznych, cywilizacyjnych i kulturowych. Jest to bardzo trudne ze względu na coraz szybszy postęp technologiczny. Niektóre proponowane zmiany mogą być niezgodne z wartościami, które są ważne dla osoby starszej. Starość może przynieść także trudności w podtrzymywaniu dialogu międzypokoleniowego. Wynika to m.in. z innych trudności, które są charakterystyczne dla określonych okresów życia. Relacje z innymi ludźmi mogą charakteryzować się brakiem wzajemnego zrozumienia. Osoba starsza może także odczuwać brak właściwego miejsca w systemie rodzinnym, doświadczać osamotnienia. Osoby starsze muszą zmierzyć się, w większym stopniu niż ludzie młodzi, z utratą osób bliskich. Seniorzy narażeni są na narastanie dolegliwości chorobowych, które mogą przyczynić się m.in. do problemów z lokomocją. Trudności te uwidaczniają się dogłębnie szczególnie w przypadku pojawienia się barier architektonicznych, co przekłada się na ograniczenie samodzielności w przemieszczaniu się. Seniorzy z tego powodu mogą mieć również trudności z wykonywaniem codziennych obowiązków domowych. Poza problemami w zakresie sfery fizycznej u osoby starszej może wystąpić obniżenie sprawności psychicznej. Ze względu na przejście na emeryturę senior może czuć się

nieużyteczny i niepotrzebny. Dodatkowymi trudnościami mogą okazać się problemy związane z pogarszającą się sytuacją finansową. Wszystkie niepożądane aspekty starości przyczyniają się do ujemnego bilansu życiowego. Do negatywnych aspektów starości zalicza się również zmianę perspektywy czasowej. Osoby starsze zdają sobie sprawę, że do momentu śmierci pozostało im coraz mniej czasu [2].

4. Społeczne konteksty funkcjonowania osób starszych

Obecna rodzina funkcjonuje zupełnie inaczej niż w przeszłości. Upowszechnienie się typu rodziny nuklearnej, w skład której wchodzi jedynie rodzice i dzieci, narastające zjawisko dysfunkcjonalności rodzin spowodowało zmianę pozycji i roli człowieka starego w rodzinie [8]. Osoby starsze mają również inne zadania niż we wcześniejszych etapach życia. Do zadań tych należy m.in. utrzymywanie porządku w domu, przygotowywanie posiłków, doraźna lub systematyczna opieka nad wnukami a także wsparcie finansowe [8].

Funkcjonowanie osób starszych zależy również od miejsca stałego zamieszkania. Inaczej funkcjonują seniorzy, którzy na stałe mieszkają w domach pomocy społecznej, z dala od najbliższej rodziny, gdy ich kontakty są z nią ograniczone. Odmienna sytuacja występuje u seniorów, którzy mieszkają we własnych domach. Dodatkowym czynnikiem wpływającym na funkcjonowanie starszych ludzi jest uczestnictwo w dodatkowych formach aktywności, które są oferowane m.in. przez uniwersytety trzeciego wieku. Poniżej zaprezentowane są badania ukazujące znaczenie opisanych czynników w życiu seniorów.

Badania Sitarczyk objęły 80 osób powyżej 65. r.ż. W badaniach wyodrębniono dwie podgrupy badawcze. W pierwszej znajdowało się 40 pensjonariuszy Domu Pomocy Społecznej (DPS). W drugiej było 40 słuchaczy Uniwersytetu Trzeciego Wieku (UTW).

Sluchacze UTW są w przeważającej mierze osobami zadowolonymi z życia i większości jego przejawów, szczególnie z rodziny, pracy zawodowej i kontaktów towarzyskich, rzadziej z własnego zdrowia. Natomiast pensjonariusze DPS zdecydowanie częściej doświadczają negatywnego bilansu życiowego, wyrażają niezadowolenie przede wszystkim z własnego zdrowia, pracy zawodowej i rodziny, rzadziej z kontaktów towarzyskich [9, s. 294, 298].

Społeczny kontekst starości obejmuje także jakość opieki medycznej. Cwalina, Cybulski, Cybulski, Krajewska-Kułak, Laskiene, Orzechowska oraz Szpakow przeprowadzili badania na temat oceny opieki geriatrycznej przez osoby powyżej 60. roku życia w Polsce, Białorusi, Litwie oraz Rosji. W badaniach uczestniczyło 440 osób. Każda z grup liczyła po 110 badanych. Badania były prowadzone w okresie od lutego do czerwca 2016 roku. Wyniki badań ujawniły, że:

zjawisko dyskryminacji osób starszych ze względu na wiek w placówkach ochrony zdrowia występowało w każdej z badanych grup (...) Najwyższy odsetek seniorów będących świadkami dyskryminacji innych osób starszych, odnotowano wśród Rosjan (ponad 40%), zaś najniższy – wśród Polaków (23,6%) (...) Ponad połowa badanych potwierdziła, że lekarz rodzinny występującą dolegliwość bądź objaw choroby tłumaczył starością. Większość respondentów oceniła opiekę geriatryczną w swoim kraju, jako funkcjonującą na raczej dobrym poziomie [10, s. 269, 271].

5. Społeczna percepcja okresu starości

Osoby starsze postrzegane są w różnoraki sposób w zależności od wartości, które są dominujące dla danego społeczeństwa. Starość była ceniona w kulturze starożytnej Grecji i Rzymu. Podobne podejście obserwuje się w tradycyjnych cywilizacjach azjatyckich i afrykańskich. Pozytywne postrzeganie starości zależy od uznania takich wartości jak rozum i doświadczenie jako najważniejsze. Przeciwnie sytuacja kształtuje się w społeczeństwach, gdzie najważniejsza jest młodość oraz chęć pomnażania dóbr materialnych. Osoby starsze w tych cywilizacjach straciły wysoką pozycję. Sytuację taką obserwuje się w społeczeństwach europejskich [11].

We współczesnym świecie, bardzo często, osoby starsze mogą być postrzegane inaczej niż było to w przeszłości. Wynika to z występującego bardzo często faktu przesunięcia poszczególnych etapów w życiu człowieka. Jak zauważa Tchorzewski dzieciństwo trwa prawie do 16. r.ż., a młodość prawie do 30. r.ż. Około 35. r.ż. ludzie wchodzi w trwałe lub czasowe związki. Natomiast decyzja o naturalnym rodzicielstwie pojawia się około 40 lat. Interesujące jest, że 60- i 70-latkowie zachowują aktywność (zawodową, społeczną) po przejściu na emeryturę [8].

Analizując sytuację osób starszych, należy zwrócić uwagę na te czynniki, które mogą przyczynić się do utraty zdrowia. Golub i Langer w odniesieniu do tych osób przedstawiają trzy grupy czynników ryzyka utraty zdrowia związanych ze stereotypami psychospołecznymi. Autorzy wskazują na dyskryminację, internalizację negatywnych postaw wobec starszych oraz czynniki związane ze środowiskiem seniorów [2].

6. Aktywność i generatywność osób starszych

Duże znaczenie dla funkcjonowania psychospołecznego seniorów odgrywa poziom ich aktywności. Pojawiają się różne formy wsparcia dla seniorów. Atrakcyjne stają się uniwersytety trzeciego wieku czy kluby seniora, zniżkowe lub nieodpłatne przejazdy komunikacją miejską czy kolejową. Seniorzy zwolnieni są z opłat abonamentowych radia i telewizji. W ostatnim czasie przyznano im dodatkową emeryturę.

Seniorzy mogą osiągać duże sukcesy. Przykładem jest polski malarz, Jacek Malczewski. Po ukończeniu 60. roku życia namalował obrazy „Polski Hektor” i „Polonia”. Natomiast około 70. roku życia zakończył cykl obrazów „Thanatos”. Znany przedstawiciel malarstwa europejskiego, Michał Anioł, w wieku 56-66 lat namalował w Kaplicy Sykstyńskiej „Sąd Ostateczny”. W Kaplicy Paolińskiej natomiast „Nawrócenie św. Pawła” i „Ukrzyżowanie św. Piotra” [12].

Sytuacja osób starszych, w dużym stopniu, zależy od ich wcześniejszego funkcjonowania w poprzednich etapach życia. Ogromne znaczenie w przypadku seniorów odgrywa kontynuacja edukacji. Edukacja seniorów stanowi wyraz realizacji potrzeb osobistych. Do motywów podjęcia edukacji przez starsze osoby zalicza się m.in.: chęć zaspokojenia potrzeby poznawczej, potrzebę poznania zmieniającej się rzeczywistości, potrzebę wzmocnienia lub rozwoju swojej aktywności, potrzebę uczestnictwa czy wzmocnienie relacji interpersonalnych [13].

Stachowska, Szewczyczak oraz Talarska przeprowadziły badania dotyczące ukazania czynników, które wpływają na aktywne wykorzystanie czasu oraz utrzymywanie relacji społecznych przez osoby w podeszłym wieku. W badaniach wzięło udział 96 mieszkańców poznańskiej dzielnicy Jeżyce. Badani korzystali ze świadczeń pielęgniarki środowiskowo-rodzinnej. Badania były przeprowadzone od marca do października 2009 roku. Wiek respondentów był powyżej 65. roku życia.

Stwierdzono, że na utrzymanie aktywności społecznej w wieku podeszłym, wpływ mają sprawność funkcji poznawczych (...), wykształcenie (...), liczba osób mieszkających z respondentem (...) oraz płeć (...). Aktywne spędzanie wolnego czasu przede wszystkim zależy od zachowanej sprawności poznawczej (...) oraz samodzielności w zakresie poruszania się (...). Aktywne wykorzystanie czasu oraz podtrzymywanie relacji społecznych są determinantami pomyślnego starzenia się [14, s. 173-174].

W przeprowadzonych badaniach kobiety w większym zakresie utrzymywały kontakty społeczne.

Natomiast Keyes i Ryff przeprowadzili badania dotyczące związku pomiędzy generatywnością a stanem zdrowia i dobrostanem respondentów. Badacze przebadali ponad 3000 osób w wieku 25-74 lat. Uzyskane wyniki ukazały, że generatywność wiąże się z dobrostanem społecznym i psychologicznym oraz ze stanem zdrowia. Stwierdzono, że poziom generatywności osób starszych jest niższy w porównaniu z osobami młodszymi [2, s. 85].

Ranzijn i in. przeprowadzili badania, które wykazały przyczyny ograniczenia generatywności osób starszych. Zalicza się do nich: choroby i niepełnosprawność – 52,2%; brak wydolności fizycznej – 33,9%; nieadekwatne wsparcie społeczne – 15,3%; nieadekwatny transport – 12,9%; brak wykształcenia, potrzeb własnych, brak oczekiwań społecznych – 3,4-4,9% [2, s. 86].

7. Satysfakcja życiowa seniorów

Na funkcjonowanie psychospołeczne seniorów wpływa poziom satysfakcji życiowej. Do czynników subiektywnych ważnych w odniesieniu do pozytywnego bilansu życiowego seniora zalicza się:

- *świadomość, że zrobiło się wiele dla innych ludzi, że jest się im potrzebnym i dla nich użytecznym;*
- *poczucie wspólnoty, przynależności do grupy społecznej, poczucie więzi z rodziną i innymi ludźmi oraz doświadczany od nich szacunek;*
- *zaufanie do ludzi, które dało możliwość poszukiwania u nich wsparcia;*
- *satysfakcja ze sposobu realizacji własnych zadań życiowych;*
- *poczucie spełnienia się w wymiarze rodzinnym, społecznym, zawodowym;*
- *właściwy wybór drogi życiowej i filozofii życia;*
- *świadomość, że życie nie zostało zmarnowane, nawet jeśli nie wszystko udało się zrealizować lub jeśli trzeba było przekraczać własne słabości;*
- *poczucie sensu realizowanych działań, niezależnie od poczucia ich ważności* [2. s. 112].

Na efektywną adaptację do starości przez osoby starsze wpływa szereg czynników. Seniorzy przystosowują się lepiej do starości w przypadku poczucia własnej godności oraz pozytywnej postawy wobec starości własnej i innych ludzi. Bardzo ważna jest otwartość seniorów na nowe doświadczenia. Wskazane jest, aby seniorzy chcieli poznawać nowe możliwości, które daje im postęp techniczny czy technologiczny. Istotne jest, aby ludzie starsi potrafili dokonać pozytywnego przewartościowania sytuacji trudnych, a także radzili sobie z problemami. Konieczna jest właściwa ocena występujących w życiu człowieka sytuacji problemowych. Ważne jest, aby z jednej strony osoba

starsza nie bagatelizowała pojawiających się trudności, a z drugiej nie podnosiła napotykaných niedogodności do rangi problemów, które są nie do pokonania. Efektywna adaptacja do starości pojawia się także dzięki poczuciu sensu i celu życia. Konieczne jest poczucie własnej wartości oraz akceptacja siebie samego. Ważne jest, aby seniorzy zaakceptowali siebie ze wszystkimi pojawiającymi się trudnościami, zarówno w sferze psychologicznej, somatycznej, socjalnej jak i środowiskowej. Odpowiednia adaptacja do starości występuje także dzięki trosce o stan zdrowia przez podejmowanie zachowań prozdrowotnych. Wiele problemów zdrowotnych, dzięki takiemu podejściu do swojego zdrowia, może zostać ograniczona. Prawidłowe przystosowanie do okresu starości zapewnia również aktywny udział w życiu społecznym i rodzinnym. Wskazane jest podejmowanie różnorodnych działań na rzecz dialogu międzypokoleniowego. Niezbędne jest dopasowywanie sposobu życia przez ludzi starszych do ich możliwości poznawczych, motorycznych, emocjonalnych i zdrowotnych. Ostatnim ważnym czynnikiem, który wpływa na efektywną adaptację do starości, jest akceptacja doświadczenia utraty wartości, które w subiektywnej ocenie ludzi starszych były wcześniej ważne. Poza akceptacją niezbędne jest podejmowanie działań kompensacyjnych, które pozwolą w sposób najbardziej optymalny funkcjonować seniorom w dalszym życiu [2].

W zakresie satysfakcji życiowej u seniorów badania przeprowadziła Halicka. Autorka przebadła 24 osoby starsze pod kątem posiadanej satysfakcji życiowej lub jej braku. *Miarą satysfakcji życiowej autorka uczyniła dokonaną przez osoby badane subiektywną ocenę życia w aspekcie odniesionych sukcesów i porażek, realizacji celów życiowych oraz ważnych, przelomowych wydarzeń życiowych* [2, s. 54]. Badania zostały przeprowadzone na podstawie biograficznej analizy sposobu i stylu życia. 17 respondentów było usatysfakcjonowanych życiem. Wśród tej podgrupy wyróżniono pięć typów osób. Zalicza się do nich seniorów zorientowanych rodzinne, religijnie, zawodowo, majątkowo oraz uczuciowo. Osoby te pozytywnie oceniały wcześniejsze etapy swojego życia – dzieciństwa i dorosłości. W drugiej podgrupie – osób nieusatysfakcjonowanych życiem znalazło się 7 respondentów. Wyodrębniono pośród nich

rozpieszczonych, opuszczonych, rozczarowanych zdrowiem, pogodzonych i pokornych, pierwotnie pesymistycznych, które jednak własne życie oceniały negatywnie ze względu na sytuację rodzinną, zdarzenia losowe, relacje interpersonalne [2, s. 54].

Natomiast Ogińska-Bulik i Zadworna-Cieślak przeprowadziły badania w grupie 100 starszych osób. Byli to uczestnicy klubów seniora w przedziale wiekowym od 60 do 88 lat. Wyniki badań ukazały, że większa ogólna odporność i wyższy poziom realizacji zadań rozwojowych jest powiązany z większą satysfakcją z życia. Najbardziej znaczące są determinacja i wytrwałość w działaniu oraz akceptacja własnego życia. Składowe te mają pozytywny wpływ na satysfakcję z życia u starszych osób. Większe znaczenie przypisuje się odporności (determinacja, wytrwałość w działaniu) niż realizacji zadań rozwojowych (akceptacja własnego życia) [15].

Badania wykonane przez Halicką i Pędlicha wskazują, że większość ludzi starszych jest zadowolona z własnego życia, jednak zadowolenie to częściej odnosi się do dokonań w przeszłości niż do obecnej sytuacji [2, s. 166].

Badania przeprowadzone przez Manachiewicz w 2015 roku dotyczyły określenia sensu życia osób starszych. W badaniach wzięło udział 62 respondentów. Mieszkali oni samodzielnie lub z rodziną. Wyniki przeprowadzonych badań wskazują, że osoby starsze:

- charakteryzują się wysokim natężeniem poczucia sensu życia;
- są zadowolone ze swego życia;
- posiadają wyraźnie określone cele i dążenia;
- w zdecydowanej większości akceptują fakt zbliżającej się śmierci;
- akceptują swe słabości i to, co im życie przyniosło, bez poczucia porażki;
- najniżej ocenili poczucie własnej wolności [16].

W życiu osób starszych ważna jest religia. Badania przeprowadzone w grupie starszych osób w Brazylii ukazały, że *religia/religijność zapewnia komfort i dobre samopoczucie osobie starszej, pomagając przezwyciężyć zmiany wynikające z procesu starzenia się* [17].

Istotna w życiu seniorów jest akceptacja utraty określonych sprawności. Jedne z przeprowadzonych badań ukazują, że wyższy poziom akceptacji utraty sprawności (prawidłowego słyszenia) wpływa na wyższą jakość życia seniorów [18]. Także wyższy poziom adaptacji pozytywnej do występujących trudności w słyszeniu powoduje lepszą jakość życia ludzi starszych [19].

8. Podsumowanie

Przedstawione zagadnienia teoretyczne ukazują duże znaczenie oddziaływania całego społeczeństwa na rzecz starszych osób. Seniorzy powinni być objęci specjalistyczną interdyscyplinarną opieką lekarską. Ważne jest podejmowanie działań w aspekcie ilościowym oraz jakościowym. Wsparcie musi także pochodzić ze strony najbliższego otoczenia ludzi starszych – rodziny. Odpowiednie działania przyczynią się do utrzymywania aktywności wśród seniorów oraz podniesienia poziomu satysfakcji życiowej w grupie starszych osób.

Na obniżenie poziomu aktywności wśród seniorów wskazują m. in. dane przekrojowe dotyczące 220 osób starszych zamieszkujących społeczności południowego Tajwanu. Uzyskane wyniki pokazują, że uczestnictwo w wielu zajęciach spadało wraz z wiekiem [20]. Niezbędne jest zatem promowanie działań mających na celu podniesienie poziomu jakości życia ludzi starszych w zakresie sfery somatycznej, psychologicznej, socjalnej i środowiskowej. Na potrzebę postrzegania osób starszych przez pryzmat wielu obszarów wskazuje Baumann. Na jakość życia seniorów wpływa m. in. jakość opieki zdrowotnej, niezależność finansowa, zdrowie psychiczne, rodzina, pogoda ducha, czas wolny, czyste i spokojne sumienie, poczucie, że warto żyć, osobiste przekonania religijne, wolność od zaabsorbowania przeszłością i przyszłością oraz jakość opieki na ostatnim etapie życia [21].

Podziękowania

Dziękuję serdecznie Pani dr hab. Ewie Domagale-Zyśk, prof. KUL oraz Pani Doktor Katarzynie Uzar-Szcześniak za cenne wskazówki naukowe.

Literatura

1. Maciejewska A., *Stabilizowanie normy interakcyjnej u osób w podeszłym wieku*, [w:] Grabias S., Panasiuk J., Woźniak T. (red.), *Logopedia. Standardy postępowania logopedycznego*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2015, s. 1109-1124.
2. Steuden S., *Psychologia starzenia się i starości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011.
3. Borkowski T., *Edytorial: Satrosć*, Horyzonty Wychowania, nr 32, 2015, s. 5-9.
4. Wysocki A., *Chirurgia i starość*, Horyzonty Wychowania, nr 32, 2015, s. 85-97.
5. Uzar K., *Wychowanie w perspektywie starości. Personalistyczne podstawy geragogiki*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2011.

6. Bowlig A., *Ageing well: quality of life in old age*, Wydawnictwo McGraw-Hill Education, Maidenhead 2005.
7. Pichalski R., *Psychospołeczne uwarunkowania funkcjonowania osób w podeszłym wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2014.
8. de Tchorzewski A.M., *Starość jako wartość i fenomen pedagogiczny*, Horyzonty Wychowania, nr 32, 2015, s. 17-42.
9. Sitarczyk M., *Poczucie koherencji a zadowolenie z życia pensjonariuszy domów pomocy społecznej i słuchaczy Uniwersytetu Trzeciego Wieku*, [w:] Marczuk M., Steuden S. (red.), *Starzenie się a satysfakcja z życia*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2006, s. 289-300.
10. Cwalina U., Cybulski Ł., Cybulski M., Krajewska-Kułał E., Laskiene S., Orzechowska M., Szpakow A., *Ocena opieki geriatrycznej przez osoby w podeszłym wieku w wybranych krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, Gerontologia Polska, nr 4, 2016, s. 269-277.
11. Górecki M., *Gerontologia*, [w:] Śnieciński J.M. (red.), *Encyklopedia XXI wieku. Tom II*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2003, s. 30-31.
12. Leszczyńska-Rejchert A., *Starość jako dar losu z perspektywy twórczych i kreatywnych seniorów*, [w:] Zych A.A. (red.), *Starość darem, zadaniem i wyzwaniem*, Wydawnictwo Stowarzyszenie Przyjaciół Domu Pomocy Społecznej „Pod Dębem” w Dąbrowie Górniczej, Sosnowiec-Dąbrowa Górnicza 2014, s. 291-314.
13. Duda M., *Konieczność czy wybór – w stronę edukacyjnego społeczeństwa osób starszych*, Family Forum, nr 8, 2019, s. 125-140.
14. Stachowska M., Szewczyk M., Talarska D., *Analiza wybranych czynników wpływających na aktywne wykorzystanie czasu oraz utrzymanie stosunków społecznych u osób w wieku podeszłym*, Gerontologia Polska, nr 4, 2014, s. 173-178.
15. Ogińska-Bulik N., Zadworna-Cieślak M., *Satisfaction with Life in Old Age – the Role of Development Tasks Attainment and Resiliency*, Przegląd Badań Edukacyjnych, nr 28, 2019, s. 23-35.
16. Manachiewicz P., *Sens życia osób starszych – analiza empiryczna*, Annales. Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, nr 20, 2016, s. 149-161.
17. Oliveira A.L.B., Menezes T.M.O., *The meaning of religion/religiosity for the elderly*, Rev Bras Enferm. 2018;71.
18. Ciepłińska E., *Akceptacja utraty sprawności w słyszeniu a jakość życia seniorów*, Studia Paedagogica Ignatiana, nr 1, 2022, s. 35-51.
19. Ciepłińska-Truchan E., *Reakcje przystosowawcze a jakość życia osób po 60. roku życia z trudnościami w słyszeniu*, Colloquium Pedagogika – Nauki o Polityce i Administracji. Kwartalnik, nr 1, 2023, s. 23-32.
20. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/24919103/> [data dostępu: 25.11.2023].
21. Pikuła N.G., *Poczucie sensu życia osób starszych. Inspiracje do edukacji w starości*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2015.

Funkcjonowanie psychospołeczne osób w okresie starości

Streszczenie

Celem artykułu jest zaprezentowanie starości w ujęciu biologicznym, psychologicznym oraz socjologicznym. Przedstawiono zagadnienia teoretyczne obejmujące m. in. społeczne teorie starzenia się czy przystosowanie się do okresu starości. Artykuł ukazuje dodatkowo społeczną percepcję okresu starości. Na podstawie analizy literatury (przeprowadzonych badań) można stwierdzić, że należy umożliwić seniorom kontakty z innymi osobami. Działania te ułatwią zwiększenie poziomu aktywności wśród osób starszych.

Słowa kluczowe: starość, funkcjonowanie psychospołeczne, generatywność, satysfakcja życiowa

Psychosocial functioning of people in old age

Abstract

The aim of the article is to present old age from a biological, psychological and sociological perspective. Theoretical issues were presented, including: social theories of aging or adaptation to old age. The article also shows the social perception of old age. Based on the analysis of the literature (conducted research), it can be concluded that seniors should be allowed to communicate with other people. These actions will help increase the level of activity among older people.

Keywords: old age, psychosocial functioning, generativity, life satisfaction

Wymiar psychologiczny nowoczesnej transformacji społecznej (Cyfryzacja)

1. Wstęp

Ciekawym zjawiskiem w obszarze nauk społecznych jest dynamiczny proces cyfryzacji. W obecnej epoce, niemal każdy element tkanki życia społecznego splata się z splotem technologicznych węzłów. Wartością wnikliwą jest adekwatna reakcja nauk społecznych na ten rozwijający się nurt, sięgająca po metody badawcze nacechowane danymi cyfrowymi, które stają się coraz bardziej prominentne. W miarę jak nasza cywilizacja posuwa się w kierunku coraz głębszej cyfryzacji, psychologia społeczna staje się kluczowym obszarem badań ukazującym nie tylko technologiczne osiągnięcia, ale również ludzkie reakcje na te zmiany. Współczesny krajobraz społeczny jest nasycony technologią, która przenika każdy aspekt naszego życia. W kontekście cyfryzacji, psychologia skupia się na wielu aspektach, w tym na psychologicznych efektach stałego podłączenia do Internetu i sieci społecznościowych. Wydaje się, że choć technologia jest narzędziem, to towarzyszące jej emocje i wpływ na psychikę jednostek i społeczności są nieodłącznymi elementami tego procesu. Jednym z obszarów, który wzbudza duże zainteresowanie w kontekście cyfryzacji, jest psychologia użytkownika mediów społecznościowych. Wpływ platform takich jak: Facebook, Instagram czy Twitter na postrzeganie siebie i innych, samoregulację emocjonalną oraz komunikację interpersonalną stał się przedmiotem wielu badań naukowych [1]. Zjawisko „porównywania się z innymi” wirtualnie staje się częstym źródłem niepokoju psychicznego, prowokując uczucia niskiej samooceny i osamotnienia. Ponadto, psychologowie badają wpływ cyfryzacji na zdolność koncentracji, procesy myślowe i zdolność podejmowania decyzji. Skokowa dostępność informacji oraz wielozadaniowość, charakterystyczna dla środowiska cyfrowego, może prowadzić do problemów związanych z przetwarzaniem informacji i zdolnością do skupienia uwagi. Nie można również pominąć wpływu cyfrowej transformacji na zdrowie psychiczne. Wraz z narastającym uzależnieniem od urządzeń mobilnych i Internetu, rośnie ryzyko wystąpienia zaburzeń związanych z nadmiernym korzystaniem z technologii [26]. Wśród nich znajdują się takie problemy jak: uzależnienie od Internetu, lęk społeczny wywołany koniecznością ciągłego bycia „online” oraz kulturowe zmiany w percepcji czasu i przestrzeni.

2. Cyfryzacja a przemiany psychologiczne

Proces cyfryzacji, czyli stopniowego wdrażania technologii cyfrowych w różne sfery życia, nie ogranicza się jedynie do aspektów technicznych. W rzeczywistości, jest to głęboko zakorzenione przekształcenie społeczne, które wywołuje zauważalne efekty w sferze psychologicznej. To, jak jednostki odbierają i reagują na te zmiany, staje się tematem badań psychologicznych. Głęboko zakorzeniona w tkance naszego społeczeństwa cyfryzacja nie tylko zmienia nasz sposób funkcjonowania, ale również oddziałuje

¹ dkpsychoforma@gmail.com, gabinet PsychoForma.

na nasze reakcje, emocje i postrzeganie świata. Ten proces nie jest jedynie technologicznym wyzwaniem, lecz także wywołuje reakcje o wymiarze psychologicznym, które są równie istotne co techniczne nowinki. Choć technologie cyfrowe przynoszą zalety w postaci szybkiego i łatwego kontaktu, wpływają również na to, jak komunikujemy się ze sobą [27]. Często stajemy przed wyborem między wysłaniem wiadomości tekstowej a rozmową twarzą w twarz. To może wpłynąć na jakość naszej komunikacji niewerbalnej i zdolności do interpretacji emocji. Pomimo możliwości utrzymania kontaktu na odległość, nadmierny skup na komunikacji wirtualnej może prowadzić do osłabienia relacji międzyludzkich. Autentyczność kontaktu, który oferuje bezpośredni kontakt, może ulec erozji na rzecz łatwiej dostępnych, choć mniej głębokich, interakcji online [3]. Nowoczesne media społecznościowe mogą wywołać zjawisko porównywania się z innymi w bardziej uwydatniony sposób. Możliwość przeglądania idealnie prezentowanego życia innych osób może prowadzić do poczucia niskiej samooceny i frustracji, gdyż porównujemy swoje wnętrze z idealizowanymi wizerunkami online. Wprowadzenie cyfrowych narzędzi do naszego życia przynosi również nowe wyzwania w obszarze koncentracji i skupienia. Natłok informacji, stałe powiadomienia i skakanie między różnymi zadaniami mogą prowadzić do trudności w utrzymaniu uwagi na jednym zadaniu i pogorszenia jakości naszych procesów myślowych. Wirtualny świat, oferując natychmiastową rozrywkę i rozproszenie, może stać się miejscem ucieczki przed trudnymi emocjami i wyzwaniami. Często korzystamy z mediów społecznościowych jako sposobu na oderwanie się od rzeczywistości, co może utrudnić nam radzenie sobie z własnymi uczuciami. Podsumowując, proces cyfryzacji jest znacznie bardziej złożony niż tylko wprowadzanie nowych technologii. Wpływa on na nasze psychologiczne reakcje, relacje międzyludzkie i naszą zdolność do koncentracji. Zrozumienie tych przemian psychologicznych staje się kluczowym elementem zarządzania równowagą między cyfrowym a realnym życiem oraz radzenia sobie z nowymi wyzwaniami psychologicznymi wynikającymi z tej rewolucji technologicznej.

3. Konsekwencje dla relacji społecznych

Jednym z aspektów godnych uwagi jest wpływ cyfryzacji na relacje społeczne. Choć nowoczesne narzędzia komunikacji umożliwiają kontakt na odległość, paradoksalnie mogą również prowadzić do osłabienia autentycznego związku między ludźmi. Przesyłanie emotikon zamiast wyrażania emocji twarzą w twarz może wpłynąć na subtelne niuanse w komunikacji niewerbalnej [2]. W świecie coraz bardziej uwarunkowanym technologią, konsekwencje cyfryzacji dla relacji społecznych są złożone i czasami paradoksalne. Choć nowoczesne narzędzia komunikacji pozwalają na globalne połączenia, jednocześnie mogą przyczynić się do zmiany charakteru naszych relacji międzyludzkich. Za pomocą mediów społecznościowych, wiadomości tekstowych i wideokonferencji możemy utrzymywać kontakt z osobami na całym świecie. To daje poczucie bliskości, ale jednocześnie może prowadzić do fizycznego oddalenia od tych, którzy są obok nas. Spędzanie czasu na urządzeniach może osłabić jakość bezpośrednich relacji z osobami obecnymi fizycznie. Interakcje online mogą być często bardziej kontrolowane i przemyślane niż te w rzeczywistości. Możemy edytować, przemyśleć i sformułować odpowiedzi, co może prowadzić do iluzji, że nasze relacje są głębsze niż są w rzeczywistości. Brak spontaniczności może utrudniać budowanie autentycznych relacji [33]. Paradoksalnie, w erze powszechnej komunikacji online, wielu ludzi doświadcza poczucia samotności i odizolowania. Nasze związki online mogą stać się

substytutem relacji w świecie realnym, co może prowadzić do pogłębienia uczucia osamotnienia i niezrozumienia. Wirtualne relacje są podatne na negatywne interakcje. Anonimowość online może zachęcać do agresji i niewłaściwego zachowania. Negatywne komentarze i hejt mogą mieć głęboki wpływ na nasze samopoczucie i postrzeganie siebie. Wprowadzenie kultury obrazków, krótkich wiadomości i szybkich informacji online może przyczynić się do powierzchowności naszych relacji. Brak czasu na głębokie rozmowy i refleksje może ograniczyć naszą zdolność do budowania autentycznych i głębokich więzi. Wpływ cyfryzacji na relacje społeczne jest więc bardziej złożony niż się czasami wydaje [9]. Technologia może być zarówno mostem, łączącym nas z innymi ludźmi, jak i barierą, która utrudnia nam prawdziwe, głębokie zrozumienie i współodczuwanie. Zrozumienie tych konsekwencji jest istotne, abyśmy mogli świadomie kształtować nasze relacje w erze cyfryzacji, poszukując równowagi między wirtualnymi i realnymi interakcjami.

4. Egzystencja wirtualna a realna

Wirtualny świat, który cyfryzacja nam oferuje, otwiera bramy do nieograniczonej ilości informacji i interakcji. Niemniej jednak, pośród tego natłoku istnieje ryzyko, że jednostki mogą się zagubić w wirtualnej rzeczywistości, tracąc kontakt z własnym wnętrzem emocjonalnym. Wysoka dostępność rozrywki i rozproszenia może maskować potrzebę introspekcji i zrozumienia własnych uczuć. W dzisiejszym świetle technologicznego rozwoju, granica między naszą egzystencją wirtualną a realną staje się coraz mniej wyraźna. Wirtualna rzeczywistość, którą współtworzy cyfryzacja, wpływa na nasze życie codzienne i zmienia sposób, w jaki postrzegamy siebie, innych i świat wokół nas. W świecie mediów społecznościowych i internetowej prezentacji, możliwość kształtowania swojej tożsamości staje się łatwiejsza [5]. Możemy wybierać, jak się prezentujemy, a co za tym idzie, tożsamość wirtualna może się różnić od naszej prawdziwej tożsamości. To może prowadzić do rozwarstwienia między tym, kim jesteśmy online, a kim jesteśmy w rzeczywistości. Dwa równoległe światy – wirtualny i realny – współistnieją teraz obok siebie. Z jednej strony, mamy codzienny świat, w którym wykonujemy zadania i doświadczamy emocji. Z drugiej strony, wirtualna przestrzeń stwarza nam możliwość ucieczki od rzeczywistości, wprowadzając nas w świat fantazji, gier i wirtualnych przygód. Egzystencja wirtualna umożliwia nam dostęp do informacji i interakcji niemal natychmiastowo. Jednak ta kultura natychmiastowości może wpłynąć na naszą zdolność do cierpliwości, wytrwałości i umiejętności oczekiwania. Oczekujemy szybkiego rezultatu i szybkiego zaspokojenia naszych potrzeb. Zapisywanie naszych wspomnień w postaci cyfrowej może wpłynąć na sposób, w jaki pamiętamy i odczuwamy przeszłe doświadczenia. Możemy zaniedbać tworzenie pamiątek fizycznych na rzecz cyfrowych zapisów, co wpływa na naszą zdolność do odczuwania rzeczywistości w pełnym wymiarze. Utrzymywanie równowagi między światem wirtualnym a realnym staje się wyzwaniem. Nadmierne zagłębianie się w wirtualną rzeczywistość może prowadzić do utraty kontaktu z własnymi emocjami, relacjami z bliskimi i prawdziwymi doświadczeniami [6]. W miarę jak granica między egzystencją wirtualną a realną staje się coraz bardziej płynna, istnieje potrzeba świadomego balansowania między tymi dwoma światami. Rozwaga między wirtualnością a rzeczywistością jest kluczowa dla zachowania zdrowej równowagi psychicznej i emocjonalnej, umożliwiając nam korzystanie z dobrodziejstw cyfryzacji, jednocześnie nie tracąc autentyczności i kontaktu z naszą ludzką naturą.

5. Nowe wyzwania dla psychologii – cyfryzacja

W miarę jak proces cyfryzacji staje się nieodłącznym elementem naszego codziennego życia, psychologia społeczna staje przed nowymi wyzwaniami. Wielu badaczy między innymi É. Duke czy C. Montag starają się zrozumieć, w jaki sposób te technologiczne zmiany wpływają na zdrowie psychiczne, samopoczucie i jakość relacji międzyludzkich. Opracowywanie strategii radzenia sobie z przeciążeniem informacyjnym i cyfrowym stresem staje się istotne dla zachowania równowagi psychicznej [7]. Wprowadzenie do naszej egzystencji cyfryzacji rzuca wyzwanie dziedzinie psychologii. Rośnie potrzeba zrozumienia, jak te technologiczne przemiany wpływają na naszą psychikę, zachowanie i zdrowie psychiczne. Oto kilka obszarów, w których psychologia staje przed nowymi wyzwaniami:

1. **Zdrowie Psychiczne w Erze Cyfryzacji:** Cyfryzacja może przyczynić się do nowych rodzajów problemów zdrowotnych psychicznych, takich jak: uzależnienie od mediów społecznościowych, lęk społeczny online czy depresja związana z porównywaniem się z innymi w wirtualnym świecie. Psycholodzy starają się zrozumieć, jakie czynniki wpływają na rozwój tych problemów i jak im przeciwdziałać.
2. **Nowe Modele Relacji Międzyludzkich:** Wirtualne relacje stwarzają nowe modele komunikacji i relacji międzyludzkich. Psychologia społeczna analizuje, jak te zmiany wpływają na tworzenie więzi, zaufanie, intymność emocjonalną i komunikację interpersonalną. Badacze starają się zrozumieć, czy te wirtualne interakcje mogą zastąpić relacje w świecie realnym czy też są jedynie komplementarnym aspektem naszych związków.
3. **Technologiczna Samoocena i Porównywanie się:** Wirtualna przestrzeń daje nam możliwość wykreowania idealizowanych wizerunków i filtracji naszych osiągnięć. To może wpływać na naszą samoocenę oraz skłonność do porównywania się z innymi. Psycholodzy badają, w jaki sposób te zmiany wpływają na nasze postrzeganie siebie, naszą wartość i samoakceptację.
4. **Adaptacja Do Szybkiego Tempa Informacji:** Współczesna cyfryzacja przynosi ze sobą natłok informacji, którym musimy sprostać. Psychologia kognitywna analizuje, jak nasz mózg przetwarza te duże ilości danych, jakie strategie stosujemy, aby radzić sobie z informacyjnym przeciążeniem, oraz jakie skutki ma to dla naszej zdolności do skupienia uwagi i głębokiego myślenia.
5. **Wpływ na Emocje i Samoregulację:** Technologia może wpływać na nasze emocje poprzez informacyjny stres, impulsywność i natychmiastową gratyfikację. Psycholodzy badają, jak technologiczne wyzwania wpływają na naszą zdolność do rozpoznawania i regulacji emocji, co może mieć wpływ na nasze samopoczucie i zdrowie psychiczne.
6. **Rozwój Dzieci i Młodzieży w Świecie Cyfrowym:** W otoczeniu zdominowanym przez cyfrowe technologie dorastają dzieci i młodzież. Psychologia rozwojowa bada wpływ wczesnego i intensywnego kontaktu z technologią na kognitywne, emocjonalne oraz społeczne aspekty rozwoju młodych osób.

W dzisiejszych czasach, kiedy technologiczny postęp nieustannie formuje nasze otoczenie, zrozumienie wymiaru psychologicznego procesu cyfryzacji staje się niezwykle istotne. Cyfryzacja to znacznie więcej niż tylko wdrożenie nowych narzędzi i systemów – to głębokie przekształcenie społeczne, które nie tylko zmienia nasze zachowania, ale także wpływa na naszą psychikę, emocje i sposoby myślenia [8].

Cyfryzacja rewolucjonizuje naszą komunikację. Zamiast tradycyjnej interakcji twarzą w twarz lub rozmów telefonicznych, coraz częściej korzystamy z wiadomości tekstowych, komunikatorów i mediów społecznościowych. To wpływa na naszą zdolność do wyrażania emocji, interpretacji niewerbalnych sygnałów oraz tworzenia głębszych relacji. Nasza egzystencja staje się coraz bardziej dwuznaczna, dzięki obecności wirtualnego świata. Z jednej strony, korzystanie z technologii umożliwi nam doświadczanie nowych, wirtualnych doznań i przygód. Z drugiej strony, może to prowadzić do utraty kontaktu z rzeczywistym światem i naszymi własnymi emocjami. Socjalne media tworzą przestrzeń, w której często eksponujemy jedynie wybrane fragmenty naszego życia – te idealne, spektakularne momenty [29]. To może prowadzić do porównywania się z innymi, co z kolei może wpłynąć na naszą samoocenę, a nawet wywołać uczucie niskiej wartości. Z cyfryzacją, nasze wspomnienia również przechodzą transformację. Fotografie, wiadomości i inne cyfrowe ślady stają się głównym nośnikiem naszych pamiątek. To może mieć zarówno pozytywne, jak i negatywne skutki, od wzbogacania naszych wspomnień po potencjalną utratę autentyczności. Nowe technologie mogą wpływać na nasze emocje i zdolność do ich samoregulacji. Ciągłe bombardowanie informacjami, konfrontacja z treściami kontrowersyjnymi czy negatywnymi mogą wpłynąć na nasze samopoczucie i zdolność do utrzymania emocjonalnej równowagi. Wirtualne relacje wprowadzają nowe wyzwania w zakresie zrozumienia emocji i intencji innych ludzi [10]. Bez niewerbalnych sygnałów ciała i mimiki, interpretacja komunikatu może być trudniejsza, co ma wpływ na naszą zdolność do budowania zaufania i bliskości. Cyfryzacja otwiera nowe drzwi dla badań psychologicznych. Związki między korzystaniem z technologii a zdrowiem psychicznym, wpływ mediów społecznościowych na relacje, psychologiczne aspekty uzależnień cyfrowych – to tylko niektóre z obszarów, które stają się przedmiotem zainteresowania psychologów. Wymiar psychologiczny cyfryzacji stanowi fascynujący obszar badań, który wprowadza nowe wyzwania i możliwości dla dziedziny psychologii. Zrozumienie, jak technologiczne przekształcenia wpływają na nasze myślenie, zachowanie i zdrowie psychiczne, jest niezbędne dla adaptacji do nowoczesnej rzeczywistości i zachowania równowagi między światem wirtualnym a rzeczywistym. W miarę jak cyfryzacja stopniowo penetruje naszą egzystencję, psychologia odkrywa fascynujący obszar badań, który rysuje się jako dynamiczna płaszczyzna interakcji między człowiekiem a technologią. Ten wymiar psychologiczny, choć wciąż ewoluujący, oferuje nie tylko nowe wyzwania, lecz również otwiera drzwi do nowych możliwości dla dziedziny psychologii. Psycholodzy stoją przed wyzwaniem zrozumienia wpływu zmian technologicznych na ludzką mentalność, zachowanie i ogólny kontekst psychospołeczny. W świecie, w którym komunikacja, relacje i informacje wyprzedzają tradycyjne schematy, psychologia staje się kluczowym narzędziem do odkrywania, jak te przekształcenia formują nasze wnętrza emocjonalne. Poznanie wpływu cyfryzacji na nasze myślenie stanowi wyzwanie o złożonych aspektach. Często gubimy się w natłoku informacji, zmuszeni do szybkiego przetwarzania danych, co może prowadzić do trudności w skupieniu uwagi i analizie. Jednocześnie, technologia daje nam dostęp do bezprecedensowej ilości wiedzy, co otwiera drzwi do nieograniczonych możliwości rozwoju intelektualnego [18]. W kontekście zachowania, dynamiczne relacje międzyludzkie przenoszą się do wirtualnego świata. To stwarza zarówno nowe możliwości budowania globalnych więzi, jak i nowe wyzwania związane z interpretacją emocji i intencji za pomocą cyfrowych narzędzi komu-

nikacji. Adaptacja do tych nowych zawłości wymaga rozwinięcia umiejętności empatii i rozpoznawania subtelnych odcieni wirtualnej komunikacji. Niezwykle ważnym aspektem jest również wpływ cyfryzacji na zdrowie psychiczne. Przeszkody w postaci uzależnień cyfrowych, porównywania się z idealizowanymi wizerunkami online i stałego natłoku informacyjnego stawiają pytania o naszą odporność psychiczną. Psychologia staje w obliczu zadania opracowania strategii samoregulacji i utrzymania zdrowej równowagi emocjonalnej w erze cyfryzacji [35].

Zrozumienie głębokiego wymiaru psychologicznego cyfryzacji jest niezwykle istotne, gdyż stajemy w obliczu rewolucji, która przenika każdy zakamarek naszego życia. Cyfryzacja jako proces wdrażania technologii cyfrowych we wszystkie sfery społeczne, nie tylko zmienia nasze otoczenie, ale także modeluje nasze myślenie, reakcje i emocje. Tym, co kryje się za fasadą cyfrowego postępu, jest niezmiernie złożony i fascynujący świat psychologicznych przeobrażeń. Nasza komunikacja, która kiedyś była ograniczona do spotkań twarzą w twarz lub tradycyjnych rozmów telefonicznych, teraz przenika wirtualną przestrzeń [37]. W konsekwencji, przekształca się nasza zdolność do wyrażania i odczytywania emocji, a także tworzenia głębszych, autentycznych relacji. Egzystencja wirtualna, otwierając nam wrota do nowych doznań i możliwości, równocześnie wprowadza nas w dynamiczną rzeczywistość dwóch światów. Mamy dostęp do fascynujących przygód i niezliczonej ilości informacji, lecz towarzyszy temu ryzyko utraty kontaktu z rzeczywistością i własnymi uczuciami. Jedno z kluczowych wyzwań to zdolność do radzenia sobie z nieustannym napływem informacji i bodźców, co ma wpływ na naszą zdolność do skupienia uwagi oraz dogłębnego myślenia [11]. W miarę jak cyfryzacja nadaje tempa naszemu życiu, psychologia kognitywna analizuje, w jaki sposób nasze umysły adaptują się do tego nowego trybu funkcjonowania. Niezwykle istotne jest również zrozumienie, jak cyfrowe interakcje kształtują naszą samoocenę i porównywanie się z innymi. W świecie mediów społecznościowych, gdzie wybieramy, co prezentujemy światu, możemy zderzyć się z niską samooceną spowodowaną konfrontacją z idealizowanymi wizerunkami innych. Psychologia pomaga w identyfikowaniu tych wzorców i budowaniu zdrowej samoakceptacji. Wpływ cyfryzacji na nasze emocje i zdolność do ich regulacji to kolejny obszar badań psychologicznych. Wprowadzenie wirtualnej rzeczywistości może prowadzić do nadmiernego pobudzenia czy natychmiastowej gratyfikacji, jednocześnie niosąc ze sobą ryzyko wpadania w pułapki lęków i depresji. Odkrycie pełnego wymiaru psychologicznego cyfryzacji pozwala nam nie tylko zgłębić nowy obszar badań, lecz także przygotować się na lepsze zrozumienie i zarządzanie naszą psychiką w erze technologicznego postępu. W miarę jak przystosowujemy się do tych nowych wyzwań, psychologia staje się kluczowym narzędziem w utrzymaniu równowagi między światem wirtualnym a rzeczywistym, dając nam zdolność do pełnego korzystania z dobrodziejstw cyfryzacji bez utraty naszej ludzkiej tożsamości [28].

5.1. Zalety i pozytywne zmiany cyfryzacji

Cyfryzacja przynosi ze sobą wiele zalet i pozytywnych zmian, które kształtują różne aspekty naszego życia. Oto niektóre z kluczowych zalet cyfryzacji:

1. **Szybki Dostęp do Informacji:** Dzięki cyfryzacji mamy szybki i łatwy dostęp do ogromnych ilości informacji. Internet staje się źródłem wiedzy na praktycznie każdy temat, co pozwala nam szybko rozwiązywać problemy i zdobywać nową wiedzę.

2. **Globalna Komunikacja:** Technologie cyfrowe umożliwiają nam komunikację na skalę globalną. Możemy rozmawiać z ludźmi na całym świecie w czasie rzeczywistym za pomocą wideokonferencji, wiadomości tekstowych czy rozmów głosowych.
3. **Efektywność i Automatyzacja:** Automatyzacja procesów zarówno w pracy, jak i w życiu codziennym, przyspiesza wykonywanie zadań i zwiększa efektywność. Automatyczne systemy ułatwiają zarządzanie danymi, finansami czy logistyką.
4. **Innowacje w Edukacji:** Cyfryzacja rewolucjonizuje sposób, w jaki uczymy się i edukujemy. Platformy e-learningowe, kursy online i materiały edukacyjne dostępne w Internecie umożliwiają nam zdobywanie nowych umiejętności bez względu na miejsce i czas.
5. **Rozwój Biznesu i Handlu:** Technologie cyfrowe wspomagają rozwój biznesów poprzez dostęp do nowych rynków, reklamę online i e-commerce. Internet umożliwia prowadzenie działalności gospodarczej na skalę globalną.
6. **Służba Zdrowia i Medycyna:** Cyfrowe narzędzia pozwalają na skuteczniejszą diagnozę, leczenie i monitorowanie pacjentów. Telemedycyna umożliwia konsultacje zdalne i dostęp do pomocy medycznej z odległych miejsc.
7. **Nowe Możliwości Rozrywki:** Technologie cyfrowe otwierają nowe możliwości w zakresie rozrywki, jak: gry wideo, filmy, muzyka, czytniki e-booków i wiele innych form relaksu.
8. **Ochrona Środowiska:** Cyfryzacja może pomóc w redukcji zużycia papieru, energii i innych zasobów poprzez przechodzenie na rozwiązania cyfrowe, takie jak: e-dokumenty czy smart home.
9. **Badania Naukowe i Innowacje:** Wielkie ilości danych i możliwość analizy za pomocą technologii cyfrowych przyspieszają postęp w badaniach naukowych, medycynie, inżynierii i innych dziedzinach.
10. **Efektywność Administracji Publicznej:** Cyfryzacja może poprawić jakość i efektywność usług publicznych, ułatwiając dostęp do dokumentów, składanie wniosków online i komunikację z administracją [22, 16].

Podsumowując, cyfryzacja wnosi wiele korzyści do naszego życia, poprawiając komunikację, efektywność, dostęp do wiedzy i innowacyjność. Jednakże zrozumienie i umiejętne zarządzanie tymi technologicznymi zmianami są kluczowe, aby wykorzystać te zalety w sposób odpowiedzialny i zrównoważony.

5.2. Wady i wyzwania cyfryzacji

Choć cyfryzacja przynosi liczne korzyści, towarzyszą jej również pewne wady i wyzwania. Poniżej przedstawiam niektóre z głównych wad związanych z procesem cyfryzacji:

1. **Utrata Prywatności:** Wraz z rosnącym udziałem technologii cyfrowych w naszym życiu, nasza prywatność może być zagrożona. Dane osobowe, informacje finansowe i inne poufne informacje mogą być narażone na kradzież lub nieuprawniony dostęp.
2. **Cyberbezpieczeństwo:** W miarę jak technologia się rozwija, również zagrożenia cybernetyczne stają się coraz bardziej zaawansowane. Ataki hakerskie, wirusy komputerowe i kradzież danych są realnym ryzykiem, które mogą wpłynąć na nasze bezpieczeństwo online.

3. **Uzależnienie od Technologii:** Wprowadzenie cyfryzacji może prowadzić do uzależnienia od technologii. Przekształcenie naszej egzystencji w wirtualną przestrzeń może wpłynąć na naszą zdolność do funkcjonowania bez stałego dostępu do urządzeń cyfrowych.
4. **Wykluczenie Społeczne:** Mimo że cyfryzacja może łączyć ludzi z różnych stron świata, to może również pogłębiać wykluczenie społeczne. Osoby bez dostępu do technologii mogą mieć utrudniony dostęp do wielu usług i informacji.
5. **Depersonalizacja Relacji:** Wirtualne komunikacje i relacje online mogą prowadzić do depersonalizacji interakcji. Brak niewerbalnych sygnałów i bezpośredniej obecności może ograniczać głębokość i autentyczność naszych relacji.
6. **Przemoc i Niewłaściwe Treści:** Internet umożliwia łatwy dostęp do treści przemocowych, szkodliwych lub niewłaściwych, zwłaszcza dla dzieci i młodzieży. To stwarza wyzwanie dla rodziców i wychowawców w kontroli treści konsumowanych przez młodsze pokolenie.
7. **Zaburzenia Zdrowia Psychicznego:** Nadmierne korzystanie z technologii cyfrowych może prowadzić do problemów zdrowia psychicznego, takich jak: uzależnienia od mediów społecznościowych, lęk społeczny online czy depresja związana z porównywaniem się z innymi.
8. **Wykluczenie Kulturalne:** W miarę jak technologia dominuje nasze życie, istnieje ryzyko wykluczenia kulturowego i utraty tradycji. Globalizacja może prowadzić do dominacji jednej kultury kosztem innych.
9. **Zagrożenie Dla Środowiska:** Choć cyfryzacja ma potencjał do poprawy efektywności i ochrony środowiska, to jednocześnie generuje również duże ilości e-odpadów i wymaga dużego zużycia energii.
10. **Bezrobocie Strukturalne:** Automatyzacja i wprowadzenie technologii cyfrowych do produkcji i usług może prowadzić do bezrobocia strukturalnego, ponieważ niektóre tradycyjne zawody mogą zanikać [22, 16].

Podsumowując, chociaż cyfryzacja przynosi wiele zalet, towarzyszą jej również pewne negatywne aspekty. Zrozumienie tych wyzwań i umiejętne radzenie sobie z nimi są istotne, aby wykorzystać potencjał cyfryzacji w sposób odpowiedzialny i zrównoważony.

6. Psychologiczne podejście do cyfryzacji

Psychologiczne podejście do cyfryzacji koncentruje się na badaniu wpływu procesu cyfryzacji na ludzką psychikę, emocje, zachowanie i interakcje. Jest to obszar badań, który stara się zrozumieć, jak technologiczne zmiany wpływają na nasze myślenie, zdrowie psychiczne oraz relacje międzyludzkie. Ciągły dostęp do informacji, negatywne treści w mediach społecznościowych czy uzależnienie od urządzeń mobilnych mogą wpływać na nasze samopoczucie i zdolność do radzenia sobie ze stresem. Badania koncentrują się na zachowaniach ludzi w mediach społecznościowych. Porównywanie się z innymi, kreowanie wizerunku online oraz wpływ „laików” i komentarzy na naszą samoocenę i zadowolenie z życia to tematy często eksplorowane przez psychologów. Psychologia analizuje, w jaki sposób nasza egzystencja w wirtualnym świecie wpływa na nasze doświadczenia w rzeczywistości. Badane są różnice i podobieństwa między interakcjami w świecie wirtualnym a tymi twarzą w twarz. Cyfryzacja może wpływać na nasze myślenie, koncentrację i zdolność do analizy głębszej [18]. Psychologowie

badają, czy stały dostęp do informacji online wpływa na nasze zdolności poznawcze i myślenie krytyczne. Psychologia analizuje, jak cyfryzacja wpływa na nasze relacje międzyludzkie. Badane są różnice w komunikacji online i offline, interpretacja emocji w wirtualnym świecie oraz rola technologii w budowaniu lub osłabianiu relacji interpersonalnych [21, 22]. Psycholodzy badają, jak uzależnienie od technologii cyfrowych może wpływać na naszą psychikę. Badania nad uzależnieniem od gier komputerowych, mediów społecznościowych czy Internetu pomagają zrozumieć mechanizmy tych zachowań. Psychologia analizuje, jak ewolucja społeczeństwa w kierunku cyfryzacji wpływa na naszą tożsamość, wartości i poczucie przynależności społecznej. Psycholodzy badają strategie samoregulacji emocji w kontekście cyfryzacji. Jak radzimy sobie z natłokiem informacji, lękiem związanym z brakiem dostępu do urządzeń czy z przemocą w Internecie? Jak uczenie się za pomocą platform e-learningowych wpływa na nasze zdolności poznawcze, motywację i stopień skupienia? Psycholodzy analizują, jak technologie wpływają na proces edukacji. Psychologia stara się opracować strategie promujące zdrowe i zrównoważone korzystanie z technologii cyfrowych, tak aby maksymalnie wykorzystać korzyści, minimalizując jednocześnie potencjalne negatywne skutki. Wpływ technologicznych zmian na ludzką psychikę i zachowania jest obszarem badań psychologicznych, który staje się coraz bardziej istotny w erze cyfryzacji [20]. Ciągłe dostarczanie informacji poprzez urządzenia cyfrowe może prowadzić do trudności w koncentracji uwagi. Skupienie się na jednym zadaniu może być utrudnione ze względu na liczne rozpraszacze w postaci powiadomień, reklam i innych bodźców. Łatwy dostęp do informacji online może prowadzić do szybkiego podejmowania decyzji na podstawie fragmentarycznych informacji. To może wpływać na jakość naszych wyborów oraz zdolność do dogłębnej analizy. Interakcje online mogą wpłynąć na nasze umiejętności komunikacyjne i społeczne. Brak niewerbalnych sygnałów może utrudniać interpretację emocji, co może prowadzić do nieporozumień i konfliktów. Nadmierne korzystanie z urządzeń cyfrowych, gier wideo, mediów społecznościowych czy Internetu może prowadzić do uzależnień. Osoby uzależnione mogą doświadczać obniżonej jakości życia, problemów zdrowia psychicznego i społecznego [15]. Ciągłe przetwarzanie krótkich i złożonych informacji online może wpłynąć na naszą zdolność do głębokiego myślenia. Długotrwałe korzystanie z technologii może prowadzić do preferowania szybkich informacji kosztem pogłębionej refleksji. Ciągła dostępność do rozrywki i bodźców online może wpływać na naszą zdolność do samoregulacji i opóźniania gratyfikacji. Skłonność do natychmiastowej reakcji może prowadzić do impulsywnego zachowania. Widoczność idealizowanych wizerunków i sukcesów innych ludzi w mediach społecznościowych może prowadzić do porównywania się i niskiej samooceny. To może wpływać na naszą psychikę i poczucie własnej wartości. Technologiczne zmiany mogą wpływać na zdrowie psychiczne poprzez wywołanie stresu, lęków czy depresji związanych z uzależnieniem, negatywnymi treściami online lub nadmiernym porównywaniem się. Wprowadzenie technologii może wpłynąć na nasze poczucie prywatności i intymności. Współdzielenie osobistych informacji online może prowadzić do konfliktu między pragnieniem udostępniania a ochroną prywatności. Skrócenie form komunikacji (np. wiadomości tekstowe) może prowadzić do zmiany w sposobie wyrażania emocji i interpretowania intencji [30]. To może wpływać na jakość naszych relacji. Technologiczne zmiany mają znaczący wpływ na naszą psychikę i zachowanie. Badania nad tym wpływem pomagają lepiej zrozumieć, jak korzystać z technologii

w sposób odpowiedzialny i zrównoważony, aby maksymalnie wykorzystać ich zalety i minimalizować potencjalne negatywne skutki.

Z badań psychologicznych wynika, że cyfryzacja biur może wpływać na nasze emocje i zachowania w pracy. Choć nowoczesne narzędzia cyfrowe pozwalają na efektywną komunikację na odległość, istnieją pewne czynniki psychologiczne, które mogą wpłynąć na naszą percepcję tych interakcji. Jednym z głównych zagadnień jest utrata interakcji społecznych, które mogą wystąpić w tradycyjnym biurze. Wirtualne platformy komunikacyjne nie zawsze dostarczają pełnej gamy znaków niewerbalnych, które są istotne dla zrozumienia emocji i intencji rozmówcy. To może prowadzić do większej trudności w nawiązywaniu głębszych relacji między pracownikami oraz w interpretowaniu ich intencji [17]. Ponadto, psychologiczny aspekt zaangażowania i twórczej interakcji również może zostać osłabiony w środowisku cyfrowym. Improwizowane spotkania przy kawie czy nieformalne rozmowy w biurze często prowadzą do spontanicznych pomysłów i rozwiązań. Wirtualne spotkania, mimo że mogą być zaplanowane, mogą nie dostarczyć tej samej atmosfery i nieoczekiwanych bodźców, które sprzyjają kreatywności. Z drugiej strony, istnieje również psychologiczna bariera związana z przyzwyczajeniem do tradycyjnego sposobu pracy. Nostalgia za tym, co jest nam znane i komfortowe, może wpływać na naszą gotowość do przyjęcia nowych technologii. Ludzki umysł ma tendencję do tęsknoty za przeszłością, zwłaszcza w sytuacjach niepewności, jaką przynosi za sobą pandemia. Badania naukowe potwierdzają, że równowaga między fizycznym biurem a cyfrowym środowiskiem może być kluczowym czynnikiem [14]. Tworzenie hybrydowych modeli pracy, które integrują korzyści obu podejść, może pomóc w zachowaniu ważnych aspektów interakcji społecznych oraz twórczej współpracy. Cyfryzacja biur ma głęboki wpływ na naszą percepcję, emocje i zachowania w pracy. Przyjęcie nowych technologii wiąże się zarówno z korzyściami, jak i wyzwaniem psychologicznymi, które warto brać pod uwagę w procesie adaptacji do zmieniającego się środowiska pracy.

7. Digitalizacja i cyfryzacja

Digitalizacja i cyfryzacja to terminy często używane w kontekście transformacji cyfrowej. Digitalizacja odnosi się do procesu przekształcania informacji, danych lub treści z postaci analogowej lub fizycznej na postać cyfrową. Może to obejmować skanowanie dokumentów papierowych i zapisywanie ich jako pliki elektroniczne lub konwertowanie dźwięków lub obrazów na formaty cyfrowe [23]. Digitalizacja jest pierwszym krokiem w przenoszeniu danych do środowiska cyfrowego. Z drugiej strony, cyfryzacja to szerszy proces, który wykracza poza samą konwersję do formy cyfrowej. Obejmuje ona wykorzystanie technologii cyfrowych i danych w celu transformacji i poprawy procesów biznesowych oraz kreowania nowych możliwości. Cyfryzacja może dotyczyć zarówno procesów wewnętrznych w organizacji, jak i interakcji z klientami czy dostawcami. Przykłady to automatyzacja operacji, wdrożenie systemów zarządzania relacjami z klientami (CRM), analiza danych biznesowych w celu podejmowania lepszych decyzji czy rozwijanie nowych usług opartych na technologiach cyfrowych. W praktyce, digitalizacja jest początkowym etapem cyfryzacji. Polega ona na przeniesieniu istniejących danych i treści do formy cyfrowej [31]. Natomiast cyfryzacja wiąże się z głębszym wykorzystaniem tych danych i technologii cyfrowych w celu transformacji i optymalizacji procesów oraz tworzenia nowych wartościowych rozwiązań.

Cyfryzacja rzeczywiście może przyczynić się do zwiększenia produktywności i efektywności przedsiębiorstw, a jednocześnie pomóc w obniżeniu kosztów. Proces cyfryzacji polega na usprawnianiu istniejących procesów biznesowych poprzez wykorzystanie technologii cyfrowych, bez ich zmieniania lub przekształcania. Innymi słowy, chodzi o to, aby przekształcić istniejące zdarzenia napędzane przez ludzi lub procesy w zautomatyzowane działania za pomocą oprogramowania. Jednak, aby zrozumieć pełną skalę transformacji cyfrowej, musimy zagłębić się w pojęcie transformacji biznesowej, którą umożliwia cyfryzacja. Termin „cyfrowy” może wprowadzać pewne zamieszanie, ponieważ to, co naprawdę chodzi za tym pojęciem, to zmiana fundamentalnych procesów biznesowych, które stają się możliwe lub konieczne dzięki wykorzystaniu technologii cyfrowych. W rezultacie transformacja cyfrowa to znacznie więcej niż tylko przeniesienie procesów do świata cyfrowego [24]. To głęboka i strategiczna zmiana, która wpływa na sposób, w jaki organizacja działa, komunikuje się z klientami, dostarcza produkty i usługi oraz zarządza swoimi zasobami. To przekształcenie, które może zmieniać sposób, w jaki rynek działa, i tworzyć nowe możliwości innowacji i wzrostu. W tym kontekście cyfryzacja jest narzędziem, które umożliwia tę transformację biznesową.

Dokładność w komunikacji jest bez wątpienia jedną z kluczowych umiejętności komunikacyjnych, ponieważ stanowi podstawę skutecznego przekazywania informacji. Cyfryzacja to proces, w którym przekształcamy fizyczne obiekty lub cechy w ich cyfrowe reprezentacje. W praktyce oznacza to przekształcanie rzeczywistych elementów na formy dostępne w świecie cyfrowym. Natomiast cyfryzacja jest również o wiele więcej niż tylko tworzenie cyfrowych wersji rzeczywistości. To także optymalizowanie i ulepszanie procesów poprzez wykorzystanie technologii cyfrowych i danych, które są zdigitalizowane [25]. Transformacja cyfrowa to głębsza zmiana, która zachodzi w organizacji i jest możliwa dzięki procesowi cyfryzacji. Jest to przekształcenie, które ma ogromny wpływ na sposób, w jaki firma działa, wytwarza produkty, obsługuje klientów i zarządza swoimi zasobami. Ostatecznie, transformacja cyfrowa to proces rewolucyjny, w którym organizacja zmienia swoje fundamentalne sposoby działania poprzez wprowadzanie technologii na dużą skalę, dążąc do tworzenia większej wartości i osiągnięcia konkurencyjnej przewagi.

7.1. Czynniki napędzające proces cyfryzacji

Pojęcie pracy zdalnej oznacza realizowanie obowiązków związanych z daną organizacją spoza tradycyjnego biura, w wirtualnym środowisku. Pomimo istnienia technologii umożliwiających pracę zdalną od co najmniej dekady, wiele przedsiębiorstw wstrzymywało się przed ich wdrożeniem, skupiając się często na nielicznych uprzywilejowanych pracownikach. Takie podejście może wynikać z obaw o utratę nadzoru nad pracownikami, wątpliwości co do zdolności pracowników do samodzielnej pracy oraz oporu przed porzuceniem utrwalonych praktyk z przeszłości. Niemniej jednak, globalna pandemia (COVID-19) skutkująca ograniczeniami podróży i wprowadzeniem kwarantanny na skalę światową zmusiła znaczną liczbę firm do zaakceptowania nowych technologii [31, 32]. W rezultacie konieczne stało się przejście na model pracy zdalnej oraz dostosowanie działań do środowiska online. Reagując na wymuszone ograniczenia, międzynarodowe korporacje, wcześniej silnie polegające na podróżach służbowych, zmuszone były do zaakceptowania pracy zdalnej oraz wykonywania operacji na odległość. Nieprzewidziane konsekwencje związane z cyfryzacją pracy

mogą generować długotrwałe koszty dla organizacji w postaci spadku produktywności i wzrostu absencji związanej z problemami zdrowotnymi [13]. Ponadto, branże wspierające tradycyjne biurowe środowiska, takie jak: transport, catering czy wynajem nieruchomości biurowych, prawdopodobnie zmierzają się z wyzwaniami w związku z rosnącą popularnością pracy zdalnej i korzyściami płynącymi z równowagi między życiem zawodowym a prywatnym.

7.2. Bariery

Rozważania na temat barier związanych z cyfryzacją są bardzo trafne. Istotnie, istnieją pewne wyzwania i obawy związane z przejściem od tradycyjnego fizycznego biura do pracy zdalnej i cyfrowej. Oto niektóre z głównych barier, które zostały zidentyfikowane:

1. **Brak Bezpośredniej Interakcji Społecznej:** Fizyczne biuro umożliwia naturalne interakcje między pracownikami, spontaniczne rozmowy przy kawie czy nieformalizowane spotkania, które często prowadzą do tworzenia więzi społecznych i innowacyjnych pomysłów. Praca zdalna może prowadzić do poczucia izolacji i braku bliskości zespołu.
2. **Utrata Związku Z Organizacją:** Przejście do pracy zdalnej może sprawić, że pracownicy czują się odłączeni od kultury organizacyjnej i celów firmy. Fizyczne biuro może służyć jako przypomnienie o wartościach firmy i celach misji.
3. **Brak Nadzoru i Motywacji:** Praca zdalna wymaga większej samodyscypliny i motywacji, ponieważ brakuje tradycyjnego nadzoru obecności i pracy. Niektórzy pracownicy mogą mieć trudności z samodyscypliną i utrzymaniem odpowiedniego tempa pracy.
4. **Zagrożenia Bezpieczeństwa:** Praca zdalna może prowadzić do potencjalnych zagrożeń związanych z bezpieczeństwem danych i poufnością informacji. Przedsiębiorstwa muszą zabezpieczać swoje sieci i systemy przed cyberatakami.
5. **Nostalgia i Odporność na Zmiany:** Istnieje naturalne pragnienie zachowania status quo i powrotu do komfortu znanego środowiska biurowego. Odporność na zmiany może prowadzić do oporu wobec przyjęcia nowych technologii i modeli pracy.
6. **Brak Technologicznej Umiejętności:** Niektórzy pracownicy mogą mieć trudności z dostosowaniem się do nowych narzędzi cyfrowych i technologii, co może prowadzić do frustracji i zmniejszenia wydajności.
7. **Zrównoważenie Pracy i Życia Prywatnego:** Praca zdalna może prowadzić do problemów z wyznaczaniem granic między pracą a życiem prywatnym, co może wpłynąć na zdrowie psychiczne i fizyczne pracowników.
8. **Konieczność Dostosowania Kultury Organizacyjnej:** Organizacje muszą dostosować swoją kulturę i sposoby zarządzania do pracy zdalnej, co może wymagać zmiany tradycyjnych praktyk i podejść [36].

Rzeczywiście, obawy związane z utratą interakcji społecznych i twórczej synergii są ważnymi kwestiami w kontekście cyfryzacji biura. Fizyczne biuro sprzyja spontanicznym interakcjom i nieformalnym spotkaniom, które często prowadzą do tworzenia nowatorskich rozwiązań i pomysłów. Platformy cyfrowe i narzędzia wideo, choć umożliwiają komunikację na odległość, mogą nie zapewnić tej samej jakości interakcji społecznych, które mają miejsce w fizycznym biurze. Fizyczne środowisko biurowe

może stymulować twórczość i innowacje poprzez przypadkowe rozmowy przy kawie, improwizowane burze mózgów czy szybkie spotkania między kolegami. Jest to rodzaj interakcji, który trudno odwzorować w środowisku zdalnym. Ponadto, zaangażowanie menedżerskie, mentoring i nauka poprzez obserwację i interakcję z doświadczonymi kolegami mogą być utrudnione w przypadku pracy zdalnej [34]. Należy podkreślić, że cyfryzacja biura niekoniecznie oznacza całkowitą eliminację interakcji społecznych. W rzeczywistości wiele organizacji stara się znaleźć równowagę między pracą zdalną a fizycznym biurem, tworząc elastyczne modele pracy hybrydowej, które łączą zalety obu podejść. Ważne jest również, aby technologie cyfrowe były projektowane w taki sposób, aby wspierały efektywną komunikację i współpracę między pracownikami, nawet jeśli są na odległość. Wniosek jest taki, że pomimo korzyści związanych z cyfryzacją, istnieją subtelne aspekty, takie jak interakcje społeczne i twórcza synergia, które wymagają specjalnej uwagi i zarządzania, aby nie stracić na ich skuteczności w nowym środowisku pracy cyfrowej [12].

8. Podsumowanie

Chociaż pandemia COVID-19 otworzyła przed firmami liczne możliwości związane z przyjęciem cyfryzacji, to ich reakcje były zróżnicowane i niosły ze sobą pewne paradoksy oraz sprzeczności. Wspierając się naukowym zainteresowaniem tematem cyfryzacji, celem niniejszego artykułu było zbadanie, w jaki sposób cyfryzacja wpływa na społeczeństwo a także jakie niesie ze sobą zalety i wady. W tym kontekście, pandemia mogła działać jako „katalizator” dla rozwoju adopcji oraz intensyfikacji wykorzystania różnych technologii, takich jak: wideotelefony, sieci 5G, Internet rzeczy, przetwarzanie w chmurze, uczenie maszynowe oraz sztuczna inteligencja. Niemniej jednak, ten proces był poddany wątpliwości, a wyniki wciąż pozostają niepewne. Pandemia COVID-19 gwałtownie przyczyniła się do przyspieszenia akceptacji nowych technologii, wpływających na struktury pracy i dystrybucję zadań. Jednak równocześnie nostalgia wobec tradycyjnych metod działania może stanowić znaczącą barierę dla tego procesu [19]. W szczególności, menedżerowie w wielu organizacjach, którzy wcześniej mogli być oporni lub niechętni wobec nowych technologii, zostali teraz zmuszeni do zmiany swojego podejścia. Tymczasem inni pracownicy mogą odczuwać tęsknotę za możliwością powrotu do stanu sprzed pandemii. Analiza ta rzuca światło na proces cyfryzacji w kontekście nowych praktyk i modeli biznesowych wywołanych pandemią, takich jak: przekształcenie w kierunku pracy zdalnej czy wdrażanie biur i organizacji pozbawionych papieru. Jednak choć technologie cyfrowe oferują organizacjom możliwości przededefiniowania ich modeli biznesowych w obliczu pandemii, istnieją pewne siły ograniczające, takie jak: sztywność organizacyjna, cyfrowa przepaść oraz nierówny wpływ na samopoczucie pracowników. Kluczowe czynniki napędzające cyfryzację obejmują dostępność intuicyjnych technologii cyfrowych, spadające koszty przechowywania danych cyfrowych i potencjalny wzrost wydajności z nimi związany. Dodatkowo, oszczędności oraz efektywniejsze wykorzystanie czasu, a także elastyczność wynikająca z pracy zdalnej, tworzą pozytywną pętlę sprzężenia zwrotnego, wzmacniając korzyści cyfryzacji. Niemniej jednak, istnieją natychmiastowe koszty związane z tym procesem, które mogą wpływać na pewne grupy pracowników, szczególnie w określonych typach organizacji. Siły ograniczające obejmują trudności z adaptacją w organizacjach o sztywnych strukturach, nierówności w dostępie do technologii cyfrowych oraz potencjalne negatywne

skutki dla samopoczucia pracowników. Te czynniki mogą wpływać na tempo i zakres wdrażania cyfryzacji w różnych organizacjach i branżach. Skutkiem tego może być negatywny wpływ na samopoczucie pracowników i ich produktywność, co może dodatkowo podsycać opór wobec cyfryzacji. Ponadto, różne kontekstowe okoliczności, od dostępu do infrastruktury, przez ustawienia instytucjonalne, aż po wpływ nacisków politycznych na promowanie określonych interesów, mogą wprowadzać zakłócenia i tworzyć pętle negatywnego sprzężenia zwrotnego. Cyfryzacja nie jest jedynie zmianą technologiczną, lecz również psychologicznym przekształceniem. Psychologia społeczna w tym kontekście staje się kluczowym narzędziem analizy i zrozumienia reakcji jednostek oraz społeczeństw na nowe wyzwania. Zrozumienie wpływu cyfryzacji na naszą psychikę jest niezbędne dla skonstruowania równowagi między naszym wirtualnym a rzeczywistym życiem. rozwijająca się cyfryzacja stawia przed psychologią nowe, fascynujące wyzwania. Analizowanie wpływu technologii na naszą psychikę i zachowanie jest kluczowe dla tworzenia strategii radzenia sobie z nowymi problemami i wykorzystania pozytywnych aspektów cyfryzacji na rzecz naszego zdrowia psychicznego i dobrostanu.

Literatura

1. Ahmad A.R., Murad H.R., *The Impact of Social Media on Panic During the COVID-19 Pandemic in Iraqi Kurdistan: Online Questionnaire Study*, Journal of medical Internet research, 22(5), 2020, s. 195-256.
2. Adomako S., Amankwah-Amoah J., Tarba S.Y., Khan Z., *Perceived corruption, business process digitization, and SMEs' degree of internationalization in sub-Saharan Africa*, Journal of Business Research, 123, 2021, s. 196-207.
3. Amankwah-Amoah J., *Stepping Up and Stepping Out of COVID-19: New Challenges for Environmental Sustainability Policies in the Global Airline Industry*, University Library of Munich, Germany, 2020, s. 101-491.
4. Amankwah-Amoah J., Khan Z., Wood G., Knight G., *COVID-19 and digitalization: The great acceleration*, Journal of Business Research, 136(C), 2021, s. 602-611.
5. Anderton R., Reimers P., Botelho V., *Digitalisation and Productivity: Gamechanger or Sideshow?* ECB Working Paper No., 2023, s. 2023-2794.
6. Buonocore M.N., Martino M.D., Ferro C., *Digital transformation and cities: How COVID-19 has boosted a new evolution of urban spaces*, Journal of Urban Regeneration and Renewal, 15(1), 2021, s. 95-112.
7. Duke É., Montag C., *Smartphone addiction, daily interruptions and self-reported productivity*, Addictive Behaviors Reports, 6, 2017, s. 90-95.
8. Elhai J.D., Dvorak R.D., Levine J.C., Hall B.J., *Problematic smartphone use: A conceptual overview and systematic review of relations with anxiety and depression psychopathology*, Journal of affective disorders, 207, 2016, s. 251-259.
9. Elhai J.D., Levine J.C., Dvorak R.D., Hall B.J., *Fear of missing out, need for touch, anxiety and depression are related to problematic smartphone use*, Computers in Human Behavior, 63, 2016, s. 509-516.
10. Elhai J.D., Levine J.C., Dvorak R.D., Hall B.J., *Non-social features of smartphone use are most related to depression, anxiety and problematic smartphone use*, Computers in Human Behavior, 69, 2017, s. 75-82.
11. Gjika I., Qurku R., Pano N., *Digital Technologies in Health Services: Old and New Challenges*, Economic Alternatives, 2, 2023, s. 440-452.
12. Greenfield P.M., *Technology and Informal Education: What Is Taught, What Is Learned*, Science, 323(5910), 2009, s. 69-71.

13. Griffiths M.D., Kuss D.J., Pontes H.M., *A Brief Overview of Internet Gaming Disorder and its Treatment*. Australian Clinical Psychologist, 2(1), 2016.
14. Hussain Z., Griffiths M.D., Sheffield D., *An investigation into problematic smartphone use: The role of narcissism, anxiety, and personality factors*, Journal of Behavioral Addictions, 6(3), 2017, s. 378-386.
15. Joinson A.N., *Understanding the psychology of Internet behaviour: Virtual worlds, real lives*, Palgrave Macmillan, 2003.
16. Joinson A.N., *Causes and Implications of Dispositional Extraversion for Online Social Behavior*, [w:] *The Oxford Handbook of Cyberpsychology*, Oxford University Press, 2017, s. 291-305.
17. Kuss D.J., Griffiths M.D., *Social Networking Sites and Addiction: Ten Lessons Learned*, International Journal of Environmental Research and Public Health, tom 14(3), 2017, s. 311.
18. Levine L.E., Waite B.M., Bowman L.L., *Electronic media use, reading, and academic distractibility in college youth*, CyberPsychology Behavior, 10(4), 2007, s. 560-566.
19. Mark G., Gudith D., Klocke U., *The cost of interrupted work: More speed and stress. Proceedings of the SIGCHI conference on Human factors in computing systems*, 2008, s. 107-110.
20. Orben A., Przybylski A.K., *Screens, Teens, and Psychological Well-Being: Evidence from Three Time-Use-Diary Studies*, Psychological Science, 30(5), 2019, s. 682-696.
21. Oulasvirta A., Rattenbury T., Ma L., Raita E., *Habits make smartphone use more pervasive*, Personal and Ubiquitous Computing, 16(1), 2012, s. 105-114.
22. Primack B.A., Shensa A., Sidani J.E., Whaitte E.O., Lin L.Y., Rosen D., Colditz J.B., *Social Media Use and Perceived Social Isolation Among Young Adults in the US*, American Journal of Preventive Medicine, 53(1), 2017, s. 1-8.
23. Przybylski A.K., Weinstein N., *A Large-Scale Test of the Goldilocks Hypothesis: Quantifying the Relations Between Digital-Screen Use and the Mental Well-Being of Adolescents*, Psychological Science, 28(2), 2017, s. 204-215.
24. Przybylski A.K., Murayama K., DeHaan C.R., Gladwell V., *Motivational, emotional, and behavioral correlates of fear of missing out*, Computers in Human Behavior, 29(4), 2013, s. 1841-1848.
25. Roberts J.A., David M.E., *My life has become a major distraction from my cell phone: Partner phubbing and relationship satisfaction among romantic partners*, Computers in Human Behavior, 54, 2016, s. 134-141.
26. Rodriguez-Marin I., Saiz-Alvarez J.M., Huezo-Ponce L.A., *Bibliometric Analysis on Pay-per-Click as an Instrument for Digital Entrepreneurship Management Using VOSviewer and SCOPUS Data Analysis Tools*, Sustainability, 14(24), 2022, s. 1-14.
27. Rosen L.D., Carrier L.M., Cheever N.A., *Facebook and texting made me do it: Media-induced task-switching while studying*, Computers in Human Behavior, 29(3), 2013, s. 948-958.
28. Rosen L.D., Whaling K., Rab S., Carrier L.M., Cheever N.A., *Is Facebook creating iDisorders? The link between clinical symptoms of psychiatric disorders and technology use, attitudes and anxiety*, Computers in Human Behavior, 29(3), 2013, s. 1243-1254.
29. Shotarov A., *Digitalization During a Pandemic. Nauchni trudove*, University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria, 4, 2021, s. 157-168.
30. Song Y., Qian C., Pickard S., *Age-Related Digital Divide during the COVID-19 Pandemic in China*, IJERPH, 18(21), 2021, MDPI.
31. Srisathan W.A., Naruetharadhol P., *A COVID-19 disruption: The great acceleration of digitally planned and transformed behaviors in Thailand*, Technology in Society, 2022, 68(C), Elsevier.
32. Stoian M., *New Leadership Models for the Digital and Entrepreneurial Society – Recovering from COVID-19 in an Increasingly Digital Economy*, Proceedings of the International Conference on Business Excellence, 17(1), 2023, s. 572-580, Sciendo.

33. Tromholt M., *The Facebook experiment: Quitting Facebook leads to higher levels of well-being*, *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 19(11), 2016, s. 661-666.
34. Turel O., Qahri-Saremi H., *Problematic use of social networking sites: Antecedents and consequence from a dual-system theory perspective*, *Journal of Management Information Systems*, 33(4), 2016, s. 1087-1116.
35. Twenge J.M., *iGen: Why Today's Super-Connected Kids Are Growing Up Less Rebellious, More Tolerant, Less Happy—and Completely Unprepared for Adulthood*, Simon Schuster, 2017.
36. Van Rooij A.J., Schoenmakers T.M., Van den Eijnden R.J., Van de Mheen D., *Video game addiction test: validity and psychometric characteristics*, *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 20(4), 2017, s. 259-268.
37. Verduyn P., Lee D.S., Park J., Shablack H., Orvell A., Bayer J., Kross E., *Passive Facebook usage undermines affective well-being: Experimental and longitudinal evidence*, *Journal of Experimental Psychology: General*, 144(2), 2015, s. 480-488.

Wymiar psychologiczny nowoczesnej transformacji społecznej (Cyfryzacja)

Streszczenie

W dzisiejszych czasach dynamicznej przemiany społecznej, cyfryzacja wyłoniła się jako kluczowy czynnik kształtujący nowoczesny krajobraz życia ludzkiego. Jednak za tą technologiczną fasadą tkwi bogaty i złożony wymiar psychologiczny, który ukazuje się w reakcjach, emocjach i przystosowaniach jednostek do coraz bardziej cyfrowego świata. Wpływ cyfryzacji na relacje społeczne jest więc bardziej złożony niż się czasami wydaje. Technologia może być zarówno mostem, łączącym nas z innymi ludźmi, jak i barierą, która utrudnia nam prawdziwe, głębokie zrozumienie i współodczuwanie. Zrozumienie tych konsekwencji jest istotne, abyśmy mogli świadomie kształtować nasze relacje w erze cyfryzacji, poszukując równowagi między wirtualnymi i realnymi interakcjami. W miarę jak cyfryzacja modeluje naszą rzeczywistość, odgrywa również kluczową rolę w kształtowaniu naszych umysłów i emocji. Zrozumienie, adaptacja i świadome zarządzanie światem wirtualnym stanowią psychologiczne wyzwanie współczesności. Jest to niezbędne do utrzymania zdrowej równowagi między cyfrowym wymiarem a rzeczywistym doświadczeniem ludzkiego życia. Zrozumienie wymiaru psychologicznego cyfryzacji nie tylko odsłania nowe horyzonty badań, lecz także stanowi nieodzowny element naszej adaptacji do współczesnej rzeczywistości. Poprzez zgłębianie tych aspektów psychologowie nie tylko wydobywają na światło dzienne wyzwania, lecz również stają się pionierami w kształtowaniu zdrowych, zrównoważonych i świadomych interakcji między ludźmi a technologią. Psychologiczne podejście do cyfryzacji koncentruje się na zrozumieniu wpływu technologicznych zmian na ludzką psychikę i zachowanie. Przyszłe badania w tym obszarze pomogą lepiej zrozumieć, jak adaptować się do nowoczesnej rzeczywistości cyfrowej, aby korzystać z technologii w sposób odpowiedzialny i zrównoważony. Podsumowując, cyfryzacja nie jest jedynie zmianą technologiczną, lecz również psychologicznym przekształceniem. Psychologia społeczna w tym kontekście staje się kluczowym narzędziem analizy i zrozumienia reakcji jednostek oraz społeczeństw na nowe wyzwania. Zrozumienie wpływu cyfryzacji na naszą psychikę jest niezbędne dla skonstruowania równowagi między naszym wirtualnym a rzeczywistym życiem.

Słowa kluczowe: technologia cyfrowa, transformacja społeczna, psychologia, dyfuzja innowacyjna

The psychological dimension of modern social transformation (Digitization)

Abstract

In today's era of dynamic social transformation, digitization has emerged as a key factor shaping the modern landscape of human life. However, behind this technological facade lies a rich and complex psychological dimension, which manifests in the reactions, emotions, and adaptations of individuals to an increasingly digital world. The impact of digitization on social relationships is thus more complex than it sometimes seems. Technology can be both a bridge, connecting us with other people, and a barrier, making it difficult for us to truly understand and empathize deeply. Understanding these consequences is important so that we can consciously shape our relationships in the era of digitization, seeking a balance between virtual and real interactions. As digitization shapes our reality, it also plays a key role in shaping our minds and emotions. Understanding, adapting, and consciously managing the virtual world is a psychological challenge of the

present. This is essential to maintain a healthy balance between the digital dimension and the real experience of human life. Understanding the psychological dimension of digitization not only unveils new horizons of research but is also an indispensable element of our adaptation to contemporary reality. By exploring these aspects, psychologists not only bring to light the challenges but also become pioneers in shaping healthy, balanced, and conscious interactions between people and technology. The psychological approach to digitization focuses on understanding the impact of technological changes on human psyche and behavior. Future research in this area helps to better understand how to adapt to the modern digital reality, to use technology responsibly and in a balanced way. In summary, digitization is not just a technological change, but also a psychological transformation. Social psychology in this context becomes a key tool for analyzing and understanding the reactions of individuals and societies to new challenges. Understanding the impact of digitization on our psyche is essential for constructing a balance between our virtual and real lives.

Keywords: digital technology, social transformation, psychology, diffusion of innovation

Wypalenie szkolne w okresie późnego dzieciństwa oraz we wczesnej adolescencji: Czynniki ryzyka, czynniki chroniące i profilaktyka – przegląd teoretyczny

1. Wprowadzenie

Zagadnienie wypalenia szkolnego, inaczej zwanego również wypaleniem uczniowskim, pojawiło się w literaturze przedmiotu stosunkowo niedawno. Początkowo opisywano je u studentów, w szczególności tych, którzy studiują na kierunkach związanych z pomaganiem, a z czasem zaczęto też dostrzegać jego obecność u starszych i młodszych uczniów. Najbardziej podstawowy opis wypalenia uczniowskiego uwzględnia objawy związane ze spadkiem motywacji do podejmowania jakichkolwiek działań, obniżeniem samooceny oraz doświadczaniem chronicznego stresu [1]. Sugeruje się, że wypalenie szkolne jest ściśle związane z nadmiernym obciążeniem obowiązkami, presją ze strony rodziców oraz nieodpasowaniem do wymogów szkolnych [2, 3].

Wskazuje się, że okres późnego dzieciństwa, czyli czas między 7. a 12. rokiem życia oraz etap wczesnej adolescencji, to jest okres pomiędzy 13. a 17. rokiem życia wiąże się z wieloma zmianami w obszarze fizycznym, psychicznym, emocjonalnym i społecznym [4]. Ten czas łączy się z licznymi wymaganiami i oczekiwaniami dotyczącymi w sposób bezpośredni samej jednostki jak również jej relacji z otoczeniem. Realizacja zadań rozwojowych stojących przed dziećmi i nastolatkami odbywa się w wymagającym otoczeniu społecznym, w którym młodzi ludzie na co dzień żyją. Obecnie dzieci i młodzież mierzą się z szeregiem zagrożeń, które znacznie obciążają ich psychicznie i zwiększają ryzyko pojawienia się szeroko rozumianej psychopatologii [5].

Jednym z obszrów znacznie obniżających jakość życia dzieci i nastolatków oraz przyczyniających się do wzrostu psychopatologii w tych grupach wiekowych jest wypalenie szkolne. Do czynników ryzyka wypalenia szkolnego zaliczyć można stresory zewnętrzne (m.in. obciążenie zadaniami szkolnymi, wymagania ze strony opiekunów) oraz wewnętrzne (np. niska samoocena, lęk przed porażką) [6, 7], które w znacznym stopniu przyczyniają się do powstania poczucia przytłoczenia i w efekcie mogą skutkować spadkiem motywacji i rezygnacją z realizacji wszelkiego typu zadań. Co istotne, wskazuje się, iż czynniki ryzyka wypaleniem uczniowskim pozostają odmienne w zależności od wieku dotkniętej nim jednostki. U młodszych uczniów czynniki ryzyka skupiają się przede wszystkim wokół wymogów szkolnych oraz presji rodziców. Z kolei w grupie uczniów starszych poza wymienionymi wcześniej czynnikami pojawia się jeszcze brak czasu na odpoczynek i czas wolny [6, 8, 9].

Do czynników chroniących przed wypaleniem uczniowskim zalicza się wytrwałość, rezyliencję i wsparcie społeczne [10]. Co warto podkreślić, w przypadku młodzieży czynnikiem chroniącym przed rozwojem wypalenia uczniowskiego mogą być ponadto satysfakcjonujące relacje z rówieśnikami oraz nauczycielami [11]. Jeśli zaś idzie

¹ a.kleszczewska.wsm@gmail.com, Katedra Psychologii, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Menedżerska Akademia Nauk Stosowanych.

o czynniki zwiększające szanse na zapobieganie rozwojowi wypalenia szkolnego, to pośród nich wymienia się przede wszystkim wysoki poziom asertywności, podtrzymywanie codziennej rutyny, umiejętność planowania i stawiania realistycznych celów. Istotne dla uniknięcia wypalenia uczniowskiego mogą być ponadto umiejętności dbania o samego siebie i związanego z tym planowania czasu na relaks i odpoczynek jak też umiejętność negocjowania terminów realizacji zadań [12, 13].

Wypalenie szkolne stanowi poważny problem, któremu warto poświęcać należytą uwagę. W związku z tym w dalszych częściach niniejszego tekstu zaprezentowane zostaną bardziej szczegółowe dane dotyczące wypalenia uczniowskiego. Przedstawiona zostanie definicja tego zjawiska. Opisana zostanie jego istota. Przybliżone też zostaną objawy i skutki wypalenia szkolnego doświadczane przez dotkniętych nim uczniów. Omówiona zostanie również specyfika rozwojowa okresu późnego dzieciństwa i wczesnej adolescencji. Szczególna uwaga w tym względzie poświęcona zostanie opisowi podstawowych szans i zagrożeń obserwowanych w analizowanych etapach rozwojowych. Następnie scharakteryzowane zostaną czynniki ryzyka oraz czynniki chroniące przed wypaleniem szkolnym. Uwaga poświęcona zostanie ponadto opisowi możliwych kierunków działań profilaktycznych, które mogą zmniejszyć ryzyko wystąpienia wypalenia uczniowskiego.

2. Wypalenie szkolne

Wypalenie szkolne może zostać opisane jako znaczące obniżenie zaangażowania w aktywności związane z uczestnictwem w szeroko rozumianym życiu szkolnym i przejawianie negatywnych postaw wobec szkoły. Może wiązać się z doświadczaniem niedopasowania jednostki do jej otoczenia [14]. Wypalenie uczniowskie bywa również opisywane jako proces wyczerpania emocjonalnego, poznawczego i fizycznego stanowiący odpowiedź na nadmierne wymagania systemu szkolnictwa i procesu edukacyjnego [7]. W literaturze wskazuje się również, iż wypalenie szkolne stanowi ostatni etap doświadczanego permanentnie i/lub narastającego stresu [2], szczególnie związanego z niepowodzeniami szkolnymi [6].

Sugeruje się, że rozwój wypalenia uczniowskiego, podobnie jak wypalenia zawodowego, rozpoczyna się od pojawienia się i stopniowego narastania objawów natury fizjologicznej (np. bóle głowy, obniżenie odporności). Następnie obserwuje się wystąpienie objawów o charakterze społecznym (np. niechęć do nawiązywania i podtrzymywania kontaktów z ludźmi w najbliższym otoczeniu). Kolejne stadium obejmuje symptomy o charakterze poznawczym (np. trudności z zapamiętywaniem i koncentracją). Dalszy rozwój wypalenia szkolnego wiąże się z pojawieniem się problemów natury psychoemocjonalnej (np. obniżony nastrój, podwyższony poziom napięcia i irytacji). Ostatnie stadium wypalenia obejmuje symptomy natury duchowej (np. poczucie braku sensu w życiu) [6].

Wypalenie szkolne, analogicznie do wypalenia zawodowego, opisuje się w literaturze z uwzględnieniem trzech czynników: (1) wyczerpania wynikającego z wymagań szkolnych, (2) cynicznej postawy wobec szkoły, (3) przekonania o nieefektywności w zakresie podejmowanych działań edukacyjnych [15]. W rezultacie doświadczania wypalenia uczniowskiego młodzi ludzie doznają zaburzeń natury fizycznej, które w najbardziej zaawansowanym stadium mogą skutkować rozwojem chorób serca, układu krwionośnego i pokarmowego, jak również wiążą się z zaburzeniem gospodarki hormo-

nalnej organizmu [6]. Napięcia odczuwane przez jednostkę skutkują wzrostem poziomu drażliwości i skłonności do izolowania się od innych ludzi. Ponadto przyczyniają się do obniżenia sprawności w zakresie przyswajania nowego materiału, przypominania sobie zapamiętanych informacji oraz podejmowania decyzji [16]. Wraz z narastaniem symptomów wypalenia szkolnego wzrasta także poczucie bezradności i zniechęcenia, które może wiązać się z prezentowaniem zachowań niepożądanych i/lub naruszających normy społeczne [15]. Ostatecznym skutkiem doświadczania symptomów wypalenia uczniowskiego może być utrata zadowolenia z życia, znaczny spadek jakości życia, a nawet utrata poczucia autonomii [6].

Wypalenie szkolne wpływa negatywnie zarówno na proces edukacyjny jak też na uzyskiwane przez ucznia osiągnięcia [17]. Dzieje się tak, ponieważ uczniowie doświadczają silnego wyczerpania wynikającego z intensywnego zaangażowania w naukę, celem sprostania nadmiernym wymaganiom szkolnym. Zaangażowanie to w połączeniu z otrzymywaniem niesatysfakcjonujących dla ucznia rezultatów skutkuje rozwojem przekonania o niedostatecznym przygotowaniu i osiągnięciach własnych. Z kolei te przekonania przyczyniają się do ukształtowania i pogłębiania negatywnej postawy wobec szkoły i wszelkich związanych z nią aktywności [18]. Uczniowie dotknięci wypaleniem szkolnym doświadczają wyczerpania i poczucia niekompetencji, które znacznie podwyższa odczuwany przez nich poziom stresu związanego ze szkołą i obowiązkami szkolnymi. Co więcej, swoje aktualne samopoczucie mogą ekstrapolować na wyobrażenia o własnej przyszłości. W rezultacie mogą dokonywać budzącej silny lęk katastrofizacji na temat własnej przyszłej niekompetencji w zakresie wykonywania zadań zawodowych, trudności w relacjach rodzinnych i przyjacielskich oraz niemożności uzyskania sukcesu finansowego [3]. Pośród skutków wypalenia szkolnego wymienia się m.in. spadek osiągnięć szkolnych, brak motywacji do wykonywania zadań związanych ze szkołą, negatywne postawy wobec szkoły, spadek w zakresie postrzeganej efektywności w związku z zadaniami szkolnymi, zwiększenie liczby absencji i zagrożenia tendencją do porzucania szkoły. Innymi słowy, wypalenie szkolne prowadzi do szeroko zakrojonych, poważnych zaburzeń w zakresie zaangażowania uczniowskiego oraz uzyskiwanych przez jednostkę osiągnięć [3].

Przypuszcza się, że istnieje zróżnicowanie w zakresie stopnia narażenia na wypalenie szkolne w zależności od płci, z dziewczętami bardziej zagrożonymi pojawieniem się objawów wypalenia w porównaniu do chłopców [19, 20]. Jednakże dane te nie zawsze pozostają spójne [7]. Istnieje również przypuszczenie, że wraz ze wzrostem ilości czasu spędzanego w ramach systemu edukacyjnego wzrasta zagrożenie rozwojem pełnoobjawowego wypalenia uczniowskiego [21], choć w literaturze znaleźć też można opracowania, z których wynika, że wiek uczniów, u których obserwuje się symptomy wypalenia szkolnego pozostaje bez związku z rozwojem objawów wypalenia [7]. Innymi słowy, symptomy wypalenia szkolnego odnotowuje się zarówno w grupach uczniów starszych jak i młodszych, niezależnie od liczby lat, które spędzili oni w aktywnym kontakcie z systemem edukacyjnym. Zważywszy jednak, iż aktywności związane ze szkołą stanowią jeden z bardziej istotnych i czasochłonnych elementów życia dzieci w okresie późnego dzieciństwa oraz wczesnej adolescencji uzasadnione jest bliższe przeanalizowanie specyfiki rozwojowej etapu późnego dzieciństwa oraz wczesnej adolescencji. Można bowiem sądzić, że te dwa stadia rozwojowe stanowią czas, w którym możliwe jest podjęcie adekwatnych działań prewencyjnych zmniejszających ryzyko pojawienia się wypalenia uczniowskiego.

3. Okres późnego dzieciństwa i wczesnej adolescencji: szanse i zagrożenia

3.1. Późne dzieciństwo

Można umownie przyjąć, że okres późnego dzieciństwa obejmuje czas pomiędzy 7. a 12. rokiem życia. Jest to ostatni etap dzieciństwa związany między innymi z koniecznością wejścia w rolę ucznia [22]. Do głównych zadań rozwojowych charakterystycznych dla tego etapu rozwojowego zaliczyć można ukształtowanie podłoża pod późniejszy rozwój poczucia własnej kompetencji, wartości i znaczenia podejmowanych działań osobistych oraz własnej samooceny. W okresie późnego dzieciństwa rozpoczyna się też proces kształtowania umiejętności współpracy z innymi jak też budowania wieloaspektowego poczucia własnej wartości, nie odnoszącego się wyłącznie do jednego źródła danych na własny temat [4]. Wymienione powyżej zmiany zachodzą w głównej mierze w kontekście funkcjonowania społecznego opartego o relacje budowane z członkami najbliższej rodziny, nauczycielami i innymi osobami zaangażowanymi w proces edukacyjny oraz rówieśnikami.

Uczestnictwo w życiu szkolnym przyczynia się do rozszerzenia sieci społecznej, w której na co dzień dziecko funkcjonuje oraz do rozluźnienia kontaktów z rodzicami. Coraz więcej znaczenia zaczynają również nabierać kontakty z rówieśnikami. Na tej podstawie rozwijają się u jednostki kompetencje społeczne, umiejętności dostrzegania potrzeb innych ludzi. Następuje przełamanie egocentryzmu dziecięcego i kształtuje się zdolność do współpracy z innymi [22]. Jest to czas budowania stabilnej samooceny opierającej się w dużej mierze o realistyczną ocenę faktów, związanych z funkcjonowaniem w obszarze fizycznym, emocjonalnym, społecznym oraz intelektualnym. W realizacji tego zadania przydatna pozostaje pomoc i wsparcie dorosłych – rodziców, nauczycieli oraz innych osób, z którymi dziecko na co dzień ma bezpośredni kontakt. Przypadające na okres późnego dzieciństwa budowanie poczucia kompetencji opiera się na ocenach dokonywanych przez znaczących dorosłych, tj. rodziców i nauczycieli oraz na szacowaniu efektywności własnych działań podejmowanych w kontekście zadań (głównie edukacyjnych), które jednostka realizuje [22].

Okres późnego dzieciństwa pozostaje czasem niezwykle trudnym, nastawionym na stosunkowo szybkie opanowanie przez jednostkę wielu zróżnicowanych umiejętności oraz nawiązania licznych relacji z dorosłymi oraz rówieśnikami [23]. Jednym z istotnych elementów tego etapu rozwojowego jest konieczność nabycia nowych umiejętności potrzebnych do odmiennego w stosunku do poprzednich okresów rozwoju sposobu nabywania wiedzy. Co za tym idzie, czynniki związane z systemem edukacyjnym pozostają niezwykle istotne dla funkcjonowania i prawidłowego rozwoju jednostki. Wydaje się zatem, że obniżona gotowość szkolna może stanowić jeden z kluczowych elementów przyczyniających się do rozwoju wypalenia uczniowskiego na tym etapie rozwojowym. Obniżona gotowość szkolna prowadzi bowiem do narastania trudności w nauce. Te zaś skutkują niepowodzeniami szkolnymi i pozostają w ścisłych zależnościach z obniżoną samooceną. W perspektywie długoterminowej mogą wobec tego stanowić jeden z poważnych czynników przyczyniających się do rozwoju wypalenia szkolnego u dzieci w okresie późnego dzieciństwa.

3.2. Wczesna adolescencja

Etap wczesnej adolescencji obejmuje czas pomiędzy 13. a 17. rokiem życia, kiedy to ponownie następują znaczące zmiany we wszystkich obszarach życia młodego człowieka [24]. Jest to czas zdobywania dojrzałości emocjonalnej, formowania i utrwalania zainteresowań oraz poszukiwania autonomii w relacjach z rodzicami. Nastolatkwie podejmują wysiłek tworzenia bardziej trwałych relacji społecznych z rówieśnikami i dorosłymi w swoim otoczeniu. Rozwijają i utrwalają własny światopogląd oraz kształtują osobistą hierarchię wartości. Podejmują ponadto wysiłek nastawiony na odkrycie własnej tożsamości [4]. W okresie adolescencji dochodzi bowiem do przeformułowania jednostkowej tożsamości. Dla prawidłowego rozwoju jednostka potrzebuje rozwinąć poczucie własnej wartości, zaakceptować zachodzące pod wpływem dojrzewania zmiany w ciele oraz podejmować interakcje z otoczeniem społecznym. Kształtując dojrzałą tożsamość, jednostka korzysta zarówno z zasobów indywidualnych jak też z ogólnego zestawu norm i wartości prezentowanych w otoczeniu społecznym, w którym na co dzień przebywa [24].

Pośród zadań rozwojowych, jakie zazwyczaj wymienia się w związku z adolescencją znajduje się kształtowanie poczucia własnej tożsamości i akceptacji siebie. Istotne jest również nawiązywanie i podtrzymywanie dojrzałych więzi z rówieśnikami oraz określenie własnej roli płciowej. Duże znaczenie dla prawidłowego rozwoju ma ponadto dążenie przez adolescenta do uzyskania autonomii, która przyczynia się do rozwoju systemu wartości i światopoglądu [4].

Duże zagrożenie w tym okresie wiąże się z odkryciem niezgodności pomiędzy jednostkowymi oczekiwaniami względem samego siebie a wymaganiami stawianymi przez środowisko, w którym jednostka się znajduje. Niesprzyjające warunki w połączeniu z brakiem wsparcia ze strony innych mogą nasilać problemy występujące u nastolatka, zaburzać jego proces adaptacji oraz skutkować pojawianiem się niekonstruktywnych zachowań [25]. Na tym etapie rozwojowym otoczenie społeczne, w tym głównie opiekunowie oraz inni dorośli, między innymi zaangażowani w proces edukacyjny, powinni zagwarantować adolescentom akceptację, wsparcie oraz czas dla samodzielnego odkrywania własnych mocnych i słabych stron, potrzeb czy wyzwań, jakie przed nimi stoją. Co za tym idzie, zaburzenie relacji nastolatka z jego otoczeniem społecznym w zestawieniu z nadmiarem obowiązków okołopedagogicznych może prowadzić do wystąpienia wypalenia szkolnego w tym stadium rozwojowym.

4. Wypalenie szkolne: czynniki ryzyka

Badania dotyczące wypalenia pośród osób uczących się początkowo dotyczyły funkcjonowania przedstawicieli grup studentów, w szczególności przygotowujących się do wykonywania zawodów o charakterze pomocowym. Znacznie mniej jest natomiast opracowań, które skupiałyby się na opisie wypalenia szkolnego w grupach uczniów w okresie późnego dzieciństwa i adolescencji [7]. Niemniej można w literaturze przedmiotu odnaleźć opis szeregu czynników zwiększających prawdopodobieństwo rozwoju wypalenia uczniowskiego, również w tych młodszych grupach wiekowych.

Jeden z najbardziej podstawowych podziałów zmiennych przyczyniających się do rozwoju wypalenia szkolnego uwzględnia czynniki związane ze środowiskiem naturalnym, szkolnym i rodzinnym oraz indywidualnymi właściwościami ucznia [6]. Wśród zmiennych środowiskowych wymienia się zazwyczaj czynniki o charakterze globalnym

i/lub lokalnym, dotyczące większość społeczności i związane z uwarunkowaniami o charakterze społecznym, ekonomicznym, czy politycznym. W ramach czynników środowiskowych wskazuje się ponadto na znaczenie zdarzeń o charakterze traumatycznym, takich jak konflikty zbrojne, epidemie i katastrofy. Czynniki związane ze środowiskiem szkolnym odnoszą się do opisu zmiennych fizycznych, emocjonalnych i poznawczych, które w sposób bezpośredni oddziałują na funkcjonowanie uczniów. Zmienne powiązane ze środowiskiem rodzinnym odnoszą się w głównej mierze do ogólnej atmosfery panującej w systemie rodzinnym i szeroko rozumianych postaw opiekunów wobec podopiecznych. Z kolei czynniki indywidualne dotyczą wszelkich uwarunkowań wewnętrznych jednostki, które stanowią o jej konstrukcji psychicznej, zdolności radzenia sobie w trudnych sytuacjach itp.

Jak wskazują zrealizowane dotychczas badania uwarunkowania społeczno-ekonomiczne oraz polityczne intensyfikują poziom obciążenia psychicznego jednostki, zwiększając stopień postrzeganej przez nią nieprzewidywalności świata i doświadczania ryzyka, które może generować dodatkowe poczucie presji [26]. Napięcia wewnętrzne, poczucie niepewności i wyczerpania zwiększa ponadto występowanie globalnych i lokalnych katastrof różnego rodzaju, konfliktów zbrojnych, czy epidemii [27-32]. Pośród innych czynników środowiskowych zwiększających ryzyko wystąpienia wypalenia szkolnego wymienia się również ekspozycję na nieadekwatne przekazy społeczne i medialne negatywnie wpływające na styl życia jednostki [33, 34]. Duże znaczenie ma również ekspozycja na przemoc, wrogość lub rywalizację, które generują dodatkowe napięcie u doświadczającej ich jednostki [35-37].

Na podstawie przeprowadzonych jak dotąd badań dowiedziono, że środowisko szkolne również w znacznym stopniu może przyczynić się do rozwoju wypalenia uczniowskiego. Pośród najważniejszych zmiennych w tym obszarze wymienia się między innymi presję rówieśniczą, rywalizację i nacisk na osiągnięcia szkolne [38]. Znaczącym czynnikiem obniżającym jakość życia ucznia oraz przyczyniającym się do rozwoju wypalenia jest również doświadczany przez jednostkę brak zadowolenia ze środowiska szkolnego [19, 39]. Niesatysfakcjonujący grafik szkolny w połączeniu z długim czasem spędzonym przez ucznia w szkole stanowi kolejny z istotnych czynników ryzyka rozwoju wypalenia [7].

Jeśli idzie o czynniki zwiększające ryzyko wystąpienia wypalenia szkolnego związane ze środowiskiem rodzinnym, to należy tutaj wymienić przede wszystkim złe, niewspierające relacje rodzinne. Ponadto, na wypalenie uczniowskie bardziej narażone są osoby pochodzące z rodzin, w których obecna jest jakaś forma przemocy oraz jednostki pochodzące z takich środowisk rodzinnych, w których opiekunowie nie poświęcają czasu swoim podopiecznym [6, 20, 40].

Najczęściej wymieniane czynniki indywidualne przyczyniające się do rozwoju wypalenia szkolnego to niska samoocena i niskie poczucie kompetencji wraz z długotrwałym doświadczaniem stresu [41]. Brak zadowolenia z życia i obniżony nastrój również mogą zwiększać ryzyko wystąpienia wypalenia szkolnego [42, 43]. W literaturze odnaleźć można ponadto informacje sugerujące, że na rozwój wypalenia uczniowskiego bardziej niż chłopcy narażone są dziewczęta [44]. Jako istotne wymienia się ponadto czynniki związane z frustracją potrzeb samorealizacji i autonomii [6], niską odporność na stres [45, 46] oraz deficyty w zakresie radzenia sobie ze stresem [47, 48]. Jak wskazują autorzy zainteresowani tą tematyką nieefektywne sposoby uczenia się i jednostkowe przeoko-

nania na temat niskiego poziomu własnych zdolności i możliwości również mogą zwiększać ryzyko wypalenia uczniowskiego [12].

Warto w tym miejscu podkreślić, że wyniki najnowszych badań uwzględniają przede wszystkim znaczenie trzech czynników odpowiedzialnych za rozwój i podtrzymywanie wypalenia szkolnego, tj.: stresu związanego ze szkołą, lęku przed szkołą oraz przekonania o własnej efektywności [45]. Autorzy sugerują, że rozwój wypalenia szkolnego następuje stopniowo i wiąże się z doświadczeniem problemów w każdym lub w większości spośród wymienionych wyżej obszarów. Jak dowiedziono bowiem stres, lęk przed szkołą i poczucie własnej efektywności pozostają w relacjach o charakterze transakcyjnym. Co za tym idzie, wchodzą one ze sobą w określone interakcje, które mogą intensyfikować lub osłabiać nasilenie objawów wypalenia obserwowanego u dzieci i nastolatków.

5. Wypalenie szkolne: czynniki ochronne

Większość opracowań uwzględniających opis czynników chroniących przed rozwojem pełnoobjawowego wypalenia szkolnego kładzie nacisk przede wszystkim na zmienne o charakterze indywidualnym, choć zmienne środowiskowe też pozostają w tym względzie istotne. Wyniki zrealizowanych jak dotąd badań pozwalają przypuszczać, że nieco mniejsze szanse na rozwój wypalenia uczniowskiego mają reprezentanci płci męskiej [49]. Dowiedziono, że występuje negatywna korelacja pomiędzy wysokimi dokonaniem szkolnymi i wypaleniem szkolnym [12]. Pośród czynników chroniących wymienia się ponadto skłonność do częstszego kierowania się motywacją wewnętrzną w porównaniu do zewnętrznej [50]. Czynnikiem zabezpieczającym przed rozwinięciem wypalenia uczniowskiego może okazać się również wysokie poczucie własnej skuteczności [44, 51]. Podkreśla się ponadto, że przed rozwojem wypalenia szkolnego zabezpiecza stabilne poczucie własnej wartości [3].

Jeśli idzie o szeroko rozumiane czynniki społeczne, to sugeruje się, że przed rozwojem wypalenia szkolnego może zabezpieczyć otwarte na potrzeby i emocje jednostki środowisko rodzinne oraz bezpieczne i akceptujące środowisko szkolne [52]. Pomocne okazuje się przekonanie o możliwości uzyskania wsparcia od osób zaangażowanych w proces edukacyjny, rodziców oraz przyjaciół [53]. Znaczący dla ochrony przed wypaleniem uczniowskim pozostaje ponadto wysoki poziom satysfakcji ze szkoły [19] i środowiska edukacyjnego, w którym znajduje się jednostka [54]. Uzasadnione jest ponadto przypuszczenie, że grafik szkolny ułożony adekwatnie do potrzeb jednostki i uwzględniający przestrzeń na realizację zadań pozaszkolnych również może zabezpieczać przed rozwojem objawów wypalenia szkolnego [21]. Na podstawie wyników przeprowadzonych w ostatnich latach badań można ponadto przypuszczać, że na redukcję objawów wypalenia szkolnego może wpłynąć obniżenie poziomu lęku szkolnego. To zaś jest możliwe dzięki zwiększeniu przekonania o własnej samoskuteczności [45].

Wśród czynników ochronnych wymienia się zatem zarówno zmienne indywidualne jak też czynniki powiązane ze środowiskiem, w którym jednostka na co dzień przebywa, przy czym nacisk kładzie się szczególnie na zmienne związane ze wsparciem społecznym. Sieć wsparcia społecznego pozwala bowiem na zbudowanie i utrwalenie poczucia samoskuteczności. Umożliwia ponadto uzyskanie adekwatnej pomocy w sytuacjach, które tego wymagają [2]. Znaczącą rolę dla zabezpieczenia przed wypaleniem uczniowskim pełni ponadto środowisko szkolne, w którym uczeń może uzyskać pomoc i wsparcie o charakterze akademickim oraz psychologicznym [54] oraz ograniczenie stresorów i napięć doświadczanych przez jednostkę [41].

6. Wypalenie szkolne: profilaktyka

Zważywszy iż wypalenie uczniowskie pozostaje względnie trwałym, negatywnym stanem psychologicznym, który uwzględni wymiar wyczerpania emocjonalnego, depersonalizacji oraz obniżonego zadowolenia z wykonywanych zadań [55] można sądzić, że wpływa ono na całościowe funkcjonowanie i jakość życia dotkniętych nim uczniów. Może przyczyniać się do wzrostu znudzenia i niezadowolenia szkołą, obniżać motywację do podejmowania działań o charakterze edukacyjnym, zwiększać ryzyko odmowy chodzenia do szkoły lub całkowitej rezygnacji z nauki [56]. Wskazuje się również, że doświadczanie objawów wypalenia szkolnego przez dziecko lub nastolatka może zaburzać funkcjonowanie całego systemu rodzinnego [57] jak też wpływać negatywnie na zdrowie psychiczne dotkniętej nim jednostki [58-60]. Szczególnie znaczące pozostaje zatem podejmowanie działań o charakterze prewencyjnym i profilaktycznym, celem zmniejszenia intensywności doświadczanych przez dzieci i młodzież objawów wypalenia szkolnego.

Nie istnieją obecnie sformalizowane programy profilaktyczne nastawione na udzielanie pomocy osobom dotkniętym i/lub zagrożonym wypaleniem szkolnym. Wspieranie dzieci i młodzieży zagrożonych rozwojem wypalenia uczniowskiego powinno mieć charakter wieloaspektowy i uwzględniać działania o charakterze indywidualnym oraz grupowym. Interwencje indywidualne powinny być nakierowane przede wszystkim na budowanie i ugruntowywanie poczucia własnej wartości, rozwijanie umiejętności radzenia sobie ze stresem oraz kształtowania zdolności planowania działań nie tylko o charakterze edukacyjnym. Działania grupowe powinny stanowić podłoże dla budowania grupy wsparcia rówieśniczego. Ponadto niezbędne jest także udzielanie adekwatnego wsparcia systemom rodzinnym, w których są dzieci i nastolatki zagrożeni wypaleniem szkolnym. Ważnym elementem działań prewencyjnych powinny być również aktywności nastawione na edukowanie pracowników oświaty i rozwijanie narzędzi dostępnych nauczycielom i innym pracownikom systemu edukacyjnego.

Program profilaktyki nastawiony na dzieci i młodzież z grup ryzyka powinien rozpoczynać się od działań o charakterze psychoedukacyjnym. Na tym etapie należałoby zaprezentować opracowane adekwatnie do wieku odbiorców informacje dotyczące objawów wypalenia szkolnego i powodów dla których się one pojawiają. Następnie konieczne byłoby przeprowadzenie pogłębionej diagnostyki w tym zakresie. Kolejnym krokiem byłoby oddelegowanie uczniów do adekwatnych dla nich grup nastawionych bądź to na wzmocnienie i podtrzymanie ich dobrego samopoczucia, bądź na poprawę ich funkcjonowania. Działania nastawione na poprawę samopoczucia powinny przede wszystkim uwzględniać aktywności umożliwiające zwiększanie poczucia samoskuteczności. Niezbędne jest też wskazywanie sposobów na redukcję lęku przed szkołą oraz rozwijania adaptacyjnych sposobów radzenia sobie ze stresem. W tym względzie pomocne mogłyby okazać się działania podejmowane w ramach aktywności grupowej. Organizowane dla dzieci i nastolatków grupy wsparcia powinny być skonstruowane w taki sposób, aby znajdowały się w nich osoby o różnym natężeniu problemów, które mogłyby wspierać siebie nawzajem, by w ten sposób pogłębiać własne poczucie samoskuteczności.

Działania nastawione na udzielanie pomocy systemom rodzinnym powinny z kolei zawierać szeroko zakrojoną psychoedukację. Dla poprawy funkcjonowania dzieci i młodzieży dotkniętych wypaleniem szkolnym konieczne jest między innymi zmniejszenie

presji ze strony rodziców. Z tego powodu rodzice i opiekunowie powinni zostać poinformowani o krótko- i długoterminowych skutkach dla dzieci wywierania nacisku na osiągnięcia szkolne. Dodatkowo, ważne aby rodzice otrzymali adekwatne wskazówki dotyczące zdrowych form wspierania i motywowania swoich podopiecznych. Wskazane byłoby również zorganizowanie grup samopocowych, w których rodzice mogliby wymieniać się swoimi spostrzeżeniami, obawami, problemami, jak też dzielić się sukcesami w ten sposób podtrzymując prawidłowe postawy wobec swoich dzieci.

Nauczyciele i pracownicy systemu edukacji powinni na początek otrzymać zestaw materiałów psychoedukacyjnych oraz diagnozujących, w oparciu o które mogliby dokonać oceny metod pracy, z których korzystają na co dzień. Na tej podstawie mogliby dokonać weryfikacji swoich postaw jako wspierających lub nadmiernie obciążających uczniów. Przeprowadzona w ten sposób diagnoza mogłaby stanowić punkt wyjścia dla dalszych działań i wprowadzania ewentualnych modyfikacji do metod pracy stosowanych na co dzień. Takie podejście umożliwiłoby zwiększenie otwartości systemu edukacyjnego na potrzeby uczniów, co jest działaniem niezbędnym dla zapewnienia podopiecznym poczucia bezpieczeństwa i komfortu psychicznego stanowiących czynnik zabezpieczający przed rozwojem wypalenia szkolnego.

Trzeba w tym miejscu podkreślić, że zawarte powyżej wskazówki stanowią wyłącznie bardzo podstawowy zarys działań, jakie są niezbędne celem przygotowania usystematyzowanego programu prewencyjnego, który można byłoby wprowadzić w ramach działań profilaktycznych realizowanych w placówkach edukacyjnych. Zważywszy na alarmujący stan psychiczny współczesnych dzieci i młodzieży uzasadnionym jest podjęcie próby stworzenia wspomnianego programu. Jak wspomniano już wcześniej, kluczowe w tym względzie byłoby objęcie kompleksowym wsparciem i opieką całych systemów, w których na co dzień funkcjonują zagrożone wypaleniem szkolnym dzieci i nastolatki. Konieczne jest bowiem podejmowanie działań o charakterze indywidualnym nastawionych na modyfikowanie dezadaptacyjnych zachowań i przekonań młodych ludzi. Aby jednak te modyfikacje mogły przynosić spodziewane długoterminowe korzyści muszą odbywać się przy wsparciu płynącym ze środowiska rodzinnego i edukacyjnego, w którym jednostka na co dzień przebywa.

7. Podsumowanie

Wypalenie szkolne jest jednym z czynników ryzyka znacznie obniżającym jakość życia i przyczyniającym się do rozwoju problemów natury psychicznej u dzieci i młodzieży [61]. Konieczne jest zatem podejmowanie działań nastawionych na udzielanie wsparcia dzieciom i nastolatkom zagrożonym tym problemem. Duże znaczenie w tym względzie może mieć podejmowanie aktywności mających na celu zwiększanie umiejętności młodych ludzi do wykorzystywania adaptacyjnych strategii radzenia sobie ze stresem. Istotne jest budowanie ich rezyliencji. Aktywność nastawiona na kształtowanie pozytywnych postaw wobec przyszłości i rozwijanie umiejętności stawiania i realizowania osiągalnych celów, jako strategia podnosząca subiektywne poczucie jakości życia też może okazać się pomocna w procesie zmniejszania ryzyka wystąpienia wypalenia szkolnego [13, 62]. Jak wskazują wyniki zrealizowanych jak dotąd badań dobre samopoczucie i wysokie poczucie samoskuteczności stanowią czynniki ochronne względem wypalenia szkolnego [12], co za tym idzie zagwarantowanie młodym ludziom uczestnictwa we wspierającym środowisku szkolnym, rodzinnym i rówieśniczym może

okazać się kluczowe dla zabezpieczenia ich przed rozwojem wypalenia szkolnego. Innym istotnym czynnikiem obniżającym ryzyko wystąpienia wypalenia uczniowskiego jest otwarte i akceptujące środowisko szkolne, które nie generuje nadmiernej presji i nie zwiększa nadmiernie poziomu stresu doświadczanego przez uczniów [12]. Z tego powodu zaangażowanie pracowników systemu szkolnictwa w działania o charakterze prewencyjnym wydają się niezastąpione.

Niniejszy artykuł stanowi jedynie wprowadzenie do problematyki i nie przedstawia gotowych rozwiązań problemu. W kolejnych krokach należałoby zatem skupić się na diagnostyce problemu. Niezbędne jest opisanie rozpowszechnienia problemu wypalenia szkolnego wśród uczniów w okresie późnego dzieciństwa i wczesnej adolescencji. Uzasadnione jest przeanalizowanie specyfiki zjawiska wypalenia uczniowskiego w zależności od wieku, płci i innych zmiennych socjodemograficznych. Następnie konieczne jest opracowanie programów prewencyjnych i profilaktycznych, które umożliwiłyby uczniom zagrożonym lub już dotkniętym problemem wypalenia szkolnego uzyskanie pomocy, jakiej potrzebują.

Literatura

1. Kuittinen M., Meriläinen M., *The effect of study-related burnout on student perceptions*, Journal of International Education in Business, 4, 2011, s. 42-62.
2. Yıldız V.A., Kılıç D., *Investigation of school burnout and school attachment among secondary school students*, Educational Sciences: Theory & Practice, 20(3), 2020, s. 44-55.
3. Atik S., Çelik O.T., *Analysis of the relationships between academic motivation, engagement, burnout and academic achievement with structural equation modelling*, International Journal of Contemporary Educational Research, 8(2), 2021, s. 118-130.
4. Brzezińska A.I., Appelt K., Ziółkowska B., *Psychologia rozwoju człowieka*, GWP, Sopot 2019.
5. Masten A.S., Kalstabakken A.W., *Developmental perspectives on psychopathology in children and adolescents*, [w:] Butcher J.N., Kendall P.C. (red.), *APA handbook of psychopathology: Child and adolescent psychopathology*, American Psychological Association, Washington 2018, s. 15-36.
6. Tomaszek K., Muchacka-Cymerman A., *Wypalenie szkolne u adolescentów. Raport z badań polsko-amerykańskich*, Petrus, Kraków 2020.
7. Aypay A., Sever M., *School as if a workplace: Exploring burnout among high school students*, Journal of Theory and Practice in Education, 11(2), 2015, s. 460-472.
8. Aypay A., *Elementary School Student Burnout Scale For Grades 6-8: A study of validity and reliability*, Educational Sciences: Theory & Practice, 11(2), 2011, s. 520-527.
9. Aypay A., *Secondary School Burnout Scale (SSBS)*, Educational Science: Theory & Practice, 12(2), 2012, s. 782-787.
10. Tang X., Upadaya K., Salmela-Aro K., *School burnout and psychosocial problems among adolescents: Grit as a resilience factor*, Journal of Adolescence, 86, 2021, s. 77-89.
11. Farina E., Ornaghi V., Pepe A., Fiorilli C., Grazzani I., *High school student burnout: Is empathy a protective or risk factor?*, Frontiers in Psychology, 11, 2020, 897, doi: 10.3389/fpsyg.2020.00897.
12. Bilge F., Tuzgöl Dost M., Çetin B., *Factors affecting burnout and school engagement among high school students: Study habits, self-efficacy beliefs, and academic success*, Educational Sciences: Theory & Practice, 14(5), 2014, s. 1721-1727.
13. Aypay A., *A positive model for reducing and preventing school burnout in high school students*, Educational Sciences: Theory & Practice, 17(4), 2016, s. 1345-1359.

14. Salmela-Aro K., Kiuru N., Pietikäinen M., Jokela J., *Does school matter? The role of school context for school burnout*, *European Psychologist*, 13, 2008, s. 1-13.
15. Tomaszek K., *Uczeń z syndromem wypalenia w środowisku szkolnym – psychologiczna charakterystyka zjawiska*, *Ruch pedagogiczny*, 87(1), 2018, s. 77-90.
16. Fiorilli C., De Stasio S., Di Chiacchio C., Pepe A., Salmela-Aro K., *School burnout, depressive symptoms and engagement: Their combined effect on student achievement*, *International Journal of Educational Research*, 84, 2017, s. 1-12.
17. Salmela-Aro K., Upadaya K., *Co-development of educational aspirations and academic burnout from adolescence to adulthood in Finland*, *Research in Human Development*, 14(2), 2017, s. 106-121.
18. Lee J., Puig A., Kim Y., Shin H., Lee S.M., *Academic burnout profiles in Korean adolescents*, *Stress and Health*, 26(5), 2010, s. 404-416.
19. Ertugut R., Soyşekerci S., *An empirical analysis on burnout levels among second year vocational schools students*, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 2, 2010, s. 1399-1404.
20. Salmela-Aro K., Savolainen H., Holopainen L., *Depressive symptoms and school burnout during adolescence: Evidence from two cross-lagged longitudinal studies*, *Journal of Youth and Adolescence*, 38(10), 2009, s. 1316-1327.
21. Bernhard H., *Survey of burnout among college music majors*, *College Student Journal*, 41(2), 2007, s. 392-401.
22. Appelt K., *Wiek szkolny. Jak rozpoznać potencjał dziecka?*, [w:] Brzezińska A.I. (red.), *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, GWP, Gdańsk 2005, s. 259-301.
23. Wiliński P., *Wiek szkolny. Jak rozpoznać ryzyko i jak pomagać?*, [w:] Brzezińska A.I. (red.), *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, GWP, Gdańsk 2005, s. 303-343.
24. Bardziejewska M., *Okres dorastania. Jak rozpoznać potencjał nastolatków?*, [w:] Brzezińska A.I. (red.), *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, GWP, Gdańsk 2005, s. 345-377.
25. Ziółkowska B., *Okres dorastania. Jak rozpoznać ryzyko i jak pomagać?*, [w:] Brzezińska A.I. (red.), *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, GWP, Gdańsk 2005, s. 379-422.
26. Piorunek M., *Poczucie koherencji w konstruowaniu kariery (kontekst cało życiowego rozwoju jednostki)*, *Studia Edukacyjne*, 40, 2016, s. 21-38.
27. Zhang R., Zhang Y., Dai Z., *Impact of natural disasters on mental health: A cross-sectional study based on the 2014 China Family Panel Survey*, *International Journal on Environmental Research and Public Health*, 19(5), 2022, 2511, doi: 10.3390/ijerph19052511.
28. Makwana N., *Disaster and its impact on mental health: A narrative review*, *Journal on Family Medicine and Primary Care*, 8(10), 2019, s. 3090-3095.
29. Carpiniello B., *The mental health costs of armed conflicts—a review of systematic reviews conducted on refugees, asylum-seekers and people living in war zones*, *International Journal on Environmental Research and Public Health*, 20(4), 2023, 2840, doi: 10.3390/ijerph20042840.
30. Murthy R.S., Lakshminarayana R., *Mental health consequences of war: a brief review of research findings*, *World Psychiatry*, 5(1), 2006, s. 25-30.
31. Chałupnik A., Borkowska A., Chilimoniuk Z., Dobosz M., Wieteska M., Mizerski G., *Impact of the COVID-19 pandemic on the mental health of selected population groups*, *Journal of Education, Health and Sport*, 12(3), 2022, s. 32-41.
32. Dymecka J., *Psychospołeczne skutki pandemii COVID-19*, *Neuropsychiatria i Neuropsychologia*, 16(1-2), 2021, s. 1-10.

33. Bozzola E., Spina G., Agostiniani R., Barni S., Russo R., Scarpato E., Di Mauro A., Di Stefano A.V., Caruso C., Corsello G., Staiano A., *The use of social media in children and adolescents: Scoping review on the potential risks*, International Journal of Environmental Research and Public Health, 19(16), 2022, 9960, doi: 10.3390/ijerph19169960.
34. Besschetnova O.V., Volkova O.A., Aliev S.I., Ananchenkova P.I., Drobysheva L.N., *The effect of digital mass media on mental health of children and youth*, Problems of Social Hygiene, Public Health and History of Medicine, 29(3), 2021, s. 462-467.
35. Ingram K.M., Espelage D.L., Davis J.P., Merrin G.J., *Family violence, sibling, and peer aggression during adolescence: Associations with behavioral health outcomes*, Frontiers in Psychiatry, 11, 2022, 26, doi: 10.3389/fpsy.2020.00026.
36. Long E., Gardani M., McCann M., Sweeting H., Tranmer M., Moore L., *Mental health disorders and adolescent peer relationships*, Social Science and Medicine, 253, 2020, 12973, doi: 10.1016/j.socscimed.2020.112973.
37. Shin K.M., Cho S.M., Shin Y.M., Park K.S., *Effects of early childhood peer relationships on adolescent mental health: A 6- to 8-year follow-up study in South Korea*, Psychiatry Investigation, 13(4), 2016, s. 383-388.
38. Laursen B., Bukowski W.M., Nurmi J.-E., Marion D., Salmela-Aro K., Kiuru N., *Opposites detract: Middle school peer group antipathies*, Journal of Experimental Child Psychology, 106, 2010, s. 240-256.
39. Różańska-Kowal J., *Szkola jako główne źródło stresu młodzieży w wieku dorastania*, Kwartalnik Pedagogiczny, 3, 2004, s. 203-214.
40. Wilsz J., *Przyczyny wypalenia uczniów w procesie edukacyjnym*, [w:] Plewka C. (red.), *Ku dobrej szkole. Cywilizacyjne dylematy współczesnej edukacji*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Eksploatacji, Radom 2009, s. 106-115.
41. Vasalampi K., Salmela-Aro K., Nurmi J.E., *Adolescents' selfconcordance, school engagement, and burnout predict their educational trajectories*, European Psychologist, 14(4), 2009, s. 332-341.
42. Tomaszek K., *Why is it important to engage students in school activities? Examining the mediation effect of student school engagement on the relationships between student alienation and school burnout*, Polish Psychological Bulletin, 51, 2020, s. 89-97.
43. Fiorilli C., De Stasio S., Di Chiacchio C., Pepe A., Salmela-Aro K., *School burnout, depressive symptoms and engagement: Their combined effect on student achievement*, International Journal of Educational Research, 84, 2017, s. 1-12.
44. Yang H.-J., Farn C.K., *An investigation the factors affecting MIS student burnout in technical-vocational college*, Computers in Human Behavior, 21, 2005, s. 917-932.
45. Gao X., *Academic stress and academic burnout in adolescents: a moderated mediating model*, Frontiers in Psychology, 14, 2023, 1133706, doi: 10.3389/fpsyg.2023.1133706.
46. Ang R.P., Huan V.S., *Relationship between academic stress and suicidal ideation: testing for depression as a mediator using multiple regression*, Child Psychiatry and Human Development, 37, 2006, s. 133-143.
47. Rosales-Ricardo Y., Rizzo-Chunga F., Mocha-Bonilla J., Ferreira J.P., *Prevalence of burnout syndrome in university students: a systematic review*, Salud Mental, 44, 2021, s. 91-102.
48. Heszen I., *Pozytywne emocje w negatywnych sytuacjach: skąd się biorą i jak zmieniają radzenie sobie*, [w:] Heszen I., Życińska J. (red.), *Psychologia zdrowia w poszukiwaniu pozytywnych inspiracji*, Wydawnictwo SWPSAcademica, Warszawa 2008, s. 139-150.
49. Salmela-Aro K., Kiuru N., Nurmi J.E., *The role of educational track of adolescents' school burnout: A longitudinal study*, British Journal of Educational Psychology, 78, 2008, s. 663-689.
50. Pisarik C.T., *Motivational orientation and burnout among undergraduate college students*, College Student Journal, 43(4), 2009, s. 1238-1252.

51. Schaufeli W.B., Salanova B., *Efficacy or inefficacy, that's the question: Burnout and work engagement, and their relationships with efficacy beliefs*, Anxiety, Stress and Coping, 20(2), 2007, s. 177-196.
52. Maddox S.J., Prinz R.J., *School bonding in children and adolescents: Conceptualization, assessment, and associated variables*, Clinical Child and Family Psychology Review, 6(1), 2003, s. 31-49.
53. Boudreau D., Santen S.A., Hemphill R.R., Dobson J., *Burnout in medical students: Examining the prevalence and predisposing factors during the four years of medical school*, Annals of Emergency Medicine, 44(4), 2004, s. 575-576.
54. Dyrbye L.N., Thomas M.R., Harper W., Massie F.S. Jr, Power D.V., Eacker A., Szydlo D.W., Novotny P.J., Sloan J.A., Shanafelt T.D., *The learning environment and medical student burnout: a multicentre study*, Medicine and Education, 43(3), 2009, s. 274-282.
55. Lin S.H., Huang Y.C., *Life stress and academic burnout*, Active Learning in Higher Education 15, 2014, s. 77-90.
56. Wang M., Guan H., Li Y., Xing C., Rui B., *Academic burnout and professional self-concept of nursing students: a cross-sectional study*, Journal of Nurse Education Today, 77, 2019, s. 27-31.
57. Shen Z., Liu L., Cui J., Chen L., Peng R., Liu N., *Current status and progress of research on school aversion among primary and secondary school students in China*, Chinese Journal of School Health, 33, 2012, s. 1278-1280.
58. Cheraghian H., Fashkodi B.Z., Heidari N., Sharifi P.Y., *Self-compassion as a relationship moderator between academic burnout and mental health in students*, International Journal of Academic Research and Progress in Education and Development, 5, 2016, s. 128-138.
59. Salmela-Aro K., Kiuru N., Leskinen E., Nurmi J.E., *School burnout inventory (SBI): reliability and validity*, European Journal of Psychological Assessment, 25, 2009, s. 48-57.
60. Murberg T.A., Bru E., *The role of neuroticism and perceived school-related stress in somatic symptoms among students in Norwegian junior high schools*, Journal of Adolescence, 30, 2007, s. 203-212.
61. Bask M., Salmela-Aro K., *Burned out to drop out: Exploring the relationship between school burnout and school dropout*, European Journal of Psychology of Education, 28(2), 2013, s. 511-528.
62. Uskul A.K., Greenglass E.R., *Psychological well-being in a Turkish-Canadian sample*, Anxiety, Stress, and Coping, 18, 2005, s. 269-278.

Wypalenie szkolne w okresie późnego dzieciństwa oraz we wczesnej adolescencji: Czynniki ryzyka, czynniki chroniące i profilaktyka – przegląd teoretyczny

Streszczenie

Obciążenia wewnętrzne i zewnętrzne jakim podlegają współczesne dzieci i młodzież w sposób bezpośredni wpływają na ich jakość życia. W przypadku części spośród nich mogą przyczynić się do rozwoju stanu permanentnego stresu, który znacznie upośledza motywację do działania, modyfikująco wpływa na zachowanie oraz dobrostan. Dotychczas zrealizowano szereg badań, które wskazywały na bezpośrednie predyktory rozwoju wypalenia szkolnego. Nie podejmowano natomiast analiz uwzględniających szerszy kontekst społeczno-emocjonalny, w którym zanurzeni są małoletni. W prezentowanym tekście dokonano teoretycznej analizy czynników ryzyka rozwoju wypalenia szkolnego. Uwzględniono w nim opis mechanizmów rozwojowych charakterystycznych dla okresu późnego dzieciństwa i wczesnej adolescencji. Podjęto próbę opisanego czynników ryzyka oraz czynników chroniących przed rozwojem pełnoobjawowego wypalenia szkolnego. W tym kontekście zaprezentowano też wstępny zarys obszarów jakie powinny być uwzględnione w trakcie przygotowania i prowadzenia działań profilaktycznych kierowanych do dzieci i nastolatków zagrożonych i/lub dotkniętych wypaleniem uczniowskim.

Słowa kluczowe: wypalenie szkolne, późne dzieciństwo, wczesna adolescencja, czynniki ryzyka, czynniki chroniące

School burnout in late childhood and early adolescence: Risk factors, protective factors and prevention – a theoretical review

Abstract

The internal and external factors that children and teenagers are subjected to directly affect their quality of life. In some cases they may contribute to the development of a state of permanent stress, which significantly impairs motivation, and has a modifying effect on behavior and well-being. So far, a number of carried out studies indicated direct predictors of school burnout. However, no analyzes taking into account the broader socio-emotional context in which minors are immersed were carried out. The text introduces a theoretical analysis of risk factors for the development of school burnout. It includes a description of developmental mechanisms characteristic of late childhood and early adolescence. It carries an attempt to describe risk factors and factors protecting against the development of full-blown school burnout. In this context, an initial outline of the areas that should be taken into account in the preparation and administration of preventive activities addressed to children and teenagers at risk and/or affected by school burnout was also presented.

Keywords: school burnout, late childhood, early adolescence, risk factors, protective factors

Wpływ czynników demograficzno-społecznych na poziom poczucia własnej skuteczności u pielęgniarek

1. Wprowadzenie

Intensywny rozwój medycyny wymaga od jej pracowników szerokich kompetencji zawodowych, gwarantujących wysoki poziom jakości w opiece zdrowotnej. Oznacza to, iż w przyszłości wzrośnie zapotrzebowanie na pielęgniarki posiadające wiedzę, umiejętności i kompetencje społeczne z zakresu różnorodnych dziedzin pielęgniarstwa. Niestety, szacunkowe dane Światowej Organizacji Zdrowia (WHO) wskazują, że do 2023 r. na świecie zabraknie około 5,7 mln pielęgniarek [1].

Szpital jako miejsce funkcjonowania zawodowego pielęgniarek związane jest z wieloma obciążającymi sytuacjami, które w ujęciu ogólnym zaburzą nie tylko sferę emocjonalną, ale również poznawczą i behawioralną. Analiza przeglądu literatury wskazuje, że narażają one pielęgniarki na doświadczanie stresu z powodu kontaktu z pacjentem i jego rodziną, konfliktami ze współpracownikami oraz nieodpowiednimi warunkami pracy [2]. Należy podkreślić, że nasilenie stresu przewlekłego niekorzystnie rzutuje na sytuację zdrowotną pielęgniarek, szczególnie w wymiarze fizycznym i psychicznym [3, 4]. Niniejszy stan powoduje zaburzenia koncentracji uwagi, spowolnienie tempa przetwarzania informacji, trudności w ocenie sytuacji oraz obniżenie efektywności pracy. Dodatkowo obserwuje się zmęczenie i wyczerpanie, zaburzenia snu, bóle głowy, nasilenie apetytu, a także dolegliwości ze strony układu pokarmowego i krążenia.

Narażenie na negatywne czynniki zawodowe wymaga od pielęgniarek stosowania różnorodnych mechanizmów readaptacyjnych, które bazują na wykorzystywaniu potencjału zasobów osobistych [5]. Są one niezbędnym komponentem ułatwiającym prawidłowe funkcjonowanie, poprzez zastosowanie kreatywnych i efektywnych metod radzenia sobie w sytuacjach nadmiernie obciążających (np. reanimacja pacjenta, kontakt z chorym umierającym). Analiza przeglądu literatury wskazuje, że nasilają one motywację i zaangażowanie, poprawiają wydajność oraz wpływają pozytywnie na satysfakcję i dobrostan pracownika [6, 7]. Dysonans jaki zachodzi między wymaganiami stawianymi przez środowisko pracy a deficytem lub niewłaściwym wykorzystaniem zasobów osobistych przez jednostkę, prowadzi do pojawienia się stresu zawodowego z możliwością wystąpienia zespołu wypalenia zawodowego. Z tego względu pracownik, aby przeciwdziałać niniejszemu zjawisku, chroni i pielęgnuje zasoby osobiste przed ich utratą oraz pozyskuje nowe, aby w odpowiedni sposób reagować na wymagania stawiane przez środowisko pracy [8]. W tej sytuacji celem jednostki jest osiągnięcie pełnego dobrostanu, w wyniku rozwijania i wzmacniania zasobów oraz kształtowania strategii pozwalających adaptować się pracownikowi do trudnych i nieprzewidywalnych warunkach pracy.

Analiza przeglądu literatury wskazuje, że istotnym zasobem osobistym wpływającym pozytywnie na aktywność zawodową pielęgniarek jest poczucie własnej skuteczności [9].

¹ mmerklinger-soma@ans-ns.edu.pl, Katedra Pielęgniarstwa, Wydział Nauk o Zdrowiu, Akademia Nauk Stosowanych w Nowym Sączu, <https://www.ans-ns.edu.pl/wz>.

² ewilczek@ans-ns.edu.pl; Katedra Pielęgniarstwa, Wydział Nauk o Zdrowiu, Akademia Nauk Stosowanych w Nowym Sączu, <https://www.ans-ns.edu.pl/wz>.

2. Poczucie własnej skuteczności

Pojęcie własnej skuteczności jest przekonaniem jednostki o zdolności inicjowania działania, poszukiwania efektywnych rozwiązań i wytrwałości w osiąganiu zamierzonych celów [10]. Jest ono kształtowane przez wiele czynników. Najistotniejszym determinantem wpływającym na opisywany zasób są *osobiste doświadczenia*, które pozwalają dostrzec pozytywne i negatywne skutki własnej aktywności (np. doznawanie sukcesu lub porażki). Drugim, istotnym czynnikiem są *pośrednie doświadczenia*, które są wynikiem obserwacji innych ludzi. Z kolei trzeci czynnik odnosi się do *symbolicznych doświadczeń*, bazujących na przykładach innych osób. Jest on kształtowany przez różnorodne stany psychofizyczne (np. odprężenie), które podnoszą poziom kompetencji istotnych do urzeczywistniania określonego zadania.

Analizując poczucie własnej skuteczności warto wspomnieć o jej trzech właściwościach, takich jak: *poziom, ogólność i siła* [10]. Pierwsza z nich, pozwala szacować stopień przeciwności czy zagrożenia z którymi ma do czynienia jednostka. Druga z nich, określa wielkość różnorodnych zjawisk, gdzie swoiste lub ogólne sytuacje odnoszą się do specyficznych kompetencji. Ostatnia właściwość, wyznacza poziom determinacji i zdecydowania w realizowaniu podjętego zadania.

Analiza przeglądu literatury wskazuje, że poczucie własnej skuteczności ogrywa istotną rolę w kreatywnym rozwiązywaniu sytuacji stresowych, dzięki wdrażaniu odpowiednich mechanizmów adaptacyjnych [11]. Własna skuteczność posiada zdolność formułowania ambitnych i innowacyjnych celów oraz sprzyja ich konsekwentnemu urzeczywistnianiu [12]. W związku z tym przewidywalność i możliwość sprawowania kontroli wzmacnia poczucie własnej skuteczności, obniża wskaźnik stresu w momencie nadmiernego przeciążenia. Niniejszy zasób spełnia także funkcję samoregulującą, polegającą na rzeczowym uwzględnianiu możliwości pozyskiwania określonych celów.

Osoba deklarująca niski poziom poczucia własnej skuteczności w sytuacji rozpoczynania aktywności, odczuwa silne napięcie emocjonalne, wyolbrzymia przeszkody i koncentruje się na własnych niedoskonałościach [13]. Dochodzi wówczas do nieefektywnego wykorzystania własnego potencjału, poprzez świadome unikanie sytuacji, które przekraczają możliwości (bezradność) jednostki. Poza tym, niezależnie od posiadanej wiedzy i umiejętności na temat określonej sytuacji, osoba przestaje funkcjonować skutecznie lub nie podejmuje zaplanowanej czynności.

Jak wynika z analizy przeglądu literatury, istnieje pojęcie skuteczność PsyCap [14]. Jest to przekonanie o zdolności rozwijania motywacji i zasobów poznawczych, jak również rozszerzania działań potrzebnych do osiągnięcia zamierzonego sukcesu. Osoby mające własną skuteczność wyznaczają innowacyjne cele i zadania, podejmują wyzwania oraz odznaczają się silną motywacją. Na wskazany zasób pozytywnie wpływa konstruktywna i życzliwa opinia otoczenia oraz dobre samopoczucie. Natomiast sceptycyzm, krytyka społeczna, przeciwności losu, w znikomym sposób oddziałują na osoby z wysokim poziomem własnej skuteczności [15].

3. Założenia i cele pracy

Celem pracy jest poznanie związku między czynnikami demograficzno-społecznymi a poczuciem własnej skuteczności u pielęgniarzek.

3.1. Materiał i metody

Badaniami objęto 1420 pielęgniarek pracujących w oddziałach zabiegowych i niezabiegowych. W przedstawionej grupie ponad połowa pielęgniarek mieszkała na wsi (56,06%). Najlicniejszą grupę pod względem wieku stwierdzono u pielęgniarek w przedziale 41-50 lat (33,52%). W analizowanej próbie przeważały pielęgniarki będące w związku (71,62%). Ponad połowa osób miała wykształcenie licencjackie (51,27%). Ankietowani najczęściej zgłaszali sytuację materialną dobrą (59,08%). Najlicniejszą grupę pod względem stażu pracy odnotowano w przedziale 21-30 lat (33,59%). Większość pielęgniarek pracowała w systemie dwuzmianowym (88,17%) i w oddziałach niezabiegowych (57,59%).

Do badań wykorzystano Skalę Uogólnionej Własnej Skuteczności (GSES) oraz autorski kwestionariusz ankiety, określający dane demograficzno-społeczne.

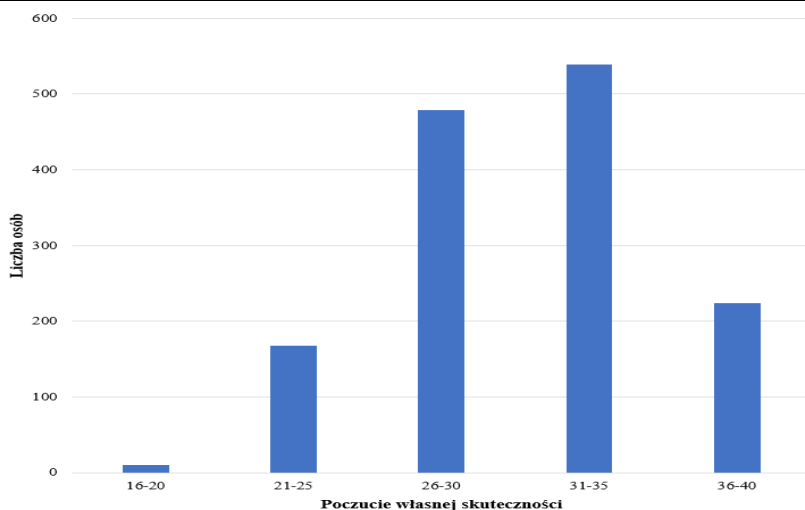
Twórcami Skali Uogólnionej Własnej Skuteczności są Ralf Schwarzer oraz Michael Jerusalem [16]. Niniejsza skala zawiera 10 stwierdzeń, które mierzą ogólne przekonanie o skutecznym radzeniu sobie w trudnych sytuacjach. Poczucie własnej skuteczności pozwala przewidzieć zachowania i intencje jednostki. Kwestionariusz GSES przeznaczony jest do badania osób dorosłych. Rzetelność skali GSES współczynnika alfa Cronbacha wynosi 0,85, natomiast rzetelność tej skali wynosi 0,78. Wynik ogólnego poczucia własnej skuteczności uzyskuje się poprzez zsumowanie punktów, będących w granicach od 10 do 40. Wraz ze wzrostem wyniku ogólnego, zwiększa się poczucie własnej skuteczności.

3.2. Wyniki badań

W pracy przeprowadzono analizy statystyczne przy użyciu pakietu IBM SPSS Statistics 23. Za poziom istotności uznano klasyczny próg $\alpha = 0,05$, wyniki prawdopodobieństwa statystyki testu w granicach $0,05 < p < 0,1$ interpretowano jako istotne na poziomie tendencji statystycznej.

W pierwszym etapie sprawdzono, jaki jest poziom poczucia własnej skuteczności pielęgniarek (rys. 1). Hipotetycznie wyniki mogły mieścić się w przedziale od 10 do 40 punktów. Zakres wyników bardzo niskich nie był reprezentowany przez żadną osobę badaną, natomiast wartości niskie pojawiały się bardzo rzadko. Najlicniejszą grupę reprezentowały osoby z wynikami w przedziale 31-35 punktów. Zatem, dominowały wartości wskazujące na podwyższony poziom poczucia własnej skuteczności. Dość licznie w badanej próbie występowały wyniki bardzo wysokie, w przedziale od 36 do 40 punktów.

W kolejnej części pracy postanowiono sprawdzić związek między poczuciem własnej skuteczności a cechami demograficzno-społecznymi. W tabeli 1 i 2 odnotowano różnice istotne statystycznie w zakresie miejsca zamieszkania, rodzaju oddziały, systemu pracy, wykształcenia, sytuacji materialnej i stażu pracy. Ze względu na znacznie różną liczebność porównywanych grup wykonano analizę przy użyciu testu *U* Manna-Whitney'a oraz testu Kruskala-Wallis'a.



Rysunek 1. Poziom poczucia własnej skuteczności. Źródło: opracowanie własne

Podjęto próbę analizy czy pielęgniarki mieszkające na wsi różniły się w zakresie poczucia własnej skuteczności od mieszkańców miast. Poziom wskazanego zasobu był wyższy u ankietowanych z terenów miejskich. Siła odnotowanych efektów, mierzona współczynnikiem r , była bardzo niska. Następnie postanowiono sprawdzić, jaki jest poziom niniejszego zasobu u pielęgniarek pracujących w oddziałach zabiegowych i niezabiegowych. Analiza badań pozwoliła zauważyć wyższe wyniki w grupie osób pracujących w oddziałach niezabiegowych. Siła odnotowanych efektów była mimo wszystko niska. W dalszym etapie badań sprawdzono czy pielęgniarki pracujące w systemie dwuzmianowym różniły się poziomem własnej skuteczności od osób pracujących w systemie jednozmianowym. Zaobserwowano, że poziom wskazanego zasobu był wyższy w grupie osób pracujących w systemie jednozmianowym. Siła odnotowanego efektu, mierzona współczynnikiem r była bardzo niska.

Tabela 1. Poczucie własnej skuteczności a czynniki demograficzno-społeczne

Zmienne	Wieś		Miasto		U	Z	p	R
	M	SD	M	SD				
Poczucie własnej skuteczności	29,21	4,46	30,61	4,10	203257,5	-5,90	<0,001	0,16
Zmienne	Oddział zabiegowy		Oddział niezabiegowy		U	Z	p	R
	M	SD	M	SD				
Poczucie własnej skuteczności	29,30	4,48	30,23	4,23	216184,0	-4,08	<0,001	0,11
Zmienne	System dwuzmianowy		System jednozmianowy		U	Z	p	R
	M	SD	M	SD				
Poczucie własnej skuteczności	29,64	4,35	31,22	4,18	83121,0	-4,43	<0,001	0,12

Źródło: opracowanie własne

M – średnia; SD – odchylenie standardowe; U – wynik testu U Manna-Whitney'a; Z – wartość wystandaryzowana; p – istotność statystyczna; r – siła efektu

W następnej kolejności postanowiono sprawdzić, czy wskaźnik poczucia własnej skuteczności różnił się u pielęgniarek w zależności od wykształcenia. Wyższy poziom opisywanego zasobu odnotowano u pielęgniarek z wykształceniem wyższym magisterskim w porównaniu do badanych z wykształceniem licencjackim i średnim. Sprawdzono również, czy poziom tego zasobu różnił się u osób ze względu na sytuację materialną. Najwyższe wyniki odnotowano u pracowników o bardzo dobrej sytuacji materialnej. Zaobserwowano także, że pielęgniarki do 10 lat stażu pracy charakteryzowały się istotnie wyższym poziomem prezentowanego zasobu niż trzy pozostałe grupy.

Tabela 2. Poczucie własnej skuteczności a czynniki demograficzno-społeczne

Zmienne	Wykształcenie	M	SD	
Poczucie własnej skuteczności	Średnie	28,74	4,23	H = 30,06 p < 0,001
	Licencjat	29,92	4,37	
	Wyższe magisterskie	30,48	4,30	
Zmienne	Sytuacja materialna	M	SD	
Poczucie własnej skuteczności	Bardzo dobra	32,27	3,97	H = 107,19 p < 0,001
	Dobra	30,27	4,11	
	Przeciętna	28,44	4,40	
	Zła lub bardzo zła	25,96	4,34	
Zmienne	Staż pracy	M	SD	
Poczucie własnej skuteczności	do 10 lat	31,07	4,12	H = 52,23 p < 0,001
	11-20 lat	30,39	4,16	
	21-30 lat	29,38	4,33	
	31-40 lat	29,16	4,40	
	powyżej 41 lat	26,71	5,05	

Źródło: opracowanie własne

M – średnia; SD – odchylenie standardowe; H – wynik testu Kruskala-Wallis'a; p – istotność statystyczna

4. Podsumowanie

Przedstawione wyniki badań własnych wskazują, że zmienne demograficzno-społeczne wpływały na poczucie własnej skuteczności. Należy podkreślić, że jest to istotny zasób osobisty wykorzystywany w praktyce i badaniach pielęgniarskich [14, 17-19]. Najogólniej, poczucie własnej skuteczności jest przekonaniem jednostki o jej zdolności do efektywnego i kreatywnego realizowania celów i zadań [14, 17].

Przeprowadzona analiza literatury wskazuje, że poczucie własnej skuteczności powiązane było z przeżyciami i adaptacyjnymi zachowaniami w miejscu pracy [18, 19]. Zaobserwowano, że wzrost poziomu opisywanego zasobu kształtowało umiejętność rozdzielania spraw zawodowych od rodzinnych i czasu wolnego [18]. Zauważono również, że pielęgniarki w sytuacjach nadmiernie obciążających, zachowywały równowagę wewnętrzną oraz deklarowały poczucie satysfakcji z podejmowanych zadań zawodowych. Interesujące wyniki badań przedstawili Dadipoor S. i in. (2021) twierdząc, że pielęgniarki z niskim poczuciem własnej skuteczności wyrażały trudności z okazywaniem własnych możliwości, co w konsekwencji rzutowało negatywnie na ich postawy względem własnej osoby i środowiska zawodowego [20]. W innych doniesieniach zauważono, że cechy osobowości oraz własna skuteczność były kluczowymi czynnikami oddziałującymi na mechanizmy adaptacyjne oraz funkcjonowanie pielęgniarek w miejscu pracy [21]. W dalszej części rozważań autorzy zaobserwowali, że cechy osobowości

korelowały dodatnio (sumienność, ekstrawersja, otwartość na doświadczenia) lub ujemnie (neurotyzm) z poczuciem własnej skuteczności. W innych badaniach przeprowadzonych w grupie japońskich pielęgniarek psychiatrycznych odnotowano czynniki korzystnie wpływające na prezentowany zasób, które obejmowały: budowanie relacji zaufania z pacjentami i współpracownikami, pozytywne nastawienie pacjenta, a także realizowanie zadań zawodowych zgodnie z planem pracy [22]. Z kolei odczuwanie przez pielęgniarki zmęczenia ze spadkiem wydajności, doświadczanie nadmiernego obciążenia ze strony pacjenta, instrumentalne wykonywanie zadań oraz nadmierne zaangażowanie zawodowe, rzutowały negatywnie na poczucie własnej skuteczności.

Na podstawie uzyskanych wyników badań własnych stwierdzono, że pielęgniarki przejawiały podwyższony poziom poczucia własnej skuteczności. Zauważono, że dość licznie reprezentowane były wartości bardzo wysokie, natomiast zakres wyników niskich pojawiał się bardzo rzadko. Podobne doniesienia odnotowano u pielęgniarek anestezjologicznych z pięciu szpitali Polski południowo-wschodniej, które uzyskały wyniki średnio-wyższe [21]. W nawiązaniu do opisywanych przemysłów należy przedstawić wyniki badań przeprowadzone w grupie pielęgniarek z województwa małopolskiego, gdzie ponad połowa badanych ujawniała wysoki poziom poczucia własnej skuteczności [23]. Warte uwagi są również inne analizy przeprowadzone u pielęgniarek pracujących z chorymi umierającymi, a mianowicie większość z nich zgłaszała nasilenie tego zasobu [24]. W dalszym etapie autorzy sugerują, że wysokie wartości poczucia własnej skuteczności mogły być powiązane z nasiloną kontrolą negatywnych emocji, które obniżały poziom stresu w miejscu pracy.

Analiza uzyskanych wyników badań własnych pozwoliła stwierdzić, że zmienne demograficzno-społeczne wpływały na poczucie własnej skuteczności. Pielęgniarki w wieku do 30 lat i stażem pracy do 10 lat, deklarowały wyższy poziom poczucia własnej skuteczności. Do odmiennych wniosków doszli inni autorzy sygnalizując, że zarówno zaawansowany wiek pielęgniarek i dłuższy staż pracy, były powiązane z wyższym wskaźnikiem tego zasobu osobistego [25]. Z kolei w badaniach przeprowadzonych u amerykańskich pielęgniarek nie stwierdzono istotnego związku między wiekiem i stażem pracy a poczuciem własnej skuteczności [26]. W przedstawionych wynikach badań własnych zauważono, że mieszkańcy miast wykazywali istotnie wyższy poziom poczucia własnej skuteczności w stosunku do osób mieszkających na terenach wiejskich. Powołując się na wskazaną wypowiedź, należy przytoczyć doniesienia przeprowadzone u chińskich studentów pielęgniarstwa, u których nie stwierdzono istotnego związku między miejscem zamieszkania, a opisywanym zasobem osobistym [27]. Kolejną zmienną demograficzno-społeczną wpływającą na poczucie własnej skuteczności było wykształcenie. Analiza otrzymanych wyników badań własnych wskazała, że osoby z wyższym wykształceniem przejawiały nasilony poziom opisywanego zasobu osobistego, co potwierdziły również doniesienia przeprowadzone u amerykańskich pielęgniarek [26]. W badaniach własnych nie stwierdzono zróżnicowania między poczuciem własnej skuteczności, a statusem związku. Z kolei w doniesieniach Kwiatosz-Muc M. i in. (2021) niski poziom tego zasobu zaobserwowano u pielęgniarek będących w związku [21]. Następną zmienną oddziałującą na poczucie własnej skuteczności był rodzaj oddziały. W prezentowanych wynikach badań własnych, pielęgniarki z oddziałów niezabiegowych wykazywały wyższy poziom opisywanego zasobu w przeciwieństwie do pracowników z oddziałów zabiegowych. Interesujące doniesienia przedstawiła Falk-

Brynhildsen K. i in. (2019) w grupie szwedzkich pielęgniarek operacyjnych, które reprezentowały wyższe wartości poczucia własnej skuteczności wobec pielęgniarek anestezjologicznych [28].

Na zakończenie warto wspomnieć, że w pielęgniarstwie podejmowano próby rozwijania poczucia własnej skuteczności. Dla przykładu warto przytoczyć badania przeprowadzone w grupie szwedzkich pielęgniarek pracujących w oddziałach chirurgicznych, które po zakończeniu internetowego kursu edukacyjnego deklarowały nasilenie poczucia własnej skuteczności i kompetencji do udzielania porad prozdrowotnych na temat palenia tytoniu [29]. W związku z tym ważne jest rozwijanie różnorodnych zasobów osobistych w środowisku pracy, dzięki oferowaniu regularnych szkoleń i kursów. Należy podkreślić, że znaczącą formą wsparcia dla pielęgniarek jest poradnictwo psychologiczne, którego zadaniem jest pomnażanie i udoskonalanie kompetencji zawodowych, a także obniżanie napięcia emocjonalnego w sytuacjach nadmiernie obciążających.

5. Wnioski

Po analizie wyników badań własnych, sformułowano następujące wnioski:

1. Pielęgniarki przejawiają podwyższony poziom poczucia własnej skuteczności.
2. Istnieje związek między zmiennymi demograficzno-społecznymi a poczuciem własnej skuteczności.
3. Należy oferować szkolenia i kursy rozwijające zasoby osobiste oraz promować poradnictwo psychologiczne w środowisku zawodowym pielęgniarek.

Literatura

1. Zhang M., Cen H., Wang N., Li Y., Li X.Z., Liu Y., *The mediating role of job satisfaction between psychological capital and work engagement among Chinese nurses during COVID-19 outbreak: a comparative study between nurse specialists and general nurses*, *Frontiers in Psychiatry*, 13, 2022, s. 1-15.
2. Janicka M.J., Basińska M.A., Sołtys M., *Wybrane cechy osobowości pielęgniarek a elastyczność w radzeniu sobie ze stresem – moderacyjna rola wieku i stażu pracy*, *Medycyna Pracy*, 71(4), 2020, s. 451-459.
3. Burdelak W., Pepłowska B., *Praca w nocy a zdrowie pielęgniarek i położnych – przegląd literatury*, *Medycyna Pracy*, 64(3), 2013, s. 397-418.
4. Babapour A.R., Gahassab-Mozafari N., Fathnezhad-Kazem A., *Nurses' job stress and its impact on quality of life and caring behaviors: a cross-sectional study*, *BMC Nursing* 21:75, 2022, s. 1-10.
5. Contreras F., Espinosa J.C., Esguerra G.G., *Could personal resources influence work engagement and burnout? A study in a group of nursing staff*, *Sage Journals*, 2020, s. 1-12.
6. Youssef-Morgan C., Luthans F., *Psychological capital and well-being*, *Stress and Health*, 31, 2015, s. 180-188.
7. Zhang M., Cen H., Wang N., Li Y., Li X.Z., Liu Y., *The mediating role of job satisfaction between psychological capital and work engagement among Chinese nurses during COVID-19 outbreak: A comparative study between nurse specialists and general nurses*, *Frontiers in Psychiatry*, 13, 2022, s. 1-15.
8. Hobfoll S.E., Halbesleben J., Neveu J.P., Westman M., *Conservation of resources in the organizational context: the reality of resources and their consequences*, *Annual Reviews*, 5, 2018, s. 103-128.
9. Brujeni A.B., Alavi A., *The relationship between nurses' self-efficacy and job expectations with patient safety*, *Journal of Health and Care*, 22, 2, 2020, s. 138-146.

10. Bandura A., *Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change*, Psychological Review, 84(2), 1977, s. 191-215.
11. Jurado M., Perez-Fuentes M., Ruiz N., Marquez M., Linares J., *Self-efficacy and emotional intelligence as predictors of perceived stress in nursing professionals*, Medicina 55, 237, 2019, s. 1-14.
12. Heszen-Celińska I., Sęk H., *Psychologia zdrowia*, Wydawnictwo Naukowe PWN SA, Warszawa, 2020, s. 101-105.
13. Ogińska-Bulik N., Juczyński Z., *Osobowość, stres a zdrowie*, Centrum Doradztwa i Informacji Difin, Warszawa 2008, s. 161-165.
14. Youssef-Morgan C., Luthans F., *Psychological capital and well-being*, Stress and Health, 31, 2015, s. 180-188.
15. Bandura A., Locke E., *Negative self-efficacy and goal effects revisited*, Journal of Applied Psychology, 88, 2003, s. 87-99.
16. Juczyński Z., *Narzędzia pomiaru w promocji i psychologii zdrowia*, Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, Warszawa 2012, s. 89-94.
17. Luthans F., Youssef-Morgan C.M., *Psychological capita: an evidence-based positive approach*, Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior, 4, 2017, s. 17.1-17.28.
18. Mróz J., *Znaczenie zasobów osobistych dla zachowań i przeżyć związanych z pracą pielęgniarek*, Problemy Higieny i Epidemiologii, 95(3), 2014, s. 731-736.
19. Mróz J., *Prężność i poczucie stresu a typy zachowań i przeżyć związanych z pracą wśród pielęgniarek*, Hygeia Public Health, 49(4), 2014, s. 857-863.
20. Dadipoor S., Alavi A., Ghaffari M., Safari-Moradabadi A., *Association between self-efficacy and general health: a cross-sectional study of the nursing population*, BMC Nursing, 20, 49, 2021, s. 1-6.
21. Kwiatosz-Muc M., Kotus M., Aftyka A., *Personality traits and the sense of self-efficacy among nurse anaesthetists. Multi-centre questionnaire survey*, International Journal of Environmental Research and Public Health, 18, 9381, 2021, s. 2-10.
22. Yada H., Kobayashi M., Odachi R., Yamane T., *Factors relating to self-efficacy among psychiatric nurses*, Journal of UOEH, 39(3), 2017, s. 229-234.
23. Wojcieszek A., Nawalana A., Majda A., *Poczucie optymizmu oraz własnej skuteczności małopolskich pielęgniarek korzystających z kształcenia podyplomowego*, Pielęgniarstwo Polskie, 2(72), 2019, s.141-147.
24. Żuralska R., Mziray M., Postrożny D., Domagała P., *Poczucie własnej skuteczności a style radzenia sobie z sytuacją trudną u pielęgniarek pracujących z chorym umierający*, Przedsiębiorczość i Zarządzanie, XV (12), 2014, s. 131-141.
25. Jachimowicz V., Gawłowicz K., Juszcak K., *Poczucie własnej skuteczności umiejscowienie kontroli zdrowia a palenie papierosów wśród pielęgniarek*, Przegląd Lekarski, 68(10), 2011, s. 879-882.
26. Winslow S., DeGuzman P., Kulbok P., Jackson S., *Nurses' self-efficacy and academic degree advancement*, Journal for Nurses in Professional Development, 30(3), 2014, s. 110-116.
27. Zhang Z.J., Zhang Ch.L., Zhang X.G., Liu X.M., Zhang H., Wang J., Liu S., *Relationship between self-efficacy beliefs and achievement motivation in student nurses*, Chinese Nursing Research, 2(2-3), 2016, s. 67-70.
28. Falk-Brynhildsen K., Jaensson M., Gillespie B.M., Nilsson U., *Swedish operating room nurses and nurse anesthetists' perceptions of competence and self-efficacy*, Journal of Perianesthesia Nursing, 34(4), 2019, s. 842-850.29.
29. Rosvall A., Carlson E., *Registered nurses' perception of self-efficacy and competence in smoking cessation after participating in a web-based learning activity*, Journal of Clinical Nursing, 26(23-24), 2017, s.4777-4785.

Wpływ czynników demograficzno-społecznych na poziom poczucia własnej skuteczności u pielęgniarek

Streszczenie

Szpital jako miejsce funkcjonowania zawodowego pielęgniarek związane jest z wieloma obciążającymi sytuacjami, które w ujęciu ogólnym zaburzają sferę emocjonalną, poznawczą i behawioralną. Narażają one pielęgniarki na doświadczanie stresu z powodu kontaktu z pacjentem i jego rodziną, konfliktami ze współpracownikami oraz nieodpowiednimi warunkami pracy. Istotnym zasobem osobistym wpływającym pozytywnie na aktywność zawodową pielęgniarek jest poczucie własnej skuteczności. Wskazany zasób jest przekonaniem jednostki o zdolności inicjowania działania, poszukiwania efektywnych rozwiązań i wytrwałości w osiąganiu zamierzonych dążeń.

Celem pracy jest poznanie związku między czynnikami demograficzno-społecznymi a poczuciem własnej skuteczności u pielęgniarek. Do badań wykorzystano Skalę Uogólnionej Własnej Skuteczności (GSES) oraz autorski kwestionariusz ankiety określający dane demograficzno-społeczne. Badaniami objęto 1420 pielęgniarek.

Wyniki badań potwierdzają związek między czynnikami demograficzno-społecznymi a poczuciem własnej skuteczności. W pielęgniarstwie należy rozwijać zasoby osobiste poprzez oferowanie regularnych szkoleń i kursów. Wskazane jest również promowanie poradnictwa psychologicznego w celu utrzymania zdrowia psychicznego i minimalizowania zagrożeń związanych z funkcjonowaniem zawodowym pielęgniarek.

Słowa kluczowe: pielęgniarki, czynniki demograficzno-społeczne, zasoby osobiste, poczucie własnej skuteczności

The impact of demographic and social factors on the level of self-efficacy in nurses

Abstract

The hospital, as a place where nurses function professionally, is associated with many burdensome situations that, in general, disturb the emotional, cognitive, and behavioral spheres. They expose nurses to stress due to contact with patients and their families, conflicts with co-workers and inappropriate working conditions. An important personal resource positively influencing the professional activity of nurses is the sense of self-efficacy. The indicated resource is an individual's belief in the ability to initiate action, seek effective solutions and persevere in achieving intended goals.

The aim of the study is to find out the relationship between demographic and social factors and self-efficacy in nurses. The study used the Generalized Self-Efficacy Scale (GSES) and an original survey questionnaire specifying demographic and social data. The research covered 1,420 nurses.

Research results confirm the relationship between demographic and social factors and self-efficacy. In nursing, personal resources should be developed by offering regular training and courses. It is also advisable to promote psychological counseling in order to maintain mental health and minimize the risks associated with the professional functioning of nurses.

Keywords: nurses, demographic and social factors, personal resources, self-efficacy

Przygotowanie psychiczne zawodników do walki w boksie amatorskim

1. Wprowadzenie

Motyacją wyboru tematu było poszerzenie wiedzy na temat przygotowania psychicznego zawodników do walki w boksie amatorskim. Sportowcy nie zawsze zwracają uwagę na przygotowanie psychiczne w sporcie, choć odgrywa ono równie wielką rolę co przygotowanie fizyczne. Stres często wywiera ogromny wpływ na zachowania zawodników w każdej dyscyplinie sportowej. W boksie amatorskim zawodnicy w ringu zdani są tylko na siebie, muszą radzić sobie z emocjami, nie mogą dać się ponieść agresji oraz myśleć taktycznie wykorzystując swoje umiejętności techniczne. Wielką rolę w dążeniu do celu odgrywa zawsze trener. To on udziela cennych rad jak wygrać walkę. Jego zadaniem jest wspierać zawodników przed walką, przekazywać wskazówki jak wygrać walkę w ringu oraz analizować przebieg walki po jej zakończeniu. Sportowcy powinni wiedzieć na czym polega rola treningu mentalnego. Obowiązkiem zawodnika przygotowującego się do walki jest poświęcanie się treningom zarówno fizycznym, jak i psychicznym.

2. Boks amatorski

Boks jest sportem, który *kształtuje charakter, uczy pokory, szacunku do przeciwnika, cierpliwości i determinacji w dążeniu do celu. Poprawia sprawność fizyczną i kondycję ogólną* [1] Zbigniew Naglak [2] uważa, że boks amatorski szeroko rozwija psychikę sportowca, jak i stan fizyczny.

Sport to *swoista gra stwarzająca człowiekowi warunki doskonalenia osobowości i cech umożliwiających współzawodnictwo i osiągnięcie doskonałości sportowej* [2]. W boksie walka ogranicza się do bezpośredniego działania wobec przeciwnika. Podczas zawodów sportowiec dokonuje walki ze zmęczeniem fizycznym lub własną słabością [18].

Aleksander Reksza [3] uściślił, że w dawnych czasach walczone bez określonego wymiaru rund. Czas trwania rundy również nie był wyznaczony, runda ciągnęła się do czasu, kiedy jeden z przeciwników padał na deski i wyznaczano wtedy 30 sekund przerwy dla przywrócenia zawodnika przez sekundantów do dalszego boju. Walka toczyła się do momentu, aż jeden lub obydwu przeciwników nie będzie już zdolnych do dalszej walki.

Walczone bardzo brutalnie, jednakże nawet wtedy, w pierwszych przepisach Jacka Broughtona, pewne rzeczy były zabronione i mogły spowodować dyskwalifikację winnego. Nie wolno więc było bić przeciwnika, kiedy upadł i leżał lub klęczał, nie wolno było chwycić za włosy, za nogi, przytrzymywać za spodnie ani uderzać poniżej pasa. Walkę prowadzono aż do rezultatu, to znaczy do chwili niezdolności bojowej jednego z bokserów (bądź też obydwóch) albo poddania go przez jego własnego sekundanta [3].

¹ roza1999127@interia.pl

W boskie sportowcy startują w różnych kategoriach wiekowych oraz wagowych, aby wyrównać siły zawodników. W boksie amatorskim wyróżnia się następujące kategorie wiekowe zawodników: młodzik, kadet, junior, młodzieżowiec oraz senior. Kategorie wagowe różnią się od siebie u kobiet i mężczyzn w zależności od wieku zawodników.

Dyscyplina sportowa jaką jest boks amatorski określona jest regułami, np. zakaz uderzania w tył głowy, zakaz uderzania nasadą rękawicy, obowiązek wykonywania poleceń sędziego. Najważniejsze reguły wprowadzone w 1867 roku to *obowiązek noszenia rękawic o określonej wadze, wprowadzenie rund po 3 minuty z jednominutową przerwą między nimi oraz zakaz noszenia podkuwanego obuwia i wyliczanie po nokdaunie 10 sekund* [4] Walka w boksie amatorskim trwa trzy rundy, które odbywają się od 1 min 30 s do 3 min, w zależności od kategorii wiekowej zawodnika.

W czasie walki sportowcy starają się wypunktować przeciwnika ilością i jakością zadawanych ciosów lub doprowadzają do nokautu przed upływem trzech pełnych rund. Zbigniew Naglak [2] jest zdania, że zawodnik podczas walki stara się zaprezentować większość swoich wyuczonych działań taktycznych oraz technicznych, aby przekonać sędziów o swojej wyższości nad przeciwnikiem. Sportowcy to ludzie, którzy są mocno umotywowani w tym co robią. Zawodnik odnosi sukces pokonując barierę własnych słabości.

Technika bokserska to *sposób wykonania zadania ruchowego pozwalając uzyskać racjonalne i efektywne najlepsze rezultaty skutecznie i zgodnie z przepisami* [5] Elementy techniki bokserskiej to: pozycja bokserska, ciosy, obrona, atak oraz praca nóg. Podstawową umiejętnością każdego pięściarza jest ustawienie się w pozycji bokserskiej. Pozwala ona być w stałej gotowości do wyprowadzania wszelkich ciosów w ataku i w obronie. Element techniki bokserskiej jakim jest praca nóg pozwala utrzymać równowagę zawodnika, skutecznie wykorzystać ruchy tułowia i rąk oraz wykonywać wszelkie akcje w ataku i w obronie z odpowiednią szybkością i siłą. Są różne sposoby przygotowania nóg do wysiłku. Interesująca koncepcja według Feliksa Stamma, która pozwala na poprawę sprawności nóg to *taniec. Taniec to najlepszy trening dla nóg pięściarza, poprawia koordynację i zwinność ruchów* [6]

Zadawanie ciosów to fundament walki. W przepisach określone jest wykonywanie ich przednią częścią rękawicy prawą lub lewą ręką, w głowę lub tułów.

Doświadczony zawodnik potrafi wykorzystywać atak, ale też i obronę na swoją korzyść. Właściwe wykonanie obrony, nie pozwala przeciwnikowi ponowić ataku. Zawodnik ma w takiej sytuacji możliwość wykonania kontrataku. W obronie można wyróżnić czynności takie jak: bloki, zbiccia, ciosy kontrujące, uniki, odchylenia, odejścia, odskoki, zakroki oraz zejścia z linii walki. Zwody stosowane są, aby stworzyć iluzję w formie wykonania ataku lub obrony. Przeciwnik mylnie określa wtedy sytuację i zawodnik ma szansę na wykonanie zamierzonej techniki. Dystansowanie w boksie to umiejętność zachowania prawidłowej odległości między zawodnikami. Akcje złożone to najczęściej wykonanie serii ciosów z odpowiednią siłą oraz szybkością².

Boks dotyka podstaw człowieczeństwa. Obaj mężczyźni na ringu nie rywalizują ze sobą w jakiejś dyscyplinie. Każdy z nich chce sobie i światu udowodnić, że jest lepszy, i to w dość pierwotnym sensie. W starciu tego rodzaju liczą się nie tylko siła fizyczna i technika, lecz także takie cechy charakteru, jak: odwaga,

² Stwierdzenia dotyczące nie tylko boksu amatorskiego, ale również boksu zawodowego.

opanowanie, siła woli, roztropność, samokontrola, wytrwałość i gdzieś na dalszym planie przyzwoitość oraz fair play. Na ringu pokazuje się prawdziwe ja, innymi słowy: za pośrednictwem boksu odślania się format człowieka [7].

3. Przygotowanie psychiczne i fizyczne zawodników do walki

Trening fizyczny sportowca opiera się na rozwoju wszelkich cech motorycznych.

Sprawność ruchową stanowi zespół zdolności ruchowych, możliwości wykonywania ruchów złożonych i precyzyjnych oraz koordynacji psychoruchowej. Sprawność fizyczną tworzy zaś zespół możliwości fizycznych i wysiłkowych organizmu (wydolność, wytrzymałość, siła, inne cechy motoryczne), odpornościowych i regeneracyjnych [8].

Wytrzymałość tlenową najłatwiej kształtować treningiem biegowym w formie długodystansowego biegu. Siłę można rozwijać przy pomocy wszelkich maszyn dostępnych na siłowni. Szybkość w boksie kształtuje się za pomocą treningu na worku bokserskim. Uderza się w worek wykonując jak najszybsze ciosy w dużych ilościach za pomocą treningu interwałowego [16]. Przykładem treningu koordynacji ruchowej są ćwiczenia na drabince koordynacyjnej. Pozwala to również na kształtowanie zdolności motorycznego uczenia się, sterowania ruchem oraz adaptacji motorycznej w boksie.

Trening fizyczny boksu amatorskiego składa się z rozgrzewki, części głównej oraz rozciągania, inaczej uspokojenia organizmu. Cennym elementem rozgrzewki pięściarza jest walka z cieniem. *Walka z cieniem polega na wyobrażeniu sobie swojego przeciwnika i udawaniu, że chcemy go trafić, jednocześnie reagując na jego imitowane ciosy [9]* Część główna treningu jest często zróżnicowana. Rozwój fizyczny w boksie amatorskim można kształtować m.in. za pomocą sparingów. Są one fundamentem do nauki walki bokserskiej. Rozciąganie pod koniec treningu jest bardzo ważne. Ma ono wpływ m.in. na brak powstawania kontuzji podczas treningu.

W I części treningu zawodnik wykonuje ćwiczenia przygotowujące go do wysiłku właściwego. Intensywność wysiłku narasta w II części treningu, zawodnik powinien osiągnąć w tym czasie maksymalne tętno³. III część treningu opiera się na uspokojeniu organizmu i rozluźnieniu po ćwiczeniach fizycznych.

Walka sportowa to nadzwyczajny okres napięć psychicznych i wysiłku fizycznego, tym większych, im gorzej sportowiec jest do udziału w niej przygotowany [2] Sport walki to wszelka forma rywalizacji pochodząca ze sztuk walki lub praktyk rytualnych, w której występują udoskonalenia przepisów [17]. Dobrze przygotowany do pojedynku zawodnik, to taki, który potrafi przewidywać ruchy przeciwnika i skutecznie powstrzymuje jego atak. Pięściarz w czasie walki jest zdany na siebie. Zwycięża pojedynek, gdy potrafi wykorzystać swoje umiejętności fizyczne, podejmując wcześniej szybkie i trafne decyzje dotyczące technik, które należy zastosować w walce, aby przechrzcić przeciwnika.

Taktyka w boksie, to szybki wybór wyjścia z określonej sytuacji w pojedynku na swoją korzyść. O wyborze taktyki decydują umiejętności techniczne zawodnika. Nie wybierze on techniki, której nie potrafi zastosować. Podczas rywalizacji zawodnik musi szybko podjąć decyzję jaką technikę wykorzysta, aby pokonać przeciwnika.

³ Maksymalne tętno należy uzyskać podczas treningów zaawansowanych. W początkowych zajęciach przy nauczaniu czynności ruchowych należałoby utrzymać niższe tętno.

Następnie wykonuję daną technikę. Nie zawsze jest ona trafna lub wystarczająca. Należy wtedy wybrać kolejną technikę lub powtórzyć ją raz jeszcze.

Taktyka pozostaje w ścisłym związku z techniką, zależy od poziomu techniki, wywierając z kolei wpływ na jej dalszy rozwój i doskonalenie. Taktyka w boksie zależy całkowicie od charakteru toczącej się na ringu walki. Taktyka poszczególnych akcji to sposób, w jaki przeprowadza się kombinacje ataku i kontrataku [5].

Sportowiec powinien przygotowując się psychicznie rozpocząć trening *od pracy z ciałem, umiejętności wczuwania się w to, co dzieje się w naszym organizmie oraz angażowania w dany ruch tylko tych mięśni, które są niezbędne* [10].

Trening mentalny ma na celu poprawę wiary w swoje możliwości, przewycięzenie strachu przed przegraną, postęp rozwoju swoich mocnych stron oraz udoskonalenie swojego myślenia, mającego wpływ na rywalizację sportową.

Sport i wychowanie fizyczne mają ogromne znaczenie w procesie kształtowania charakteru dzieci i młodzieży [11]. Moim zdaniem dziecko posiadające talent fizyczny na wczesnym etapie treningów boks amatorskiego nie zawsze jest obiecującym zawodnikiem, ponieważ później może okazać się, że gdy wchodzi do ringu i musi walczyć z przeciwnikiem, jest zbyt słaby psychicznie. Nie potrafi opanować emocji i stresu. Często to trener odpowiada za nie właściwe kierowanie mechanizmem treningowym.

Motywacja wewnętrzna charakteryzuje się podejmowaniem określonych czynności, opierając się przede wszystkim na osobistych zainteresowaniach, indywidualnych potrzebach doskonalenia się i rozwoju [10]. Pięściarz nie odniesie sukcesu, gdy nie ma pewności siebie oraz motywacji. Przygotowanie psychiczne i motywacja są kluczowe do wygrania zawodów. Główną motywacją zawodnika jest wygranie walki oraz zdobycie określonego tytułu. Tylko od niego zależy, czy wykorzysta swoje siły i się nie podda.

Istnieją powiązania pomiędzy aktywnością fizyczną a odczuwalnym poziomem stresu. Aktywność fizyczna wspiera lepsze funkcjonowanie psychiczne [19]. Sportowiec powinien panować nad swoimi emocjami podczas zawodów. Nie może dać się ponieść agresji. Musi myśleć podczas współzawodnictwa oraz starać się wyprowadzić z równowagi przeciwnika. Doświadczenie zawodnika pomaga mu w opanowaniu stresu oraz emocji. Sportowiec pod wpływem nerwów może czuć się sparaliżowany w swobodzie ruchu. *Strategia radzenia sobie ze stresem, jak i konkretne techniki obniżenia napięcia psychofizycznego, powinny być dopasowane do potrzeb i możliwości zawodnika* [12]. Trening umysłu pozwala na kontrolę swojego ciała. Ważnym czynnikiem psychicznego przygotowania do zawodów jest udział w nich. Zdobywane w taki sposób doświadczenie tworzy nieoderwalny element wzmacniania psychicznej oraz emocjonalnej odporności [20]. Zawodnik nie może opierać się wyłącznie na przygotowaniu fizycznym lub psychicznym. Musi łączyć obie te cechy, aby wygrać walkę. *Psychikę można i należy trenować tak jak trenuje się ciało. Jesteśmy bowiem jednością psychosomatyczną* [13]. Tylko mocno umotywowany człowiek odnosi pożądany sukces. *Sport uczy życia, sprzyja kształtowaniu charakteru, konsekwencji w postępowaniu i uporowi w dążeniu do celu* [14]. Wiara w siebie jest podstawą psychiki zawodnika. Trener ma obowiązek motywować swojego zawodnika do odniesienia sukcesu. Sportowiec powinien pamiętać o regeneracji dbając o swoje zdrowie. Stan psychiczny zawodnika bosku amatorskiego oraz stan fizyczny oddziałują wzajemnie na siebie podczas walki.

Wiara zawodników we własne siły będzie większa wtedy, gdy potrafią oni przejąć kontrolę nad zdarzeniami dziejącymi się w ich własnym życiu i przypisać swoje sukcesy oraz niepowodzenia czynnikom pozostającym pod ich własną kontrolą [15].

4. Zagadnienia metodologiczne

Przedmiotem badań było przygotowanie zawodników w boksie amatorskim.

Cel badań to analiza przygotowania psychicznego zawodników do walki w boksie amatorskim.

Głównym problemem badawczym jest kwestia roli przygotowania psychicznego zawodników klubu „UKS Boxing Sokółka” do walki w boksie amatorskim. Dodatkowo sformułowano pytania szczegółowe:

1. Jakie są sposoby przygotowania psychicznego zawodników boksu amatorskiego z klubu „UKS Boxing Sokółka”?
2. Jakie są związki między przygotowaniem psychicznym a przygotowaniem fizycznym zawodników boksu amatorskiego klubu „UKS Boxing Sokółka”?
3. Jaka jest rola trenera w przygotowaniu psychicznym zawodników boksu amatorskiego klubu „UKS Boxing Sokółka”?

Wykorzystano metodę indywidualnych przypadków, a techniką badawczą był wywiad bezpośredni. Narzędziem badawczym była ankieta własnego autorstwa, zawierająca pytania dotyczące problemu badawczego.

Badanymi byli aktywni zawodnicy ($n = 4$) startujący w walkach amatorskich, w kategoriach wiekowych: kadet (15-16 lat), junior (17-18 lat), młodzieżowiec (18-23 lata) oraz senior (18-40 lat). Staż treningowy badanych $M \pm sd = 7,3 \pm 4,57$ lat, $cv = 63\%$. Wszyscy badani to zawodnicy klubu bokserskiego „UKS Boxing Sokółka”, medaliści Mistrzostw Polski, Europy i Świata w swoich kategoriach wiekowych.

Badania zostały przeprowadzone w styczniu 2021 roku, przed okresem startowym. Odbyły się w klubie bokserskim „UKS Boxing Sokółka” w Sokółce. Badania przeprowadzono przy zachowaniu anonimowości.

KWESTIONARIUSZ WYWIADU, PYTANIA

1. Dlaczego zainteresowałeś się dyscypliną sportową jaką jest boks amatorski?
2. Na czym według Ciebie polega przygotowanie psychiczne do walki w boksie amatorskim?
3. Jak oceniasz poziom swojego przygotowania psychicznego do walki w boksie amatorskim?
4. W jaki sposób trener potrafi odwrócić twoją uwagę od stresu przed walką?
5. W jaki sposób stres wpływa na twoje zachowanie przed walką? Opisz objawy.
6. W jakiej sytuacji odczuwasz najwyższy poziom stresu:
 - a. przed walką?
 - b. w trakcie walki?
7. Jaki jest wpływ stresu na twoje umiejętności techniczne podczas walki?
8. Obecność trenera przy sekundowaniu walki wpływa na twoje zachowania taktyczne wykorzystywane w walce pozytywnie czy negatywnie?
9. Czy po walce zastanawiasz się nad tym co mogłeś zrobić lepiej, aby korzystniej zaprezentować swoje umiejętności podczas walki? Czy trener pomaga Ci w tej analizie i w jaki sposób?

5. Wyniki badań

Wyniki badań (odpowiedzi na pytania ankiety) zestawiono tabelarycznie (tab. 1) celem łatwiejszej analizy i porównania.

Zawodniczka boks amatorskiego w kategorii kadet, ocenia swój poziom przygotowania psychicznego na dobry. Potrafi radzić sobie ze stresem, który ma pozytywny wpływ dodając potrzebnej przed walką adrenaliny. Na ringu zawodniczka skupia się wyłącznie na walce. Trener ogrywa pozytywną rolę w drodze do wygranej, ponieważ udziela w trakcie walki wskazówek oraz dodaje wsparcia. Po walce pomaga w analizie popełnionych błędów.

Zawodniczka boks amatorskiego w kategorii junior, ocenia swój poziom przygotowania psychicznego na średni, ponieważ jeszcze nie nauczyła się radzenia sobie ze stresem. Oddziałuje on znacząco na zachowania w ringu. Trener odgrywa wielką rolę w dążeniu do celu. Potrafi odwrócić uwagę zawodniczki od stresu np. rozmową o działaniach taktycznych podczas zbliżającej się walki. W ringu widząc słabe punkty przeciwnika, przekazuje zawodnicze cenne rady, jak wygrać walkę. Po werdykcie pomaga w analizie przebiegu walki.

Poziom przygotowania psychicznego zawodnika boks amatorskiego w kategorii młodzieżowiec, można ocenić na bardzo dobry. Doświadczenie dodało mu odwagi. Potrafi on radzić sobie ze stresem, gdy jest przekonany o swoim doskonałym przygotowaniu do walki. Stres objawia się u niego brakiem skupienia oraz osłabieniem organizmu. Zawodnik uważa, że dużą rolę odgrywa właściwe odżywianie, prawidłowy sen oraz sumienne treningi. Trener potrafi właściwie zmotywować i odwrócić uwagę od stresu. Po walce pomaga w analizie jej przebiegu.

Zawodniczka boks amatorskiego w kategorii senior, ocenia swój poziom przygotowania psychicznego na dobry, ponieważ podczas długiego okresu przygotowawczego nabyła odpowiednie podejście do walki. Potrafi skupić się przed walką oraz mieć odpowiednie nastawienie. Pomaga jej w tym obecność trenera. Podczas walki stres czasami przeszkadza w prawidłowym jej przebiegu. Trener widząc z boku poczynania obu zawodniczek w ringu potrafi wyłapać słabe punkty przeciwniczki i przekazać wskazówki dotyczące taktyki, aby walka przebiegła pomyślnie. Pomaga także w jej analizie.

Tabela 1. Wywiady przeprowadzone z zawodnikami klubu „UKS Boxing Sokółka”

Pytania	Kadet	Junior	Młodzieżowiec	Senior
1. Dlaczego zainteresowałaś się dyscypliną sportową jaką jest boks amatorski?	Zaczęłam się interesować boksem dzięki mojemu bratu który trenował.	Zainteresowałam się dyscypliną boks amatorskiego przez znajomych trenujących w klubie „UKS Boxing Sokółka”. W naszym mieście ten klub jest bardzo popularny, ponieważ odnosi duże sukcesy.	Zainteresowałam się sportem, ponieważ najpierw tę pasję zaszczerpił we mnie brat, pokazując wszystkie podstawowe ruchy. Po pierwszych sparingach czułam się bardzo dobrze. Już wiedziałem, że z boksem zostaną na dłużej.	Boks jest bardzo ciekawym i interesującym sportem, uczy przede wszystkim charakteru i pokory. To przede wszystkim skłoniło mnie do trenowania.

<p>2. Na czym według Ciebie polega przygotowanie psychiczne do walki w boksie amatorskim?</p>	<p>Moim zdaniem przygotowanie do walki psychiczne, polega na przygotowaniu się do przegranej walki oraz walczaniem ze stresem, tak żeby nas nie paraliżował.</p>	<p>Przygotowanie psychiczne w boksie amatorskim, według mnie, polega na wyobrażeniu sobie przebiegu walki, przemyśleniu swoich możliwości taktycznych na danym przeciwniku oraz rozładowywanie stresu przed walką poprzez rozgrzewkę w biegu.</p>	<p>Moim zdaniem przed walką powinno się mieć chłodną głowę, czyli nie myśleć o tym jaki dobry czy zły jest przeciwnik, ale jak my jesteśmy przygotowani, czy zrobiliśmy wszystko, żeby się dobrze przygotować. Jeśli tak, to do ringu już się wchodzi na luzie.</p>	<p>Przed wszystkim na odpowiednim skupieniu się przed walką, dokładnej analizie walki oraz odpowiednim nastawieniu.</p>
<p>3. Jak oceniasz poziom swojego przygotowania psychicznego do walki w boksie amatorskim?</p>	<p>Poziom swojego przygotowania psychicznego oceniam na dobry. Umieć radzić sobie ze stresem, tak żeby mnie nie paraliżował oraz nie nastawia się ani na wygraną, ani na przegraną przed walką.</p>	<p>Poziom swojego przygotowania psychicznego przed walką oceniam średnio, ponieważ nie do końca nauczyłam się jeszcze radzenia sobie ze stresem.</p>	<p>Na początku było bardzo trudno się przełamać, chciałem się zaprezentować jak najlepiej, co nie zawsze wychodziło. Do tego dochodził stres, ponieważ moje walki oglądała rodzina i wiadomo zawsze chce się wygrać. Z walki na walkę dojrzałem i wiedziałem, że jeśli przez okres przygotowawczy dałem z siebie maximum to mogłem boksować na równi z o wiele bardziej utytułowanymi zawodnikami.</p>	<p>Uważam, że mój poziom przygotowania psychicznego do walki jest dobry. W ciągu długiego okresu przygotowań i treningu udało mi się nabyć odpowiednie podejście do walk.</p>
<p>4. W jaki sposób trener potrafi odwrócić twoją uwagę od stresu przed walką?</p>	<p>Trener przed walką zawsze mówi mi co mam zrobić, żeby było dobrze. Mówi mi na czym się skupić, że nie ważne jaki będzie wynik oraz zawsze powtarza, że dam radę.</p>	<p>Trener potrafi odwrócić moją uwagę od stresu przed walką rozmową, cennymi wskazówkami taktycznymi dotyczącymi przebiegu walki oraz tarczą, czyli wspólnym elementem rozgrzewki przed wejściem do ringu.</p>	<p>Stara się mi mówić, że jestem dobrze przygotowany, motywuje mnie wspominając np. bardzo udane wcześniejsze walki, czy też sparingi.</p>	<p>Czasami wystarczy sama obecność osoby, która zna cię od wielu lat i wie na co cię stać oraz co potrafisz.</p>

Przygotowanie psychiczne zawodników do walki w boksie amatorskim

<p>5. W jaki sposób stres wpływa na twoje zachowanie przed walką? Opisz objawy.</p>	<p>Stres przed walką wpływa na mnie pozytywnie. Czuję adrenalinę, ręce mi się lekko trzęsą oraz piję dużo wody.</p>	<p>Moimi objawami stresu przed walką są: nadmierne obserwowanie czynności przeciwnika, słabe skupienie na wykonaniu dobrej rozgrzewki oraz częste wizyty w toalecie.</p>	<p>Największym przeciwnikiem zawodnika jest właśnie stres, żeby z nim walczyć moim zdaniem powinniśmy przede wszystkim się wysypiać, dobrze się odżywiać i poświęcać się treningom, żeby wiedzieć, że jesteśmy dobrze przygotowani do walki. U mnie stres objawiał się tym, że często go nie odczuwałem, lecz podczas walki już w 2 rundzie nie miałem siły lub nie czułem swoich nóg. Wtedy trener motywował mnie i zaraz byłem tak zdeterminowany, że już czułem, że mogę wszystko.</p>	<p>Jednym z głównych objawów jest na pewno odcięcie się od ludzi. W tym momencie wole być sama.</p>
<p>6. W jakiej sytuacji odczuwasz najwyższy poziom stresu: a) przed walką? b) w trakcie walki?</p>	<p>Najwyższy poziom stresu odczuwam przed walką. Po wejściu do ringu ten stres mi odchodzi i myślę tylko o tym, jak najlepiej stoczyć walkę.</p>	<p>Najwyższy poziom stresu odczuwam przed walką, ponieważ mam wtedy dużo czasu na stresujące myślenie. W trakcie walki podczas wymiany ciosów zapominam o wszystkim i skupiam się wyłącznie na trwającej chwili.</p>	<p>Przed walką odczuwam go najbardziej, poprzez to, że nie mogę się skupić, a w trakcie tak jak wcześniej mówiłem, osłabieniem organizmu.</p>	<p>Najwyższy poziom stresu zdecydowanie przeżywam przed walką. Wchodząc do ringu emocje odchodzą na drugi plan.</p>
<p>7. Jaki jest wpływ stresu na twoje umiejętności techniczne podczas walki?</p>	<p>Stres ma niski wpływ na moje umiejętności techniczne podczas walki. Zapominam o nim na ringu i skupiam się na walce. Czasami się zdarza, że przez stres nie zrobię tego co wychodziło mi najlepiej albo zapominam o tym.</p>	<p>Często niestety stres źle wpływa na moje umiejętności techniczne podczas walki. Zbyt długo czekam na wykonanie konkretnego ruchu np. uniku, otrzymując wtedy cios od przeciwnika.</p>	<p>Zauważyłem, że są to opadające ręce po akcji lub właśnie brak ruchliwości na nogach.</p>	<p>Staram się nie przekładać stresu na moje umiejętności techniczne. Jednak stres wchodzi na tak duży poziom, że zdążam zapominać tego co się nauczyłam przez wiele lat.</p>

<p>8. Obecność trenera przy sekundowaniu walki wpływa na twoje zachowania taktyczne wykorzystywane w walce pozytywnie czy negatywnie?</p>	<p>Obecność trenera przy sekundowaniu walki wpływa na mnie pozytywnie, ponieważ kieruje mną podczas walki, udziela mi wskazówek oraz czuję, że jest ze mną i mnie wspiera.</p>	<p>Trener przy sekundowaniu walki zawsze wpływa na moje zachowania taktyczne pozytywnie, ponieważ potrafi znaleźć słabe punkty przeciwnika i przekazuje mi pomocne rady, jak wygrać walkę.</p>	<p>Uważam, że pozytywne, ponieważ jestem bardziej zmotywowany i chce pokazać trenerowi, że cały czas robię postępy.</p>	<p>Zdecydowanie obecność trenera wpływa pozytywnie na przebieg walki. Wiadomo, że z boku widzi więcej co się dzieje podczas walki, a więc jest w stanie bardziej pomóc, aby końcowy wynik walki był pozytywny.</p>
<p>9. Czy po walce zastanawiasz się nad tym co mogłeś zrobić lepiej, aby korzystniej zaprezentować swoje umiejętności podczas walki? Czy trener pomaga Ci w tej analizie i w jaki sposób?</p>	<p>Po każdej walce zastanawiam się co źle zrobiłam, co mogłam zrobić lepiej albo czego zabrakło. Najczęściej proszę koleżankę z klubu, żeby nagrała mi walkę, aby móc ją dokładnie przeanalizować. Trener bardzo mi w tym pomaga. Zauważa dużo błędów, których ja nie widzę oraz mówi mi co mogłam zrobić inaczej.</p>	<p>Po walce długo rozmyślałam, dlaczego postąpiłam tak a nie inaczej. W głowie zawsze pojawia się dużo scenariuszy przebiegu walki, w których mogłam boksować lepiej. Trener po walce zawsze komentuje mój występ i pomaga w mojej analizie wyliczając błędy i pouczając, żeby więcej ich nie wykonywać oraz chwalać dobre poczynania.</p>	<p>Tak za każdym razem po walce siadaliśmy i analizowaliśmy co zrobiłem dobrze, a co źle. Właśnie takim sposobem możemy się najwięcej uczyć i nie powielać tych samych błędów, wtedy czy to na tarczy z trenerem, czy samemu przed lustrem podczas walki z cieniem wiemy co musimy poprawić.</p>	<p>Tak po każdej walce staram się wspólnie z trenerem przeanalizować błędy jakie popełniłam podczas walki, co mogłam zrobić lepiej oraz nad czym trzeba jeszcze popracować. Każdą walkę staram się, aby ktoś nagrał, co pozwoli ją dokładnie przeanalizować.</p>

Źródło: opracowanie własne na podstawie kwestionariusza wywiadu.

6. Podsumowanie i wnioski

Poprawa wyników we współczesnym sporcie jest złożonym wyzwaniem i dlatego niezbędne jest wsparcie nauki i technologii sportowej [23]. Sportowcy muszą posiadać umiejętności psychologiczne i moralne potrzebne w sporcie, który trenują, aby osiągnąć sukces [24]. Niektóre badania wskazują, że umiejętności psychologiczne odgrywają ważną rolę w sukcesie sportowców. Umiejętności psychologiczne, które wpływają na sukces lub zachowanie sportowca, obejmują wewnętrzną motywację, pewność siebie, kontrolowaną uwagę, pobudzenie oraz niepokój i czujność [25].

Przegląd literatury polskojęzycznej wskazuje na fakt braku badań na temat przygotowania psychicznego zawodników do walki w boksie amatorskim. Prowadzono badania aspektów psychologicznych w sporcie, lecz nie wśród polskich zawodników boks amatorskiego.

Wyniki badań Ambrożego i wsp. (2016) wskazują, że przebieg walki wskazuje na konieczność wszechstronnego przygotowania motorycznego i technicznego zawodników, startujących w walkach bokserskich. Jednak nie podjęto analizy przygotowania psychicznego pięściarzy.

Dongoran i wsp. (2019) porównując zawodników silat i boks wskazuje różnice w umiejętnościach psychologicznych. U pięściarzy motywacja była na wysokim poziomie, natomiast pewność siebie, kontrola lęku, przygotowanie psychiczne i koncentracja osiągnęły poziom średni. Zawodnicy boks często wpadają w panikę tuż przed pojawieniem się na ringu i denerwują się przed występem. Ten rodzaj lęku to niepokój

odczuwany przez sportowców w sytuacji meczu lub turnieju, z którym będą musieli się zmierzyć [25]. Badania własne częściowo potwierdzają takie zachowania.

Wydaje się, że sportowcy często nie doceniają przygotowania psychicznego, które jest równie ważne jak przygotowanie fizyczne. Stres potrafi szkodliwie wpływać na zachowania fizyczne w sporcie.

Trening psychologiczny i wolicjonalny pięściarzy jest niezbędnym elementem treningu sportowca, który zapewnia osiąganie wysokich wyników [26]. Specyfika boksu determinuje charakter odpowiadających im stanów psychicznych i przeżyć sportowców, a warunki treningów i zawodów stawiają podwyższone lub skrajne wymagania wobec aktywności zmysłów zawodnika, szybkości i jasności myślenia, jego wolicjonalnej woli, uwagi, szybkości i dokładności reakcji i ruchów. W procesie przygotowania psychologicznego i wolicjonalnego należy podkreślić kształtowanie postawy (stosunku do partnera, zachowania na ringu) i motywacji do treningu, złożone wyspecjalizowane percepcje (poczucie odległości, uderzenia, czasu itp.), umiejętność szybkiego przejścia od napięcia do relaksacji i odwrotnie, celowe kształtowanie i doskonalenie cech niezbędnych do osiągnięcia celu, pokonywania przeszkód, trudności nie tylko w sporcie, ale także w życiu codziennym (np. możliwość otrzymania trafienia zmusza początkującego do wykazania siły woli i odporności psychicznej do kontynuowania treningu) [27].

Wyniki badań własnych wskazują, że zawodnicy odczuwają najwyższy poziom stresu przed walką. Większość z nich ocenia swój poziom przygotowania psychicznego na dobry. Analizy uzyskanych wyników pozwalają sformułować następujące wnioski:

1. Sposoby przygotowania psychicznego do walki to: brak nastawienia na wygraną lub na przegraną, walka ze stresem, dokładna analiza możliwości przebiegu walki, ocena możliwości taktycznych oraz odpowiednie ulokowanie skupienia przed walką.
2. Związek między przygotowaniem psychicznym a przygotowaniem fizycznym w boksie amatorskim w największym stopniu prezentuje się w ringu, ponieważ stres potrafi znacząco wpłynąć na umiejętności fizyczne.
3. Rola trenera w przygotowaniu psychicznym zawodników boksu amatorskiego, polega na odwróceniu ich uwagi od stresu przed walką, wspieraniu ich przy sekundo-waniu walki oraz pomocy w analizie przebiegu walki.

Literatura

1. Drabik R., *Czy boks dla dzieci jest bezpieczny? Ten sport kształtuje charakter*, 2020, <https://mmaniak.pl/blog/czy-boks-dla-dzieci-jest-bezpieczny/> [data dostępu 20.07.2023].
2. Naglak Z., *Metodyka trenowania sportowca*, Wydawnictwo AWF, Wrocław 1999, s. 5, 14.
3. Reksza A., *Słynne pojedynki*. Warszawa, 1988, s. 13.
4. Osterloff W.K., *Historia sportu*, Warszawa, 2014, s. 135.
5. Ambroży T., Zalas M., Mucha D., Snopkowski P., Piwowarski J., *Analiza skuteczności ciosów zawodników boksu zawodowego w wadze ciężkiej*, 2016, s. 20, 23, http://security-economy-law.pl/wp-content/uploads/2017/02/SEL_12_18-32.pdf [data dostępu 20.07.2023].
6. Najman M., *Jerzy Kulej Mój Mistrz*, Warszawa 2014, s. 48.
7. Linder L.G., *bracia Kliczko*, Łódź 2014, s. 45.
8. Cynarski W.J., *Antropomotoryka sztuk walki wobec uwarunkowań biologicznych*, https://books.google.pl/books?hl=pl&lr=&id=GnuzhOJJSjC&oi=fnd&pg=PA211&dq=przygotowanie+psychologiczne+w+boksie&ots=L69FvKZzLV&sig=W2KMkPZu8QbYtKJ-fXyQlo86xtk&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false [data dostępu: 01.08.2023].

9. Piotrkowski T., *Trening bokszerski w domu – ćwiczenia dla początkujących*, 2019, <https://fit.poradnikzdrowie.pl/treningi/sztuki-walki/trening-bokszerski-w-domu-cwiczenia-dla-poczatkujacych-aa-GzA1-576v-kjcR.html> [data dostępu 20.07.2023].
10. Blecharz J., *Trening psychikę jak ciało*, 2004, <http://www.psychologia.net.pl/artukul.php?level=6> [data dostępu 20.07.2023].
11. Kuśnierz C., *Motywacje do podejmowania treningów sportów walki w opiniach zawodników boks i MMA*, 2019, <https://czasopisma.ujd.edu.pl/index.php/sport/article/view/253/217> [data dostępu: 01.08.2023].
12. Wójcik K., *Oporność psychiczna jako determinanta osiągnięć sportowych w wybranych dyscyplinach olimpijskich*, Warszawa 2022, s. 30, https://awf.edu.pl/_data/assets/pdf_file/0020/55172/K.Wojcik_rozprawa_dr.pdf [data dostępu: 01.08.2023].
13. Blecharz J., Lenczowska K., *Preferowany typ koncentracji uwagi w zależności od cech temperamentu w strzelectwie sportowym*, https://www.pzss.org.pl/assets/files/biblioteka-trenera/2007/04_2007_blecharz-jan-lenczowska-katarzyna-preferowany-typ-koncentracji-uwagi-w-zalezności-od-cech-temperamentu.pdf [data dostępu: 01.08.2023].
14. Mazur P., *Sport i wychowanie fizyczne w myśl pedagogicznej*, s. 9, Stepulak M.Z., *Psychologiczny wymiar wychowania poprzez sport*, 2014, s. 34, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/11177/WYCHOWANIE%20POPRZEZ%20SPORT.pdf?sequence=1> [data dostępu: 01.08.2023].
15. Aksamit W., *Wpływ pewności siebie na skuteczność działania sportowego*, http://www.animesenkai.cos.pl/sw/78_05/43.pdf [data dostępu: 01.08.2023].
16. *Bieg bokszerski na worku*, <https://treningbokszerskionline.pl/trening-bokszerski-na-szybkosc/> [data dostępu 01.08.2023].
17. Cynarski W.J., *Sztuki walki, sporty walki : koncepcja porządkująca : ekspertyza dla Ministerstwa Sportu i Turystyki = Martialarts, combatsports : arranging concept...* [Htps://bazhum.muzhp.pl/media/files/Id_Ruch_dla_Kultury_rocznik_naukowy_filozofia_nauka_tradycje_wschodu_kultura_zdrowie_educacja/Id_Ruch_dla_Kultury_rocznik_na_ukowy_filozofia_nauka_tradycje_wschodu_kultura_zdrowie_educacja_r2009-t9/Id_Ruch_dla_Kultury_rocznik_naukowy_filozofia_nauka_tradycje_wschodu_kultura_zdrowie_educacja_r2009-t9-s246-252/Id_Ruch_dla_Kultury_rocznik_naukowy_filozofia_nauka_tradycje_wschodu_kultura_zdrowie_educacja_r2009-t9-s246-252.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Id_Ruch_dla_Kultury_rocznik_naukowy_filozofia_nauka_tradycje_wschodu_kultura_zdrowie_educacja/Id_Ruch_dla_Kultury_rocznik_na_ukowy_filozofia_nauka_tradycje_wschodu_kultura_zdrowie_educacja_r2009-t9/Id_Ruch_dla_Kultury_rocznik_naukowy_filozofia_nauka_tradycje_wschodu_kultura_zdrowie_educacja_r2009-t9-s246-252/Id_Ruch_dla_Kultury_rocznik_naukowy_filozofia_nauka_tradycje_wschodu_kultura_zdrowie_educacja_r2009-t9-s246-252.pdf) [data dostępu: 01.08.2023].
18. Żukowski N., *Postawa optymalnej agresji na zewnątrz jako naturalny składnik rywalizacji sportowej, Istota sportu*, http://przyslowia.cos.pl/sw/79_07/104.pdf [data dostępu: 01.08.2023].
19. Kościcka K., Czeczor K., Brytek-Matera A., *Ocena aktywność fizycznej i diety w kontekście przeżywanych emocji oraz stresu*, Wnioski, <https://pdf-x.pl/api/file/61d08bab5b610539a0a40aab/download#page=105> data dostępu: 01.08.2023].
20. *Psychologiczne problemy związane z treningiem udziałem w zawodach sportowych*, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/1029/edition/1553/content> [data dostępu: 01.08.2023].
21. Ambroży T., Snopkowski P., Mucha D., Tota Ł., *Obserwacja i analiza walki sportowej w boksie*, http://security-economy-law.pl/wp-content/uploads/2016/03/SEL_9_58-71.pdf [data dostępu: 01.08.2023].
22. Dongoran M., Nopiyanto Y., Saputro D. & Nugroho A., *Comparison of Psychological Skills of Pencak Silat and Boxing Athletes (Study on Indonesian Training Camp athletes)*. Proceedings of the International Conference on Social Science 2019 (ICSS 2019). DOI: 10.2991/icss-19.2019.210.
23. Haag H., *Theoretical foundation of sport science as a scientific discipline: Contribution to a philisophy (meta-theory) of sport science*, Federal Republic of Germany: Verlag Karl Hofmann Schondorf, 1994.

24. Rushall B.S., *Mental Skill Training for Sport*, Sport Science Associates, Fourth. USA: Spring Valley, 2008.
25. Cox R., *Sport Psychology Concepts and Applications*, 7th ed. New York : Mc Graw-Hill, 2012.
26. Shermamatovich M.M., Norkulovich S.K. & Tursunovna H.U., *Place and role of psychological and volitional training in the training process of students-boxers*, World Bulletin of Management and Law, 8, 2022, s. 141-144.
27. Borenov A.Yu. (2016) *Sports training management for qualified boxers*. Successes in Modern Science and Education, 4(10), 2016, s. 127-129.

Przygotowanie psychiczne zawodników do walki w boksie amatorskim

Streszczenie

Celem pracy była analiza przygotowania psychicznego zawodników do walki w boksie amatorskim. Dokonano analizy literatury dotyczącej przygotowania psychicznego zawodników do walki w boksie amatorskim. Badania przeprowadzono w grupie aktywnych zawodników startujących w kategoriach wiekowych: kadet (15-16 lat), junior (17-18 lat), młodzieżowiec (18-23 lata) oraz senior (18-40 lat). Zastosowano metodę indywidualnych przypadków, technikę badawczą, jaką jest wywiad oraz narzędzie badawcze w formie kwestionariusza wywiadu. Z badań wynika, że zawodnicy odczuwają największy poziom stresu przed walką. Większość z nich ocenia swój poziom przygotowania psychicznego na dobry. Zawodnicy przy pomocy zdobytego doświadczenia nauczyli się radzenia sobie ze stresem. Trener zawsze wpływa na sportowców, dodając im wsparcia w każdej sytuacji. Zawodnicy zdają sobie sprawę, że przygotowanie psychiczne do walki jest równie ważne co przygotowanie fizyczne.

Słowa kluczowe: boks, walka, stres, przygotowanie, zawodnik

Mental preparation of players to fight in amateur boxing

Abstract

The aim of the study was to analyze the mental preparation of the players for the fight in amateur boxing. An analysis of the literature on the mental preparation of players to fight in amateur boxing was carried out. The research was carried out in a group of active players starting in the following age categories: cadet (15-16 years old), junior (17-18 years old), youth (18-23 years old) and senior (18-40 years old). The method of individual cases, the research technique of the interview and the research tool in the form of an interview questionnaire were used. Research shows that fighters experience the highest level of stress before a fight. Most of them assess their level of mental preparation as good. The players learned how to cope with stress with the help of their experience. The coach always influences the athletes, giving them support in every situation. Fighters realize that mental preparation for a fight is as important as physical preparation.

Keywords: boxing, fight, stress, preparation, competitor

Wybrane aspekty zrównoważonego rozwoju powiatu pilskiego w obszarze społecznym

1. Wstęp

Zrównoważony rozwój poszczególnych regionów Polski, na przykład powiatu pilskiego, w obszarze społecznym – zakłada jakość życia na tym terenie w stanie nie pogorszonej niż obecny. Koncepcja ta odpowiada na problemy współczesnej społeczności zarówno na poziomie globalnym, jak i lokalnym. Niezwykle istotnym staje się pomiar odpowiednio dobranych wskaźników zrównoważonego rozwoju, na określonym obszarze w określonym cyklu czasowym.

Celem badań podjętych w niniejszym opracowaniu jest ocena wybranych aspektów zrównoważonego rozwoju powiatu pilskiego w obszarze społecznym (na tle innych powiatów województwa wielkopolskiego).

Przedmiotem opracowania jest zrównoważony rozwój, a podmiotem powiat pilski. Okres badawczy obejmuje lata 2010 do 2020. Podstawową metodą badawczą, jaka została użyta w niniejszym opracowaniu jest analiza literatury i dokumentów lokalnych obejmujących obszar społeczny regionu pilskiego.

Artykuł zawiera pięć części. W części pierwszej wyjaśniono pojęcie zrównoważonego rozwoju, jego istotę, genezę oraz wskaźniki. Część druga zawiera przyjętą metodologię badań własnych, gdzie skoncentrowano się na doborze właściwych wskaźników do badania. Kolejną część poświęcono problemom społecznym występującym w powiecie pilskim, dokonano też zestawienia wyników badań. W ostatniej części opracowania przeprowadzono analizę wskaźników zrównoważonego rozwoju, takich jak: zagrożenie ubóstwem, problemy związane z edukacją, zdrowiem i jakością życia. Przedstawiono też osiągnięcia powiatu pilskiego w obszarze objętym analizą na tle innych powiatów województwa wielkopolskiego. Artykuł zakończono podsumowaniem i wnioskami.

2. Wyjaśnienie pojęcia zrównoważonego rozwoju

Zrównoważony rozwój jest pojęciem wielowymiarowym. Pomimo, że odnosi się do państw, wspólnot międzynarodowych czy gospodarek, to praktyczna realizacja tej idei wymaga wdrożenia na poziomie przedsiębiorstw [1]. Według M. Rutkowskiej-Podołowskiej idea ta zakłada, iż jakość życia społeczeństwa danego regionu powinna odzwierciedlać rozwój cywilizacyjny, który tam występuje [2]. B. Piontek odnosi się do kapitału ekonomicznego, ludzkiego i przyrodniczego, twierdząc że skuteczna poprawa jakości życia obecnych oraz przyszłych pokoleń wystąpi, jeśli będzie kształtowana poprawnymi proporcjami pomiędzy wymienionymi kapitałami [3]. D. Kiełczewski traktuje zrównoważony rozwój, jako rozwój społeczno-ekonomiczny, który będzie zrównoważony ze środowiskiem przyrodniczym i będzie realizował społeczne oczekiwania oraz aspiracje w zakresie zaspokajania potrzeb, a także samorealizacji [4]. Natomiast B. Poskrobko uważa, iż celem koncepcji zrównoważonego rozwoju powinno być

¹ Wyższa Szkoła Biznesu MBA w Bydgoszczy, Studium Doktorskie.

wyeliminowanie lub ograniczenie, nierównowagi między rozwojem społeczno-gospodarczym i środowiskiem przyrodniczym [5].

Według Ministerstwa Środowiska zrównoważony rozwój, to rozwój społeczno-gospodarczy, polegający na integrowaniu działań politycznych, społecznych i gospodarczych w celu zachowania równowagi przyrodniczej, a także trwałości podstawowych procesów przyrodniczych, które powinny przyczyniać się do zaspokajania potrzeb obywateli współczesnego pokolenia, jak też przyszłych pokoleń [6].

Jak widać z przedstawionych definicji koncepcja zrównoważonego rozwoju konsoliduje działania człowieka z równowagą przyrodniczą, odnosi się do sfery ekonomicznej, środowiskowej i społecznej, a także inicjuje wspólnotę międzypokoleniową, jej celem jest zaspokajanie potrzeb wszystkich ludzi poprzez poprawę jakości życia i zapewnienie im dobrobytu. Wnioski te są zbieżne z celami wyrażonymi w Strategii Zrównoważonego Rozwoju Unii Europejskiej, gdzie wyszczególniono: wyeliminowanie ubóstwa oraz marginalizacji społecznej, zapewnienie równości szans i integracji oraz ochrony zdrowia i podniesienie jakości życia [7]. W dalszej części opracowania wykorzystano definicję zrównoważonego rozwoju zaproponowaną przez Ministerstwo Środowiska.

2.1. Istota i geneza teorii zrównoważonego rozwoju

Pojęcie rozwoju zrównoważonego narodziło się ze zdecydowanej krytyki istniejących mechanizmów rozwoju, jako pewnego typu rozwój społeczno-gospodarczy, uznany za najbardziej pożądany, stając się nową koncepcją relacji pomiędzy człowiekiem a środowiskiem [8]. Może to też być konieczność przywrócenia równowagi pomiędzy rozwojem gospodarczo-społecznym i środowiskiem przyrodniczym [9]. Tego rodzaju wizję znalazły odzwierciedlenie w dokumentach priorytetowych Unii Europejskiej (Strategia Zrównoważonego Rozwoju „Europa 2020” [10]), gdzie sprecyzowano cele ekologiczne, ekonomiczne i społeczne tej koncepcji [10].

Zrównoważany rozwój powoduje, iż rozwój gospodarczy i społeczny nabierają cech trwałości, a przy tym zapewniają rzeczywistą poprawę jakości życia [12]. Główne przesłanki powstania tej koncepcji, to: etyczne – wynikające ze wzrostu świadomości ekologicznej, empiryczne – walka z ubóstwem, destabilizacja sytuacji politycznej na świecie, globalizacja, polityczne i prawne – zobowiązania rządów państw, przedsiębiorstw i organizacji pozarządowych, publikacje poświęcone problematyce środowiskowej i teoretyczne – nowy sposób postrzegania rzeczywistości (podejście zakładające, że wszystkie rzeczy są ze sobą powiązane) [16].

Genezę powstania teorii zrównoważonego rozwoju należy rozpocząć od roku 1972, kiedy to na konferencji w Sztokholmie narodził się termin „Ekorozwój”, występujący w dokumentach pod nazwą „Człowiek i jego środowisko” [14]. Koncepcja ta była skoncentrowana na ochronie zasobów przyrodniczych, natomiast potrzeby człowieka zostały sprowadzone do minimum [15]. Deklaracja sztokholmska stanowiła fundament dla powstania koncepcji zrównoważonego rozwoju. Obejmowała dwadzieścia sześć zasad [15]. W roku 1987 zdefiniowano pojęcia zrównoważonego rozwoju pod nazwą „Nasza wspólna przyszłość” [17-19]. Pięć lat później przyjęto zasady ochrony środowiska naturalnego i walki z ubóstwem, pod nazwą „Środowisko i Rozwój” [20, 21]. W roku 2000 zadeklarowano redukcję ubóstwa i głodu, równy status kobiet i mężczyzn, poprawę stanu zdrowia i edukacji, walkę z AIDS, ochronę środowiska naturalnego i zbudowanie globalnego partnerstwa na rzecz rozwoju, pod nazwą „Millennium Development Goals – MDGs” [22]. Dwa lata później pojawiła się potrzeba tworzenia lepszego

świata pełnego nadziei, pod nazwą „Działamy dla przyszłości” [23]. W roku 2005 rozpoczęto rozpowszechnienie idei zrównoważonego rozwoju społecznego, ekonomicznego i ekologicznego, pod nazwą „Dekada Edukacji na temat Zrównoważonego Rozwoju” [24].

Kolejne zmiany nastąpiły w roku 2010, kiedy to zaproponowano przejście do zrównoważonej gospodarki (zasobooszczędnej i niskoemisyjnej), pod nazwą „Europa 2020” [25]. Pięć lat później ustalono cele polityki zrównoważonego rozwoju, jako zlikwidowanie ubóstwa, zapewnienie wszystkim pokoju oraz dobrobytu, ochrona planety (ludzie, planeta, dobrobyt, pokój i partnerstwo), pod nazwą „Agenda 2030” [26]. W roku 2022 podjęto działania rzecz zrównoważonego rozwoju w następujących płaszczyznach: gospodarczej, społecznej oraz środowiskowej, pod nazwą „Przyszłość jaką chcemy mieć” [15].

Rozważania związane ze zrównoważonym rozwojem pozwoliły wypracować wytyczne dotyczące zasad jego wdrażania, takie jak [27]:

- opracowanie kompleksowego i długookresowego planu rozwoju społeczno-gospodarczego;
- określenie stanu i właściwości środowiska przyrodniczego w kontekście działalności gospodarczej człowieka;
- określenie sprzężeń zwrotnych ekologia/ekonomia;
- dokonanie wyceny zasobów środowiska (użyteczność, dostępność, estetyka, zróżnicowanie, produktywność);
- dążenie do zachowania warunków dla rozwoju biologicznego;
- analiza zmian jakościowych środowiska;
- wdrożenie modeli rozwoju, które nie będą sprzeczne z warunkami środowiska, postępem technicznym i technologicznym, a także procesami inwestycyjnymi oraz warunkami bilansu materiałowego.

2.2. Wskaźniki zrównoważonego rozwoju

Podstawowym narzędziem monitoringu różnych zjawisk są wszelkiego typu wskaźniki, które pokazują istotę danej koncepcji [28]. W kategorii zrównoważonego rozwoju można je wykorzystać do analizy skuteczności wdrażania danej strategii, na przykład programów rozwoju krajowego, lokalnego czy regionalnego [29].

W literaturze prezentuje się z reguły cztery sposoby określenia zestawu wskaźników, dzięki którym można mierzyć i kwantyfikować zrównoważony rozwój: cechy rozwoju, zasady, wymiary oraz cele. Kluczowym sposobem opisu koncepcji zrównoważonego rozwoju będzie więc identyfikacja jego zasad. Takich jak: samopodtrzymywania, trwałości i zrównoważenia [28]. W kontekście szczegółowości opisu można je podzielić na [30]:

- kompleksowe, które przedstawiają istotę zrównoważonego rozwoju ze względu na ład, dziedzinę czy cechę,
- wyspecjalizowane, które pokazują konkretny ład albo grupę ładów pokrewnych.

Wśród kompleksowych zasad można wymienić [31-35]:

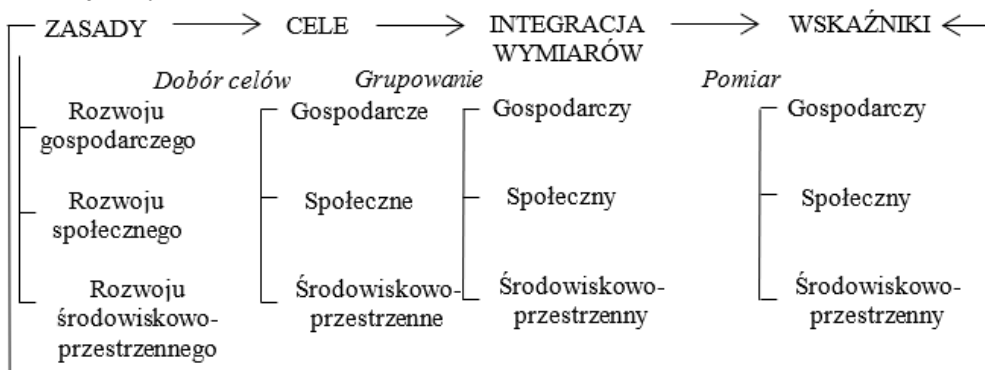
- w ramach samopodtrzymywania: zasadę sprawiedliwości pokoleniowej (równość międzygeneracyjna i wewnątrzgeneracyjna w dostępie do środowiska) i nieprzekraczania granic (ochrona wydolności środowiskowej);
- w ramach cechy trwałości: zasadę ograniczonej substytucji kapitałów (proces zmian realizujący cechę trwałości ocenianą pozytywnie, czyli poszczególnym wariantom tej cechy przyporządkowuje się określony poziom etyki i koncepcji trwałego rozwoju);

- w ramach cechy zrównoważenie: zasadę integralności ładów (zrównoważona ochrona kapitału przyrodniczego, antropogenicznego i społecznego) oraz zasadę subsydiarności (instytucjonalna kooperacja międzynarodowa, międzyregionalna i między lokalna w zakresie ochrony środowiska), a także zrównoważonej partycypacji (udział społeczeństwa w procesie ochrony środowiska).

Wśród zasad wyspecjalizowanych zrównoważonego rozwoju można wymienić [36]:

- wysokiego poziomu ochrony środowiska kulturowego, przyrodniczego i społecznego;
- integracji ładów oraz przewencji i przezorności;
- efektywności ekonomicznej i skuteczności prawnej;
- regionalizacji i subsydiarności, partnerstwa oraz uspołecznienia.

Większość wskaźników trwałego oraz zrównoważonego rozwoju można sklasyfikować według trzech następujących wymiarów: gospodarczego, środowiskowo-przestrzennego, społecznego i ewentualnie instytucjonalno-politycznego [37, 38]. Analiza wszystkich wskaźników monitorowania zrównoważonego rozwoju nawet na poziomie regionalnym (kilka tysięcy) byłaby mało czytelna, ale też trudna do interpretacji. Z tego powodu należy dokonać selekcji i wybrać tylko te wskaźniki, które będą najistotniejsze w trakcie analizy zrównoważonego rozwoju na szczeblu lokalnym [39]. Dla potrzeb niniejszego opracowania przyjęto schemat doboru lokalnych wskaźników zrównoważonego rozwoju według następujących zasad: dobór celów, grupowanie, pomiar i ich realizacja – rysunek 1.



Rysunek 1. Schemat doboru lokalnych wskaźników zrównoważonego rozwoju [38]

Dobrze dobrane wskaźniki powinny też spełniać kryteria statystyczne, takie jak: uniwersalność, zmienność, ważność i porównywalność [40]. Wskaźnik uniwersalności oznacza powszechnie uznaną wagę oraz znaczenie. Najczęściej wykorzystywaną miarą poziomu zróżnicowania jest współczynnik zmienności, obliczany jako iloraz bezwzględnej miary dyspersji i odpowiednich wartości średnich, według wzoru:

$$V_s = \frac{S_x}{\bar{X}} \cdot 100 \quad (1)$$

gdzie S_x – odchylenie standardowe zmiennej obserwowalnej; \bar{X} – średnia arytmetyczna zmiennej obserwowalnej x [41].

Wartość krytyczna współczynnika zmienności wynosi 10% [42]. Jeżeli wartość ta zostaje przekroczona wówczas oznacza to, iż wskaźnik zrównoważonego rozwoju nie spełnia cechy quasi-stałej. Porównywalność oznacza, że zmienne powinny być przedstawiane w postaci wskaźników natężenia, aby niejednorodność zjawiska nie wpływała na wyniki analiz. Wskaźniki ważności, to cecha o rozkładzie normalnym, symetrycznym [43].

3. Metodologia badań własnych

3.1. Przedmiot, podmiot i cel badań

Przedmiotem badań, według A.W. Maszke, są zjawiska, które podlegają takim procesom, na podstawie których można sformułować pytania badawcze [44]. Jako przedmiot badań w niniejszym opracowaniu przyjęto zrównoważony rozwój, a jako podmiot – powiat pilski.

T. Pilch i T. Bauman za cel badań uważają działanie umożliwiające zbadanie efektów wpływu określonej zmiennej (danej) [45]. W. Dutkiewicz definiuje ten cel, jako poznanie istniejącej rzeczywistości społecznej, opis określonego zjawiska, instytucji lub jednostki, czyli będzie to dążenie do wzbogacenia wiedzy o zjawiskach, osobach lub rzeczach, które stanowią przedmiot badań [46].

Celem badań podjętych w niniejszym opracowaniu jest ocena wybranych aspektów zrównoważonego rozwoju powiatu pilskiego w obszarze społecznym (na tle innych powiatów województwa wielkopolskiego).

Okres badawczy dotyczy lat 2010-2020.

3.2. Wskaźniki dobrane do badania

Do oceny problemów społecznych występujących w powiecie pilskim przyjęto następujące ich przejawy: ubóstwo, problemy w edukacji, problemy zdrowotne oraz problemy związane z jakością życia.

Do analizy ubóstwa, wybrano trzy następujące wskaźniki:

1. osoby zagrożone ubóstwem (wskaźnik ten dotyczy osób, które są w znacznej deprivacji materialnej, po transferach socjalnych);
2. ludność mieszkająca w złych warunkach (wskaźnik ten mierzy udział ludności, która doświadcza wielu deficytów mieszkaniowych, takich jak: zawilgocone podłogi, ściany, fundamenty, pleśń, grzyb);
3. ludność nieposiadająca podstawowych mediów (wskaźnik mierzy odsetek danej populacji, która nie posiada w gospodarstwie domowym splukiwanej toalety, wanny czy prysznic).

Do analizy problemów związanych z edukacją, wybrano dwa następujące wskaźniki:

1. przedwczesne kończenie edukacji szkolnej (wskaźnik mierzący odsetek osób w wieku do 24 lat kończących naukę na poziomie średnim);
2. osoby posiadające wykształcenie wyższe (wskaźnik mierzący odsetek populacji do 34 roku życia, która ukończyła studia wyższe).

Do analizy problemów związanych ze zdrowiem i jakością życia, wybrano trzy następujące wskaźniki:

1. oczekiwana długość życia (wskaźnik mierzący liczbę lat, które dana osoba powinna przeżyć bez problemów zdrowotnych);

2. subiektywna ocena własnego stanu zdrowia (wskaźnik stanowi miarę oceny swojego stanu zdrowia od bardzo złego do od bardzo dobrego);
3. subiektywna ocena niezaspokojonych potrzeb związanych z opieką medyczną (wskaźnik mierzący populację w wieku powyżej 15 lat zgłaszającą problemy w zakresie opieki medycznej. Mogą to być powody finansowe, zbyt duża odległość od ośrodka zdrowia lub zbyt długa lista oczekujących).

3.3. Metody badawcze

- I: ocena kompletności danych i eliminacja cech, dla których współczynnik zmienności osiąga wartość mniejszą od przyjętej. Progowy współczynnik zmienności przyjęto na poziomie 10% [49].
- II: określenie charakteru zmiennych: stymulanty (x_{ij}^S) i destymulanty (x_{ij}^D) [50].
- III: sformułowanie znormalizowanej macierzy danych [51]

$$(z_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m x_{ij}^2}} \quad (2)$$

gdzie: $i = 1, 2, \dots, m$; $j = 1, 2, \dots, n$; x_{ij} – obserwacja j – tej zmiennej dla obiektu i .

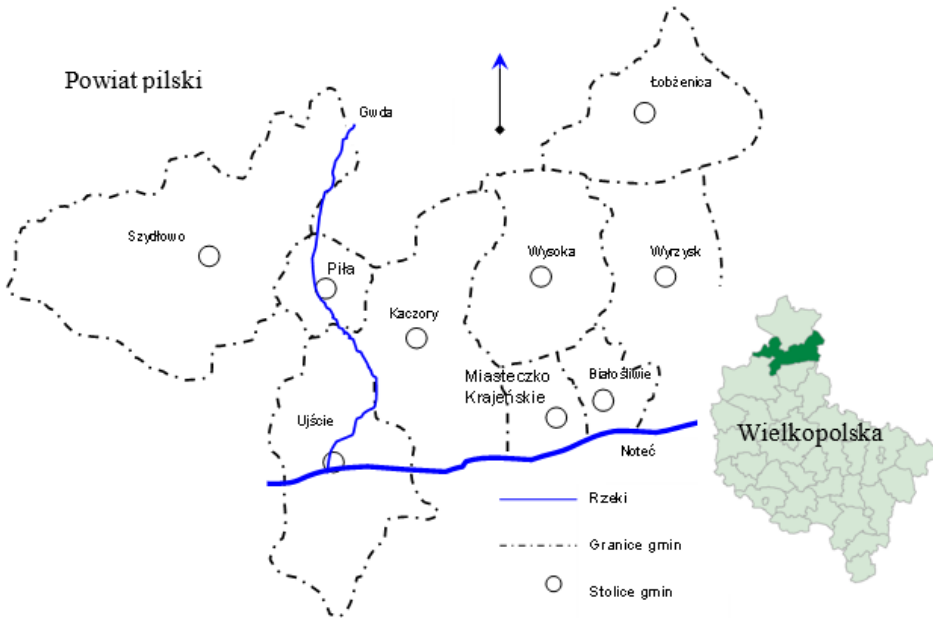
- IV: wagi przypisane poszczególnym cechom ($v_{ij} = w_j z_{ij}$, gdzie: $i = 1, 2, \dots, m$; $j = 1, 2, \dots, n$; w_j – waga j – tej zmiennej; $\sum_{j=1}^n w_j = 1$) [52],
- V: uporządkowanie liniowe oraz wyznaczenie typów, wykorzystując średnią arytmetyczną, a także odchylenie standardowe z wartości badanego miernika. Otrzymane wartości podzielono na następujące poziomy: wysoki ($q_i \geq \bar{q} + s_q$), średni ($q_i = \bar{q}$), i niski ($q_i \leq \bar{q} - s_q$), gdzie: \bar{q} – średnia arytmetyczna, s_q – odchylenie standardowe, q_i – wartość miernika.

4. Problemy społeczne występujące w Powiecie Pilskim

4.1. Charakterystyka powiatu pilskiego

Powiat pilski leży na północy Wielkopolski i zajmuje powierzchnię 1268 km². Jest jednym z powiatów ziemskich utworzonych z dawnego województwa pilskiego. W jego skład wchodzi następujące gminy: gmina – miasto Piła, cztery gminy miejsko – wiejskie: Ujście, Wyrzysk, Wysoka, Łobżenica i cztery gminy wiejskie: Białośliwie, Miasteczko Krajeńskie, Kaczory, Szydłowo – rysunek 2.

Powiat pilski zamieszkuje 136.112 osób, z czego 66.560, to kobiety. Ludność w wieku produkcyjnym wynosi 82.483 osoby (około 61%). W powiecie znajdują się 62 przychodnie, a porady podstawowej opieki zdrowotnej udzielone na jednego mieszkańca wynoszą 5,6. Pomoc społeczna świadczona jest w ośmiu placówkach stacjonarnej pomocy społecznej, gdzie ilość miejsc wynosi 537. Zasoby mieszkaniowe sięgają 46.545, a w 2019 roku oddano do użytkowania 366 mieszkań. Na rynku pracy 2019 roku zanotowano 2349 bezrobotnych, natomiast stopa bezrobocia rejestrowanego wynosiła 4,4% – w trendzie spadkowym. Ludność korzystająca z instalacji wodociągowej stanowiła 96%, z kanalizacyjnej – 82,9%, z gazowej – 56,5% [48].



Rysunek 2. Położenie gmin powiatu pilskiego [opracowanie własne]

4.2. Problemy społeczne występujące w powiecie pilskim i zestawienie wyników badań

Problemy społeczne występujące w powiecie pilskim w latach 2010-2020 zestawiono tabelarycznie w postaci wyników badań własnych – tabela 1.

Tabela 1. Zestawienie wyników badań własnych

Osoby zagrożone ubóstwem w gminach powiatu pilskiego (%)											
Rok	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Średnia	31,0	32,7	33,2	32,9	32,6	28,3	28,6	27,6	26,8	23,6	23,7
Max	51,9	55,2	55,1	54,7	54,3	46,2	47,1	46,2	45,3	39,1	39,2
Min	10,1	10,1	11,2	11,0	10,8	10,3	10,1	9,0	8,2	8,1	8,1
Ludność mieszkająca w złych warunkach (%)											
Średnia	18,3	19,2	20,7	19,3	19,1	19,4	16,8	18,1	17,3	17,9	18,1
Max	32,6	34,4	36,7	33,5	33,9	34,8	30,1	32,5	31,3	32,2	33,1
Min	3,9	4,0	4,7	5,0	4,2	4,0	3,4	3,7	3,2	3,6	3,1
Ludność nieposiadająca podstawowych mediów (%)											
Średnia	3,6	3,4	3,2	3,1	2,9	2,8	2,7	2,6	2,5	2,3	2,1
Max	6,4	6,5	5,7	5,5	5,4	5,2	5,0	5,0	4,7	4,6	4,2
Min	0,8	0,3	0,7	0,7	0,4	0,4	0,4	0,2	0,3	0,0	0,0
Przedwczesne kończenie edukacji szkolnej (%)											
Średnia	18,4	17,2	16,5	15,9	14,9	14,0	12,8	12,5	11,8	11,8	11,2
Max	33,9	31,3	29,3	27,7	26,6	24,9	23,2	22,2	21,3	20,9	20,3
Min	2,9	3,0	3,7	4,0	3,2	3,0	2,4	2,7	2,2	2,6	2,1
Osoby posiadające wykształcenie wyższe (%)											
Średnia	35,3	36,2	36,7	39,1	38,5	40,1	41,0	41,5	42,3	42,7	43,9
Max	55,1	55,6	56,5	59,6	58,1	60,0	60,8	62,2	63,0	64,5	66,3
Min	15,5	16,7	16,9	18,5	18,9	20,2	21,2	20,8	21,6	20,9	21,5

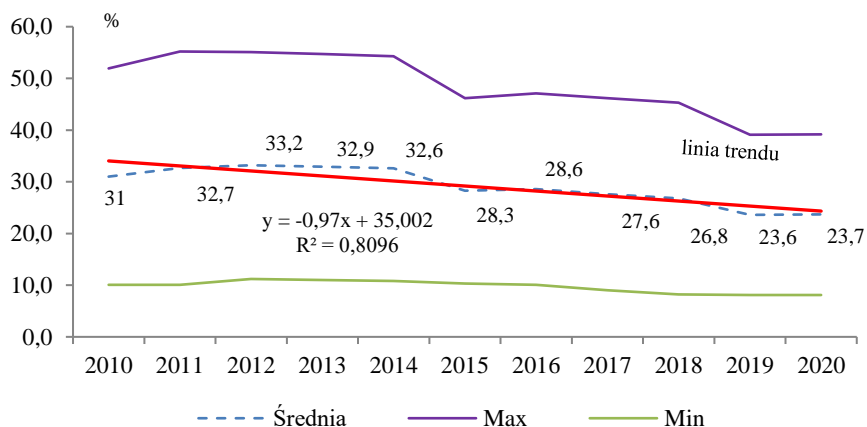
Oczekiwana długość życia (lata)											
Średnia	62,0	62,8	62,4	62,4	62,0	62,3	63,9	65,0	64,9	65,0	65,7
Max	68,6	69,3	69,1	69,0	68,9	69,1	70,4	71,6	71,5	71,7	72,2
Min	55,3	56,2	55,7	55,7	55,1	55,4	57,3	58,4	58,3	58,2	59,1
Subiektywna ocena własnego stanu zdrowia (%)											
Średnia	65,8	66,5	64,8	64,7	64,7	64,9	63,7	64,2	64,6	65,1	66,1
Max	91,4	91,3	91,3	90,8	90,0	90,7	90,6	90,9	91,3	92,1	92,0
Min	40,1	41,7	38,2	38,6	39,3	39,0	36,8	37,4	37,9	38,0	40,2
Subiektywna ocena niezaspokojonych potrzeb zdrowotnych (%)											
Średnia	6,7	9,1	9,6	7,7	8,4	7,8	7,9	9,2	7,4	9,7	9,2
Max	13,3	18,1	19,1	15,4	16,8	15,5	15,7	18,3	14,8	19,4	18,5
Min	0,2	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych raportów końcowych z analizy subregionu pilskiego w latach 2010-2020.

5. Analiza wskaźników zrównoważonego rozwoju w powiecie

5.1. Ubóstwo

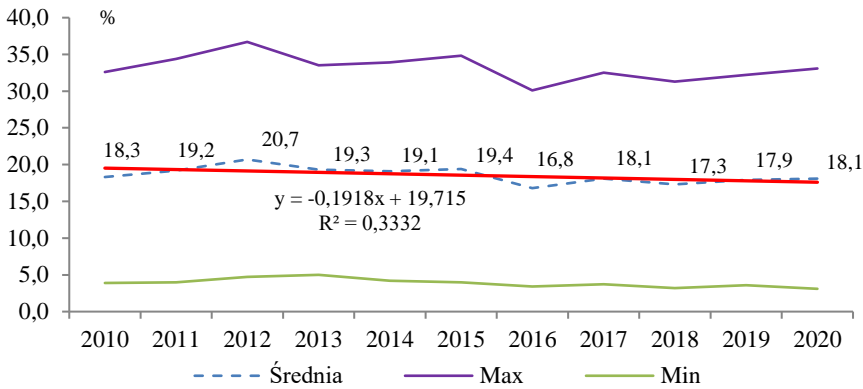
W przyjętym okresie ilość osób zagrożonych ubóstwem w gminach powiatu pilskiego charakteryzowała się tendencją malejącą (przy wysokim współczynniku korelacji $R^2 = 0,8096$) z wyjątkiem lat 2010-2013 – rysunek 3.



Rysunek 3. Odsetek osób zagrożonych ubóstwem w powiecie pilskim w latach 2010-2020 [opracowanie własne na podstawie tabeli 1]

Wyraźny wzrost wskaźnika w latach 2010 do 2013 mógł wynikać z opóźnionych skutków kryzysu gospodarczego. W roku 2020 ludność zagrożona ubóstwem w gminach powiatu pilskiego sięgała 23,7%, czyli 32 259 osób.

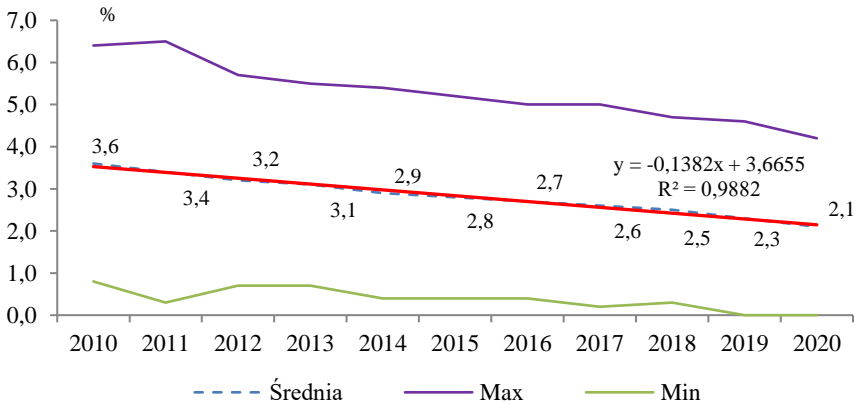
W przyjętym okresie ilość osób mieszkających w złych warunkach w gminach powiatu pilskiego charakteryzowała się niewielkimi skokami z minimalną tendencją malejącą, przy niskim współczynniku korelacji $R^2 = 0,3332$ – rysunek 4.



Rysunek 4. Ludność mieszkająca w złych warunkach w powiecie pilskim w latach 2010-2020 [opracowanie własne na podstawie tabeli 1]

W roku 2020 ludność mieszkająca w złych warunkach w gminach powiatu pilskiego sięgała 18,1%, czyli 24 636 osób.

W przyjętym okresie ilość osób nieposiadających podstawowych mediów w gminach powiatu pilskiego wyraźnie zmniejszyła się z 3,6% do 2,1%, z tendencją systematycznie malejącą, przy wysokim współczynniku korelacji $R^2 = 0,9882$ – rysunek 5.

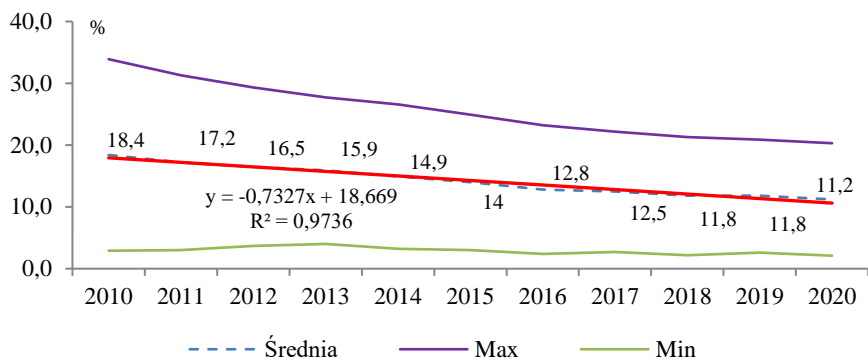


Rysunek 5. Ludność nieposiadająca podstawowych mediów w Powiecie Pilskim w latach 2010-2020 [opracowanie własne na podstawie tabeli 1]

W roku 2020 liczba osób nieposiadających podstawowych mediów w gminach powiatu pilskiego wynosiła 2,1%, czyli 2 858 osób.

5.2. Edukacja

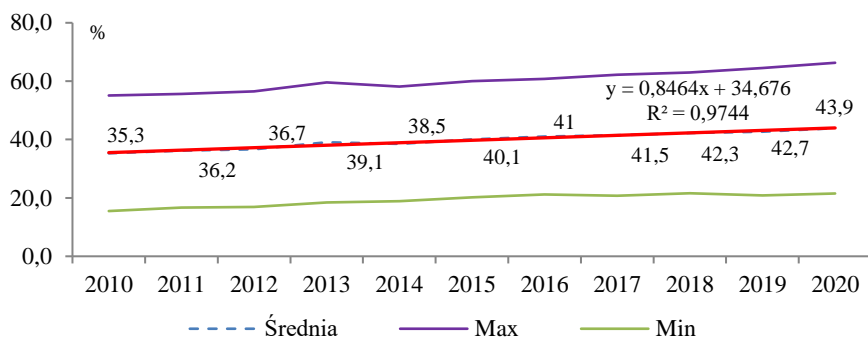
W przyjętym okresie ilość osób przedwcześnie kończących edukację szkolną w gminach powiatu pilskiego wyraźnie zmniejszyła się z 18,4% do 11,2%, z tendencją systematycznie malejącą, przy wysokim współczynniku korelacji $R^2 = 0,9736$ – rysunek 6.



Rysunek 5. Przedwczesne kończenie edukacji szkolnej w powiecie pilskim w latach 2010-2020 [opracowanie własne na podstawie tabeli 1]

W roku 2020 liczba osób przedwczesnie kończąca edukację szkolną w gminach powiatu pilskiego wynosiła 11,2%, czyli 15 244 osób.

W przyjętym okresie badawczym liczba osób posiadających wykształcenie wyższe w gminach powiatu pilskiego wyraźnie rosła z 35,3% do 43,9%, z tendencją systematycznie rosnącą, przy wysokim współczynniku korelacji $R^2 = 0,9744$ – rysunek 7.

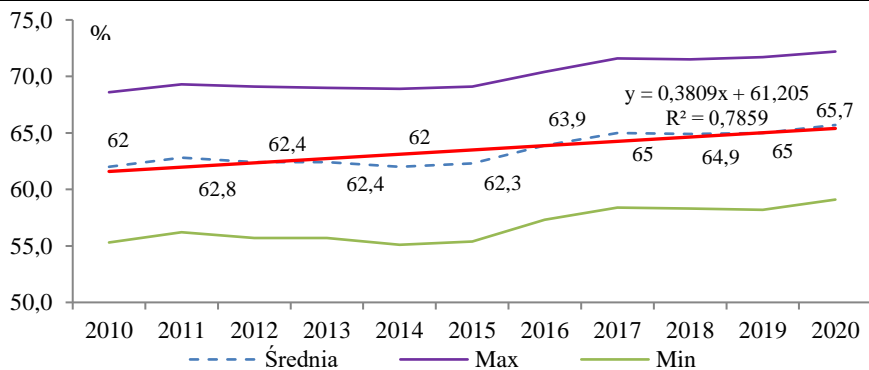


Rysunek 7. Osoby posiadające wykształcenie wyższe w powiecie pilskim w latach 2010-2020 [opracowanie własne na podstawie tabeli 1]

W roku 2020 liczba osób posiadających wykształcenie wyższe w gminach powiatu pilskiego wynosiła 43,9%, czyli 59 754 osób.

5.3. Zdrowie i jakość życia

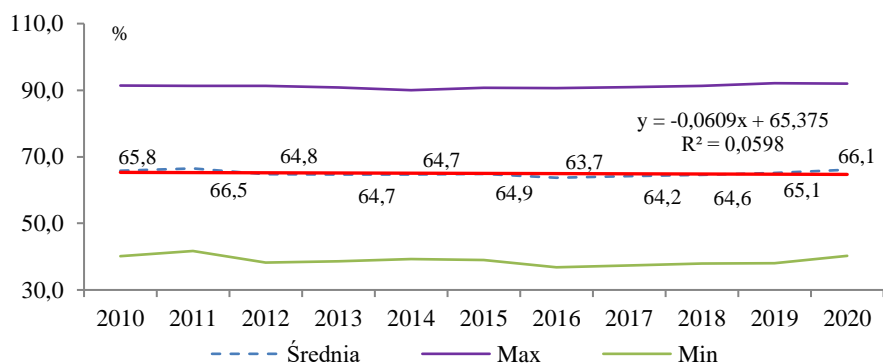
W przyjętym okresie badawczym oczekiwana długość życia w gminach powiatu pilskiego rosła z 62,0 lat do 65,7%, z tendencją systematycznie rosnącą, przy średnim współczynniku korelacji $R^2 = 0,7859$ – rysunek 8.



Rysunek 6. Oczekiwana długość życia w powiecie piłskim w latach 2010-2020
[opracowanie własne na podstawie tabeli 1]

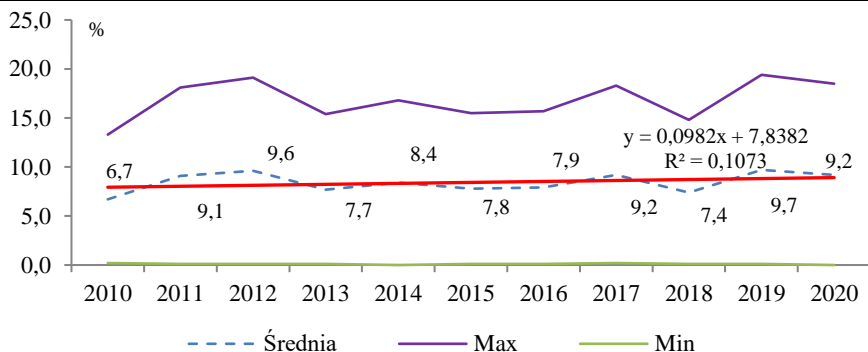
W roku 2020 oczekiwana długość życia w gminach powiatu piłskiego wynosiła 65,7 lat.

W przyjętym okresie badawczym subiektywna ocena własnego stanu zdrowia (jako dobry) w gminach powiatu piłskiego wahała się nieznacznie z 65,8% do 66,1%, z tendencją niemal stałą, przy bardzo niskim współczynniku korelacji $R^2 = 0,0598$ – rysunek 9.



Rysunek 7. Subiektywna ocena własnego stanu zdrowia w powiecie piłskim w latach 2010-2020
[opracowanie własne na podstawie tabeli 1]

W przyjętym okresie badawczym subiektywna ocena niezaspokojonych potrzeb zdrowotnych w gminach powiatu piłskiego wahała się i nieznacznie rosła z 6,7% do 9,2%, z tendencją rosnącą, przy bardzo niskim współczynniku korelacji $R^2 = 0,1073$ – rysunek 10.



Rysunek 8. Subiektywna ocena niezaspokojonych potrzeb zdrowotnych w powiecie pilskim w latach 2010-2020 [opracowanie własne]

W roku 2020 subiektywna ocena niezaspokojonych potrzeb zdrowotnych w gminach powiatu pilskiego wynosiła 9,2%, czyli 12 522 osób wykazywało taką ocenę.

5.4. Powiat pilski na tle powiatów województwa wielkopolskiego

Ze względu na ograniczoną objętość artykułu dokonano jedynie analizy porównawczej wybranych wskaźników, takich jak: osoby zagrożone ubóstwem, przedwczesne kończenie edukacji szkolnej, subiektywna ocena niezaspokojonych potrzeb zdrowotnych i stopa bezrobocia rejestrowanego na 10 tys. ludności – tabela 2.

Tabela 2. Powiat pilski na tle powiatów w województwie wielkopolskim w 2019 roku

LP.	Osoby zagrożone ubóstwem	%	Przedwczesne kończenie edukacji szkolnej	%	Subiektywna ocena niezaspokojonych potrzeb zdrowotnych	%	Stopa bezrobocia rejestrowanego na 10 tys. ludności	%
1	Złotowski	35	Kaliski	35	Kaliski	35	Koniński	35
2	Wolsztyński	34	Koniński	34	Słupecki	35	Chodzieski	34
3	Czarnkowsko-Trzcianecki	33	Kolski	33	Kolski	34	Słupecki	33
4	Międzychodzki	32	Turecki	32	Koniński	33	Kaliski	32
5	Nowotomyski	31	Pleszewski	31	Turecki	32	Średzki	32
6	Kolski	30	Słupecki	30	Pleszewski	31	M. Konin	31
7	Obornicki	29	Grodziski	29	Złotowski	30	Złotowski	30
8	Grodziski	26	Wrzesiński	27	Czarnkowsko-Trzcianecki	28	Gostyński	29
9	Leszczyński	26	Krotoszyński	26	Kępiński	27	PILSKI	27
10	Kaliski	25	Ostrzeszowski	26	Wrzesiński	26	Międzychodzki	26
11	Pleszewski	25	Leszczyński	25	Ostrzeszowski	25	Wągrowiecki	26
12	PILSKI	24	Nowotomyski	24	Szamotulski	24	Czarnkowsko-Trzcianecki	25
13	Poznański	23	Czarnkowsko-Trzcianecki	23	Leszczyński	23	Kolski	23
14	Słupecki	21	Ostrowski	22	Wągrowiecki	22	Ostrzeszowski	23
15	Wągrowiecki	21	Wągrowiecki	21	M. Konin	21	Pleszewski	21
16	Rawicki	19	Międzychodzki	20	Międzychodzki	20	Rawicki	21
17	Średzki	19	Rawicki	19	Jarociński	19	Jarociński	19
18	Szamotulski	17	Średzki	17	Krotoszyński	17	Turecki	19

19	Kępiniński	16	Gostyński	16	Ostrowski	16	Gnieźniński	16
20	Ostrzeszowski	16	Kępiniński	16	Rawicki	16	Grodzki	16
21	Koniński	15	Szamotulski	15	Gnieźniński	15	M. Leszno	16
22	Gnieźniński	14	Złotowski	14	Kościański	14	Krotoszyński	14
23	Jarociński	12	Obomicki	13	Średzki	12	Kościański	12
24	Krotoszyński	12	Kościański	12	Obomicki	12	Obomicki	12
25	M. Kalisz	10	PILSKI	11	Wolsztyński	11	Ostrowski	10
26	M. Konin	10	Gnieźniński	11	PILSKI	9	M. Kalisz	10
27	Ostrowski	9	Wolsztyński	10	Chodzieski	7	Wrzesiński	7
28	Kościański	7	Poznański	9	Gostyński	6	Leszczyński	6
29	Gostyński	6	Śremski	9	Grodzki	6	Szamotulski	6
30	Wrzesiński	6	Jarociński	7	Śremski	6	Nowotomyski	5
31	Turecki	4	Chodzieski	6	M. Kalisz	4	Śremski	5
32	M. Poznań	4	M. Kalisz	4	Poznański	3	Kępiniński	3
33	M. Leszno	3	M. Konin	3	M. Poznań	2	Wolsztyński	3
34	Chodzieski	1	M. Poznań	2	M. Leszno	1	Poznański	1
35	Śremski	1	M. Leszno	1	Nowotomyski	0	M. Poznań	1

Źródło: opracowanie własne na podstawie [53].

Najbardziej zacofany obszar w gminach powiatu pilskiego, to subiektywna ocena osób z niezaspokojonych potrzeb zdrowotnych (26 miejsce w województwie – na 35 miejsc), następnie przedwczesne kończenie edukacji szkolnej (25 miejsce). Lepiej wypadają obszary związane z osobami zagrożonymi ubóstwem (12 miejsce) i stopa bezrobocia rejestrowanego na 10 tys. ludności (9 miejsce).

6. Podsumowanie i wnioski

Prowadzenie polityki społecznej zarówno w Polsce jak i w UE opiera się głównie na zasadach solidarności społecznej, która oznacza prawo każdego człowieka do otrzymania pomocy, kiedy ten znajdzie się w trudnej sytuacji życiowej. Mimo to wciąż istnieją problemy społeczne, takie jak: ubóstwo, trudne warunki mieszkaniowe czy zdrowotne. Wydaje się więc zasadne dokonanie oceny realizacji niektórych celów społecznych zrównoważonego rozwoju na szczeblu regionalnym, na przykład w Powiecie Pileckim. Analizę, w kontekście zrównoważonego rozwoju, objęto gminy powiatu pilskiego w latach 2010 do 2020. Na podstawie przeprowadzonych badań i analizy zmian zachodzących w tym okresie, należy stwierdzić, iż zauważono postęp niemal we wszystkich analizowanych obszarach. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem zmniejszył się o 7,3%, liczba osób mieszkających w złych warunkach spadła zaledwie o 0,2%, co może wskazywać na pewną stałą tendencję dotyczącą rodzin żyjących w warunkach patologicznych. Liczba osób nieposiadająca podstawowych mediów spadła prawie o połowę (o 1,5%). Wskaźnik przedwczesnego kończenia edukacji szkolnej również spadł znacząco (o 7,2%), wzrosła przy tym liczba osób posiadających wykształcenie wyższe (o 8,6%). Wskaźniki dotyczące zdrowia i jakości życia też rosły, chociaż nie tak znacząco. Oczekiwana długość życia wzrosła o 3,7 lat; ocena własnego stanu zdrowia polepszyła się o 0,3%, co może wynikać z ogólnej zapaści w służbie zdrowia, na co wskazuje też subiektywna ocena niezaspokojonych potrzeb zdrowotnych, której wskaźnik wzrósł o 2,5%. Jak widać ludność powiatu pilskiego nie jest zadowolona z opieki zdrowotnej. Ostatni wskaźnik pokazuje, że zaniedbania w tym zakresie ze strony państwa i samorządów są duże.

Na tle innych powiatów województwa wielkopolskiego powiat pilski można sklasyfikować w połowie 35 powiatów realizujących politykę zrównoważonego rozwoju.

Przeprowadzone badania zrównoważonego rozwoju w gminach powiatu pilskiego w obszarze społecznym pokazały, iż pozycje poszczególnych gmin są zróżnicowane w zakresie przyjętych wskaźników, których przydatność polegała głównie na możliwości pozyskiwania danych do porównań statystycznych, co w przyszłości może ułatwić przekazywanie środków finansowych do obszarów szczególnie zaniedbanych w sferze społecznej. Monitoring zmian zachodzących w gminach, powiatach i województwach w zakresie rozwoju społecznego okazuje się być ważnym czynnikiem, który weryfikuje skuteczność prowadzonych działań w kontekście Wspólnej Polityki UE.

Literatura

1. Gasz M., *Strategia Europa 2020 – założenia i perspektywy realizacji*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2014, Nr 38(2), s. 86-96.
2. Rutkowska-Podołowska M., Pakulska J., *Wpływ idei rozwoju zrównoważonego na finanse firm*, „Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia” 2011, Nr 38, s. 157.
3. Piontek B., *Współczesne uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego*, „Problemy Ekorozwoju” 2010, Nr 2, s. 118.
4. Kielczewski D., *Wyzwania ekonomii zrównoważonego rozwoju, Teoretyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju*, pod red. B. Poskrobko, WSE, Białystok 2011, s. 213-229.
5. Poskrobko B., *Zrównoważony rozwój gospodarki opartej na wiedzy*, WSE, Białystok 2009, s. s. 34-42.
6. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 roku, Prawo ochrony środowiska (Dz. U. Nr 62, poz. 627, art. 3 ust.50).
7. Kowalczyk O., Kamiński S., *Wymiary polityki społecznej*, UE, Wrocław 2013, s. 274-278.
8. Trzepacz P., *Geneza i istota koncepcji rozwoju zrównoważonego, Zrównoważony rozwój – wyzwania globalne*, UJ, Kraków 2012, s. 13-35.
9. Poskrobko B., *Wpływ trendów społecznych na implementację idei zrównoważonego rozwoju*, [w:] *Zrównoważony rozwój gospodarki opartej na wiedzy*, pod red. B. Poskrobko, WSE, Białystok 2009, s. 109-126.
10. Osuch-Rak E., Proczek M., *Zrównoważony rozwój w działalności UE*, UKSW, Warszawa 2016, s. 194-219.
11. Komunikat Komisji Europa 2020 *Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*, KOM(2010), Bruksela 2010.
12. Korzeniowski P., *Zasada zrównoważonego rozwoju*, [w:] *Inteligentna i zrównoważona gospodarka*, pod red. Dudzik S., Iwańskiej B., Półtorak N., Beck C.H., Warszawa 2017, s. 149-150.
13. Augustyn A. *Zrównoważony rozwój miast*, UB, Białystok 2020, s. 22-35.
14. Burchard-Dziubińska M., Rzeńca A., Drzazga D., *Zrównoważony rozwój*, UŁ, Łódź 2014, s. 14.
15. Lutek W., Pastuszek Z., Banaś J., *Innowacyjny system zarządzania odpadami komunalnymi*, UMCS, Lublin 2019, s. 12-20.
16. Commoner B., *Zamykający się krąg*, PWE, Warszawa 1974, s. 52.
17. Brundtland G.H., *Our common future*, WCED, Oxford University Press, Oxford 1987.
18. Sas-Bojarska A., Walewska A., *Od garden city do ecocity*, [w:] *Miasto – Metropolia – Region*, pod red. Lorensa P., Mironowicza I., PG, Gdańsk 2013, s. 133.
19. Kantarek A., *Przestrzeń publiczna pamięcią miasta*, [w:] *Przestrzeń publiczna współczesnego miasta*, „Architektura” 2005, Nr 9-A/2, s. 412-413.
20. Rogall H., *Ekonomia zrównoważonego rozwoju*, Zysk i S-ka, Poznań 2010, s. 44.
21. Wantuch-Matla D., *Przestrzeń publiczna 2.0*, Księży Młyn, Łódź 2016, s. 122-123.

22. Wysokińska Z., *Millenium Development Goals/UN and Sustainable Development Goals/UN jako narzędzia realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju w gospodarce globalnej*, MNiSW, Warszawa 2017, s. 101-118.
23. Bagiński J., Gołota B., *Wprowadzenie do zrównoważonego rozwoju*, COB-RPP, Białystok 2015, s. 27-40.
24. Gawor L., *Wizja nowej wspólnoty ludzkiej w idei zrównoważonego rozwoju*, „Problemy Ekorozwoju” 2006, Nr 2, s. 60.
25. Szelańska A., *Miasta w świetle koncepcji zrównoważonego rozwoju*, [w:] *Inwestycje w zrównoważonym rozwoju*, pod red. A. Szelańskiej, CeDeWu, Warszawa 2017, s. 24-25.
26. Gawor L., *Wizja nowej wspólnoty w idei zrównoważonego rozwoju*, „Problemy Ekorozwoju” 2006, Nr 2, s. 59-66.
27. Van den Bergh J., Nijkamp P., *Aggregative dynamic economic-ecological model for sustainable development*, „Environment and Planning” 1991, Nr 23 (10), s. 1410-1428.
28. Borys T., Fiedor B., *Operacjonalizacja i pomiar kategorii zrównoważonego rozwoju*, [w:] *Rachunki narodowe*, pod re. M. Plichy, UŁ, Łódź 2008, s. 117-118.
29. Perło D., *Prognoza rozwoju województwa podlaskiego a teoria zrównoważonego rozwoju*, [w:] *Rozwój regionalny a rozwój zrównoważony*, pod red. A.F. Bociana, UB, Białystok 2008, s. 165-182.
30. Górka K., *Ochrona środowiska. Problemy społeczne, ekonomiczne oraz prawne*, PWE, Warszawa 2001, s. 61-62.
31. Poskrobko B. (red.), *Sterowanie ekorozwojem*, PB, Białystok 2008, s. 172-188.
32. Borys T. (red.), *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, Ekonomia i Środowisko, Warszawa–Białystok 2005, s. 41, 45.
33. Turner R.K., *Sustainability: Principles and Practice*, [w:] *Sustainable Environmental Economics and Management: Principle and Practice*, „Belhaven Press”, New York–London 1993, s. 10-15.
34. Kielczewski D., *Konsumpcja a perspektywy zrównoważonego rozwoju*, UB, Białystok 2008, s. 31.
35. Ustawa z dnia 3 października 2008 roku, o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (Dz. U. 2008, Nr 199, poz. 1227).
36. Rogala P., *Opracowanie wskaźników zrównoważonego rozwoju na poziomie wojewódzkim*, Warszawa 2003, s. 12-14.
37. Śleszyński J., *Agregatowe wskaźniki trwałego rozwoju*, [w:] *Sterowanie ekorozwojem*, pod red. B. Poskrobko, Białystok 1998, s. 208-224.
38. *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, GUS, Katowice 2011, s. 16.
39. Bocian A.F., *Warunki i możliwości realizacji rozwoju zrównoważonego*, [w:] *Rozwój regionalny a zrównoważony*, pod red. A.F. Bociana, UB, Białystok 2008, s. 298-309.
40. Hellwig Z., Siedlecka U., Siedlecki J., *Taksonometryczne modele zmian struktury gospodarczej*, IRiSS, Warszawa 1997, s. 25-28.
41. Sobczyk M., *Statystyka*, UMCS, Lublin 2000, s. 57.
42. Nowak E., *Problemy doboru zmiennych*, PWN, Warszawa 1984, s. 11.
43. Hellwig Z., Siedlecka U., *Taksonometryczne modele zmian struktury gospodarczej*, IRiSS, Warszawa 1997, s. 10, 25.
44. Maszke A.W., *Metodologiczne podstawy badań*, URz, Rzeszów 2004, s. 44.
45. Pilch T., Bauman T., *Zasady badań pedagogicznych*, Żak, Warszawa 2001, s. 36.
46. Rubacha K., *Metodologia badań nad edukacją*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008, s. 18.
47. Dutkiewicz W., *Podstawy metodologii badań*, Stachurski, Kielce 2001, s. 50.
48. *Powiat Piłski*, Urząd Statystyczny w Poznaniu, Poznań 2020.

49. Kurkiewicz J., Stonawski M., *Podstawy statystyki*, Krakowska Szkoła Wyższa im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2005, s. 75.
50. Kolenda M., *Taksonomia numeryczna*, AE, Wrocław 2006, s. 21.
51. Walesiak M., *Przegląd formuł normalizacji wartości zmiennych*, „Przegląd Statystyczny” 2014, Nr 4, s. 366.
52. Panek A., Rucińska J., *Wyznaczanie wag kryteriów w zintegrowanych ocenach*, „Fizyka Budowli” 2011, t. VI, Nr 4, s. 56.
53. *Powiat Pilski*, Urząd Statystyczny w Poznaniu, Poznań 2020.

Wybrane aspekty zrównoważonego rozwoju powiatu pilskiego w obszarze społecznym

Streszczenie

Pojęciem zrównoważonego rozwoju najczęściej określa się potrzebę utrzymania stałego dochodu ludzkości, który powinien być generowany z rosnących zasobów kapitału. Koncepcja ta zakłada takie gospodarowanie zasobami naturalnymi, które będą prowadziły do ich użytkowania zgodnie z potrzebami gospodarczymi i społecznymi, z uwzględnieniem ich wyczerpywania się. W proponowanym artykule głównym przedmiotem zainteresowania jest obszar społeczny jednostek regionalnych, w szczególności – powiatu pilskiego. Dobrobyt ludzi, rozumiany jako dobrobyt wynikający z wyeliminowania głodu, marginalizacji społecznej, ubóstwa, z opanowania problemów demograficznych, z równości szans i integracji, ochrony zdrowia oraz życia ludzi, jest celem nadrzędnym zasad zawartych w polityce zrównoważonego rozwoju, stąd celem opracowania było dokonanie oceny wybranych aspektów zrównoważonego rozwoju powiatu pilskiego w obszarze społecznym (na tle innych powiatów województwa wielkopolskiego). Główny problem badawczy koncentrował się na pokazaniu różnic, jakie występują pomiędzy wybranymi powiatami w Polsce. Opracowanie składa się z czterech rozdziałów. W rozdziale pierwszym wyjaśniono pojęcie zrównoważonego rozwoju, jego istotę, genezę i zasady. Rozdział drugi poświęcono problematyce społecznej występującej w powiecie pilskim. W rozdziale trzecim przedstawiono metodologię badań z wyszczególnieniem dobranych wskaźników. Rozdział czwarty zawiera analizę wskaźników zrównoważonego rozwoju, takich jak: ubóstwo, edukacja, zdrowie i jakość życia, w powiecie pilskim. Obliczenia i wizualizację wyników badań wykonano w oparciu o program Statistica oraz Microsoft Excel.

Słowa kluczowe: rozwój zrównoważony, ubóstwo, edukacja, jakość życia

Selected aspects of sustainable development of the Piła district in the social area

Abstract

The concept of sustainable development most often describes the need to maintain a constant income for humanity, which should be generated from growing capital resources. This concept assumes such management of natural resources that will lead to their use by economic and social needs, taking into account their depletion. The main subject of interest in the proposed article is the social area of regional units, in particular the Piła district. Human well-being understood as the well-being resulting from the elimination of hunger, social marginalization, and poverty, overcoming demographic problems, equal opportunities and integration, and protection of people's health and life, is the primary goal of the principles contained in the sustainable development policy, hence the aim of the study was to assess selected aspects of sustainable development of the Piła district in the social area (compared to other districts of the Greater Poland Voivodeship). The main research problem focused on showing the differences that occur between selected counties in Poland. The study consists of four chapters. The first chapter explains the concept of sustainable development, its essence, origins and principles. The second chapter is devoted to social issues occurring in the Piła district. The third chapter presents the research methodology, detailing the selected indicators. Chapter four contains an analysis of sustainable development indicators, such as poverty, education, health and quality of life, in Piła County. Calculations and visualization of research results were made using Statistica and Microsoft Excel.

Keywords: sustainable development, poverty, education, quality of life

Przygotowanie lidera do roli menedżera

1. Wprowadzenie

Nie trzeba nikogo przekonywać, jak istotna jest rola menedżerów w organizacji, mają tego świadomość zarówno członkowie zarządów czy właściciele, ale również pracownicy, którzy pod kierownictwem owych menedżerów pracują. Badania Instytutu Gallupa pokazują, że 70% zaangażowania pracowników zależy od menedżera [1]. Wniosek zatem, by rozwijać menedżerów, gdyż to od ich kompetencji zależy sukces organizacji nasuwa się sam [2]. Aby nadążać za stale zmieniającym się światem kierownicy muszą się jednak nieustannie rozwijać i ciągle uczyć [3, 4]. Takie podejście jest też argumentem w dyskusji o sposób ochrony organizacji przed kryzysami, których w ostatnich latach nie brakuje. Dlatego rozwój kompetencji jest postrzegany jako skuteczna tarcza przed kryzysem [5].

Jeśli zatem jest taka duża świadomość i silne przekonanie o potrzebie rozwoju menedżerów, zastanawiające są wyniki badań wskazujące, że brak jest w organizacjach szkoleń podnoszących kwalifikacje [6], a także stwierdzenia, że menedżerowie nie są wystarczająco przygotowani do roli, która została im powierzona [7]. Można napotkać publikacje w, który brak kompetentnych i dobrze przygotowanych menedżerów nazywa się *największą barierą rozwojową polskich firm* [7, 8]. To skłoniło autorkę do sprawdzenia, czy faktycznie tak negatywnie przedstawiany obraz przygotowania menedżera do roli kierującego pracą kapitału ludzkiego ma pokrycie w rzeczywistości.

W publikacji na początku określono kim jest lider i jakie są jego zadania menedżerskie. W kolejnym kroku doprecyzowano, jakie wyzwania aktualnie i w przyszłości stoją przed liderem, a w konsekwencji jakie kompetencje powinien posiadać, aby z tymi wyzwaniami umieć sobie poradzić. Dokonano analizy, jak w świetle aktualnych publikacji wygląda przygotowanie lidera do pełnienia roli menedżera. Następnie podsumowano wyniki autorskich badań, które diagnozowały, jak menedżerowie oceniają swoje przygotowanie do roli zarządzania kapitałem ludzkim w organizacji. Na podstawie tego przedstawiono rekomendacje, które mogą być użyteczne dla osób, które odpowiedzialne są za wdrożenie i adaptację przyszłych liderów, aby proces ten był optymalny z punktu widzenia zarówno organizacji, samego lidera, jak i jego pracowników.

Przeprowadzone badania nie są wystarczające, by wyciągać wnioski o aktualnym stanie przygotowania liderów do roli menedżerskiej w polskich organizacjach. W ocenie autorki są swego rodzaju punktem wyjścia do dalszego eksplorowania tego obszaru, gdyż uzyskany obraz nie jest jednoznaczny i zachęca do pogłębiania badań. Uzyskane wyniki mogą też skłonić menedżerów do refleksji i rozpocząć dyskusję w temacie jak wygląda przygotowanie przyszłej kadry w organizacji, a także być stymulatorem zmian w pożądanym kierunku, czemu mają służyć przygotowane rekomendacje.

¹ agnieszka.bera@wroclaw.merito.pl, Uniwersytet WSB Merito.

2. Lider

W literaturze przedmiotu można spotkać się z różnymi definicjami pojęcia *lider*, co zostało podsumowane w wielu publikacjach i nie ma potrzeby, by powielać tych treści, ale warto podkreślić, że samo pojęcie jest niejednoznaczne [9, 10]. Warto również zauważyć, że często można się natknąć na rozważania w temacie rozróżnienia pojęć *lider* i *menedżer*, jednak one wychodzą poza zakres poniższej publikacji, dlatego jedynie zasygnalizowano ten wątek, a rys historyczny czy dyskusje nad definicjami można odnaleźć w literaturze [11, 12, 10 s. 37, 13].

By jednak skonkretyzować, kim jest lider, na potrzeby niniejszej publikacji należy odnieść się do rozróżnienia nazewnictwa podyktowanego szczeblem zarządzania. Takie podejście prezentuje w swojej publikacji T. Oleksyn [14], pozwala ono zidentyfikować następujące poziomy zarządzania [15, 16]:

- menedżer pierwszej linii, nazywany też często liderem, kierownikiem sekcji, zespołu czy brygadziwą. Kieruje on bezpośrednio pracownikami operacyjnymi;
- średni szczebel zarządzania, do którego zalicza się kierowników działów, którym podlegają menedżerowie pierwszej linii;
- najwyższy szczebel zarządzania, do którego zalicza się wyższą kadre zarządzającą w organizacji, czyli prezesa, dyrektorów, menedżerowie zarządzający menedżerami.

Korzystając z powyższego, na potrzeby niniejszej pracy zostało przyjęte, że lider to menedżer pierwszej linii, czyli zarządzający pracownikami operacyjnymi, którego podstawowym zadaniem jest kierowanie ludźmi. Można to zadanie zdefiniować jako *proces uprawomocnionego i intencjonalnego wywierania wpływu na podwładnych, zmierzający do osiągnięcia założonych zadaniowych celów zespołowych, a tym samym i organizacyjnych* [17].

Jak zauważa A. Poczowski *nie ulega więc wątpliwości, że kierownicy liniowi pełnią kluczową rolę w zarządzaniu zasobami ludzkimi na poziomie operacyjnym* [18]. Zadań liderów można zaliczyć [19]:

- przygotowanie opisów stanowisk pracy;
- przeprowadzanie wywiadów z osobami nowo przyjmowanymi;
- decydowanie o obsadzie stanowisk pracy w ramach posiadanego budżetu;
- określanie potrzeb szkoleniowych;
- prowadzenie szkoleń;
- kierowanie wykonywaniem zadań;
- monitorowanie dyscypliny;
- stosowanie nagród i kar;
- ocenianie pracowników;
- wnioskowanie o przeszerogowanie pracowników;
- kształtowanie relacji społecznych w organizacji.

Można powyższe uzupełnić o [14]:

- inspirowanie, motywowanie i integrowanie;
- ukierunkowanie rozwoju zawodowego pracowników;
- komunikację interpersonalną;
- rozwiązywanie konfliktów;
- pełnienie funkcji łącznika między naczelnym kierownictwem a ludźmi powierzonymi w obszarze działania oraz ich reprezentowanie.

To pokazuje, jak wiele zadań i wyzwań stoi przed liderem, a tym samym jak ważne są kompetencje, które musi posiadać, aby powyższe zadania realizować na najwyższym poziomie. Co więcej, konsekwencje błędnych działań liderów ponoszą nie tylko oni sami czy organizacja, ale przede wszystkim pracownicy, którzy im podlegają. Dlatego niezwykle istotnym jest *zagadnienie rozwoju kadry kierowniczej, które wymaga systematycznego podejścia. Menedżerowie operacyjni muszą sprostać coraz większym wymaganiom, co oznacza, że zakres ich umiejętności powinien być szerszy niż kiedykolwiek wcześniej* [20].

Budujące jest to, że wiele organizacji, jak wynika z raportu LinkedIn [21] ma świadomość jak istotna jest rola lidera dla organizacji i z tego też wynika zaangażowanie w ich rozwój. Można spotkać się z poglądami, że właściwe przygotowanie liderów do ich roli jest jednym z determinantów sukcesu całej organizacji. *Potrzeba rozwoju właściwych kompetencji liderek stała się w ostatnich latach czymś oczywistym i niezwykle potrzebnym* [9 s. 156], co wynika z postrzegania lidera, jako kluczowego zasobu współczesnej organizacji.

2.1. Wyzwania

Zadania, które stoją przed liderem dostarczają już wielu wyzwań, warto jednak zauważyć, że sama codzienność dostarcza coraz to nowych problemów do rozwiązania, z którymi lider powinien umieć sobie poradzić. Do aktualnych trudności i przyszłych wyzwań, z którymi musi mierzyć się lider, można zaliczyć:

- szeroko rozumiana **zmiana i niepewność**, która wynika z otoczenia społeczno – gospodarczego, liderzy i ich organizacje funkcjonują w środowisku wysokiej niepewności i złożoności sytuacji [9], co więcej kryzysy powoli stają się normą i powodują, że liderzy przyzwyczajają się do ich występowania, a co za tym idzie dostosowują się do funkcjonowania w takich warunkach [10 s. 41];
- niezwykle **szybkie tempo zmian**, czego przykładem może być konieczność adaptacji do prowadzenia działalności podczas pandemii czy też potrzeba dostosowania się do sytuacji geopolitycznej związanej z wojną w Ukrainie [22], szybka dezaktualizacja wprowadzanych rozwiązań będzie niejako wymuszała systematyczne, proaktywne działanie liderów i nie chodzi tylko o wprowadzenie zmiany w organizacji czy w zespole, ale też antycypowanie tych zmian oraz ich sprawne przeprowadzanie, co będzie konieczne by efektywnie prowadzić działalność gospodarczą [12];
- **rozwój technologii** i wszechobecna cyfryzacja, co też staje się standardem w pracy każdego lidera, dodatkowo pojawiają się wyzwania związane z pracą w środowisku wirtualnym oraz związane z zarządzaniem zespołem rozproszonym, który pracuje zdalnie czy hybrydowo [9 s. 157], co ważne liderzy muszą mieć coraz lepsze rozeznanie w nowych technologiach, aby *wiedzieć jak wykorzystać możliwości związane z danymi, rozwiązaniami cyfrowymi i sztuczną inteligencją* [3 s. 3];
- **wielopokoleniowość** zespołów pracowniczych [9 s. 157, 22], co wynika z faktu funkcjonowania kilku pokoleń jednocześnie na rynku pracy (dodać źródło z pokoleń), to z kolei może oznaczać występowanie ich przedstawicieli w jednym zespole, dla lidera oznacza to wyzwania z identyfikowaniem różnych wartości poszczególnych pokoleń oraz pogodzenia ich interesów na wspólnej płaszczyźnie organizacji [23];

- nieustająco wyzwaniem dla lidera będzie **budowanie relacji** z pracownikami, budowanie i utrzymania zaufania [12], skuteczne komunikowanie się dwukierunkowe, nastawione na dialog i potrzeby pracowników [24];
- przyziemne **problemy dnia codziennego**, czyli utrata klientów, spadek obrotów przedsiębiorstwa, kryzys w mediach czy sfrustrowani pracownicy [7] to też trudności, którym musi umieć zaradzić lider; z niektórych badań wynika, że dla $\frac{1}{4}$ badanych liderów, największymi wyzwaniami będą *oczekiwania pracowników dotyczące podwyższania wynagrodzeń oraz wzrost kosztów działalności* [25 s. 27];
- konieczność i umiejętność **stałego uczenia się**, do czego nawiązano przy rozwoju technologii, jednak nie można ograniczyć się tylko do tego obszaru, gdyż rola lidera wymaga *śledzenia zmian i adaptowanie do nowych warunków, ponieważ stały rozwój każdej z dziedzin wymusza nabycie nowych profesjonalnych kompetencji technicznych i specjalistycznych, które są niezbędne w danym zawodzie i w określonej branży* [26 s. 487].

Powyższe nie wyczerpuje wszystkich trudności, z jakimi będzie zmagać się lider, ale pokazuje na dużym poziomie ogólności zarys i szeroki zakres problemów, na jakie powinien być przygotowany.

2.2. Kompetencje

Wyzwania, które stoją przed liderem determinują szereg kompetencji niezbędnych do realizacji zadań podstawowych, a także tych niestandardowych. Jest wiele publikacji, które opisują kluczowe kompetencje lidera przyszłości [27, 28], wśród których można zdiagnozować nawet 74 kompetencje ważne na stanowisku lidera. Warto podkreślić, że te kluczowe kompetencje zależą od *dojrzałości organizacji, jej modelu biznesowego, kultury i aspiracji rozwojowych*. Powstają także modele przywództwa, które obejmują istotne kompetencje menedżera, można wymienić takie jak „Model Kluczowych Obszarów Kompetencji Lidera XXI wieku” [9] czy „Model przywództwa Instytutu Kapitału Ludzkiego” [29].

W ocenie autorki warto przytoczyć pierwszy z wymienionych modeli jako najbardziej kompleksowy i uwzględniający szeroki zakres kompetencji lidera. B. Grześ zaproponowała w swoim podejściu cztery główne obszary, w których zidentyfikowała kluczowe kompetencje lidera.

Pierwszy obszar – ludzka strona przywództwa obejmuje:

- inteligencję emocjonalną, która jest rozumiana jako zdolność do rozumienia i zarządzania własnymi emocjami oraz wykorzystanie empatii do zarządzania ludźmi. Inne badanie potwierdza, że powiązane z tym opanowanie jest pożądane wśród liderów, co potwierdzało 46% ankietowanych [16]. Wiąże się też z odpornością na stres, którą inne badanie wskazuje na pierwszym miejscu, co potwierdza 27% respondentów tego badania [25]. W innej publikacji można odnaleźć wskazanie, że liderzy powinni rozwijać empatyczne, skupione na ludziach zarządzanie, co wskazuje 20% respondentów [30]. Ten obszar jest również uwzględniany przez J. Penca jako najważniejszych kompetencji polskiego menedżera [31];
- odpowiedzialność rozumianą jako gotowość do ponoszenia konsekwencji za działania i decyzje podejmowane przez lidera oraz pozostałych członków zespołu. Jedno z badań potwierdza, że 62% kierowników otrzymuje *tylko tyle, ile potrzeba* zasad odpowiedzialności [16];

- szacunek, który dotyczy członków zespołu i ich pracy, innych poglądów oraz szeroko rozumianej odmienności, ale też wspólne dobro organizacji. Ten element pojawia się również w innych publikacjach jako kluczowa kompetencja lidera [12];
- zaufanie, które *pozwała działać jako jedność i koncentrować się na zewnętrznych aspektach rozwoju organizacji*, jest to także *otwartość lidera do dzielenia się przywództwem*. Inne badania pokazują, że wśród kierowników występowanie braku zaufania często lub bardzo często deklaruje około 14% respondentów, warto dodać, że jest to wynik statystycznie wyższy od wyników ogółem [25] Inne źródło również podkreśla zaufanie, jako kluczową kompetencję menedżera [16].

Drugi obszar modelu to strategiczna strona przywództwa, który zawiera następujące elementy:

- strategię, rozumianą jako kompetencję do tworzenia spójnej dla całej organizacji strategii, w tym *strategiczne spojrzenie na przyciągnięcie do organizacji niezbędego do realizacji celów kapitału ludzkiego i strategia jego rozwoju*, tę kompetencję potwierdza również model przywództwa zaproponowany przez Instytut Kapitału Ludzkiego SGH [29];
- partnerstwo dotyczy budowania partnerskich relacji i współpraca ze wszystkimi członkami organizacji oraz innymi uczestnikami rynku, co w jednym z badań potwierdza 7% respondentów, jako kluczową umiejętność lidera w przyszłości [25], a w innym 44 % odpowiadających wskazało, że umiejętność współdziałania to cecha oczekiwana przez lidera [16];
- globalne spojrzenie to umiejętność patrzenia na rzeczywistość obecną i przyszłą zdecydowanie szerzej niż tylko lokalnie, co wiąże się z dojrzałą świadomością biznesową, która pomaga zrozumieć, jak działa biznes, rynek i gospodarka światowa, ale także wspomaga myślenie perspektywiczne [27];
- podejmowanie decyzji to zdolność do dokonania uzgodnień *w warunkach charakteryzujących się dużą zmiennością i niepewnością*. Wymaga to otwartości lidera i gotowości na popełnianie błędów oraz wsparcie się wiedzą innych członków zespołu, istotność tej kompetencji dla liderów potwierdzają odpowiedzi udzielone w jednym z badań, w którym 9% wskazuje, że jest ona kluczowa [25].

Kolejny obszar w analizowanym modelu to operacyjna strona przywództwa, do którego zaliczono:

- planowanie i organizację, które dotyczą całokształtu aktywności związanych z zakresem planowania pracy swojej i zespołu oraz *organizację pracy własnej i zespołu poprzez przydzielanie zadań oraz ról zgodnie z możliwościami i potencjałem poszczególnych członków zespołu*, co w jednym z badań potwierdziła ¼ respondentów [30], a w innym 26% wskazało, że warto tę kompetencję rozwijać wśród liderów [5]. W innym badaniu 10% ankietowanych wskazało, że będzie to kluczowa kompetencja lidera w nadchodzącym roku [32];
- realizacja celów, która jest *rozumiana jako pełne przejęcia właścicielstwa stawianych celów jak również odpowiedzialności za ich osiągnięcie*, obejmuje egzekwowanie realizacji celów od członków zespołu i współpracowników. W jednym z analizowanych badań za kluczową umiejętność liderów w kolejnym roku uznano dążenie do rezultatów, jednocześnie ponad połowa badanych kierowników nigdy (43%) lub bardzo rzadko (39%) spotkała się w swojej organizacji ze zjawiskiem

dążenia po trupach do celu, co pokazuje, że osiągnięcie celów jest ważne, jednak liczy się też sposób realizacji [25, 2];

- zarządzanie zmianą, rozumiane jako *poszukiwanie i identyfikacja potrzeby dokonania zmian w organizacji (...) przy zachowaniu wysokiego poziomu zaangażowania i motywacji pracowników*. Potwierdzają to również badania, w których ta kompetencja jest na drugiej pozycji wśród kluczowych pozycji lidera w przyszłości [25];
- zarządzanie wiedzą *obejmuje zdolność lidera do skutecznego zatrzymywania w organizacji wiedzy (...) umiejętności jej gromadzenia i transferu pomiędzy pracownikami*. Potwierdzają to inne publikacje wskazujące, że *naczelną kompetencją wymaganą w każdym zawodzie i niezależną od branży będzie konieczność ustawicznego uczenia się* [26], a wśród zestawień kompetencji lidera często pojawia się zwinność uczenia [33, 34].

Ostatni obszar prezentowanego modelu dotyczy technicznej strony przywództwa, który obejmuje:

- nowe media, które dotyczą zwinności lidera w wykorzystaniu nowej technologii w pracy, co w literaturze potwierdzają komponenty kompetencji współczesnego menedżera zaproponowane przez A. Rakowską [35], a w badaniach 42% pracowników wskazuje zainteresowanie rozwojem kompetencji cyfrowych [5];
- zarządzanie innowacją to *otwartość i umiejętność lidera do poszukiwania nowych, innowacyjnych rozwiązań technologicznych na rynku*, co pojawia się również w modelu przywództwa Instytutu Kapitału Ludzkiego [29], a w badaniach kompetencje cyfrowe związane z automatyzacją pracy oraz budowanie innowacyjnego myślenia są wymieniane wśród kluczowych kompetencji lidera [25];
- zarządzanie danymi to *umiejętność pozyskiwania, właściwego selekcjonowania, agregowania i przechowywania danych i informacji, a przede wszystkim umiejętne ich wykorzystywanie do podejmowania decyzji biznesowych*;
- bezpieczeństwo to szeroko rozumiana umiejętność właściwego zarządzania obszarem bezpieczeństwa odnosząca się do zakresu organizacyjnego, fizycznego, psychologicznego, informacyjnego, a także utrzymania ciągłości działania organizacji, co pośrednio wiąże się ze wskazanymi w poprzednich podpunktach kompetencjami cyfrowymi liderów.

Przytoczony model jest jednym z wielu, z którymi można zapoznać się w literaturze, jednak ten akurat pokazuje szeroki wachlarz kompetencji, którymi powinien legitymować się lider w swoim życiu zawodowym.

3. Przygotowanie lidera wg innych badań

Jak istotne jest przygotowanie lidera do pełnienia roli menedżerskiej prezentują liczne badania, m.in. przeprowadzane cyklicznie przez Leanpassion „Ogólnopolskie Badanie Satysfakcji z Pracy”, które *wskazuje na silną korelację pomiędzy oceną lidera a tym, jak ludzie czują się w pracy* [24]. Pokazuje to, że ważne jest przygotowanie lidera do nowej roli, by posiadał niezbędną wiedzę i kompetencje, ponieważ ma wpływ na pracowników operacyjnych, których praca dostarcza wymierne efekty dla organizacji oraz są wizerunkiem firmy na rynku.

Niezwykle istotne jest, by w organizacji była świadomość, że w aktualnie zmieniającym się świecie bardzo trudno jest raz zdefiniować kompetencje, które będą obowiązywały

przez długie lata. *Profile kompetencyjne powinny być przeglądane i uaktualniane zgodnie z celami, strategią i realiami działania organizacji* [27].

Rozwój lidera niesie za sobą ogrom korzyści, wśród których można wymienić [36]:

- wzrost zaangażowania pracowników;
- silne poczucie rozwoju i energii pracowników – podwładnych lidera;
- rosnące poczucie samodzielności lidera;
- poprawa skuteczności na poziomie zespołu;
- tworzenie kultury promującej organizacyjne uczenie się i efektywność;
- świadome kształtowanie rozwoju pracowników – podwładnych lidera.

Tak przedstawiony katalog pozytywnych efektów rozwoju lidera nie wyczerpuje wszystkich korzyści, które może odnieść organizacja, a jedynie te główne. To wystarcza, by uzasadnić inwestycje w rozwój liderów, gdyż pozwolą one organizacji przynieść wymierne efekty [16]. Sami liderzy też mają świadomość jak istotną rolę odgrywa w ich karierze rozwój, co potwierdza badanie, w którym *3 na 4 badanych menedżerów uważa, że w ich zawodzie nabywanie kompetencji jest kluczowe* [5]. Potwierdzają to także badania „Bilans Kapitału Ludzkiego. Rozwój kompetencji – uczenie się dorosłych i sektor szkoleniowo – rozwojowy 2022/2021”, które potwierdzają, że 58% kierowników wykorzystuje formalną i nieformalną edukację. Na uwagę zasługuje również fakt, że 80% wykorzystuje okazje do nieformalnych form edukacji, by rozwijać swoje kompetencje, co plasuje tę grupę zawodową na drugim miejscu zaraz za specjalistami [37].

Dodatkowo wyzwania opisane powyżej determinują potrzebę ciągłego uczenia się, by nadążać i sprostać wymaganiom, które cały czas stawia organizacji otoczenie biznesowe [32]. Z raportu badania przeprowadzonego przez House of Skills „Polski menedżer. Praktyki, wyzwania, rozwój” wyłania się całkiem pozytywny obraz wsparcia, jakie otrzymuje menedżer, gdyż ponad połowa (58%) badanych wskazała, że otrzymuje tyle, ile potrzebuje wdrożenia do nowych zadań oraz planowania swojego rozwoju, a 60% zadeklarowało, że uzyskuje informacje jak wykonać konkretne zadanie [16].

Analizując raport z badania GoodHabitz „Pracownicy w świecie rozwoju” widać, że według badanych najmniej istotne jest inwestowanie w rozwój menedżerów, kierowników czy zarządu. Jednocześnie *według odpowiedzi ekspertów HR ds. szkoleń, prezentowanych w raporcie GoodHabitz „Bilans rozwoju zawodowego”, to właśnie menedżerzy i kierownicy są grupami, na których szkolenie przeznaczają się najwięcej środków* [5].

Wśród najbardziej pożądanых kompetencji do rozwoju organizacje wskazują na pierwszym miejscu zarządzanie, a na czwartej pozycji przywództwo, co potwierdza istotną rolę tego obszaru [38].

Na rynku można zdiagnozować dwie tendencje, jedna opiera się na stosowaniu uniwersalnych programów rozwojowych dla jak najszerzej grupy odbiorców wśród pracowników. Druga strategia polega na jak najlepszym dopasowaniu programów rozwojowych do określonej grupy odbiorców np. kadry kierowniczej. Tworzenie różnorodnych programów, które pozwalają się menedżerom rozwijać potwierdzają przykłady firm zgłaszających się do konkursu „Lider ZZL” [39].

Następują niewielkie zmiany w samych formach prowadzonego rozwoju, co jest efektem pandemii oraz wzmożonej cyfryzacji, którą znacząco przyspieszyła. Pojawiło się relatywnie więcej szkoleń na odległość i z wykorzystaniem instrumentów do zdalnej

komunikacji, natomiast metody takie jak coaching, mentoring czy feedback pozostały bez zmian [40].

Warto zwrócić uwagę na to, kto najczęściej finansuje rozwój pracowników, jak pokazują badania nieustająco największy udział ma pracodawca, bo 71% odsetek uczestników kursów i szkoleń wskazał na to źródło finansowania. Z własnych środków pokrywa to 22% respondentów, a co przykuwające uwagę coraz częściej wykorzystywana jest darmowa forma rozwoju, co potwierdza 14% badanych [37 s. 42].

4. Wyniki badań własnych

Prezentowane badania miały na celu poznanie opinii kierowników na temat tego, jak oceniają swoje przygotowanie do pełnienia roli menedżera w organizacji. Przede wszystkim czy czyli się przygotowujący do nowych zadań oraz jak postrzegają skuteczność takiego wdrożenia. Ponadto próbowano się dowiedzieć, w jakim stopniu uzyskali wsparcie od organizacji i na czym ono polegało, czyli czas wdrożenia, jego forma oraz zastosowane narzędzia i sposób ich wykorzystania. Pogłębiono pytanie o potencjalne przyczyny braku szkoleń oraz perspektywę rozwojową na stanowisku kierowniczym. Badanie miało charakter sondażu [41]. Podstawową techniką zbierania danych była ankieta internetowa CAWI (*Computer Assisted Web Interviews*), zalecana do pomiaru kwestii społecznych i coraz częściej wykorzystywana w badaniach dotyczących problematyki zarządzania zasobami ludzkimi [42].

Badanie zostało przeprowadzone w okresie od 10.2022 do 03.2023 roku. Zrealizowano je za pomocą formularza ankietowego google. Kwestionariusz składał się z 19 pytań zamkniętych (respondenci dokonywali wyboru ze wskazanych wariantów odpowiedzi) i z metryczki. Badanie przeprowadzono wśród 371 studentów I roku Uniwersytetu WSB Merito, kierunku zarządzanie, jednak jedynie 78 wypełnionych ankiet kwalifikowało się do dalszej analizy, gdyż tylko tyle osób spełniało warunek pracy na stanowisku kierowniczym. Nie jest to wielkość próby, która pozwala wyciągać reprezentatywne wnioski, jednak mogą one być pewnym punktem wyjścia do zweryfikowania poglądów dotyczących wprowadzania liderów na menedżerską ścieżkę kariery.

Do analizy uzyskanych wyników wykorzystano narzędzia analizy statystycznej takie jak: pozycyjny współczynnik zmienności, test niezależności chi kwadrat Pearsona oraz współczynnik V Kramera. Przyjęto, że pomiędzy zmiennymi występuje zależność, jeśli została ona zweryfikowana testem chi-kwadrat na poziomie istotności $p < 0,05$.

Charakterystyka respondentów została ujęta w tabeli 1.

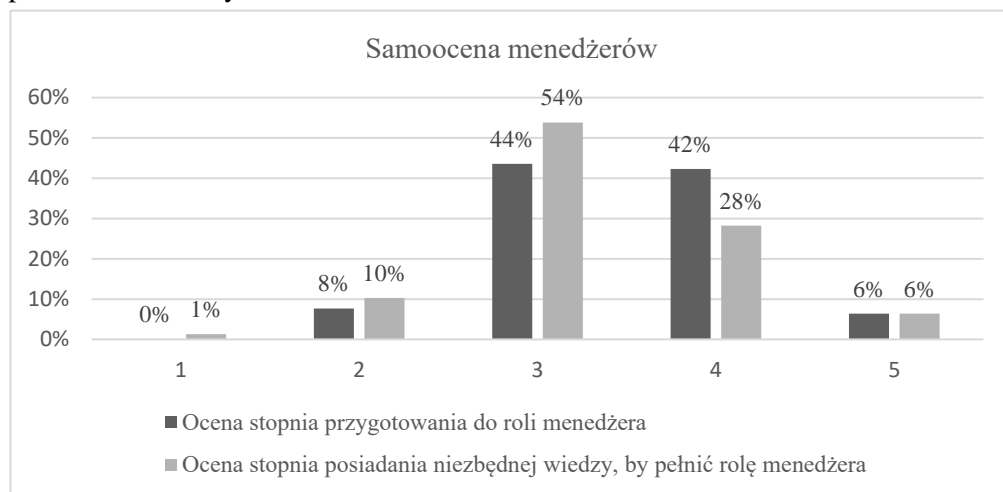
Tabela 1. Charakterystyka respondentów badania

Pokolenie	Staż pracy na kierowniczym stanowisku	Kobieta	Mężczyzna	Suma końcowa
X		2		2
	Tak, dłużej niż 1 rok	1		1
	Tak, krócej niż 1 rok	1		1
Y		9	12	21
	Tak, dłużej niż 1 rok	7	11	18
	Tak, krócej niż 1 rok	2	1	3
Z		27	28	55
	Tak, dłużej niż 1 rok	14	10	24
	Tak, krócej niż 1 rok	13	18	31
Suma końcowa		38	40	78

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Jak widać w grupie respondentów porównywalnie reprezentowana była każda z płci, dysproporcje widać między pokoleniami, gdyż 71% to przedstawiciele pokolenia Z, a w 27% to pokolenie Y. Dysproporcje też wystąpiły pod względem trybu studiów, gdyż 82% z badanej grupy to studenci trybu zaocznego, co jest logiczną konsekwencją tego, że pracując jako menedżer relatywnie trudniej jest pogodzić pracę na takim stanowisku ze studiami dziennymi.

Pierwsze pytanie w przeprowadzonych badaniach dotyczyło oceny stopnia przygotowania do nowej roli przez menedżerów. Odpowiedzi udzielano w skali od 1 (brak poczucia przygotowania) do 5 (bardzo duże poczucie przygotowania). Pytaniem precyzującym badaną kwestię było kolejne, w którym poproszono o ocenę stopnia posiadania niezbędnej wiedzy do realizacji roli zarządzającego kapitałem ludzkim. Uzyskane wyniki przedstawiono na wykresie 1.



Wykres 1. Samooceńa menedżerów przygotowania ich do roli oraz ich ocena posiadanej wiedzy, [opracowanie własne]

Jak widać na wykresie 1 subiektywna ocena przygotowania menedżerów jest raczej neutralna, ponieważ najczęściej odpowiedzi 3 wskazali respondenci, jednak kolejnym najliczniej wskazywaną wartością była 4, co można uznać za poczucie dobrego przygotowania do realizacji zadań menedżerskich. Podobnie ma się sytuacja z oceną posiadanej wiedzy, ponad połowa odpowiadających wybrała odpowiedź 3, czyli średnia samoocena posiadanej wiedzy. Warto zwrócić uwagę, że skrajnych wartości, czyli poczucia bardzo dobrego i bardzo słabego jest niewiele. Analizując te odpowiedzi pod kątem stażu na stanowisku menedżerskim nie zaskakuje wynik, że wyżej oceniają swoje kompetencje kierownicy ze stażem powyżej roku, co wynika z ich doświadczenia. Natomiast surowsi w tej samoocenie są kierownicy ze stażem do roku czasu pracy na stanowisku liderskim, co można wytłumaczyć brakiem doświadczenia i tym samym punktu odniesienia posiadanej wiedzy.

Powyższe odpowiedzi sprawdzono pozycyjnym współczynnikiem zmienności i oba uzyskały wartość 17%, co wskazuje na bardzo małą zmienność wśród badanych pod względem udzielanych odpowiedzi.

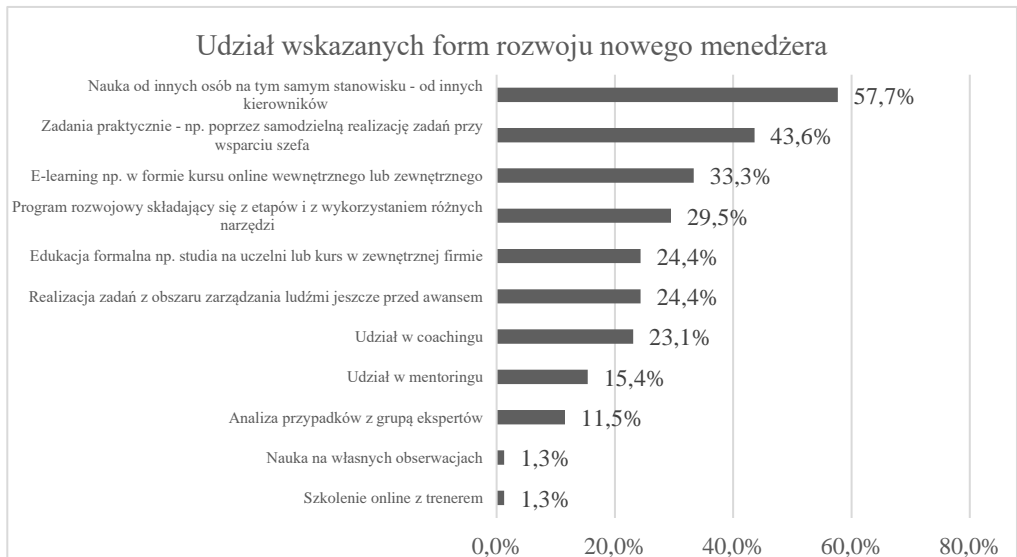
Badanych poproszono o ocenę, w jakim stopniu otrzymali wsparcie ze strony pracodawcy, które przygotowywało ich do roli menedżera. Odpowiedzi rozłożyły się

następująco: zupełny brak szkoleń (29%), niewielka liczba szkoleń (45%), znacząca liczba szkoleń (26%). Wartość pozycyjnego wskaźnika zmienności potwierdza dużą zmienność odpowiedzi wśród respondentów. Sprawdzając zależności między uzyskanymi odpowiedziami, a danymi respondentów testem chi-kwadrat możemy zidentyfikować tylko jedną zależność. Występuje ona między uzyskanymi odpowiedziami, a miejscem zamieszkania respondentów, gdzie wartość współczynnika V-Kramera wynosi 0,300, co świadczy o umiarkowanej sile związku.

Wśród osób, które wybrały jedną z odpowiedzi świadczących o przeprowadzaniu szkoleń przygotowujących do roli menedżera przez pracodawcę dopytano o czas ich trwania. Uzyskane odpowiedzi wykazują przeciętną wartość zmienności (liczoną pozytywnym współczynnikiem zmienności), najliczniejsze są odpowiedzi, które wskazują kolejno na około 1-2 tygodni trwania szkolenia, około 1-2 miesięcy oraz około 3-6 miesięcy. Co zaskakujące jest 5 odpowiedzi, gdzie czas przeszkolenia na stanowisko menedżerskie trwa 1-5 dni, gdzie w tym czasie raczej trudno mówić o gruntowym przygotowaniu kogoś do pełnienia wskazanej roli. Dla przeciwwagi można wskazać, że 7 odpowiadających wskazało, że czas szkolenia trwa powyżej 6 miesięcy, w tym 3 powyżej roku, co pokazuje duże zaangażowanie po stronie pracodawcy.

Podjęto próbę zdiagnozowania z czego może wynikać brak szkoleń i respondenci najczęściej (10 wskazań) wybierali odpowiedź, że *nie ma potrzeby szkolić, skoro wszystkiego można się nauczyć metodą „prób i błędów”*, a także *ponieważ to są znaczące koszty, a firma nie chce przeznaczać na to budżetu* (7 wskazań). Z tego wyłania się obraz pracodawców, którzy chcą mieć przygotowanych i wyedukowanych menedżerów w swoich organizacjach, jednak niekoniecznie chcą ten proces finansować.

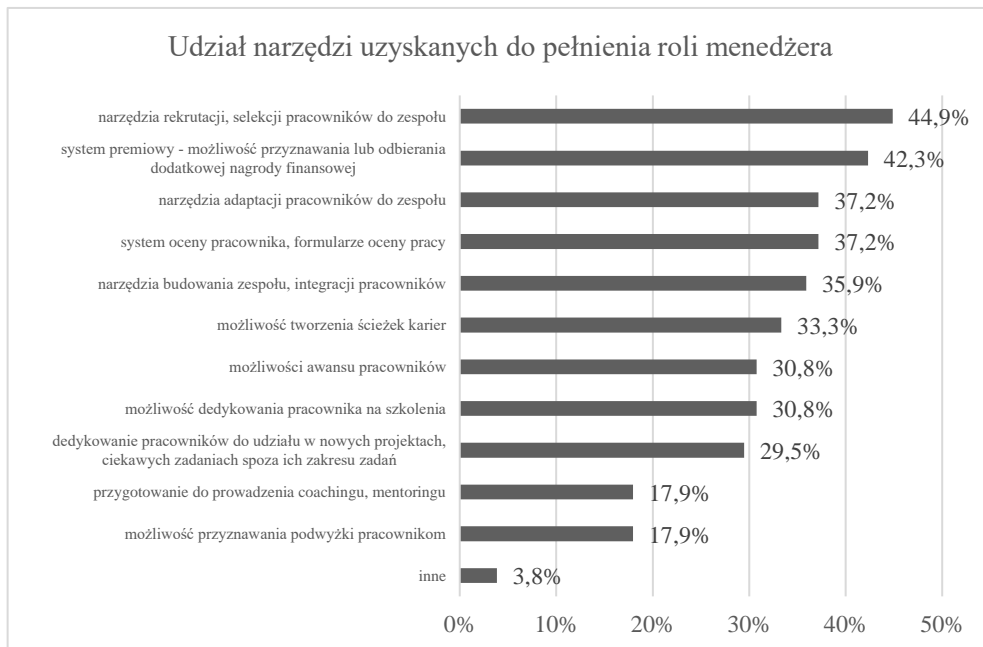
Kolejne pytanie dotyczyło określenia form, z jakich korzysta pracodawca do przygotowania nowego menedżera. Respondenci mogli wybrać więcej niż jedną odpowiedź. Uzyskane odpowiedzi przedstawiono na wykresie 2.



Wykres 2. Udział wskazanych form rozwoju nowego menedżera, [opracowanie własne]

Z przeprowadzonych badań widać, że najczęściej stosowanym rozwiązaniem jest nauka od innych osób zajmujących stanowiska menedżerskie, co można tłumaczyć dwójako, z jednej strony jest to najtańsze i prawdopodobnie najsprawniejsze do przeprowadzenia rozwiązanie dla pracodawcy. Z drugiej jednak strony uzyskana wiedza nowego menedżera nie będzie szersza niż ta, którą posiada już inny menedżer w tej organizacji. Drugą najczęściej wskazywaną formą były zadania praktyczne, czyli na przykład samodzielna realizacja zadań przy wsparciu bezpośredniego przełożonego, co potwierdza przekonanie, że najlepiej się uczyć przez praktykę, gdyż jest to najbardziej efektywna forma, a dodatkowo pracodawca minimalizuje spadek produktywności i efektywności osoby wdrażanej na stanowisko kierownicze. Trzecią najczęściej wybieraną formą był e-learning, co pokazuje wzrost zaufania do narzędzi online po pandemii, a także koszt takiego rozwiązania, gdyż zakupiony czy stworzony kurs można wykorzystać wielokrotnie.

Następne pytanie, które zadano respondentom dotyczyło tego, w jakim stopniu czują, że otrzymali wszystkie niezbędne narzędzia do pełnienia roli menedżera. Chodziło o to, aby sprawdzić na ile czują się zaspokojeni w aspekcie uzyskania niezbędnych instrumentów do zarządzania pracownikami. Najwięcej odpowiedzi uzyskało wskazanie *niewielka ilość* (46%), druga najczęściej wybierana odpowiedź to *sporo narzędzi otrzymanych od firmy* (33%). To, co zwraca również uwagę, to fakt, że 13% odpowiadających wybrało *zupelny brak wsparcia ze strony firmy*, co sugeruje, że są to menedżerowie, którzy musieli te narzędzia pozyskiwać we własnym zakresie, jeśli chcieli z nich korzystać. Pogłębienie przyczyn takiego zachowania ze strony organizacji pokazuje, że w największym stopniu wynika to z przekonania, że menedżer to stanowisko samodzielne, zatem może sam organizować sobie narzędzia pracy. Poproszono respondentów, o wskazanie, jakie narzędzia konkretnie uzyskali od organizacji. Udziały poszczególnych odpowiedzi ujęto na wykresie 3.

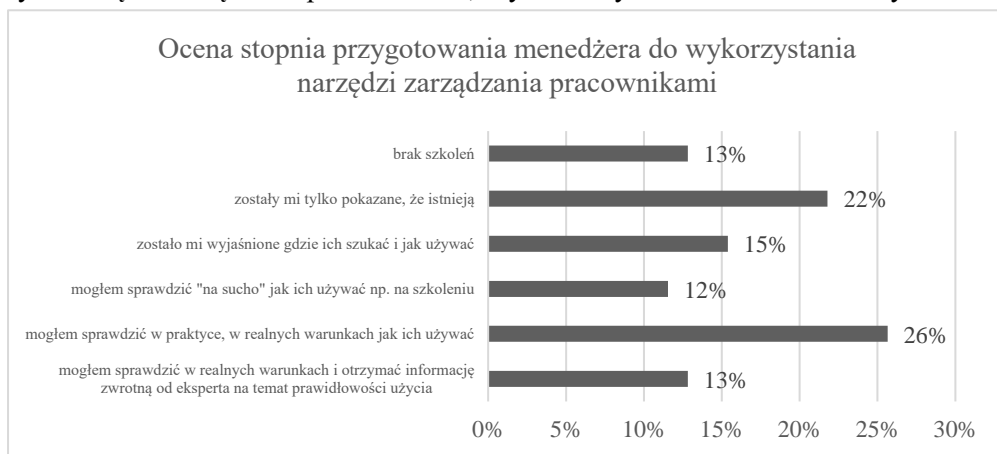


Wykres 3. Udział narzędzi uzyskanych do pełnienia roli menedżerów, opracowanie własne

Jak widać na wykresie 3 w czołówce odpowiedzi udzielonych przez respondentów plasują się narzędzia, które wiążą się z zatrudnieniem pracowników do zespołu, czyli rekrutacją i selekcją, a na trzeciej pozycji związane z adaptacją pracowników do zespołu. Może to wynikać z najczęściej realizowanych zadań menedżerów, które aktualnie skupiają się na tym, jak efektywnie i skutecznie zatrudnić pracowników z rynku pracy. Na drugim miejscu najbardziej popularne jest wyposażenie menedżera w system premiovyy, który daje możliwość przyznawania lub odbierania dodatkowej nagrody finansowej.

Warto jednak zwrócić uwagę, że najliczniej wybierana odpowiedź, to jednak mniej niż połowa. To oznacza, że wśród badanych menedżerów nie jest powszechne zjawisko udostępniania narzędzi do pracy, a znaczący odsetek badanych nie posiada właściwych instrumentów do zarządzania ludźmi.

Kolejne pytanie odnosiło się do stopnia przygotowania do korzystania z udostępnionych narzędzi zarządzania pracownikami, uzyskane wyniki zobrazowano na wykresie 4.



Wykres 4. Ocena stopnia przygotowania menedżera do wykorzystania narzędzi zarządzania pracownikami, opracowanie własne

W uzyskanych wynikach niepokojące jest, że 13% respondentów nie otrzymuje żadnego przeszkolenia z wiedzy, jak narzędzia używać, co może być przyczyną błędnego i nieskutecznego, a nawet szkodliwego wykorzystania posiadanych instrumentów z zakresu zarządzania pracownikami. Tak samo liczna jest jednak grupa na drugim końcu skali, której narzędzia zostały nie tylko pokazane, wyjaśnione, mogli je wytestować w realnych warunkach, ale też otrzymać informację zwrotną od eksperta na temat prawidłowości ich wykorzystania. Warto podkreślić, że najliczniejszą grupę (26%) stanowią menedżerowie, którzy poznali narzędzia zarówno teoretycznie, jak i praktycznie, co buduje pozytywny obraz przygotowania do pełnienia roli kierownika. Prezentacja polegająca tylko na pokazaniu danego instrumentu dotyczy nawet 22% badanych menedżerów, taki poziom przeszkolenia, może być niestety niewystarczający, by skutecznie korzystać z udostępnionych narzędzi.

Respondenci w tym pytaniu wykazywali się przeciętną zmiennością, co potwierdził pozycyjny współczynnik zmienności na poziomie 38%. Udzielane odpowiedzi są zależne od przynależności do pokolenia respondenta, co sprawdzono testem chi-kwadrat, a wartość współczynnika V-Kramera wynosi 0,342, co świadczy o umiarkowanej sile związku.

Zapytano badanych jak wygląda możliwość uzyskania szkolenia w perspektywie najbliższej przyszłości. 54% respondentów stwierdza, że nie ma dla nich przewidzianego rozwoju w kontekście zarządzania pracownikami, trudno jednak wyrokować, czy wynika to z braku planów ze strony organizacji czy braku wiedzy menedżerów na badany temat. Pozostałe osoby mają w perspektywie roku przewidziane szkolenia z tego zakresu, 19% w relatywnie krótkiej, bo 3 miesięcznej spodziewają się rozwoju w tym obszarze, 15% w czasie pół roku, natomiast 12% w ciągu roku ma planowane szkolenia z zarządzania pracownikami.

Kolejne pytanie zadane respondentom dotyczyło, skąd wychodzi inicjatywa dedykowania menedżera na szkolenie z zakresu zarządzania pracownikami. Respondenci mogli wybrać więcej niż jedną odpowiedź, a uzyskane efekty przedstawiono w tabeli 2.

Tabela 2. Sposób dedykowania menedżera na szkolenie

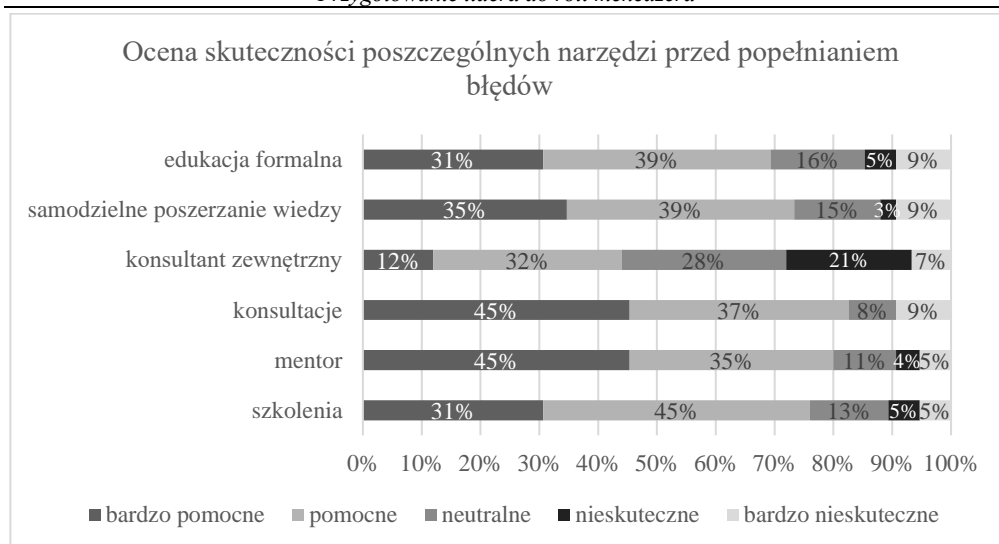
SPOSÓB DEDYKOWANIA MENEDŻERA NA SZKOLENIE	UDZIAŁ
Sam/a zgłaszam taką potrzebę do odpowiednich osób	46%
Przełożony dedykuje managerów, jeśli widzi jakieś obszary do poprawy np. popełnione błędy	46%
Przełożony dedykuje managerów, jeśli są organizowane szkolenia, niezależnie od tego czy jest taka potrzeba u managera	24%
Ogłaszane są tematy szkoleń i można się zapisać	22%
Inne	4%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Najwięcej respondentów (46%) wskazało, że to od nich oczekuje się aktywnej postawy i zgłaszania swojego zapotrzebowania na szkolenia. Tyle samo badanych potwierdziło, że decydem w tym zakresie jest przełożony menedżera, który widzi jakie obszary wymagają poprawy, na przykład poprzez popełnione przez menedżera błędy w pracy z ludźmi. Prawie ¼ udzielających odpowiedzi wskazała, że to przełożony dedykuje menedżera na szkolenie, ale następuje to w sytuacji, gdy jest takie szkolenie organizowane, jednak nie ma znaczenia czy jest to potrzebne danemu menedżerowi czy nie. Można wnioskować, że samo nominowanie do szkolenia jest pewną formą nagrody i docenienia menedżera, jednak nie zawsze musi ono być zgodne z potrzebą danego pracownika. Sposobem wykorzystywanym w organizacjach jest też otwarta lista szkoleń, na które można się zapisywać, co potwierdziło 22% badanych.

Kolejne pytania odnosiły się do popełnionych błędów i możliwości, by ustrzec się przed nimi. Pytanie o skalę popełnionych błędów na stanowisku menedżerskim ukazuje, że błędy zdarzały się sporadycznie (42% odpowiedzi) oraz popełnienie sporej liczby błędów, szczególnie na początku pracy (42% zaznaczeń). Natomiast ocena, czy realnym było uniknięcie popełnionych błędów poprzez przygotowanie się na ich wystąpienie ukazuje, że 33% wskazało, że w znaczącym stopniu była to kwestia braku przygotowania do pełnionej roli (wybranie 4, w skali od 1 do 5). Natomiast 26% wybrało odpowiedź neutralną (wskazanie 3, w skali od 1 do 5), czyli nie mają przekonania, że szkolenie mogło ustrzec przed popełnieniem błędów.

Ostatnie pytanie dotyczyło oceny skuteczności poszczególnych narzędzi. Uzyskane wyniki przedstawiono na wykresie 5.



Wykres 5. Ocena skuteczności poszczególnych narzędzi przez popełnieniem błędów [opracowanie własne]

Jak widać za najbardziej pomocne uważają respondenci konsultacje z właściwymi osobami oraz wsparcie mentora, czyli doceniane jest to, że można w każdej chwili zwrócić się do kompetentnej osoby, która wesprze swoją wiedzą i doświadczeniem. Co ciekawe mało doceniona została pomoc konsultanta zewnętrznego, być może wynika to z faktu, że brakuje takim osobom znajomości specyfiki i kultury danej organizacji, co zdecydowanie ułatwia szybką i trafną pomoc.

5. Rekomendacje

Na podstawie przeprowadzonych badań i dokonanych analiz dostępnych publikacji można przedstawić kilka rekomendacji, które mogą być użyteczne w praktyce:

1. **Kultura organizacyjna** – wprowadzenie takiej kultury, która wspiera rozwój pracowników, niezależnie od szczebla zaszerogowania, w tym także liderów. Promowanie dzielenia się wiedzą, a także budowanie wśród pracowników świadomość, że trzeba się stale dokształcać i rozwijać by dotrzymać kroku konkurencji na rynku. Oznacza to także udostępnienie liderom czasu, by mogli stale podnosić swoje kompetencje. Jest to warunek niezwykle trudny do zrealizowania, ponieważ w ile świadomość zarządu najczęściej jest duża, w zakresie zapotrzebowania na rozwój pracowników, o tyle w praktyce ambitne cele biznesowe stawiane przed pracownikami skutecznie utrudniają realizację samorozwoju, który w krótkim czasie niekoniernie musi przełożyć się na wyniki.
2. **Kompetencje** – niezbędne jest systematyczne weryfikowanie zapotrzebowania na kompetencje potrzebne w niedalekiej przyszłości, by dostosować program adaptacji pod wymagania, które pojawiają się za rok lub dwa. Inną sprawą w tym zakresie jest zdefiniowanie, jakie kompetencje są dla danej organizacji fundamentalne i każdy lider powinien je posiadać lub rozwinąć, a co jest powyżej określonego standardu, by móc w następnym etapie określić, jakie są dla poszczególnych liderów perspektywy rozwoju.

3. **Budowanie świadomości rozwoju** – ważne jest by pokazywać liderom jakie kompetencje rozwijają, kiedy i w jakich sytuacjach ma to miejsce oraz w jaki sposób to się odbywa. Można przypuszczać, że odmienne jest spojrzenie na ten aspekt pracodawcy i pracownika. To, co pracodawca postrzega jako element rozwoju czy część etapu wdrożenia, przez pracownika może w wielu sytuacjach być niezauważone, ponieważ dzieje się przy okazji innego zadania, a jeśli nie wymaga to wysiłku, to tym bardziej może być nieutożsamiane z procesem wdrożenia i nauką. Dlatego tak istotne jest by mierzyć i sprawdzać poziom kompetencji, a następnie monitorować postęp i pokazywać progres. Można wykorzystać model Kirkpatricka (źródło), by określić jakie są efekty przeprowadzonego wdrożenia lidera, by zarówno pracodawca, jak i sam pracownik miał przekonanie i namacalne dowody na skuteczność przeprowadzenia procesu adaptacji do roli menedżera.
4. **Nowe formy** – istotne jest stałe poszukiwanie nowych form i instrumentów stosowanych do rozwoju, by były one najbardziej dopasowane do indywidualnych potrzeb. Co więcej warto je różnicować, by zwiększać atrakcyjność samego wdrożenia, a tym samym zwiększać zaangażowanie lidera w sam proces adaptacji. A przede wszystkim forma powinna być najbardziej dopasowana do kompetencji, która ma być zdobywana, specyfiki branży, organizacji oraz zespołu. Warto zwrócić uwagę na wykorzystywane najczęściej uczenie się od współpracowników, co niewątpliwie skutkuje rozwojem lidera, jednak nie przekłada się znacząco na rozwój samej organizacji. Wynika to z tego, że organizacja stale bazuje na tym samym katalogu kompetencji i wiedzy posiadanej przez zatrudnionych menedżerów.
5. **Tworzenie perspektywy szkoleniowej** – antycypowanie potrzebnych kompetencji, wyzwań w pracy, a następnie na bazie tego przygotowanie i przedstawianie planu rozwojowego, by lider miał świadomość i przekonanie o nieustannym rozwoju. Co ważne, taka wiedza o perspektywie rozwojowej, czyli świadomość co się będzie działo w organizacji, jaki kierunek obiera firma pod względem rozwoju kompetencji menedżerskich, może skutkować tym, że przedsiębiorczy i zaangażowany lider samodzielnie będzie rozwijał potrzebne umiejętności oraz zdobywał wiedzę.
6. **Liczby** – w wielu sytuacjach najbardziej do wyobraźni przemawiają liczby, dlatego warto zidentyfikować ryzyka, które mogą wystąpić, jeśli do pracy zostanie dopuszczony lider, który nie został należycie przygotowany do roli menedżerskiej. Kolejnym krokiem jest policzenie, jakie są konsekwencje finansowe takich decyzji. Jak pokazały badania ograniczenie czasu przygotowania lidera do nowej roli wynika z przesłanek ekonomicznych, jednak weryfikując koszty błędów i konsekwencje niewłaściwych zachowań lidera można znaleźć optymalne rozwiązanie zarówno dla organizacji, jak i dla pracownika.

Ujęte w syntetycznej formie rekomendacje nie wyczerpują całego zakresu możliwych wskazówek, które można wypracować na podstawie zaprezentowanego materiału, jednak są pewnym fundamentem i punktem wyjścia do dalszych refleksji w organizacji. Obraz, który się wyłonił trudno jednoznacznie ocenić jako zły lub dobry, ostrożnie można skonkludować, że jest przeciętny. Nie jest to jednak najlepsza wiadomość, gdyż zatrudnianie przeciętnych menedżerów nie jest perspektywiczne dla organizacji i trudno wtedy mówić, o byciu konkurencyjnym czy innowacyjnym na rynku. Dlatego tak ważne jest, by sprawdzić, jak to wygląda w organizacji, zdecydować, które obszary wymagają poprawy, a następnie zidentyfikować te, od których rozpocznie się zmianę.

Przygotowana publikacja prezentuje zarówno wyzwania, z jakimi musi mierzyć się lider w obecnych czasach, a także jakich do tego potrzebuje kompetencji. Determinuje to szeroki zakres odpowiedniego przygotowania do roli menedżera. Jak pokazały przeprowadzone badania, są obszary, w których organizacje wspierają przyszłych liderów jak w przypadku szerokiego spektrum dostarczanych narzędzi. Należy mieć na uwadze, że nie ilość, a jakość ma większe znaczenie, zatem nie tylko wiedza jak korzystać z dostarczanych narzędzi, ale przede wszystkim ich praktyczne użytkowanie są istotą sprawy. Warto zastanowić się, ile czasu jest poświęcane na czas wdrożenia lidera, jakimi sposobami jest ono realizowane oraz należy rozważyć przekrojową ocenę skuteczności stosowanych metod. Zrealizowane badania mogą stanowić także podstawę do dalszego eksplorowania obszaru, z uwzględnieniem tego jak wygląda przygotowanie liderów do roli menedżera na szerszą skalę oraz z punktu widzenia ich przełożonych, jak i pracowników.

Literatura

1. <https://www.gallup.com/workplace/328460/why-managers-need-leadership-development.aspx> [data dostępu: 20.09.2023].
2. Tymczyński J., *Strategia rozwoju liderów powinna wykraczać poza elearning. Jak do niej podejść, aby móc mierzyć efekty?*, <https://hcmdeck.com/blog/strategia-rozwoju-liderow/> [data dostępu: 20.09.2023].
3. Wasilewska P., *Kompetencje liderów przyszłości*, <https://izirk.pl/2021/06/21/kompetencje-liderow-przyszlosci/> [data dostępu: 20.09.2023].
4. Radzka A., *Co się zmieniło w polskim HR?*, *Co się zmieniło w polskim HR? | Leanpassion* [data dostępu: 20.09.2023].
5. Raport firmy Good Habitz, *Pracownicy w świecie rozwoju. Polacy o rozwoju zawodowym i nabywaniu nowych kompetencji w pracy*, <https://www.goodhabitz.com/pl-pl/inspiracje/przeglad-tresci-do-pobrania/raport-pracownicy-w-swiecie-rozwoju/> [data dostępu: 20.09.2023].
6. Cewińska J., Striker M., Wojtaszczyk K., *Diagnoza i przeciwdziałanie dysfunkcjom w zarządzaniu zasobami ludzkimi (cz. 1)*, [w:] Janowska Z. (red.), *Dysfunkcje i patologie w sferze zarządzania zasobami ludzkimi t. 4*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011, s. 473.
7. Ostrowska M., Michcik A., *Problemy w pracy menedżera*, *Bezpieczeństwo Pracy: nauka i praktyka*, 5, 2015, s. 14-16.
8. Golonko I., *10 najczęstszych błędów menedżera*, <https://www.linkedin.com/pulse/10-najcz%C4%99stszych-b%C5%82%C4%99d%C3%B3w-mened%C5%BCera-iwona-golonko/?originalSubdomain=pl> [data dostępu: 20.09.2023].
9. Grześ B.R., *Kluczowe kompetencje liderów XXI wieku*, *Zarządzanie i Jakość*, 4, 2022, s. 155-171.
10. Baczyńska A., *Kompetencje lidera i menedżera. Podstawy teoretyczne i wskazówki praktyczne do wykorzystania w pracy doradcy zawodowego z osobami bezrobotnymi i pracodawcami*, *Zeszyt Informacyjno-Metodyczny Doradcy Zawodowego nr 62*, Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, Warszawa 2022, s. 37-41.
11. Głowienka W., *Rola lidera w zarządzaniu zasobami ludzkimi*, *Zarządzanie innowacyjne w gospodarce i biznesie*, 1, 2021, s. 93-101 (s. 96).
12. Tarnowska-Kupny B., *Kluczowe kompetencje lidera. Na co warto postawić?*, <https://harbingers.io/blog/kluczowe-kompetencje-lidera> [data dostępu: 20.09.2023].
13. Nowicki M., *Skuteczny lider gwarantem na rynkowy sukces organizacji*, *Organizacja i Zarządzanie Nr 49, Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej*, Łódź 2013, s. 47-58 (s. 50).

14. Oleksyn T., *Zarządzanie zasobami ludzkimi w organizacji, kanony, realia, kontrowersje*, Oficyna Wolters Kluwer business, Kraków 2008, s. 101-116.
15. Robbins S.P., DeCenzo D.A., *Podstawy zarządzania*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2002, s. 37.
16. Raport firmy House of Skills, *Polski menedżer. Praktyki, wyzwania, rozwój*, <https://www.houseofskills.pl/pl/strefawiedzy/blog/raport-house-of-skills-polski-menedzer-praktyki-wyzwania-rozwoj/> [data dostępu: 20.09.2023].
17. Chępa S., *Kierowanie ludźmi i przywództwo*, [w:] Listwan T. (red.) *Zarządzanie kadrami*, Wydawnictwo C.H.Beck, Warszawa 2010, s. 151.
18. Poczowski A., *zarządzanie zasobami ludzkimi*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2008, s. 181.
19. Bramham J., *Benchmarking for People Managers*, IPD, London, 1997, s. 181.
20. Armstrong M., *Zarządzanie zasobami ludzkimi*, Oficyna Wolters Kluwer business, Warszawa 2011, s. 264.
21. Cai L.J., *The Transformation of L&D. Learning leads the way through the Great Reshuffle*, Workplace Learning Report 2022, <https://www.linkedin.com/business/talent/blog/learning-and-development/workplace-learning-report-linda-cai> [data dostępu: 20.09.2023].
22. Raport firmy Deloitte, *Przywódcy XXI wieku: na styku tradycji z innowacją*, Human Capital Trends 2019, Deloitte Insights, <https://www2.deloitte.com/pl/pl/pages/human-capital/articles/employee-experience/przywodztwo-XXI-wieku/przywodcy-XXI-wieku-na-styku-tradycji-z-innowacja.html> [data dostępu: 20.09.2023].
23. Kruk A., *Rola lidera w świecie zmiennych oczekiwań*, <https://leanpassion.pl/blog/rola-lidera-w-swiecie-zmiennych-oczekiwan/> [data dostępu: 20.09.2023].
24. Duda A., *Jaki powinien być kierownik, menedżer czy lider, aby skutecznie zarządzać zespołem w okresie kryzysu?*, *Eunomia*, 2(101), 2021, s. 139-144.
25. Raport Gdańskiej Fundacji Kształcenia Menedżerów, *Badanie Liderów*, 2022, <https://gfk.com.pl/rok-lidera-2022-raport-z-badania-menedzerow/> [data dostępu: 20.09.2023].
26. Stachowicz-Stanusch A., Aleksander A., *Kompetencje przyszłości*, *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie*, 121, 2018, s. 485-497.
27. Piątkowska A., *Przywództwo w świecie VUCA. Jak być skutecznym liderem w niepewnym środowisku*, Onepress, Gliwice 2021, s. 253-274.
28. Stelmasiak E., *Lider dobrostanu. Jak tworzyć wspierającą kulturę w pracy w hybrydowym świecie*, ICAN Institute, Warszawa 2021, s.165.
29. Juchnowicz M., Kinowska H., *Proinnowacyjne kompetencje polskich menadżerów*, *Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów*, 161, 2018, s. 41-54.
30. *Badanie – jakich kompetencji brakuje liderom w Polsce i w Europie*, <https://kadry.infor.pl/5462654,Badanie-jakich-kompetencji-brakuje-liderom-w-Polsce-i-w-Europie.html> [data dostępu: 20.09.2023].
31. Penc J., *Role i umiejętności menedżerskiej. Sekrety sukcesu i kariery*, Difin, Warszawa 2005, s. 76.
32. Pieczyńska A., *Dobry menedżer, czyli jaki?*, <https://pieczynska.com.pl/lider/dobry-menedzer/> [data dostępu: 20.09.2023].
33. Leading Effectively Staff, *The 10 Characteristics of a Good Leader*, <https://www.ccl.org/articles/leading-effectively-articles/characteristics-good-leader/> [data dostępu: 20.09.2023].
34. Pathak A., *25 Leadership Qualities That Makes You A Good Leader*, <https://blog.vantagecircle.com/leadership-qualities/> [data dostępu: 20.09.2023].
35. Rakowska A., *Kompetencje menedżerskie kadry kierowniczej we współczesnych organizacjach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2007, s. 150.

36. Majczyk J., *Instrumentarium zarządzającego programem rozwoju przywództwa: mierniki sukcesu*, e-mentor, 1(93), 2022, s. 46-53.
37. Górniak J., Kubica W., Worek B., *Bilans Kapitału Ludzkiego 2022/2023. Rozwój kompetencji – uczenie się dorosłych i sektor szkoleniowo-rozwojowy*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2022, s. 38.
38. Hilgers L., *How to Build an Agile Future, and Other Insights from Our 2023 Workplace Learning Report*, <https://www.linkedin.com/business/talent/blog/learning-and-development/coming-soon-2023-workplace-learning-report>, [data dostępu: 20.09.2023].
39. Jawor-Joniewicz A., Sajkiewicz B., *Dobre praktyki ZZL (XVIII edycja konkursu Lider ZZL)*, Zarządzanie zasobami ludzkimi, 2(121), 2018, s. 79-92.
40. Majczyk J., *The Impact of Radical Change on Leadership Development in Large Companies*, Problemy Zarządzania, 2 (92), 2021, s. 9-23.
41. Babbie E., *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, s. 267-307.
42. Andrałojć M., *Zalety i ograniczenia ankiety internetowej jako metody zbierania materiału badawczego w dziedzinie zzl*, Zarządzanie Zasobami Ludzkimi, 5, 2006, s. 109-123.

Przygotowanie lidera do roli menedżera

Streszczenie

Głównym celem przygotowanego opracowania jest przedstawienie wyników badań dotyczących postrzegania przygotowania liderów do roli menedżerów. Na podstawie literatury dokonano podsumowania jakie zadania oraz jakie wyzwania stoją przed obecnymi liderami. Dodatkowo na podstawie innych badań sprawdzono, jak prezentuje się ocena wyszkolenia lidera do pełnienia roli menedżerskiej w organizacji. Uzyskane na podstawie tejże analizy informacje oraz wyniki przeprowadzonego badania pozwoliły zaproponować praktyczne rekomendacje dla menedżerów odpowiedzialnych za obszar przygotowania menedżerów do objęcia nowego stanowiska.

Słowa kluczowe: menedżer, lider, adaptacja, szkolenie, awans

Preparing a leader for the role of a manager

Abstract

The main purpose of the prepared study is to present research results regarding the perception of leaders' preparation for the role of managers. Based on the literature, a summary of the tasks and challenges facing current leaders was made. Additionally, based on other surveys, it was checked how looks the assessment of a leader's training to perform a managerial role in the organizations. The information obtained from this analysis and the results of the study allowed us to propose practical recommendations for managers responsible for the area of preparing managers to take up a new position.

Keywords: manager, leader, adaptation, training, promotion

Edukacja zdrowotna współczesnego społeczeństwa

1. Wyzwania dla edukacji zdrowotnej – wprowadzenie

Współczesne społeczeństwa stoją przed różnymi zagrożeniami w wymiarze zdrowia, które wynikają z wielu czynników, w tym zmian w stylu życia, środowisku, technologii i innych. Celem artykułu jest przedstawienie wybranych wyzwań i celów stojących przed edukacją zdrowotną. W tym Zwrócenie uwagi na skutki pandemii COVID-19 na zdrowie człowieka. Wskazanie obszarów badawczych pedagogiki zdrowia, jako dziedziny nauki zajmującej się edukacją i promocją zdrowia oraz kształtowaniem zachowań prozdrowotnych w społeczeństwie. Omówienie projektów i programów z zakresu promocji zdrowia i edukacji zdrowotnej realizowanych pod patronatem Światowej Organizacji Zdrowia (WHO).

Do głównych zagrożeń zdrowotnych, które obecnie dotyczą ludzi na całym świecie należy zaliczyć np.: **niewłaściwe nawyki żywieniowe** – dieta bogata w przetworzoną żywność, tłuszcze trans, cukry dodane i niską zawartość składników odżywczych przyczynia się do wzrostu otyłości, cukrzycy typu 2, chorób sercowo-naczyniowych oraz innych problemów zdrowotnych; **brak aktywności fizycznej** – sedentaryjny tryb życia jest związany z wieloma chorobami, w tym otyłością, chorobami serca, cukrzycą, a także wpływa na zdrowie psychiczne; **uzależnienia** od substancji psychoaktywnych (np. alkoholu, narkotyków) oraz uzależnienia behawioralne (np. od gier komputerowych, mediów społecznościowych) mają negatywny wpływ na zdrowie fizyczne i psychiczne; **choroby niezakaźne** – wzrost chorób niezakaźnych, takich jak choroby serca, cukrzyca, nowotwory i choroby układu oddechowego, stanowi istotne zagrożenie zdrowotne dla społeczeństw, często związanym z niezdrowym stylem życia; **zanieczyszczenie środowiska** – powietrza, wody i gleby ma negatywny wpływ na zdrowie ludzi, przyczyniając się do rozwoju chorób układu oddechowego, sercowo-naczyniowego i nowotworów; **choroby zakaźne i pandemie**-wprowadzenie globalnych podróży oraz zmiany w ekosystemach zwiększają ryzyko rozprzestrzeniania się chorób zakaźnych, jak to miało miejsce w przypadku pandemii COVID-19; **wzrost problemów zdrowia psychicznego** – takich jak depresja, lęki i stres, może być związany z presją społeczną, szybkim tempem życia, brakiem wsparcia społecznego i innymi czynnikami; **starzenie się populacji** – w społeczeństwach, gdzie populacja starzeje się, występują nowe wyzwania zdrowotne, związane z chorobami przewlekłymi i opieką nad osobami starszymi; **antybiotykooporność** – wzrost oporności bakterii na antybiotyki stwarza poważne zagrożenie zdrowiu publicznemu, ograniczając skuteczność leczenia infekcji; **nierówności społeczno-ekonomiczne i dostępu do opieki zdrowotnej** – przyczyniają się do pogłębiania różnic w zdrowiu między różnymi grupami społecznymi; **nadmiar informacji** – w erze łatwego dostępu do informacji, wiele osób może odczuwać dezinformację lub zagubienie wobec sprzecznych porad dotyczących zdrowia.

¹ m.pawlowska@pwsz-koszalin.pl, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Koszalinie, www.pwsz-koszalin.pl.

Wszystkie te zagrożenia zdrowotne wymagają interdyscyplinarnej współpracy, działań edukacyjnych, interwencji rządowych oraz działań społecznych, aby promować zdrowy styl życia, świadomość zdrowotną i zapewnić dostęp do opieki medycznej oraz wsparcia psychologicznego. Edukacja zdrowotna pomaga ludziom wyrobić sobie umiejętność krytycznego myślenia i podejmowania informowanych decyzji, jest niezbędna, aby zwiększyć świadomość społeczną na temat tych zagrożeń i promować zdrowszy styl życia. Wiele chorób można uniknąć poprzez prowadzenie zdrowego stylu życia oraz regularne badania profilaktyczne. Edukacja zdrowotna ma za zadanie przekazywać informacje na temat znaczenia profilaktyki i wczesnego wykrywania chorób.

W społeczeństwach o różnorodnych kulturowo i społecznie populacjach, edukacja zdrowotna musi uwzględniać specyficzne potrzeby i wrażliwość różnych grup. Dostosowanie przekazu do różnych kontekstów kulturowych i społecznych jest kluczowe dla skuteczności edukacji zdrowotnej. Edukacja zdrowotna może również wpływać na kwestie zrównoważonego rozwoju, promując świadome wybory żywieniowe, ograniczenie marnowania jedzenia czy ekologiczne praktyki.

W związku z tym, skuteczna edukacja zdrowotna wymaga zaangażowania władz, sektora oświatowego, służby zdrowia oraz organizacji pozarządowych. Powinna być ukierunkowana na poprawę wiedzy, umiejętności i postaw społeczeństwa wobec zdrowia oraz zachęcać do podejmowania zdrowych wyborów życiowych.

2. Cele edukacji zdrowotnej

Cele edukacji zdrowotnej obejmują szeroki zakres działań mających na celu zwiększenie świadomości społeczeństwa na temat zdrowia, promowanie zdrowego stylu życia oraz umożliwienie ludziom podejmowania informowanych decyzji dotyczących opieki nad własnym zdrowiem. Do głównych celów edukacji zdrowotnej należy [1-3]:

1. Zwiększenie świadomości zdrowotnej

Edukacja zdrowotna ma na celu dostarczenie ludziom informacji na temat różnych aspektów zdrowia, chorób, profilaktyki, higieny osobistej i innych zagadnień związanych z opieką zdrowotną.

2. Promowanie zdrowego stylu życia

Edukacja zdrowotna stawia za zadanie zachęcanie do podejmowania zdrowych wyborów życiowych, takich jak prawidłowe odżywianie, regularna aktywność fizyczna, unikanie używek i dbanie o zdrowie psychiczne.

3. Zapobieganie chorobom

Poprzez przekazywanie informacji na temat czynników ryzyka i sposobów ich minimalizacji, edukacja zdrowotna może pomóc w zapobieganiu wielu chorobom przewlekłym, jak również chorobom zakaźnym.

4. Wzmacnianie umiejętności zdrowotnych

Edukacja zdrowotna ma na celu wyposażenie ludzi w umiejętności, które pozwalają im na podejmowanie skutecznych działań w celu zachowania zdrowia i radzenia sobie z sytuacjami związanymi ze zdrowiem.

5. Eliminacja stygmatyzacji

Poprzez edukację można zmniejszyć stygmatyzację i dyskryminację związaną z pewnymi chorobami, takimi jak choroby psychiczne czy zakaźne.

6. Poprawa zdrowia publicznego

Edukacja zdrowotna przyczynia się do ogólnego polepszenia zdrowia społeczeństwa, co może prowadzić do redukcji kosztów opieki zdrowotnej i zwiększenia jakości życia.

7. Rozwijanie umiejętności podejmowania decyzji

Poprzez dostarczenie rzetelnych informacji, edukacja zdrowotna pomaga ludziom podejmować świadome decyzje związane z ich zdrowiem.

8. Wspieranie działań prewencyjnych

Edukacja zdrowotna zachęca do uczestnictwa w badaniach profilaktycznych, szczepieniach, rutynowych badaniach lekarskich i innych formach prewencji zdrowotnej.

9. Dostosowanie do różnych grup społecznych

Cele edukacji zdrowotnej uwzględniają różnice kulturowe, społeczne i ekonomiczne w społeczeństwie, aby dostarczyć spersonalizowane i skuteczne przekazy.

10. Wspieranie zdrowia psychicznego

Edukacja zdrowotna pomaga w rozpoznawaniu i radzeniu sobie z problemami zdrowia psychicznego, zmniejszając stygmatyzację i zwiększając dostęp do wsparcia.

Cele edukacji zdrowotnej są ważne dla poprawy ogólnego zdrowia społeczeństwa, zapobiegania chorobom i podnoszenia jakości życia ludzi. Poprzez odpowiednie przekazywanie informacji, edukacja zdrowotna przyczynia się do tworzenia społeczeństwa bardziej świadomego i odpowiedzialnego w kwestiach zdrowotnych.

3. Wpływ pandemii covid na zdrowie człowieka

Pandemia COVID-19 miała znaczący wpływ na zdrowie i życie ludzi na całym świecie, w tym również w Polsce. Wprowadzone środki ograniczające, takie jak lockdown, dystans społeczny i inne, miały na celu kontrolowanie rozprzestrzeniania się wirusa, ale wpłynęły także na zdrowie psychiczne, dostęp do opieki medycznej oraz zachowania zdrowotne Polaków. Pandemia COVID-19, wywołana przez koronawirusa SARS-CoV-2, miała znaczny wpływ na zdrowie ludzkie na wielu poziomach.

COVID-19, wywołany przez koronawirusa SARS-CoV-2, może prowadzić do szeregu powikłań zarówno podczas choroby, jak i po jej przebyciu: ciężkiego zapalenia płuc, wymagającego hospitalizacji i wspomagania oddechu; ciężkie przypadki COVID-19 mogą wywoływać ARDS, stanu, w którym płuca stają się zapalenie i wypełniają się płynem, co utrudnia oddychanie; zwiększa ryzyko tworzenia się zakrzepów krwi, co może prowadzić do zakrzepicy żył głębokich, zatorowości płucnej czy udarów mózgu. Niektóre osoby mogą doświadczać uszkodzenia mięśnia sercowego, co może prowadzić do powikłań kardiologicznych. COVID-19 może prowadzić do objawów neurologicznych, takich jak utrata węchu i smaku, bóle głowy, zawroty głowy czy zaburzenia równowagi. W niektórych przypadkach wirus może wywołać zapalenie mózgu (encefalopatię). COVID-19 może prowadzić do uszkodzenia nerek, szczególnie u osób z ciężkimi przypadkami. Wpływać na zaburzenia glikemii czyli na poziom glukozy we krwi, co może być szczególnie problematyczne dla osób z cukrzycą. U niektórych pacjentów mogą wystąpić różnego rodzaju zmiany skórne, takie jak wysypki, obrzęki czy zmiany barwnikowe. Pandemia i sama choroba mogą wpływać na zdrowie psychiczne, prowadząc do depresji, lęku, PTSD i innych problemów psychicznych. Zespół długoterminowego COVID-19 (zwany także jako „COVID-19 long-hauler” lub „long COVID”). Niektóre osoby doświadczają objawów COVID-19 przez wiele miesięcy po zakończeniu aktywnej infekcji, w tym zmęczenia, duszności, bólów mięśni i innych. Warto zauważyć,

że COVID-19 jest stosunkowo nowym wirusem, więc naukowcy nadal zgłębiają jego wpływ na zdrowie [4, 5].

COVID-19 spowodował ogromną liczbę zachorowań i zgonów na całym świecie. Chociaż większość przypadków przebiega łagodnie, to dla niektórych osób może prowadzić do poważnych powikłań, zwłaszcza u osób starszych lub z istniejącymi schorzeniami. W niektórych regionach służba zdrowia była przytłoczona przez pandemię, co mogło prowadzić do ograniczonego dostępu do różnych rodzajów opieki medycznej, takiej jak badania profilaktyczne, leczenie przewlekłych chorób czy planowe zabiegi chirurgiczne.

Pandemia wywołała ogromny stres i niepewność, co wpłynęło na zdrowie psychiczne osób. Izolacja społeczna, obawy o zdrowie oraz ekonomiczne skutki kryzysu przyczyniły się do występowania depresji, lęku i innych zaburzeń psychicznych. Konieczność utrzymywania dystansu społecznego oraz ograniczenia w kontaktach społecznych prowadziły do uczucia samotności i odosobnienia oraz negatywnie na zdrowie psychiczne.

Lockdown i ograniczenia utrudniały regularną aktywność fizyczną, prowadząc do spadku kondycji fizycznej i wzrostu ryzyka chorób związanych z brakiem ruchu. Zmiany w stylu życia, stres i niewłaściwy sposób radzenia sobie wpłynęły na nawyki żywieniowe, prowadząc do problemów związanych z odżywianiem.

Niektórzy pacjenci mogli unikać wizyt w szpitalach i przychodniach z obawy przed zakażeniem, co mogło prowadzić do opóźnień w diagnozach i leczeniu innych schorzeń. Skoncentrowanie zasobów służby zdrowia na zwalczaniu pandemii doprowadziło do wyzwań w obszarze opieki nad pacjentami cierpiącymi na inne schorzenia [6-8].

3.1. Raport o zdrowiu Polaków

Raport o zdrowiu Polaków z 2022 roku przygotowany przez Radę Naukową TUV Polskiego Zakładu Ubezpieczeń Wzajemnych [9, 10] po pandemii COVID-19 wskazuje, że pandemia się nie skończyła. Nadal jest i będzie odczuwana latami, nawet gdy nie będą już notowane nowe zakażenia. Przyniesie dalekosiężne konsekwencje dla zdrowia, życia społecznego i gospodarki. Zwalczanie negatywnych skutków pandemii może wymagać większych wysiłków i nakładów niż walka z nią samą. Odsetek Polaków, którzy zgłaszali problem niezaspokojonych potrzeb w zakresie badań medycznych, wzrósł po pandemii ponad siedmiokrotnie – z 4,2% w 2019 r. do 30% wiosną 2022 r. W pierwszym roku pandemii, 2020, o jedną trzecią w stosunku do 2019 r. zmalała liczba pacjentów korzystających ze świadczeń rehabilitacji kardiologicznej. Podobny spadek dotyczył badań mammograficznych i cytologicznych. Liczba nowych rozpoznań nowotworów była niższa o ok. 20%. Zmniejszyła się ponadto aktywność fizyczna prawie połowy Polaków. Co czwarty w sondażu z wiosny 2021 r. przyznawał, że w czasie pandemii przybrał na wadze. Wzrosły problemy ze zdrowiem psychicznym. Zgłaszało je prawie 40% ankietowanych rok później Polaków.

Pandemia podkreśliła znaczenie edukacji zdrowotnej i świadomości społecznej w zakresie higieny, profilaktyki i bezpiecznych praktyk. Przyspieszyła rozwój i wdrożenie szczepionek przeciw COVID-19 i ograniczenia dalszego rozprzestrzeniania się wirusa. Wpływ pandemii COVID-19 na zdrowie człowieka jest złożony i obejmuje wiele aspektów zdrowotnych. Długoterminowe skutki mogą być różnorodne i będą wymagały dalszych badań oraz działań zaradczych w obszarze zdrowia publicznego. Wnioski i rekomendacje płynące z diagnozy zdrowia Polaków po pandemii COVID-19 zawarte

w raporcie wskazują, że doświadczenia pandemii dowodzą, jak ważne jest wczesne inwestowanie w zdrowie populacji poprzez działania z obszaru profilaktyki chorób i promocji zdrowia.

4. Pedagogika zdrowotna – zakres obszarów badawczych

Pedagogika zdrowotna to dziedzina nauki zajmująca się edukacją i promocją zdrowia oraz kształtowaniem zachowań prozdrowotnych w społeczeństwie. Inspiracją do zainteresowania problemami i zagrożeniami zdrowia oraz jego promocją i edukacją zdrowotną jest nie tylko praktyka życia społecznego w zmieniającej się rzeczywistości, ale także ogromny dorobek naukowy wielu pokoleń pedagogów, w tym pedagogów społecznych, inspirowanych dziełami i pracą naukowo-badawczą takich wybitnych uczonych jak Helena Radlińska, Florian Znaniecki czy Magdalena Sokołowska – prekursorki socjologii medycyny w Polsce. Współczesna polska pedagogika zdrowia kontynuuje te tradycje, jednocześnie adaptując się do nowych wyzwań i potrzeb społeczeństwa, takich jak zdrowie psychiczne, zachowania prozdrowotne w erze cyfrowej czy rosnące znaczenie ekologii i zrównoważonego stylu życia.

Współcześni pedagogzy zdrowia to eksperci, którzy zajmują się propagowaniem wiedzy i praktyk związanych z edukacją zdrowotną, promocją zdrowia oraz poprawą stylu życia. Do kilku znanych współczesnych pedagogów zdrowia należą: Jacek Szwarz: ekspert w dziedzinie zdrowia publicznego i edukacji zdrowotnej. Zajmuje się m.in. promocją zdrowego stylu życia, profilaktyką chorób oraz edukacją zdrowotną wśród dzieci i młodzieży. Anna Janowicz-Lomott: specjalistka w dziedzinie edukacji zdrowotnej, pracuje nad różnymi aspektami zdrowia publicznego, w tym promocją zdrowego odżywiania i aktywności fizycznej. Agnieszka Drosdzol-Cop: pedagog zdrowia i seksuolog, działająca na rzecz edukacji zdrowotnej w obszarze zdrowia reprodukcyjnego, zdrowia psychicznego i relacji interpersonalnych. Marcin Kurowski: specjalista w dziedzinie promocji zdrowia i edukacji zdrowotnej, angażuje się w projekty promujące zdrowy styl życia, w tym aktywność fizyczną i zdrowe odżywianie. Paweł Posadzki: lekarz i pedagog zdrowia, zajmuje się badaniami naukowymi oraz praktyczną edukacją zdrowotną w obszarze zdrowia publicznego. Ewa Stepaniuk-Pigańska: specjalistka w dziedzinie edukacji zdrowotnej i profilaktyki chorób, propaguje zdrowy styl życia, higienę i profilaktykę chorób cywilizacyjnych. Dorota Pomorska-Król: pedagog zdrowia i specjalista w dziedzinie ochrony zdrowia, angażuje się w programy edukacyjne dotyczące zdrowego odżywiania, ruchu i zdrowia psychicznego. Dariusz Dudzik: lekarz i pedagog zdrowia, propaguje zdrowy styl życia, prewencję chorób oraz edukację zdrowotną wśród dzieci i młodzieży. Agnieszka Mastalerz-Migas: pedagog zdrowia, ekspertka w dziedzinie promocji zdrowia, edukacji zdrowotnej i profilaktyki chorób. Aleksandra Czerw: lekarka i pedagog zdrowia, prowadzi działania edukacyjne skierowane zarówno do dzieci, młodzieży, jak i dorosłych w zakresie zdrowego stylu życia, zdrowia psychicznego i prewencji chorób.

Te postacie stanowią tylko niewielki fragment polskich lekarzy i naukowców dla których pisanie o edukacji zdrowotnej stanowił istotny element ich działalności i przyczyniło się do popularyzacji wiedzy na temat zdrowia w społeczeństwie. Współcześni pedagogzy zdrowia odgrywają istotną rolę w popularyzacji wiedzy zdrowotnej, kształtowaniu pozytywnych nawyków oraz wspieraniu społeczeństwa w dbaniu o swoje

zdrowie. Na przestrzeni ostatnich lat wielu współczesnych polskich autorów, naukowców i ekspertów zajmuje się tematyką edukacji zdrowotnej².

Zakres obszarów badawczych w pedagogice zdrowotnej jest szeroki i obejmuje wiele różnych aspektów związanych z edukacją zdrowotną i promocją zdrowia. Obszary badawcze będące w sferze zainteresowań pedagogiki zdrowia obejmują m.in. [11, 2]:

1. Zachowania zdrowotne

Badania w tym obszarze koncentrują się na analizie nawyków i zachowań ludzi, takich jak dieta, aktywność fizyczna, unikanie używek, higiena osobista itp. Celem jest zrozumienie, dlaczego ludzie podejmują określone decyzje zdrowotne i jak można je zmienić na bardziej korzystne.

2. Edukacja zdrowotna

Ten obszar badań dotyczy strategii i metod edukacyjnych skierowanych na poprawę wiedzy i świadomości zdrowotnej. Badania obejmują skuteczność różnych programów edukacyjnych, ich wpływ na zmianę zachowań oraz najlepsze praktyki w przekazywaniu informacji zdrowotnych.

3. Promocja zdrowia psychicznego

Badania nad zdrowiem psychicznym koncentrują się na strategiach radzenia sobie ze stresem, depresją, lękiem i innymi problemami psychicznymi. W tym obszarze badacze starają się zrozumieć, jakie czynniki wpływają na zdrowie psychiczne jednostki i jak można je wspierać.

4. Środowisko zdrowotne

Ten obszar badań skupia się na wpływie środowiska fizycznego i społecznego na zdrowie jednostki i społeczeństwa jako całości. Badania obejmują m.in. analizę wpływu miejsca zamieszkania, dostępu do opieki medycznej, warunków pracy i innych czynników zewnętrznych na zdrowie.

5. Zdrowie w miejscu pracy

Badania dotyczące zdrowia w miejscu pracy obejmują analizę warunków pracy, zagrożeń zawodowych, strategii promocji zdrowia wśród pracowników oraz wpływu dobrego samopoczucia na wydajność zawodową.

6. Zdrowie dzieci i młodzieży

W tym obszarze badacze analizują aspekty związane z rozwojem dzieci i młodzieży, takie jak edukacja seksualna, prewencja uzależnień, promowanie zdrowego stylu życia i radzenie sobie z problemami emocjonalnymi.

² Tematyką edukacji zdrowotnej zajmują się także m.in.: Jacek Łuczak: specjalista w dziedzinie promocji zdrowia, autor licznych publikacji naukowych oraz książek związanych z edukacją zdrowotną, profilaktyką chorób i zdrowym stylem życia. Małgorzata Korzeniowska-Kubacka: lekarka, autorka książek i artykułów na temat zdrowego odżywiania, profilaktyki chorób oraz edukacji zdrowotnej dla dzieci i młodzieży. Joanna Żyżniewska-Banaszak: ekspertka w dziedzinie promocji zdrowia i edukacji zdrowotnej, autorka prac naukowych i podręczników związanych z tym obszarem. Tomasz Srebnicki: autor książek i artykułów na temat zdrowego stylu życia, aktywności fizycznej i profilaktyki chorób. Ewa Stawarska: lekarka i pisarka, autorka książek skierowanych do dzieci i młodzieży, które poruszają tematy zdrowego odżywiania, higieny i edukacji zdrowotnej. Anna Wajszczak-Bartoszewska: ekspertka w dziedzinie żywienia, autorka publikacji na temat zdrowego odżywiania, diet i edukacji zdrowotnej. Maciej Banach: lekarz, specjalista ds. żywienia i zdrowia publicznego, autor książek i publikacji naukowych na temat zdrowego stylu życia, prewencji chorób i żywienia. Jarosław Pinkas: lekarz i ekspert w dziedzinie zdrowia publicznego, autor publikacji naukowych związanych z promocją zdrowia i edukacją zdrowotną. Maria Klat: lekarka i autorka książek o tematyce zdrowotnej skierowanych do dzieci i młodzieży, promujących edukację zdrowotną w ciekawy sposób. Agnieszka Stein: lekarka i autorka książek dla dzieci na temat zdrowego stylu życia, zdrowego odżywiania i aktywności fizycznej.

7. Promocja zdrowia społeczności lokalnych

Badania koncentrujące się na tworzeniu zdrowszych społeczności poprzez współpracę mieszkańców, organizacji społecznych i władz lokalnych w celu poprawy warunków życia i zdrowia w danym obszarze.

8. Zdrowie publiczne i polityki zdrowotne

Obszar ten obejmuje badania nad systemami opieki zdrowotnej, politykami zdrowotnymi, analizą epidemii, strategiami prewencyjnymi oraz sposobami efektywnego zarządzania zdrowiem publicznym.

To tylko kilka głównych obszarów badawczych w pedagogice zdrowotnej. W ramach każdego z tych obszarów istnieje wiele szczegółowych tematów, które badacze mogą eksplorować, aby lepiej zrozumieć i poprawić zdrowie społeczeństwa.

5. Projekty i programy promocji zdrowia WHO

Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) jest międzynarodową agencją działającą w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych, która zajmuje się promowaniem zdrowia, prewencją chorób i poprawą opieki zdrowotnej na całym świecie. WHO opracowuje różnorodne programy i inicjatywy promujące zdrowie, zarówno na poziomie globalnym, jak i w poszczególnych krajach [12], np.:

1. Globalny Program Zdrowia Psychicznego

Ten program koncentruje się na poprawie dostępu do opieki zdrowotnej psychicznej, redukcji stygmatyzacji i promowaniu zdrowia psychicznego na całym świecie. Celem jest zwiększenie świadomości na temat problemów zdrowia psychicznego oraz zapewnienie odpowiedniej opieki dla osób zmagających się z zaburzeniami psychicznymi.

2. Inicjatywa Miasta-Zdrowia

Program ten promuje zdrowie na poziomie lokalnym, poprzez wspieranie miast i społeczności w tworzeniu zdrowszych środowisk. Koncentruje się na dziedzinach takich jak zdrowa żywność, aktywność fizyczna, transport, środowisko naturalne i opieka zdrowotna.

3. Inicjatywa Przyjaznego Szpitalowi

Ten program ma na celu poprawę jakości opieki w szpitalach i innych placówkach opieki zdrowotnej. Skupia się na zwiększaniu bezpieczeństwa pacjentów, minimalizacji zakażeń szpitalnych oraz zapewnieniu przyjaznego i ludzkiego środowiska dla pacjentów i personelu.

4. Programy Walki z Chorobami Zakaźnymi

WHO prowadzi programy mające na celu zwalczanie i kontrolowanie chorób zakaźnych, takich jak HIV/AIDS, malaria, gruźlica, ebola i wiele innych. Te inicjatywy obejmują zarówno edukację, jak i działania medyczne mające na celu ograniczenie rozprzestrzeniania się tych chorób.

5. Inicjatywa Walki z Niekomunikacyjnymi Chorobami Przewlekłymi

Program ten skupia się na zapobieganiu i zarządzaniu chorobami niekomunikacyjnymi, takimi jak choroby serca, udar, cukrzyca i nowotwory. Działa na rzecz promowania zdrowego stylu życia, zdrowej diety, aktywności fizycznej i eliminacji szkodliwych czynników ryzyka.

6. Inicjatywa Globalnego Zdrowia Matki, Noworodka i Dziecka

Ten program koncentruje się na poprawie zdrowia matek i dzieci na całym świecie. Ma na celu zapewnienie odpowiedniej opieki przedporodowej, opieki okołoporodowej oraz zdrowia dzieciom w pierwszych latach życia.

7. Globalny Program Eliminacji Malariai

WHO działa na rzecz zwalczania malariai poprzez zapewnienie dostępu do skutecznych metod diagnostyki, leczenia i prewencji tej choroby, zwłaszcza w regionach o wysokim ryzyku.

6. Projekty i programy promocji zdrowia o wymiarze lokalnym

Szczególnie duże nadzieje na upowszechnienie ruchu promocji zdrowia są związane z programami zorientowanymi na aktywizację środowisk lokalnych poprzez pobudzenie do działania społeczności szkół, zakładów pracy, szpitali czy wybranych miast.

6.1. Projekt „Zdrowe Miasto”

Jest to inicjatywą, która ma na celu poprawę jakości życia mieszkańców miast poprzez promowanie zdrowego stylu życia, stworzenie zdrowych środowisk i zapewnienie dostępu do odpowiedniej opieki zdrowotnej. Jest to podejście holistyczne, które obejmuje różnorodne aspekty zdrowia, w tym fizycznego, psychicznego, społecznego i środowiskowego. Program ten jest zazwyczaj wspierany przez organizacje międzynarodowe, takie jak Światowa Organizacja Zdrowia (WHO), oraz realizowany na poziomie lokalnym przez władze miasta i społeczności. Sama idea zdrowego miasta zrodziła się w 1984 roku w Toronto, natomiast Regionalny Projekt Zdrowych Miast dla Europy został opracowany i rozpowszechniony przez WHO w roku 1986 roku. Ruch ten obejmujący początkowo 11 miast, rozwijał się i kiedy doszło do spotkania przedstawicieli „Zdrowych Miast” w Lizbonie w 1989 roku wynosiła już 300 miast [13, 14].

Do głównych celów projektu „Zdrowe Miasto” należy promowanie ekologicznych i zdrowych środków transportu, takich jak piesze wędrówki, jazda na rowerze oraz rozwijanie efektywnego transportu publicznego. To pomaga zmniejszyć zanieczyszczenie powietrza i zachęca do aktywności fizycznej. Tworzenie parków, ogrodów i terenów rekreacyjnych, które zachęcają do aktywności na świeżym powietrzu i sprzyjają odpoczynkowi. Zieleń miejska ma pozytywny wpływ na zdrowie psychiczne i ogólny dobrostan mieszkańców. Tworzenie infrastruktury sportowej, organizacja wydarzeń sportowych i rekreacyjnych, oraz edukacja mieszkańców na temat korzyści zdrowotnych regularnej aktywności fizycznej. Działania mające na celu poprawę bezpieczeństwa w mieście, w tym zapobieganie wypadkom drogowym, ograniczanie przemocy i innych zagrożeń zdrowia.

Zachęcanie do zdrowego odżywiania poprzez wspieranie rynków z lokalnymi produktami, organizowanie edukacyjnych kampanii na temat zdrowej diety i etykietowania produktów żywnościowych. Tworzenie środowisk, które redukują stres i promują zdrowie psychiczne, zapewnienie dostępu do wsparcia psychologicznego oraz edukowanie na temat zdrowych strategii radzenia sobie ze stresem. Zapewnienie mieszkańcom łatwego dostępu do opieki zdrowotnej, w tym do lekarzy, szpitali, klinik i programów profilaktycznych.

Włączanie koncepcji zdrowia i jakości życia w procesy planowania urbanistycznego, tworzenie przestrzeni przyjaznych pieszym i zachęcających do aktywności. Angażowanie mieszkańców w procesy podejmowania decyzji dotyczących zdrowego miasta, uwzględnianie ich opinii i potrzeb.

Wiele miast w Polsce działało i działa na rzecz promocji zdrowia i realizacji koncepcji „Zdrowego Miasta”. Oto kilka przykładów miast w Polsce, które wcześniej były

zaangażowane w projekty „Zdrowe Miasto” lub wykazują aktywność w zakresie promowania zdrowia: Kraków [15] od lat działał na rzecz zdrowia mieszkańców, organizując m.in. akcje promujące aktywność fizyczną, kampanie edukacyjne oraz inicjatywy mające na celu poprawę jakości powietrza. Warszawa [16] również podejmowała różne działania mające na celu poprawę jakości życia mieszkańców, w tym promowanie aktywności fizycznej, tworzenie przestrzeni rekreacyjnych oraz inicjatywy ekologiczne. Poznań [17] ma projekty związane z aktywnością fizyczną, tworzeniem ścieżek rowerowych oraz promowaniem zdrowego stylu życia wśród dzieci i młodzieży. Wrocław [18] podejmuje działania na rzecz ekologii, jak również promuje aktywność fizyczną, organizuje imprezy sportowe i kampanie prozdrowotne. Gdańsk [19] jest przykładem miasta, które koncentruje się na zdrowym trybie życia, aktywności fizycznej i edukacji zdrowotnej. Łódź [20] również prowadziła różne kampanie edukacyjne i akcje promujące zdrowie fizyczne i psychiczne. Szczecin [21] angażował się w programy promocji zdrowia, w tym organizację wydarzeń sportowych i kampanii społecznych.

Projekt „Zdrowe Miasto” ma na celu stworzenie środowiska, w którym ludzie mogą żyć zdrowo, cieszyć się wysoką jakością życia i osiągać pełen potencjał zdrowotny. Obejmuje to różnorodne działania, które mają wpływ na wiele aspektów życia społecznego, fizycznego i psychicznego mieszkańców miasta. Każdy z tych programów ma na celu poprawę zdrowia ludności na całym świecie poprzez edukację, prewencję chorób i udostępnienie odpowiedniej opieki zdrowotnej.

6.2. „Koncepcja szkoły promującej zdrowie”

Program Szkoła Promująca Zdrowie (SzPZ) realizowany jest w Polsce od 1991r. Popularyzację idei SzPZ rozpoczęto od trzyletniego projektu pilotażowego (1992-1995) pn.: „Szkoła Promująca Zdrowie”, zainicjowanego przez WHO/EURO, realizowanego pod kierunkiem prof. dr hab. Barbary Woynarowskiej. Program ten rozwijany był w Polsce w ramach Europejskiej Sieci Szkół Promujących Zdrowie (ESSzPZ), utworzonej w 1992 r., od 1 stycznia 2008 r. w Europejskiej Sieci Szkół dla Zdrowia w Europie – SHE, w wyniku porozumienia WHO/EURO, Rady Europy i Komisji Europejskiej. Polska została członkiem tej sieci w grupie pierwszych ośmiu krajów. W ramach upowszechniania programu stworzono strukturę wspierającą rozwój sieci SzPZ – utworzono Zespół ds. Promocji Zdrowia w Szkole, powołano Krajowego Koordynatora ds. promocji zdrowia w szkole oraz wojewódzkich koordynatorów. Aktualnie we wszystkich województwach istnieją sieci szkół, w niektórych nawet funkcjonują sieci rejonowe, powiatowe lub miejskie, utworzone w celu łatwiejszego koordynowania i skuteczniejszego wspierania pracy szkół [22].

Szkoła Promująca Zdrowie jest istotnym narzędziem w budowaniu zdrowego stylu życia oraz świadomości zdrowotnej wśród uczniów i całych społeczności szkolnych. Program uwzględnia wiele obszarów, takich jak aktywność fizyczna, żywienie, zdrowie psychiczne, edukacja zdrowotna, bezpieczeństwo, a także relacje społeczne.

Wprowadzenie Szkoły Promującej Zdrowie do polskiego systemu edukacji odzwierciedla globalny trend skupienia się na edukacji zdrowotnej i zapobieganiu chorobom poprzez edukację i świadomość. Dzięki programom takim jak SzPZ, edukacja staje się narzędziem nie tylko do przekazywania wiedzy, ale także do kształtowania zdrowego stylu życia i zachowań zdrowotnych u młodego pokolenia. Tworzenie sieci szkół promujących zdrowie jest istotne, ponieważ umożliwia wymianę doświadczeń,

metod i najlepszych praktyk pomiędzy placówkami edukacyjnymi. W ten sposób program może być skuteczniej wdrażany i dostosowywany do lokalnych warunków. Praca koordynatorów na różnych szczeblach oraz wspieranie ze strony władz oświatowych i zdrowotnych ma kluczowe znaczenie dla sukcesu programu [23].

Edukacja zdrowotna w polskim systemie oświaty odgrywa istotną rolę w kształtowaniu świadomości zdrowotnej uczniów oraz promowaniu zdrowego stylu życia. Jest integralną częścią programów na różnych poziomach edukacji, od przedszkoli do szkół średnich.

W przedszkolach i szkołach podstawowych edukacja zdrowotna często realizowana jest poprzez różnorodne aktywności, zajęcia edukacyjne oraz projektowane programy zdrowotne. Nauczanie obejmuje edukację dotyczącą higieny osobistej, prawidłowego odżywiania, aktywności fizycznej, dbania o zdrowie psychiczne oraz profilaktyki chorób. Działania edukacyjne często opierają się na zabawach, projektach, prelekcjach oraz warsztatach. W szkołach średnich edukacja zdrowotna jest kontynuowana, dostosowana do wieku i potrzeb uczniów. Nauczanie skupia się na bardziej zaawansowanych aspektach zdrowia, takich jak zdrowie seksualne, uzależnienia, zdrowy styl życia młodzieży oraz edukacja antynikotynowa.

W ramach polskiego systemu oświaty istnieją specjalne programy i projekty zdrowotne, takie jak program „Promocja Zdrowia w Szkole”, które mają na celu systematyczne wprowadzanie edukacji zdrowotnej do placówek oświatowych. Koncepcja szkoły promującej zdrowie to podejście do edukacji, które skupia się nie tylko na przekazywaniu wiedzy akademickiej, ale także na wzmocnieniu zdrowia fizycznego, psychicznego i społecznego uczniów. Celem takiej szkoły jest stworzenie środowiska, które sprzyja zdrowiu i ogólnemu dobrostanowi uczniów, nauczycieli oraz personelu szkoły. Szkoła promująca zdrowie kładzie duży nacisk na edukację zdrowotną, która dotyczy zarówno fizycznego, jak i psychicznego zdrowia. Uczniowie uczą się o właściwym odżywianiu, aktywności fizycznej, higienie, zdrowych nawykach snu, radzeniu sobie ze stresem i emocjami oraz innych aspektach wpływających na zdrowy tryb życia. Szkoła promująca zdrowie zachęca do regularnej aktywności fizycznej poprzez organizację zajęć sportowych, lekcji wf-u, konkursów, a także zapewnienie dostępu do infrastruktury sportowej. Aktywność fizyczna wpływa korzystnie nie tylko na zdrowie, ale także może poprawić koncentrację i efektywność uczniów.

Szkoła powinna oferować wsparcie psychiczne uczniom poprzez dostęp do psychologów szkolnych, programów profilaktycznych w zakresie zdrowia psychicznego oraz zachęcanie do otwartej rozmowy na tematy związane z emocjami i stresem. W ramach tych programów prowadzone są różnorodne działania, takie jak szkolenia dla nauczycieli, konkursy, kampanie edukacyjne oraz projekty społecznościowe związane z promocją zdrowia. Współczesne podręczniki i materiały edukacyjne zawierają sekcje poświęcone edukacji zdrowotnej, które prezentują wiedzę z zakresu zdrowia, higieny i zachowań prozdrowotnych. W szkołach pracują nauczyciele oraz specjaliści ds. zdrowia (np. pielęgniarki szkolne), którzy są odpowiedzialni za wdrażanie programów edukacji zdrowotnej oraz udzielanie wsparcia uczniom w kwestiach zdrowotnych.

Stolówka szkolna powinna oferować zdrowe posiłki, bogate w składniki odżywcze. Warto również edukować uczniów na temat właściwego odżywiania i wyboru zdrowych produktów spożywczych. Jak dbać o zdrowe środowisko, zapewniając czyste pomieszczenia, dobrą wentylację, dostęp do świeżej wody pitnej oraz odpowiednie oświetlenie.

Koncepcja szkoły promującej zdrowie zakłada budowanie pozytywnych relacji między uczniami, nauczycielami i innymi pracownikami szkoły. Tworzenie atmosfery zaufania i współpracy może pozytywnie wpłynąć na samopoczucie uczniów. Rodzice odgrywają istotną rolę w kształtowaniu zdrowego trybu życia uczniów. Warto angażować rodziców w działania szkoły promującej zdrowie, tak aby wsparcie dla zdrowych nawyków było spójne zarówno w szkole, jak i w domu.

Szkoła może organizować różnego rodzaju programy profilaktyczne, takie jak warsztaty na temat zdrowego stylu życia, prelekcje ekspertów zdrowotnych, czy programy antynikotynowe i antyalkoholowe.

Ważne jest regularne monitorowanie efektów działań podejmowanych w ramach koncepcji szkoły promującej zdrowie. To pozwala dostosowywać działania i zapewnić, że cele związane z poprawą zdrowia i dobrostanu uczniów są osiąganane. Koncepcja szkoły promującej zdrowie to holistyczne podejście, które zakłada, że zdrowe ciało i zdrowy umysł są nieodłącznymi elementami skutecznej edukacji. Obejmuje ona zarówno działania na poziomie indywidualnym, jak i strukturalnym, które mają na celu stworzenie optymalnych warunków dla rozwoju uczniów w sferze fizycznej, psychicznej i społecznej [24].

Edukacja zdrowotna w polskim systemie oświaty jest istotnym elementem kształcenia, który ma na celu nie tylko przekazanie wiedzy, ale także kształtowanie postaw prozdrowotnych i umiejętności potrzebnych do podejmowania świadomych decyzji dotyczących zdrowia. Programy i działania związane z edukacją zdrowotną ewoluują wraz z potrzebami społeczeństwa i zmieniającym się otoczeniem, tak aby jak najlepiej odpowiadać na wyzwania zdrowotne współczesności.

6.3. „Promocja Zdrowia w Miejscu Pracy”

Promocja zdrowia w miejscu pracy to podejście mające na celu poprawę ogólnego zdrowia i dobrostanu pracowników poprzez tworzenie sprzyjającego środowiska pracy oraz zachęcanie do zdrowych zachowań. Jest to ważna strategia, która przyczynia się do poprawy zarówno fizycznego, jak i psychicznego stanu pracowników oraz może wpływać korzystnie na wydajność i satysfakcję z pracy. Promocja zdrowia w miejscu pracy ma na celu tworzenie holistycznego podejścia do zdrowia pracowników, uwzględniając zarówno aspekty fizyczne, jak i emocjonalne. Organizacje, które inwestują w promocję zdrowia w miejscu pracy, mogą cieszyć się zwiększoną lojalnością pracowników, niższym absenteizmem, poprawioną wydajnością oraz pozytywnym wizerunkiem w społeczności. Powyższe sformułowanie najlepiej potwierdzają dokumenty: *Health Promotion for Working Populations* z 1988r. oraz światowa strategia *Zdrowie 21. Zdrowie dla wszystkich w XXI wieku* [25, 26].

Projekt „Promocja Zdrowia w Miejscu Pracy” to inicjatywa mająca na celu poprawę zdrowia i dobrostanu pracowników poprzez wprowadzenie różnorodnych działań promujących zdrowy styl życia, zarządzanie stresem oraz stworzenie zdrowego środowiska pracy [27]. Wprowadzenie takiego projektu może przynieść korzyści zarówno pracownikom, jak i pracodawcom, w postaci zwiększonej produktywności, obniżenia absencji z powodu chorób oraz poprawy atmosfery w miejscu pracy. Do elementów, które mogą być częścią projektu promocji zdrowia w miejscu pracy należy organizacja warsztatów, prelekcji i szkoleń na temat zdrowego odżywiania, aktywności fizycznej, zdrowego snu, radzenia sobie ze stresem i innymi aspektami zdrowego stylu życia.

Zachęcanie do aktywności fizycznej poprzez organizowanie zajęć sportowych, grupowych treningów, drużynowych wyzwań i konkursów. Może to obejmować także zachęty do korzystania z rowerów lub spacerów w trakcie przerw. Dostarczanie zdrowych opcji żywieniowych w miejscu pracy, takich jak świeże owoce, warzywa, zdrowe przekąski oraz propagowanie nawyku picia wody.

Organizacja sesji treningowych z technikami zarządzania stresem, relaksacji i medytacji. Wspieranie pracowników w radzeniu sobie z presją i wyzwaniami emocjonalnymi. Zachęcanie do regularnych przerw na aktywność fizyczną lub rozciąganie w celu poprawy krążenia krwi i ogólnej kondycji.

Zapewnienie ergonomicznego wyposażenia biur, dobrej jakości oświetlenia, odpowiedniej wentylacji i przestrzeni do odpoczynku.

Organizacja kampanii zdrowotnych na temat profilaktyki chorób, szczepień, badań profilaktycznych itp. Zapewnienie dostępu do wsparcia psychologicznego, zarówno wewnętrznego (np. psychologów pracowniczych) jak i zewnętrznego (np. terapeutów). Organizacja badań profilaktycznych, pomiarów ciśnienia krwi, poziomu cholesterolu, indeksu masy ciała i innych wskaźników zdrowotnych.

Zachęcanie pracowników do aktywnego udziału w inicjatywach zdrowotnych poprzez ankietowanie, pozyskiwanie opinii i uwag. Współpraca z lokalnymi ośrodkami zdrowia, trenerami personalnymi, dietetykami oraz innymi ekspertami, którzy mogą wspierać realizację projektu.

W Polsce wiele zakładów pracy podejmuje działania w ramach programów promocji zdrowia w miejscu pracy. Takie inicjatywy mogą obejmować różnorodne działania, od organizowania warsztatów i szkoleń po zapewnianie zdrowych opcji żywieniowych i aktywności fizycznej dla pracowników. Poniżej przykłady niektórych zakładów pracy, które wcześniej lub obecnie zaangażowane są w programy promocji zdrowia: PGE Polska Grupa Energetyczna [28] przeprowadza różnorodne inicjatywy promujące zdrowie wśród swoich pracowników, takie jak programy aktywności fizycznej, zajęcia fitness, kampanie zdrowotne i warsztaty. Grupa Lotos [29] prowadzi różne działania promujące zdrowy tryb życia i bezpieczeństwo w pracy. Organizowane są m.in. programy zdrowotne, warsztaty z zakresu zdrowego odżywiania oraz zajęcia sportowe. Bank Pekao [30] stawia na zdrowie i dobrostan swoich pracowników poprzez organizację programów zdrowotnych, sesji relaksacyjnych i treningów fizycznych. Orange Polska [31] organizuje programy promujące zdrowie fizyczne, umożliwiając pracownikom udział w różnego rodzaju wydarzeniach sportowych oraz prowadząc kampanie zdrowotne. PKN Orlen [32] wprowadza programy zdrowotne i aktywności sportowe, takie jak biegi i zawody sportowe dla pracowników oraz kampanie na rzecz zdrowego stylu życia. IBM Polska [33] prowadzi inicjatywy związane z zdrowiem psychicznym, organizując warsztaty dotyczące radzenia sobie ze stresem i dbania o równowagę pomiędzy pracą a życiem prywatnym. Procter & Gamble [34] angażuje się w promocję zdrowia w miejscu pracy, oferując m.in. dostęp do zajęć sportowych, doradztwo dietetyczne i programy wsparcia psychicznego. Sieć sklepów Biedronka [35] prowadzi programy zdrowotne dla swoich pracowników, w tym zajęcia sportowe i edukacyjne kampanie zdrowotne. PKP Intercity [36] organizuje m.in. zawody sportowe i kampanie zdrowotne, zachęcając pracowników do aktywności fizycznej i dbania o zdrowie. Tesco Polska [37] prowadzi akcje promujące zdrowie w miejscu pracy, takie jak edukacja żywieniowa i programy aktywności fizycznej.

Wiele innych firm i zakładów pracy w Polsce również podejmuje inicjatywy promocji zdrowia w miejscu pracy, ponieważ zdrowi i zadowoleni pracownicy przyczyniają się do lepszych wyników oraz atmosfery w miejscu pracy. Projekt „Promocja Zdrowia w Miejscu Pracy” ma na celu stworzenie zdrowszego i bardziej przyjaznego środowiska dla pracowników, co przekłada się na poprawę zdrowia, zadowolenia i efektywności w pracy. Pracodawcy, poprzez inwestowanie w zdrowie pracowników, mogą osiągnąć długoterminowe korzyści zarówno dla swojego zespołu, jak i dla samej firmy [38].

Głównymi ośrodkami w Polsce zajmującymi się problematyką promocji i ochrony zdrowia w miejscu pracy są Instytut Medycyny Pracy w Łodzi, Instytut Medycyny Pracy i Zdrowia Środowiskowego w Sosnowcu, Instytut Medycyny Wsi w Lublinie oraz Krajowe Centrum Promocji Zdrowia w Miejscu Pracy (będącego jednostką organizacyjną Instytutu Medycyny Pracy w Łodzi), Centralny Instytut Ochrony Pracy – Państwowy Instytut Badawczy nadzorowany przez Ministra Rodziny i Polityki Społecznej z siedzibą w Warszawie.

7. Podsumowanie

Edukacja zdrowotna jest ważna w pomaganiu ludziom odróżniać wiarygodne źródła od nieprawdziwych informacji związanych ze zdrowiem. Odgrywa kluczową rolę w promowaniu zdrowego odżywiania, regularnej aktywności fizycznej, unikaniu używek i innych zdrowych nawyków. Poprzez dostarczanie informacji na temat sposobów zapobiegania chorobom, edukacja zdrowotna może zmniejszyć ryzyko wystąpienia wielu chorób przewlekłych, takich jak cukrzyca, choroby serca czy nowotwory. Obejmuje również zagadnienia zdrowia psychicznego, włączając w to zrozumienie problemów psychicznych, techniki radzenia sobie ze stresem oraz sposoby dbania o zdrowie psychiczne. Edukacja zdrowotna powinna uwzględniać różnorodność społeczeństwa, dostosowując się do potrzeb różnych grup wiekowych, etnicznych, socjoekonomicznych itp.

W miarę jak społeczeństwa ewoluują, pojawiają się nowe wyzwania zdrowotne, takie jak zmiany klimatu, problemy związane z nowymi technologiami czy zdrowiem psychicznym w erze cyfrowej. Edukacja zdrowotna musi być elastyczna i dostosowywać się do tych zmian. W dzisiejszym świecie technologia, w tym aplikacje mobilne, strony internetowe i media społecznościowe, może być wykorzystana do dostarczania edukacji zdrowotnej w nowatorski sposób.

Literatura

1. Woynarowska B., *Edukacja zdrowotna. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, s. 107-108.
2. Syrek E., Borzucka-Sitkiewicz K., *Edukacja zdrowotna*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2009, s. 106-108, 13-32.
3. Chruściel P., Ciechanowicz W., *Edukacja zdrowotna z elementami teorii wychowania. Przewodnik dydaktyczny*, PZWL Wydawnictwo Lekarskie, Warszawa 2018, s. 64-66.
4. Mosiołek J., Jakubczak P., Mosiołek A., *Powikłania neuropsychiatryczne związane z COVID-19 – przegląd kliniczny* Psychiatria, 2021, <https://journals.viamedica.pl/psychiatria/article/view/75768> [data dostępu: 1.09.2023].
5. Welz A., Breś-Targowska A., *Koronawirus – aktualny problem medyczny i społeczny*, Polskie Towarzystwo Farmaceutyczne <https://www.ptfarm.pl/wydawnictwa/czasopisma/farmacja-polska/103/-/28645> [data dostępu: 1.09.2023].
6. Dymecka J., *Psychospołeczne skutki pandemii COVID-19*, Neuropsychiatria i Neuropsychologia 2021, <https://www.termidia.pl/Psychospoleczne-skutki-pandemii-COVID-19,46,44790,0,0.html>, [data dostępu: 1.09.2023].

7. Cipora E., Mielnik A., *Wybrane aspekty medyczne i społeczne pandemii Covid-19*, Journal of Education Health and Sport, 2021, https://www.researchgate.net/publication/357542862_Wybrane_aspekty_medyczne_i_spoleczne_pandemii_Covid-19 [data dostępu: 1.09.2023].
8. Heitzman J., *Wpływ pandemii COVID-19 na zdrowie psychiczne*, Psychiatr Pol, 2020, <https://web.s.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=11&sid=8f937f56-bd65-46f4-b196-0b6bd5f522ff%40redis> [data dostępu: 30.08.2023].
9. *Raport o zdrowiu Polaków*, https://www.tuwpzuw.pl/_files/raport/item/1500076 [data dostępu: 30.08.2023].
10. *Raport o zdrowiu Polaków. Diagnoza po pandemii COVID-19 – podsumowanie*, https://www.tuwpzuw.pl/_files/raport/item/1500076 [data dostępu: 30.08.2023].
11. Ciecchaniewicz W., *Pedagogika*, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa, s. 288-291.
12. EUROPEJSKI PROGRAM PRAC NA LATA 2020-2025, World Health Organization, <https://www.who.int/poland/pl/publications/i/item/WHO-EURO-2021-1919-41670-56993> [data dostępu: 1.09.2023].
13. Syrek E., *Zdrowie w aspekcie pedagogiki społecznej*, Wydawnictwo UŚ, Katowice 2000, s. 85-86.
14. Karski J., *Zintegrowane działania na rzecz zdrowia – współpraca wielosektorowa*, [w:] *Promocja zdrowia*, Karski J., Słońska Z., Wasilewska B. (red.), Wydawnictwo Sanmedia 1994, Warszawa, s. 382.
15. Urząd Miasta Krakowa, https://www.bip.krakow.pl/?sub_dok_id=2396 [data dostępu: 31.08.2023].
16. *Warszawa i WUM w globalnej sieci zdrowych miast*, <https://um.warszawa.pl/-/warszawa-i-wum-w-globalnej-sieci-zdrowych-miast> [data dostępu: 31.08.2023].
17. *Urząd Miasta Poznania*, <https://www.poznan.pl/mim/ezdrowie/-,doc,1017,17035/-,35838.html> [data dostępu: 30.08.2023].
18. *Programy profilaktyczne i polityki zdrowotnej we Wrocławiu*, <https://www.wroclaw.pl/dla-mieszkanca/programy-profilaktyczne-zdrowotne-we-wroclawiu> [data dostępu: 30.08.2023].
19. *Ranking Zdrowych Miast. Gdańsk wysoko, radę dają też Gdynia i Sopot*, <https://www.gdansk.pl/wiadomosci/Ranking-Zdrowych-Miast-Gdansk-wysoko-zalapalasia-tez-Gdynia-i-Sopot,a,245401> [data dostępu: 30.08.2023].
20. *Urząd Miasta Łodzi*, <https://uml.lodz.pl/dla-mieszkancow/zdrowie/zdrowe-miasto/> [data dostępu: 30.08.2023].
21. *Urząd Miasta Szczecin*, https://bip.um.szczecin.pl/chapter_50255.asp [data dostępu: 30.08.2023].
22. *Ośrodek Rozwoju Edukacji, Szkoła Promująca Zdrowie*, <https://www.ore.edu.pl/2010/06/szkoa-promujca-zdrowie/> [data dostępu: 31.08.2023].
23. *Ośrodek Rozwoju Edukacji*, <https://www.ore.edu.pl/2017/12/promocja-zdrowia-w-szkole-materialy-do-pobrania/> [data dostępu: 30.08.2023].
24. Kolečka B., *Realizacja założeń edukacji zdrowotnej w szkole podstawowej – analiza dokumentacji pracy szkoły*, <https://web.s.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=5&sid=8f937f56-bd65-46f4-b196-0b6bd5f522ff%40redis>, [data dostępu: 30.08.2023].
25. World Health Organization, *Health promotion for working populations*, https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/40081/WHO_TRS_765.pdf?sequence=1&isAllowed=y [data dostępu: 1.09.2023].
26. Światowa Organizacja Zdrowia – Biuro Regionu Europejskiego, *Zdrowie 21. Zdrowie dla wszystkich w XXI wieku. Podstawowe założenia polityki zdrowia dla wszystkich w Regionie Europejskim WHO*, <https://www.parpa.pl/index.php/alkohol-w-europie/zdrowie-21-zdrowie-dla-wszystkich-who> [data dostępu: 30.08.2023].
27. Europejska Agencja Bezpieczeństwa i Zdrowia w Pracy, *Promowanie zdrowych miejsc pracy*, https://osha.europa.eu/pl/search/site?search_api_fulltext=Promowanie+%&sort_by=search_api_relevance&sort_order=DESC [data dostępu: 30.08.2023].

28. <https://www.gkpge.pl/grupa-pge/zrownowazony-rozwoj/fundacja-pge> [data dostępu: 30.08.2023].
29. <http://2011.raportroczny.lotos.pl/spoleczenstwo/praktyki-w-stosunkach-pracy/bezpieczenstwo-pracy-i-ochrona-zdrowia> [data dostępu: 30.08.2023].
30. <https://pracanazdrowie.pl/usprawnienia-dzialan-prozdrowotnych-w-banku-pekao-s-a-na-rok-2021-i-wona-fijalkowska/> [data dostępu: 30.08.2023].
31. <https://orange.jobs/site/pl-benefit/index.htm> [data dostępu: 30.08.2023].
32. <https://www.orlen.pl/pl/kariera/programy-stazowe> [data dostępu: 30.08.2023].
33. https://www.ibm.com/blogs/ibm-poland/bezpieczne-srodowisko-pracy-zapraszamy-na-think-warsaw-2018/?mhsrc=ibmsearch_a&mhq=PRACA [data dostępu: 30.08.2023].
34. <https://www.pgplantjobs.com/fabrykaaleksandrow-benefity> [data dostępu: 30.08.2023].
35. <https://pracawbiedronce.pl/befity/> [data dostępu: 30.08.2023].
36. <https://www.pkp.pl/pl/poznaj-nas> [data dostępu: 30.08.2023].
37. <https://www.tesco-careers.com/technology-poland/> [data dostępu: 30.08.2023].
38. Kukawska K., *Raport z akcji prozdrowotnej Pracodawca dbający o zdrowie pracowników – ocena zaangażowania pracodawców*, Studia Prawa Publicznego, 2(38), s. 145-168.

Edukacja zdrowotna współczesnego społeczeństwa

Streszczenie

Edukacja zdrowotna we współczesnym społeczeństwie przyczynia się do poprawy jakości życia, zapobiegania chorobom i promowania zdrowego stylu życia. W miarę jak społeczeństwa stają się coraz bardziej złożone i zglobalizowane, edukacja zdrowotna staje się kluczowym narzędziem zapewniającym jednostkom wiedzę i umiejętności potrzebne do podejmowania decyzji dotyczących ich zdrowia. Współczesne społeczeństwo stawia przed edukacją zdrowotną wiele wyzwań i możliwości. Działania z zakresu edukacji zdrowotnej powinny być ukierunkowane, dostosowane do potrzeb różnych grup społecznych i oparte na aktualnych badaniach naukowych i dowodach.

Celem artykułu jest przedstawienie wybranych wyzwań i celów stojących przed współczesną edukacją zdrowotną. Zwrócenie uwagi na obecne i przyszłe skutki pandemii COVID-19 na zdrowie człowieka. Zaprezentowanie obszarów badawczych pedagogiki zdrowia, czyli dziedziny nauki zajmującej się edukacją i promocją zdrowia oraz kształtowaniem zachowań prozdrowotnych w społeczeństwie. Prezentacja projektów i programów z zakresu promocji zdrowia i edukacji zdrowotnej realizowanych pod patronatem Światowej Organizacji Zdrowia (WHO).

Artykuł opiera się na źródłach wtórnych, wkład empiryczny stanowi przegląd literatury przedmiotu i przedstawienie praktycznego wymiaru realizacji edukacji zdrowotnej w wymiarze globalnym i lokalnym.

Słowa kluczowe: zdrowie, edukacja zdrowotna, pedagogika zdrowia

Health education of modern society

Abstract

Health education in modern society contributes to improving the quality of life, preventing diseases and promoting a healthy lifestyle. As societies become increasingly complex and globalized, health education is becoming a key tool to provide individuals with the knowledge and skills they need to make decisions about their health. Modern society poses many challenges and opportunities to health education. Health education activities should be targeted, tailored to the needs of various social groups and based on current scientific research and evidence.

The aim of the article is to present selected challenges and goals facing contemporary health education. Drawing attention to the current and future effects of the COVID-19 pandemic on human health. Presenting the research areas of health pedagogy, i.e. the field of science dealing with education and promotion of health and shaping health-promoting behaviors in society. Presentation of projects and programs in the field of health promotion and health education implemented under the patronage of the World Health Organization (WHO).

The article is based on secondary sources, the empirical contribution is a review of the literature on the subject and a presentation of the practical dimension of health education implementation in the global and local dimensions.

Keywords: health, health education, health pedagogy

Finasowanie portugalskich startupów w latach 2017-2022

1. Wprowadzenie

Startupy są jednymi z najważniejszych podmiotów współczesnej gospodarki, materializują one innowacyjne idee przy pomocy kapitału pochodzącego od jednostek dostrzegających potencjał wspomnianych koncepcji. Idea jest surowcem, z którego wykuwany jest sukces startupu w ogniu zasilanym kapitałem, a zapotrzebowanie startupów na środki finansowe jest ogromne. Większość nowych przedsiębiorstw, w tym również startupy, w początkowym okresie działalności zmagają się z problemem braku kapitału, trudnościami w utrzymaniu płynności finansowej oraz osiągnięciu progu rentowności. Decyzja o zainwestowaniu kapitału w startup nie należy do łatwych, bo dodatkowo zazwyczaj minąć musi przynajmniej lat do czasu, gdy wspomniana inwestycja zaczyna się zwracać, do tego znaczna część startupów upada w pierwszych latach działalności. Z drugiej jednak strony są one katalizatorami wzrostu wielu obszarów gospodarki i pionierskimi przedsięwzięciami inicjującymi powstanie nowych branż. Generalnie do dłuższego czasu zaobserwować można było systematyczny wzrost zainteresowania finansowaniem startupów za pomocą Venture Capital, którego globalna kulminacja nastąpiła w roku 2021 i wyrażała się kwotą 648,6 miliarda dolarów. W kolejnym roku wartość ta spadła o ponad 1/3, a analiza danych po trzech kwartałach obecnego roku (193,6 miliarda dolarów) pozwala przypuszczać, że rok 2023 będzie niestety drugim z kolei, w którym będziemy mieli do czynienia ze spadkiem w omawianym obszarze [1], co gorsza, w porównaniu do poprzedniego kwartału obecnego roku blisko o połowę (do dwunastu) spadła również liczba nowych jednoróżców, co jest wynikiem najgorszym od sześciu lat. Analiza literatury przedmiotu pozwala stwierdzić, że finansowanie zaliczyć można do jednych z kluczowych czynników sukcesów startupu [2]. Wyjątkowe znaczenie startupów dla współczesnej gospodarki oraz zasygnalizowane powyżej problemy z uzyskaniem przez nie funduszy sprawiły, że kwestia ich finansowania zyskuje obecnie na znaczeniu. Startupy z Ameryki Północnej, Azji, czy największych krajów europejskich zostały obszernie opisane w literaturze [3-7], warto więc przybliżyć nieco specyfikę funkcjonowania tych funkcjonujących w nieco mniejszych państwach europejskich, których przykładem jest Portugalia. Państwo to ma bogate doświadczenie w implementacji rozwiązań mających na celu pomoc w zakładaniu i rozwijaniu działalności startupowej, a co najważniejsze, rozwiązania te są najczęściej pozytywnie oceniane przez samych startupowców.

¹ m.selwent@kadra.wsaib.pl, WSAiB in Gdynia, Katedra Zarządzania, Wydział Zarządzania, www.wsaib.pl.

² witek.witkowski@gmail.com, WSAiB in Gdynia, Katedra FiR, Wydział Zarządzania, www.wsaib.pl, ORCID: 0000-0002-3460-4414.

³ j.wroblewski@kadra.wsaib.pl, WSAiB in Gdynia, Katedra FiR, Wydział Zarządzania, www.wsaib.pl, ORCID: 0000-0001-5183-8004.

2. Istota i charakterystyka startupu

„Startup” jest pojęciem złożonym i wielowymiarowym, a wśród badaczy przedmiotu brak jest zgodności co do sposobu jego definiowania. W literaturze funkcjonuje równolegle wiele sposobów podejścia do tej kategorii, spośród których na szczególną uwagę zasługują te zaproponowane przez Blanka i Dorfa [8], Kollmana [9], Riesa [10] i Tomaszewskiego [11], które akcentują kwestie powtarzalności modelu biznesowego oraz tendencji do szybkiego wzrostu. Innymi ważnymi cechami, którymi odznacza się wiele startupów są: innowacyjność [12], wykorzystanie zawansowanej technologii [13], oraz niepewność [14], której źródłem nie jest jedynie otoczenie zewnętrzne organizacji, ale również ograniczenie jej zasobów i brak doświadczenia [15]. Dla potrzeb artykułu przyjęto definicję autorstwa Wassermanna, który określa startup jako organizację podążającą za szansą rynkową bez względu na wielkość posiadanych przez siebie zasobów [6], gdyż podkreśla ona determinację w dążeniu do realizacji wizji organizacji oraz kwestie zasobowe, w tym oczywiście również zasoby finansowe, niezbędne do rozwoju przedsiębiorstwa.

W tym miejscu należy jeszcze uszczegółwić ramy wytyczające granicę pomiędzy startupami a małymi i średnimi przedsiębiorstwami, bo wiele z tych ostatnich często używa kategorii „startup” do opisu własnej działalności, wykorzystując ją do budowania wizerunku nowoczesnej, prężnie rozwijającej się organizacji. W procesie różnicowania startupu i MŚP przyjęć można różnorodne kryteria, ale na potrzeby tego artykułu autorzy proponują, by ograniczyć się do głównych celów strategicznych organizacji, dominującego modelu biznesowego oraz modelu finansowania. Jeśli chodzi o pierwsze z kryteriów to małe i średnie przedsiębiorstwa dążą zazwyczaj do prowadzenia w dużym stopniu kontrolowanego, bezpiecznego biznesu, często ograniczonego do lokalnego rynku, zaś startupy nastawione są na intensywny wzrost i rozwój, dokonanie rewolucji na rynku, a następnie zmaterializowanie sukcesu w postaci powtarzalnego modelu biznesowego [17]. Drugim ze wspomnianych kryteriów był przyjęty model biznesowy, w przypadku startupów oparty jest on najczęściej na ryzyku i innowacji, a w MŚP raczej na sprawdzonych wzorcach, bezpieczeństwie oraz niskim poziomie tolerancji niepewności i ryzyka. Trzecim z przyjętych kryteriów, model finansowania, w przypadku MŚP oparty jest najczęściej na kapitale własnym, często rodzinnym, zaś w przypadku startupów finansowanie kapitałem własnym odbywa się zazwyczaj jedynie w początkowej fazie ich istnienia, później, między innymi ze względu na potrzebę szybkiego tempa rozwoju, kapitał własny nie wystarcza, więc wspomagają się one kapitałem zewnętrznym, często w zamian za udziały. Należy pokreślić, że zaproponowana powyżej typologia ma jedynie charakter pogłębiony i ma na celu generalne odróżnienie startupu od pozostałych przedsiębiorstw.

Startupy to kategoria niejednorodna, a w literaturze przedmiotu funkcjonuje równolegle wiele prób jej typologii. Z uwagi na to, że występują one niemal we wszystkich sektorach gospodarki oraz każdym zakątku świata, do tego funkcjonują w oparciu o różnorodne modele biznesowe, więc trudno wskazać uniwersalne kryterium ich podziału. Na uwagę zasługują propozycje podziału oparte na kryterium cyklu życia startupu, modelu rozwoju klienta, modelu rozwoju produktu oraz inwestycyjnym modelu rozwoju przedstawionym przez praktyków z firmy Deloitte [18].

Dotychczasowe rozważania warto uzupełnić o rozróżnienie pojęć startup oraz scaleup. Drugie z wymienionych pojęć, odnosi się do fazy rozwoju startupu i określa najczęściej firmę, która osiągnęła wzrost o co najmniej 20% w zakresie obrotów i/lub

zatrudnienia rok do roku przez okres trzech lat [19]. Firma taka musi również zatrudniać co najmniej 10 pracowników na początku okresu obserwacji.

Startupy w fazie konceptualnej finansowane są zazwyczaj kapitałem własnym, a z czasem coraz większy udział w procesie ich finansowaniu stanowi kapitał obcy, zwłaszcza Venture Capital. Dynamicznie pozyskują one kapitał wysokiego ryzyka, w roku 2013 było to około 100 miliardów dolarów, w roku 2016 podwoiły tę sumę, w roku 2018 przekroczyły 300 miliardów, zaś w 2021 przekroczyły 600 miliardów. Niestety w roku 2022 odnotowały wyraźny spadek pozyskanego w ten sposób kapitału, gdyż jego poziom wyniósł zaledwie 445 miliardów dolarów, pamiętać jednak należy, że był to rok „pandemiczny”, wyjątkowo trudny dla całej światowej gospodarki i z tej perspektywy nie można oceniać omawianego wyniku w sposób jednoznacznie negatywny [20]. Dodatkowo w przez dwa ostatnie kwartały ubiegłego roku oraz w pierwszym kwartale 2023 roku odnotowano bardzo wyraźną globalną tendencję spadkową liczby IPOsów (ang. *Initial Public Offering*) – z 226 w trzecim kwartale 2022 do zaledwie 88 w pierwszym kwartale tego roku, co prawda w drugim kwartale 2023 roku ich liczba wzrosła do 102, a w ubiegłym kwartale do 126, ciężko jest jednak oszacować na ile trwały jest ten wzrost. Dodatkowo, począwszy od pierwszego kwartału 2022 roku, zarysowuje się wyraźna globalna tendencja spadkowa fuzji i przejęć, których liczba zmniejszyła się o blisko 25%, do 1887 w trzecim kwartale tego roku [21]. Inwestorzy nie są jednolitą grupą, część z nich skupia się na startupach, które odznaczają się dużą szansą na szybką transformację koncepcji na zysk, krótkim okresem i wysoką stopą zwrotu z zainwestowanego kapitału, z kolei inni odznaczają się wyższym poziomem tolerancji ryzyka i niepewności lokując swój kapitał w przedsięwzięcia, odznaczające się wyższym poziomem ryzyka, wymagające większych nakładów, ale jednocześnie mogące przynieść znacznie większy zysk. Skuteczni inwestorzy odznaczają się m.in. dużą elastycznością, co zaobserwować można było w okresie pandemii, gdy w bardzo krótkim okresie przenieśli on spektrum swojego zainteresowania z fintechów na startupy technologiczne z obszaru ochrony zdrowia (ang. *healthtech*). Pilna potrzeba opracowania i produkcji leków oraz sprzętu medycznego umożliwiających skuteczne leczenie pacjentów zarażonych wirusem COVID-19 wpłynęła na skrócenie czasu badań klinicznych oraz uproszczenie przepisów dotyczących rejestracji leków i urzędzeń medycznych, co również przyczyniło się do gwałtownego rozwoju tej branży. Począwszy od 2016 roku branża *healthtech* corocznie zwiększała wartość finansowania Venture Capital o około miliard dolarów, aż do rekordowego roku 2021, w którym przyciągnęła ona kapitał o wartości blisko 40 miliardów dolarów i choć w kolejnym roku finansowanie Venture Capital w sektorze technologii medycznych spadło o około 30% z (39,3 mld USD w 2021 r. do 27,5 mld USD w 2022 r.) to inwestycje w roku 2022 roku i tak były nadal wyższe o około 30% od tych dokonanych w roku 2020 i ponad dwukrotnie wyższe od tych z roku 2019, a innowatorzy, koncentrowali się nie tylko na wzroście, ale również na wydłużeniu cykli finansowania [22].

3. Obszary funkcjonowania, specyfika i otoczenie portugalskich startupów

Jeśli przyjrzeć się strukturze światowych startupów stwierdzić można, że od wielu lat dominują w niej te, związane z nowoczesną technologią. Rok 2021 był rekordowy pod względem zainwestowanych w startupy funduszy, niestety kryzys energetyczny, globalne negatywne oddziaływanie wojny na Ukrainie, zakłócenie łańcucha dostaw,

a także niestabilność na rynkach i wiele innych czynników sprawiło, że obecnie poziom inwestycji w omawianym obszarze znacznie się zmniejszył [23]. Ze względu na problematykę artykułu, w dalszych rozważaniach skoncentrowano się na portugalskich startupach.

W roku 2022 w Portugalii funkcjonowało nieco ponad 2200 startupów. Obecnie generują one około 25 000 miejsc pracy, a ich obroty sięgają blisko 2,5 mld euro [24], a zdecydowana większość z nich działa w sektorze informatycznym, telekomunikacyjnym oraz przemysłowym.

Należy odnotować, że pandemia oraz uwarunkowany nią wzrost popytu na innowacyjne leki oraz produkty medyczne przyczynił się do zwiększenia liczby startupów w branży *healthcare*. Z podobną sytuacją, choć na dużo mniejszą skalę, mieliśmy do czynienia w Portugalii, jednak tamtejszy sektor farmaceutyczno-biotechnologiczny oraz produktów medycznych nigdy nie należał do europejskiej czołówki, a poza trzema małymi rodzimymi firmami (Bluepharma, Hovione i Medinfar Group) [25] zdominowana był on przez największe zagraniczne koncerny medyczne, więc pojawienie się wspomnianych startupów nie wpłynęło znacząco na całą strukturę.

Jeśli chodzi o lokalizację portugalskich startupów to do wybuchu pandemii najwięcej zakładano ich na kontynencie i w północnej (24%) oraz środkowej (24%), a więc najbardziej zaludnionych, częściach kraju. Z kolei portugalskie miasta odznaczające się największą liczbą startupów to Lizbona, Porto oraz Braga [24]. Południowa część Portugalii cechuje się dużą sezonowością, gdzie wiele branż jest zamykanych na okres zimowy, miasta zaś często są opustoszałe, co może być wyjaśnieniem dla jedynie 11% utworzonych startupów, zaś najmniej startupów istnieje na wyspach Madera (3%) oraz Azory (1%), choć te regiony autonomiczne odznaczają się wyjątkowo korzystnym opodatkowaniem. Warto dodać, iż na europejskiej panoramie, Porto wyróżnia się liczbą startupów per capita o 20% wyższą niż średnia europejska, z kolei region Północny okazał się najbardziej przedsiębiorczym obszarem w kraju, skupiając blisko połowę krajowych startupów i scaleupów [26].

Zauważyć należy jednak, że specyficzną sytuację uwarunkowaną wybuchem pandemii próbowały wykorzystać właśnie mniejsze i niezbyt bogate obszary, np. Madera stworzyła w ramach Startup Madeira program *Digital Nomads Madeira Islands*, który miał za zadanie przyciągnięcie cyfrowych nomadów z całego świata na tę atlantycką wyspę, czyniąc właśnie ze słabej infrastruktury, izolacji, niskiego poziomu zaludnienia i piękna lokalnej przyrody główne atrakторы.

Począwszy od roku 2016 rządy Portugalii prowadzą spójną, konsekwentną politykę budowania ekosystemu startupowego zmaterializowaną pod postacią programu Startup Portugal, mającego charakter narodowej strategii, opartego na kilku mocnych filarach – pomocy strukturalnej i finansowej dla przedsiębiorców, a także pomocy w internacjonalizacji portugalskich startupów [27]. Co ciekawe, rząd Portugalii chętnie dzieli się swoimi osiągnięciami w zakresie pomocy strukturalnej dla startupów z innymi krajami poprzez działania w ramach ESNA (ang. *Europe Startup Nations Alliance*). Agencje rządowe opracowały założenia, a następnie wdrożyły rozwiązanie ułatwiające założenie i prowadzenie startupu tzw. *One Stop Shop*, które fizycznie i wirtualnie zawiera wszystkie informacje, procedury i linki niezbędne do założenia działalności oraz inwestowania w tym kraju oraz zapewnia indywidualną pomoc, zarówno on-line, jak i poprzez dedykowanego do tego urzędnika [28].

Dotychczasowe rozważania należy uzupełnić o krótką charakterystykę otoczenia politycznego, prawnego i ekonomicznego portugalskich startupów. Sytuację polityczną w Portugalii jest stabilna, począwszy od 2005 roku władzę sprawowało tam jedynie trzech premierów. W Portugalii źródłami prawa są: ustawa zasadnicza, traktaty regulujące funkcjonowanie UE, której Portugalia jest członkiem, ustawy zwykłe, dekrety, rozporządzenia, a także inne źródła prawa (orzecznictwo, doktryny, itd.) [29], które są również typowe dla systemów prawnych większości krajów Unii Europejskiej. Funkcjonuje tu równolegle kilka rodzajów wsparcia dla przedsiębiorców i nowych firm, a do najważniejszych z nich zaliczyć należy IAPMEI, StartUp Portugal, Empreende Já, *Investe Jovem*, Empreender 2020 oraz *Instalação de Jovens Agricultores*, których główne założenia warto w tym miejscu nieco przybliżyć. Agencja publiczna ds. Konkurencyjności i Innowacji (por. *IAPMEI*) zapewnia wsparcie dla projektowania, wdrażania i oceny polityk ukierunkowanych na działalność przemysłową, w celu wzmocnienia innowacji, przedsiębiorczości oraz inwestycji biznesowych [30], z kolei działanie Narodowej Strategii Przedsiębiorczości StartUp Portugal ma na celu poprawę dynamiki portugalskiego ekosystemu przedsiębiorczości. StartUp Portugal skupia się na trzech kategoriach: ekosystemie, finansowaniu i internacjonalizacji [31]. Przedsiębiorczość od zaraz (por. *Empreende Já*) jest jednym z działań programu Cele (por. *Trajetos*), którego zadaniem jest promowanie przedsiębiorczości wśród młodzieży (od 18. do 29. roku życia). Program ten realizowany jest poprzez rozwój umiejętności oraz projektów i zrównoważony rozwój przedsiębiorstwa, a także tworzenie nowych miejsc pracy [32]. Inwestuj młodo (por. *Investe Jovem*) to program mający na celu promowanie tworzenia firm przez bezrobotną młodzież (od 18. do 30. roku życia) poprzez wsparcie finansowe inwestycji lub promotorów w tworzeniu własnych miejsc pracy oraz wsparcie techniczne [33]. Przedsiębiorczość 2020 (por. *Empreender 2020*) to program wspierający stymulację prywatnych inwestycji i tworzenie miejsc pracy, które urzeczywistniają projekty w kategorii innowacja-produkt [34], a Instalacja Młodych Rolników (por. *Instalação de Jovens Agricultores*) to aktywność mająca na celu zwiększenie atrakcyjności sektora rolnego dla młodych inwestorów (od 18 do 40 roku życia) realizowana poprzez wsparcie pierwszych instalacji w działalności rolniczej, promocję inwestycji, organizację produkcji i transfer wiedzy [35].

Dotychczasowe rozważania warto uzupełnić przybliżeniem wybranych rozwiązań z zakresu portugalskiego systemu podatkowego, mających zachęcić obywateli do zakładania, a także przyciągać do tego kraju inwestorów. Zgodnie z danymi z raportu Corporate Tax Rates z 2021 roku [36] poświęconemu stawkom podatku od osób prawnych, średnia ustawowa stawka podatku dochodowego od osób prawnych na świecie wynosi 23,37% i jest to o prawie połowę mniej niż w roku 1980, kiedy wynosiła ona aż 40,11%. Wartość średniej ogólnoświatowej stawki podatku od osób prawnych stale spada począwszy od roku 1980, co miało miejsce również w ubiegłym roku, bowiem, tylko trzy kraje (Bangladesz, Argentyna i Gibraltar) podniosły swoje najwyższe stawki podatku od osób prawnych, podczas gdy 17 krajów (m.in. Chile, Tunezja i Francja) je obniżyło. Dodatkowo, Chile w odpowiedzi na pandemię przyjęło tymczasową obniżkę stawki do 10 procent dla małych firm, a dla pozostałych firm obowiązuje stawka 27%. Obecnie, w większości krajów, stawki podatku od osób prawnych są niższe niż 30%, godnym uwagi jest również fakt, iż kraje europejskie mają zwykle niższe stawki podatku dochodowego od osób prawnych, niż kraje w innych regionach, w wielu krajach

rozwijających się, stawki podatku dochodowego od osób prawnych są jednak wyższe niż średnia światowa. Warto też zauważyć, iż reforma podatkowa w Stanach Zjednoczonych z roku 2017 zbliżyła ustawową stawkę podatku dochodowego od osób prawnych, przeistaczając ją z kategorii tych najwyższych na świecie na te bliżej średniej światowej, np. w roku 2017 Stany Zjednoczone miały czwartą najwyższą stawkę podatku dochodowego od osób prawnych na świecie. Obecnie w Portugalii standardowa stawka podatku dochodowego od osób prawnych wynosi 21%, a więc przekracza światową średnią, ale podatek ten jest w rzeczywistości nawet wyższy i realnie może wynosić nawet 31,5%, bowiem, do ustawowych 21% w większości gmin dodaje się maksymalną stawkę 1,5%, pobieraną od dochodu podlegającemu opodatkowaniu, a także kilka innych. Ponadto, zarówno spółki będące rezydentami, jak i niebędące rezydentami w Portugalii, które prowadzą głównie działalność o charakterze handlowym, przemysłowym lub rolniczym, podlegają dopłacie państwowej, czyli dodatkowemu podatkowi od dochodu podlegającego opodatkowaniu na poniższych zasadach:

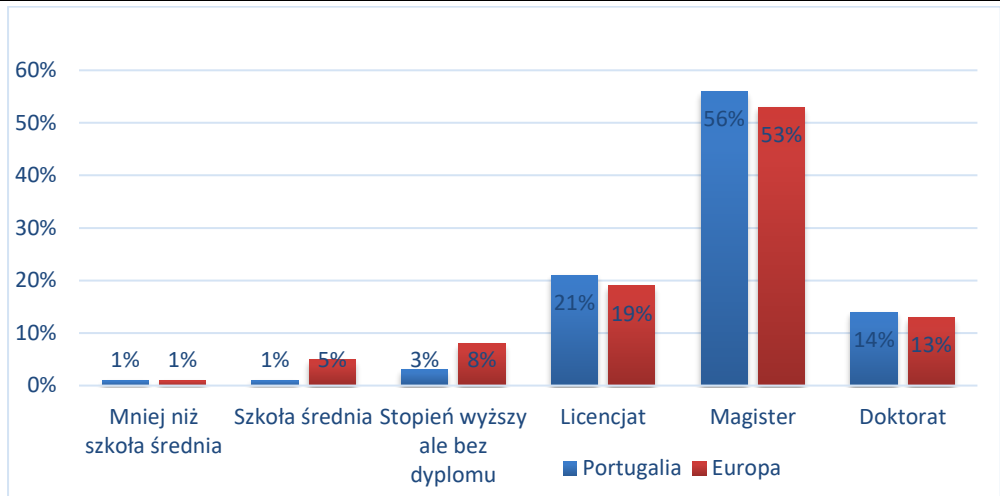
1. Zysk od 1 500 000 € do 7 500 000 €: 3% dodatkowej opłaty.
2. Zysk od 7 500 000 € do 35 000 000 €: 5% dodatkowej opłaty.
3. Zysk przekraczający 35 000 000 €: 9% dodatkowej opłaty.

Małe i średnie przedsiębiorstwa korzystają z obniżonej stawki 17% od pierwszych 25 tysięcy euro dochodu podlegającemu opodatkowaniu. Stawki na wyspach Madera oraz Azory wynoszą kolejno 20% i 16,8%, czyli o 1% i 3,2% mniej niż na kontynencie [37]. Dla porównania, stawka podatku dochodowego od osób prawnych w Polsce jest znacznie korzystniejsza niż w Portugalii i może wynosić 19% albo 9% dla małych podatników i firm rozpoczynających działalność [38]. Znaczenie stawki podatku, można zauważyć na przykładzie cudu gospodarczego Irlandii, który polegał na redukcji wydatków publicznych pozwalając mocno obniżyć obciążenia fiskalne. W ciągu kilkunastu lat, udział podatku dochodowego i składek związanych z zatrudnieniem pracowników spadł o 14 procent, taka skala redukcji w Polsce wymagałaby obniżenia PIT-u i wszystkich 9-ciu składek o ponad jedną trzecią, jednak analizując korzyści, takie rozwiązanie wydaje się być zachęcające [39].

Generalnie system podatkowy jest jednym z filarów tworzących stabilne warunki funkcjonowania startupów, ale wysokość obowiązujących aktualnie w Portugalii stawek podatkowych nie sprzyja tworzeniu i rozwijaniu działalności gospodarczej. Jest to element otoczenia ekonomicznego przedsiębiorstwa, który wielu przedsiębiorców i inwestorów postrzega jako jedną z głównych barier w rozwoju portugalskich startupów [26].

Istotnym atutem Portugalii jest system edukacji. Jeśli chodzi o kwestię wykształcenia założycieli portugalskich startupów to na tle Europy mamy tu do czynienia z ponadprzeciętnym poziomem, co przedstawia rysunek 1.

Należy podkreślić, że pozytywny trend w szkolnictwie wyższym utrzymuje się, a liczba absolwentów studiów z roku na rok systematycznie rośnie w tempie około 4%, w roku 2021 wyniosła ona 90 920 osób [41]. Po okresie, w którym szkolnictwo portugalskie gonilo światową czołówkę, obecnie osiągnęło ono wysoki, stabilny poziom, aż dziewięć portugalskich uczelni wyższych znajduje się w rankingu najlepszych światowych uczelni [42]. Absolwenci różnych kierunków tworzą grupę, która pozwala temu krajowi plasować się wysoko w światowych rankingach konkurencyjności oraz talentów, więcej informacji można znaleźć na rysunku 2.



Rysunek 1. Porównanie wykształcenia założycieli wybranych startupów w Portugalii i w Europie.
Źródło: opracowanie własne na podstawie [40]

IMD ŚWIATOWY RANKING TALENTÓW



ŚWIATOWY INDEKS KONKURENCYJNOŚCI TALENTÓW



POZIOM ZNAJOMOŚCI JĘZYKA ANGIELSKIEGO



Rysunek 2. Miejsca Portugalii w światowych rankingach edukacji i talentów. Źródło: [43]

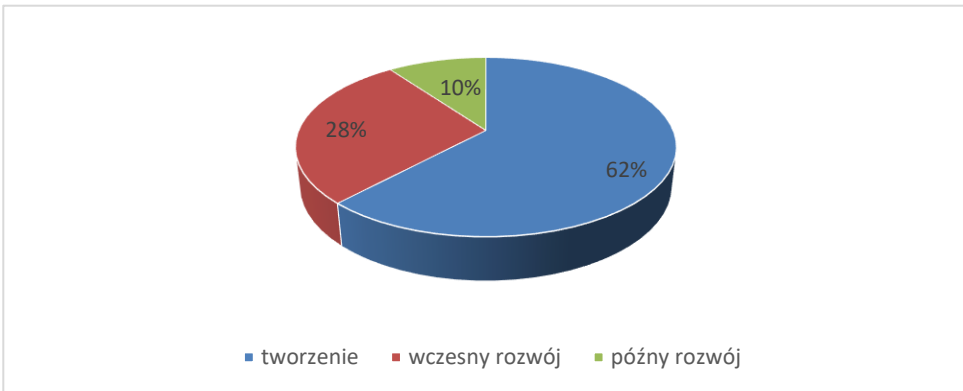
Wysoki poziom edukacji oraz znajomości języka angielskiego należy zaliczyć do niewątpliwych atutów Portugalii, z kolei nieefektywny system szkolenia pracowników uznać należy za jej słabą stronę. W Portugalii zapotrzebowanie na utalentowanych absolwentów uczelni wyższych należy do najwyższych w Europie, niestety nie znajduje ono odzwierciedlenia we wzroście przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia pracowników posiadających wyższe wykształcenie, którego poziom nie zmienił się od roku 2011 i wynosi około 1600 euro [44]. Systematycznie rosną za to nakłady państwa na badania i rozwój, w roku 2021 osiągnęły one 1,69% PKB, zaś w 2022 1,73%, ale niestety nadal było to nieco poniżej średniej dla państw europejskich, która wynosi 2,31% [26].

Portugalski system wspierania przedsiębiorczości jest jednym z największych atutów tego państwa, czego wyrazem jest dwunaste miejsce w rankingu Top 100 Emerging Ecosystem Ranking według Startup Genome [27]. Istnieje potrzeba kontynuowania pozytywnych zmian obszarze edukacji oraz płac, gdyż blisko 90% założycieli portugalskich startupów posiada wyższe wykształcenie, a aż 21% stopień doktora, co świadczy o tym, że są one bardzo mocno powiązane z wiedzą i oparte na talentach, choć ich założyciele najczęściej nie decydują się na tego typu działalność bezpośrednio po studiach, a kilka lat później, blisko 90 % z nich to osoby w przedziale wiekowym 30-50 lat [44].

Po rekordowym roku 2021, w którym portugalskie startupy i scaleupy pozyskały prawie 1,5 mld euro inwestycji, kolejne lata przyniosły znacznie gorsze wyniki. W roku 2022 było to 965 mln euro [26], niestety do października bieżącego roku udało się im pozyskać jedynie 111 mln euro [45], Choć oczekiwać można tu jeszcze pewnych korekt (np. opóźnione rejestracje) to jednak wynik ten uznać należy za niepokojąco niski oraz trudny do interpretacji.

Branżami, z których rekrutowały się startupy przyciągające najwięcej środków w ostatnich sześciu latach były IT, transport oraz energetyka, zaś najpopularniejszym źródłem finansowania był Venture Capital [26]. Ponad 75% funduszy zgromadzonych we wspomnianym powyżej okresie przez startupy i scaleupy z siedzibą w Portugalii pochodziło od inwestorów zagranicznych, co świadczyć może o ich pozytywnej ocenie warunków funkcjonowania startupów w tym kraju.

Jeśli chodzi o kwestie przeżywalności i struktury wiekowej to pierwsze lata są kluczowe dla przetrwania portugalskiego startupu, około dwie trzecie firm przeżywa pierwszy rok działalności (68%), zaś jedynie jedna trzecia startupów prowadzi działalność w ósmym roku funkcjonowania firmy (32%). W odniesieniu do struktury wiekowej portugalskich startupów należy zauważyć, że dominują w niej firmy bardzo młode, będące we wczesnej fazie rozwoju, ale jest to zjawisko typowe i powszechne, co zwizualizowano za pomocą rysunku 3.



Rysunek 3. Struktura wiekowa portugalskich startupów. Źródło: opracowanie własne na podstawie [46]

4. Źródła finansowania portugalskich startupów

Wybór odpowiedniego źródła finansowania jest kluczową, strategiczną decyzją, która ma poważne skutki dla skutecznego funkcjonowania każdej organizacji, w tym również startupu, a zależy on w dużej mierze od etapu rozwoju, na którym znajduje się dane firma.

Podobnie jak na innych rynkach, w Portugalii bardzo popularne jest finansowanie kapitałowe, który przedsiębiorca wykorzystuje w pierwszej kolejności do obniżenia kosztów i maksymalizacji potencjału firmy. Startupowcy często kontynuują rozwój biznesu wyłącznie własnymi środkami, wykorzystując i reinwestując po raz pierwszy uzyskane dochody [47]. Nawiązując do filaru kapitałowego, Venture Capital stanowi znaczącą część inwestycji w Portugalii i pomimo, że w wielu aspektach kraj ten pozostaje w tyle za największymi ekosystemami, takimi jak Stany Zjednoczone czy Chiny, znajduje się on jednak na ścieżce wzrostu i istnieje wiele sektorów, które otrzymują duże inwestycje z tego źródła finansowania. Poczynając od roku 2011 do 2021, zauważyć można wyraźną tendencję wzrostową w wartości pozyskanego VC. Co prawda w latach 2019 i 2020 odnotowano spadek wartości w porównaniu z rokiem 2018, ale za to rok 2021 okazał się rekordowy i startupom udało się pozyskać blisko 1,5 miliarda euro, niestety w roku 2022, przede wszystkim w tym roku odnotowano drastyczny, blisko dziesięciokrotny spadek Venture Capital (rok do roku) [26].

Warto nadmienić, że oprócz popularnych form finansowania, takich jak aniołowie biznesu, fundusze inwestycyjne, private equity, finansowanie publiczne, czy crowdfunding, w Portugalii funkcjonuje równoległe wiele ciekawych, specyficznych form finansowania.

W 1999 roku w Portugalii powstał tzw. system mikrokredytów (por. *microcrédito*) z inicjatywy Krajowego Stowarzyszenia Prawa do Kredytu do których dostęp mogą uzyskać przedsiębiorcy bez posiadania warunków na kredyt bankowy, ale z umiejętnościami i zdolnościami produkcyjnymi, które pozwalają im stworzyć własny startup. Minimalna kwota pożyczki wynosi 1 000 euro, a maksymalna 10 000 euro, ale po pierwszym roku działalności, przedsiębiorca może wnioskować o pozyskanie dodatkowych 2 500 euro, co więcej, od 2007 r. nastąpił wzrost liczby systemów mikrokredytów opartych na programach publicznych, a następnie niektóre mikrokredyty powstały z prywatnej inicjatywy banków. Mikrokredyt zaciągnięty w banku przeznaczony jest na małe projekty inwestycyjne, które w swojej strukturze łączy kapitał własny z długiem. Jest to średnio-terminowy instrument kredytowy (okres spłaty to 3 lata) na finansowanie inwestycji mikroprzedsiębiorstw (do 9 pracowników), która opiera się na finansowaniu bankowym, popartym wzajemną gwarancją ze środków publicznych, jest on ograniczony do 25 000 euro za jedną operację bankową.

Kolejną interesującą formą finansowania startupu są tzw. wzajemne gwarancje (por. *Garantia Mútua*), czyli system specjalnie zaprojektowany dla małych i mikro przedsiębiorstw, którego celem jest poprawa warunków finansowania, pobudzenie inwestycji, rozwój, restrukturyzacja i internacjonalizacja działalności gospodarczej. Poprzez gwarancje finansowe, startupy mają szansę na uzyskanie kredytu na warunkach i po cenie dostosowanych do potrzeb inwestycyjnych. System wzajemnych gwarancji pozwala na obniżenie wydatków finansowych, co skutkuje uzyskaniem najlepszych warunków rynkowych pod względem kosztów, a przykładem takich gwarancji są protokoły podpisywane pomiędzy instytucjami finansowymi (głównymi bankami działający na terytorium kraju) i Towarzystwami Wzajemnych Gwarancji (ang. *SGM*, por. *Sociedades de Garantia Mútua*), które przyspieszają podejmowanie decyzji i wykonywaniu operacji kredytowych czy leasingowych.

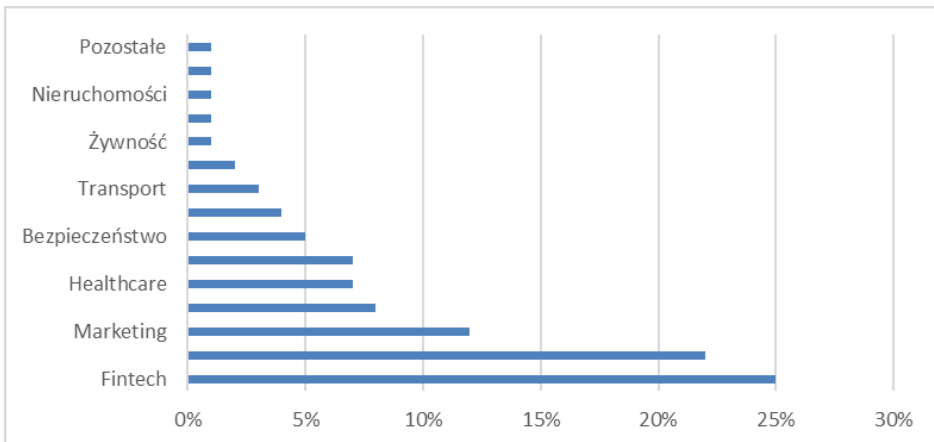
Następne źródła finansowania portugalskich startupów to alternatywne pożyczki online (np. Universe, Oney), których zaletą jest duża elastyczność, dająca świetną opcję finansowania dla właścicieli startupów, warto również wspomnieć o startupach

z branży pożyczkowej (Zharta), wykorzystujących np. ZFT jako zabezpieczenie udzielanych pożyczek [48]. Pożyczki udzielane na wspomnianych powyżej zasadach stanowią więc źródło finansowania, z którego portugalscy startupowcy chętnie korzystają, aczkolwiek nie jest ono wolne od wad, do których zaliczyć należy przede wszystkim wysokie oprocentowanie oraz niestandardowe zapisy w umowach kredytowych. Decydując się na tę formę finansowania, ważne jest jednak to, by ocenić ogólne, holistyczne ryzyko dla danego startupu, a nie jedynie ryzyka cząstkowe.

W Europie, w tym również w Portugalii, coraz większą popularnością cieszą się różne formy finansowania społecznościowe, co zostało dostrzeżone przez władze tego państwa i w 2015 przyjęto w Portugalii rozwiązania prawne regulujące finansowanie społecznościowego crowdfunding, co przyczynić się miało do wzrostu bezpieczeństwa związanego z tą formą finansowania [49], niestety daje się słyszeć głosy, że są one nazbyt rygorystyczne i przyczyniają się do obniżenia poziomu konkurencyjności portugalskich platform crowdfundingowych [50]. W tym państwie funkcjonują równoległe różne rodzaje crowdfundingu, a do najpopularniejszych zaliczyć należy crowdfunding udziałowy, crowdlending [51] i oparty na przedsprzedaży, natomiast stosunkowo słabo rozwinięty jest crowdfunding donacyjny.

Wyniki metaanalizy 60 artykułów dokonanej przez badaczy hiszpańskich rzucają nieco więcej światła na kwestię czynników, które determinują sukces startupu, na pierwszych trzech miejscach znalazły się idea, decyzje władz i model biznesowy, zaś finansowanie uplasowało na szóstym miejscu na dziesięć wyszczególnionych elementów [2]. Oczywiście należy zaznaczyć, że wiele w tej kwestii zależy od indywidualnej sytuacji danego startupu, ukształtowania otoczenia, itd., z kolei warto również pamiętać o tym, że problemy związane z finansowaniem startupu zajmują zazwyczaj znacznie wyższe pozycje na listach potencjalnych przyczyn [52-54].

Na zakończenie warto jeszcze przyjąć się jak w ostatnich latach kształtowała się struktura finansowania portugalskich startupów.



Rysunek 4. Struktura finansowania portugalskich startupów w latach 2017-2022. Źródło: opracowanie własne na podstawie [26]

Do branż, w których startupy wykazują się największą zdolnością do przyciągania finansowania zaliczają się fintech, marketing oraz ochrona zdrowia przede wszystkim na wysoki poziom innowacyjności oraz bardzo szybkie tempo rozwoju i dużą łatwość implementacji rozwiązań.

W Portugalii funkcjonuje wiele różnorodnych form wsparcia startupów przez instytucje rządowe, ale jednocześnie zauważyć należy, że uzyskanie ich, a zwłaszcza dotacji rządowych, jest procesem czasochłonnym i zbiurokratyzowanym [55]. Jednymi z najpopularniejszych programów są wiza i voucher startupowy stymulujące rozwój projektów młodych ludzi już na etapie pomysłu, z kolei program Przedsiębiorstwa XXI ma na celu wsparcie na tworzenie własnego miejsca pracy z finansowaniem do 85% całości inwestycji (do 40% bezzwrotna oraz do 45% nieoprocentowana pożyczka). Kolejną interesującą formą wspierania startupowców jest program Wykwalifikowana i Kreatywna Przedsiębiorczość, który oferuje wsparcie zarówno środkami zwrotnymi, jak i bezzwrotnymi, a jego głównym celem jest zachęta do powstawania firm w obszarach wysokiej technologii i innowacyjności. Z kolei program ADN Start Up to całkowicie nowe źródło finansowania portugalskich startupów, które wprowadza nowoczesny mechanizm kredytowania działalności pod warunkiem posiadanie przez dany startup przynajmniej 15% kapitału własnego [56]. Następnym dostępnym źródłem finansowania startupów w Portugalii jest uczestnictwo w programie Kupon Inkubacyjny⁴, który stanowi formy zachęty do korzystania z usług świadczonych przez inkubator, takich jak zarządzanie, marketing, doradztwo prawne, czy rozwój produktów. Firma uzyskuje możliwość otrzymania wsparcia w wysokości do 7500 euro na wybrane usługi. Należy dodać, że szansę na pozyskanie finansowania daje startupowcom również uczestnictwo w międzynarodowych i krajowych konkursach, których przykładami mogą być Web Summit, czy „pitch”⁵.

5. Wpływ pandemii na finansowani portugalskich startupów

Startupy przed pandemią zmagaly się z szeregiem wyzwań, jak np. nadmierną koncentracją wartości w danych lokalizacjach, czy brakiem integracji z wiodącymi firmami. Pandemia COVID-19 nie tylko nasiliła wspomniane problemy, ale i przysporzyła kolejnych, jak np. obniżenie popytu, spadkiem dochodów, które doprowadził do zwolnień pracowników. Według danych z raportu Global Startup Ecosystem aż 72% startupów odnotowało spadek przychodów (przeciętny spadek obrotów wyniósł 32%), zaś zaledwie 12% wzrost. Obszarami gospodarki, które najsilniej odczuły negatywne skutki pandemii była branża turystyczna, w której przychody spadły o 70%, a także sektor motoryzacyjny, który odnotował spadek o 43% [27].

Kryzys zdrowia publicznego wywołany koronawirusem SARS-CoV-2 w roku 2020 roku wywarł negatywny wpływ światową gospodarkę, nie oszczędził on również startupów, w tym i tych portugalskich, których poziom obrotów wyraźnie się zmniejszył. Co ciekawe wystąpiły również przypadki sukcesów wśród tych startupów, które zdecydowały się na szukanie nowych rozwiązań i zdołały wzmocnić swoje projekty online, czego przykładami mogą być cztery startupy z różnych sektorów gospodarki: Loop Co (sektor technologii i gospodarki o obiegu zamkniętym), COOKOO (restauracje i dostawy), UpHill (healthtech) i Azul (paliwo dostarczane do domu). Warto jeszcze

⁴ Inkubatory przedsiębiorczości dzieli się na te, które zajmują się preinkubacją (wsparciem osób przed założeniem działalności gospodarczej oraz świadczące pomoc na zasadach inkubacji (wsparcie od momentu rejestracji działalności gospodarczej w postaci pomocy lokalowej, porad prawnych, księgowości, zaplecza biurowego, szkoleń i doradztwa, pomocy w pozyskiwaniu środków unijnych itp.)

⁵ Z angielskiego „pitch” polega na przedstawieniu oferty potencjalnym klientom lub przedstawieniu pomysłu potencjalnym inwestorom.

wspomnieć o dwóch ciekawych inicjatywach pomocowych, a mianowicie tej, która wyszła od portugalskich startupowców oraz tej, której inicjatorami były instytucje rządowe. O ile rządowa pomoc dla europejskich przedsiębiorstw była zjawiskiem dość powszechnym, o tyle aktywność około 120 portugalskich startupowców zrzeszonych wokół projektu „#tech4COVID19 initiative”, polegająca m.in. na udzieleniu respiratorów, nieodpłatnym udostępnianiu platformy medycznych, darmowe dostawy posiłków, itd. [57], nie jest popularną aktywnością, a jej pomysłodawcy zasługują na uznanie.

Rząd portugalski podjął liczne działania wspierające gospodarkę w trudnym okresie pandemicznym, a na szczególną uwagę zasługują te dedykowane bezpośrednio startupom, do których zaliczyć należy [48]:

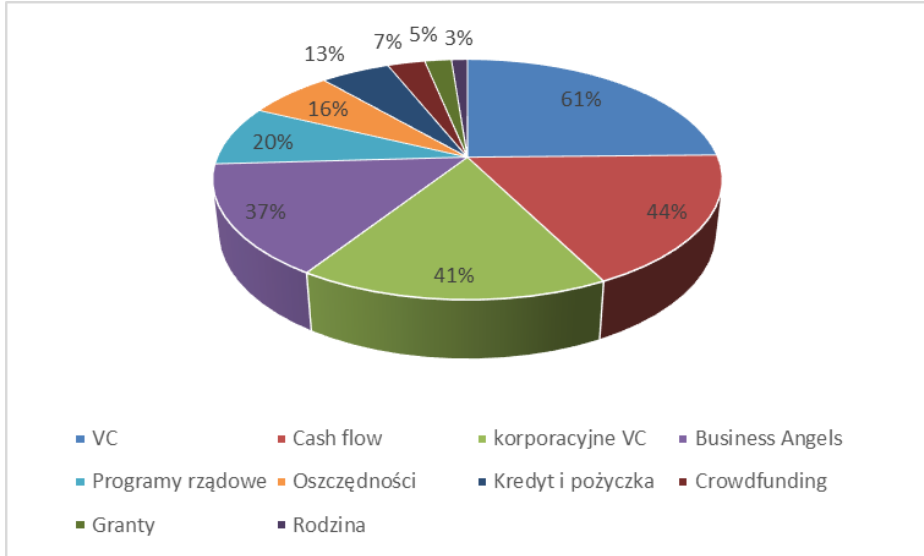
1. *Startups Startup RH covid-19* – wsparcie finansowe dla startupów poprzez dopłatę do wynagrodzenia pracownika w wymiarze do 635 Euro (maksymalnie dla 10 pracowników).
2. *Prorrogação Startup Voucher* – wydłużenie okresu ważności przyznanych dotychczas Voucherów Startupowych o okres 3 miesięcy [58].
3. *Vale Incubação covid-19* – udzielenie wsparcia startupom działającym na rynku poniżej 5-ciu lat, poprzez wynajem usług inkubacyjnych, mentoring, z jednorazowym bezzwrotnym wsparciem wysokości 1500 Euro na startup [59].
4. *Mezzanine” funding for Startups covid-19* – finansowanie, które ma na celu wspieranie płynności startupów poprzez pożyczki.
5. *Lançamento de instrumento covid-19 – PV* – uruchomienie Portugal Ventures na inwestycje w startupy, z biletami już od 50 000 euro.
6. *Fundo 200 M* – fundusz 200 mln polegający na współinwestowaniu z inwestorami prywatnymi, umożliwiając rundy od 10 do 200 mln euro.
7. *Fundo co-investimento para a inovação social* – fundusz współinwestycyjny na rzecz innowacji społecznych, zapewniający startupom większą zdolność inwestycyjną.

Reasumując, struktura źródeł finansowania portugalskich startupów nieustannie się ewoluuje, a za główne z nich należy uznać:

1. do 2016 roku kredyty bankowe, pożyczki, faktoring oraz leasing.
2. od 2016 roku, coraz ważniejszą rolę w procesie finansowania startupów odgrywają fundusze Venture Capital i programy rządowe.

Jeśli chodzi o przyszłe kierunki rozwoju finansowania portugalskich startupów to wydaje się, że ich współpraca z funduszami Venture Capital, zwłaszcza tymi zagranicznymi, będzie się nadal dynamicznie rozwijała, a jeśli nieco zmodyfikowane zostaną regulacje prawne w obszarze crowdfundingu, jego tempo wzrostu w kolejnych latach może znacznie przekroczyć prognozowane 4,7% [60]. Zdaniem autorów portugalscy startupowcy korzystać będą nadal z tradycyjnych źródeł finansowania, a mianowicie kapitału własnego, kredytów bankowych, ale także i dotacji państwowych oraz funduszy europejskich. Szczególną uwagę należy zwrócić na dwa ostatnie spośród wymienionych powyżej, gdyż wsparcie instytucji państwowych dla startupów w tym kraju, w połączeniu z rozsądnym wykorzystaniem funduszy unijnych, dotychczas funkcjonowało bardzo dobrze, a rząd Portugalii zapowiada jego kontynuację (np. program Portugal 2030 [61], a także przedłużenie programu Startup Visa, dzięki któremu zagraniczni startupowcy oraz inwestorzy mogli uzyskać status rezydentów [62].

Dotychczasowe rozważania warto jeszcze uzupełnić o omówienie preferencji portugalskich startupowców w odniesieniu do przyszłych źródeł finansowania ich działalności, których zestawienie zaprezentowano na rysunku 5.



Rysunek 5. Preferowane przez startupowców przyszłe źródła finansowania ich działalności.
Źródło: opracowanie własne na podstawie [15]

Analiza wyników badań poświęconych temu zagadnieniu [15] prowadzi do wniosku, że respondenci upatrują swoich przyszłych źródeł finansowania raczej w VC oraz środkach pochodzących z działalności operacyjnej, a więc tych, które aktualnie również cieszą się dużą popularnością. Dodatkowo potwierdzili, że osiągnięciu kolejnych etapów dojrzałości przez ich startupy towarzyszyło zmniejszanie się trudności w pozyskiwaniu przez nie kapitału. Osiągnięcie fazy dojrzałości związane jest jednak z wystąpieniem problemu zmiany warunków opodatkowania, która była jednym z głównych powodów dla których w ostatnich dwóch latach ponad 100 startupów przeniosło swoją siedzibę z Portugalii do innego kraju [5].

6. Podsumowanie

Reasumując dotychczasowe rozważania stwierdzić należy, że:

1. Obecnie pozyskanie kapitału przez przedsiębiorstwa staje się zadaniem coraz trudniejszym, co widoczne jest również w przypadku portugalskich startupów.
2. Najważniejszym źródłem finansowania portugalskich startupów jest kapitał pochodzenia zagranicznego.
3. Władze Portugalii intensywnie wspomagają rozwój startupów oferując im wszechstronne, nie tylko finansowe, wsparcie.
4. Istotnym atutem Portugalii jest jej system edukacji oraz wysoka jakość szkolnictwa
5. Istnieje potrzeba aktualizacji niektórych obszarów portugalskiego systemu podatkowego, które stanowi barierę w rozwoju startupów (wysoki poziom CIT, potrzeba generalnej redukcji wysokości podatków [26]).

Na zakończenie warto jeszcze wspomnieć o atutach Portugalii, które aktualnie nie są jeszcze wykorzystywane, ale w przyszłości, gdy coraz większą wagę przykładac się będzie do Blue Economy, położenie geograficzne tego kraju, a także jego ogromne zasoby położone na terenach morskich, rozciągających się między kontynentem, Azorami, a Maderą, stanowiąc mogą silny atraktor przyciągający przedsiębiorców i inwestorów z całego świata. Największe tereny morskie UE w połączeniu z doskonałą infrastrukturą, wymogami implementacji zasad Zielonej Gospodarki, świetnym zapleczem intelektualnym, spójną, konsekwentną, a co najważniejsze rozsądną, polityką rządu tego kraju, sprawić mogą, że w niedalekiej przyszłości Portugalia zajmie jeszcze wyższą pozycję w rankingach państw przyjaznym startupom.

Literatura

1. *State of Venture. Global Q3 2023*, https://www.cbinsights.com/reports/CB-Insights_Venture-Report-Q3-2023.pdf? [data dostępu: 25.11.2023].
2. Sevilla-Bernardo J., Sanchez-Robles B., Herrador-Alcaide T.C., *Success Factors of Startups in Research Literature within the Entrepreneurial Ecosystem*, Administrative Sciences 2022, 12:102, s. 8, <https://doi.org/10.3390/admsci 12030102> [data dostępu: 11.08.2023].
3. Picken J.C., *From startup to scalable enterprise: Laying the foundation*, Business Horizons, 60, 2017, s. 587-595.
4. Rauch A., *Opportunities and Threats in Reviewing Entrepreneurship Theory and Practice*, Entrepreneurship Theory and Practice, 44, 2020, s. 847-860.
5. Chan Ch.S., Pankaj C.I, Phan P., *Do differences among accelerators explain differences in the performance of member ventures? Evidence from 117 accelerators in 22 countries*, Strategic Entrepreneurship Journal, 14, 2020, s. 224-239.
6. De Haas R.S., Sterk V., van Horen N., *Startup Types and Macroeconomic Performance in Europe (June 20, 2022)*, EBRD Working Paper, No. 269, 2022, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4140934>. [data dostępu: 11.08.2023].
7. Zhong H., Liu C., Zhong J., Xiong H., *Which startup to invest in: a personalized portfolio strategy*, Annals of Operations Research, 263(1-2), 2018, s. 339-360.
8. Blank S., Dorf B., *The Startup Owner's Manual: The step-by-step guide for building a great company*, California: K&S Ranch, Pescadero, 2012, s. 30.
9. Kollmann T., Stöckman Ch., Linstaed J., Kensbock J., *European Startup Monitor 2015*, ESN, 2015, s. 15.
10. Ries E., *Metoda Lean Startup*, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2017, s. 28.
11. Tomaszewski A., *Koncepcja lean startup jako odpowiedź na wyzwania twórczej strategii*, Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów, (170), 2018, s. 29-40.
12. Kolosok A., Koniukh I., *Definition of startup projects, main problems and prospects of development*, Economic Journal of Lesia Ukrainka Eastern European National University, 4(12), 2017, s. 62-67.
13. Pineda D.M.M., *Startup y spinoff: definiciones, diferencias y potencialidades en el marco de la economía del comportamiento*, Contexto, Nr 5, 2016, s. 141-152.
14. Cox K.C., Lortie J., Gramm K., *The investment paradox: why attractive new ventures exhibit relatively poor investment potential*, Venture Capital, 19(3), 2017, s. 163-181.
15. De Oliveira F.B., Zotes L.P., *Valuation methodologies for business startups: a bibliographical study and survey*, Brazilian Journal of Operations & Production Management, 15(1), 2018, s. 96-111.
16. Skała A., *Spiralna definicja startupu*, Przegląd Organizacji, Nr 9, 2017, s. 35.
17. Drewczyński W., *Korposturtup. Efektywna współpraca korporacji ze sturtupem*, Helion, Gliwice 2019, s. 27.

18. www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/pl/Documents/Reports/pl_Deloitte_raport_startupy.pdf [data dostępu: 05.02.2022].
19. www.startup.pfr.pl/pl [data dostępu: 11.08.2023].
20. www.news.crunchbase.com/venture/global-vc-funding-slide-q4-2022/ [data dostępu: 12.03.2023].
21. https://www.cbinsights.com/reports/CB-Insights_Venture-Report-Q3-2023.pdf? [data dostępu: 25.11.2023].
22. <https://www2.deloitte.com/xe/en/insights/industry/health-care/healthcare-technology-trends.html> [data dostępu: 25.11.2023].
23. *THE GLOBAL STARTUP ECOSYSTEM REPORT 2023*, <https://startupgenome.com/article/global-startup>, [data dostępu: 11.11.2023].
24. *Startup & Entrepreneurial Ecosystem Report 2023*, https://idcportugal.com/wp-content/uploads/2023/11/Report_Startups_ShortVersion_Nov.pdf [data dostępu: 21.11.2023].
25. <https://ichgcp.net/pharma-list/country/portugal>, [data dostępu: 11.11.2023].
26. www.idcportugal.com/build-a-scaleup-nation/startup-entrepreneurial-ecosystems-report-2022/ [data dostępu: 23.11.2023].
27. www.startupgenome.com/article/discover-portugal-an-unbeatable-value-proposition-for-startups [data dostępu: 07.04.2023].
28. www.startupportugal.com/one-stop-shop/ [data dostępu: 26.05.2022].
29. https://e-justice.europa.eu/6/PL/national_legislation?PORTUGAL&member=1, [data dostępu: 28.11.2023].
30. www.iapmei.pt/ [data dostępu: 01.03.2022].
31. www.ipdj.gov.pt/empreende-ja [data dostępu: 01.03.2022].
32. <https://eurocid.mne.gov.pt/artigos/empreende-ja> [data dostępu: 01.03.2022].
33. www.iefp.pt/documents/10181/1395322/FS_Investe+Jovem_19-05-2020 [data dostępu: 01.03.2022].
34. <https://www.compete2020.gov.pt/noticias/detalhe/Proj15999Empreender2020> [data dostępu: 22.11.2022].
35. <https://ajap.pt/jovem-agricultor/> [data dostępu: 21.11.2023].
36. www.taxfoundation.org/data/all/global/corporate-tax-rates-by-country-2022/ [data dostępu: 01.03.2022].
37. www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/pt/Documents/tax/GuiaFiscal2021_Deloitte.pdf, [data dostępu: 01.03.2022].
38. www.biznes.gov.pl/pl/portal/00251 [data dostępu: 01.03.2022].
39. Rzońca A., Czarnecka-Żochowska K., Pabiański T., *Jak podatki mogą nas przybliżyć do cudu gospodarczego?*, Fundacja FOR, Warszawa 2008, s. 12.
40. www.startupmonitor.eu/EU-Startup-Monitor-2018-Report-WEB.pdf [data dostępu: 01.03.2022].
41. www.ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Higher_education_sector_-_R_&_D [data dostępu: 01.03.2022].
42. <https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2023/world-ranking> [data dostępu: 01.03.2022].
43. www.imd.org/ [data dostępu: 26.02.2022].
44. www.investporto.pt/pt/noticias/estudo-distingue-o-porto-como-maior-hub-de-startups-em-portugal/ [data dostępu: 26.02.2022].
45. <https://startupportugal.dealroom.co/dashboard> [data dostępu: 30.11.2023].
46. www.dealroom.co/reports [data dostępu: 26.02.2022].
47. Feigelson Bruno, Nybo Eric, Fonseca Victor C., *Direito das Startups*, Saraiva, São Paulo, 2018, s. 34-56.
48. https://tracxn.com/d/explore/alternative-lending-startups-in-portugal/_TsdJz5pV4dKDCDIOjQe9UEEInTJATd_EDt59yFVowOl/companies [data dostępu: 29.11.2023]

49. *Raport Informa, EMPREENDEDORISMO EM PORTUGAL*, IAPMEI, Maio, 2017, s. 12-14.
50. <https://www.crowdfundinghub.eu/portugal-current-state-of-crowdfunding-2021/>[data dostępu: 11.08.2023].
51. Brito Artur, *Crowdfunding: Plataformas de Financiamento Colaborativo – Caracterização dos Investidores em Portugal*, Instituto Politécnico de Portalegre Escola Superior de Tecnologia e Gestão, 2020, s. 34.
52. <https://www.cbinsights.com/research/report/startup-failure-reasons-top/> [dostęp: 28.11.2023].
53. <https://hbr.org/2021/05/why-start-ups-fail> [dostęp: 28.11.2023]
54. Piekunko-Mantiuk I., Kolejnik P., Szorc M., *Zewnętrzne bezzwrotne i nieodpłatne źródła finansowania startupów w polskim ekosystemie startupowym*, Marketing i Rynek, t. XXVIII, nr 12/2021, s. 55, DOI 10.33226/1231-7853.2021.12.5
55. www.upcounsel.com/funding-for-startups [data dostępu: 22.05.2022].
56. www.portugal2020.pt [data dostępu: 22.05.2022].
57. <https://www.compasslist.com/insights/coronavirus-portuguese-startups-pitch-in-as-nation-battles-pandemic> [data dostępu: 27.11.2023].
58. [https://www.iapmei.pt/PRODUTOS-E-SERVICOS/Empreendedorismo-Inovacao/Empreendedorismo-\(1\)/StartUP-Voucher-2019-2022.aspx](https://www.iapmei.pt/PRODUTOS-E-SERVICOS/Empreendedorismo-Inovacao/Empreendedorismo-(1)/StartUP-Voucher-2019-2022.aspx) [data dostępu: 30.11.2023].
59. <https://sifted.eu/articles/portugal-support-startups> [data dostępu: 29.11.2023].
60. <https://fr.statista.com/outlook/dmo/fintech/digital-capital-raising/crowdfunding/portugal> [data dostępu: 30.11.2023].
61. <https://www.pt2030.org/en/> [data dostępu: 29.11.2023].
62. <https://vistos.mne.gov.pt/en/startup-visa> [data dostępu: 30.11.2023].
63. www.dealroom.co/reports [data dostępu: 22.11.2023].
64. Feigelson Bruno, Nybo Eric, Fonseca Victor C., *Direito das Startups*, Saraiva, São Paulo, 2018, s. 34-56.
65. www.zentica-global.com [data dostępu: 26.05.2022].
66. Brito Artur, *Crowdfunding: Plataformas de Financiamento Colaborativo – Caracterização dos Investidores em Portugal*, Instituto Politécnico de Portalegre Escola Superior de Tecnologia e Gestão, 2020, s. 34.
67. www.dealroom.co/reports [data dostępu: 26.05.2022].
68. www.upcounsel.com/funding-for-startups [data dostępu: 22.05.2023].
69. www.portugal2020.pt [data dostępu: 22.05.2023].
70. www.iapmei.pt [data dostępu: 26.05.2023].
71. www.linktoleaders.com [data dostępu: 25.02.2022].
72. www.startupgenome.com/reports/gser2020 [data dostępu: 25.02.2022].
73. www.scaleupporto.pt/startups-vs-covid-19-news-supporting-measures-advice-and-tips-to-face-the-pandemic-updating/ [data dostępu: 26.05.2022].
74. www.doi.org/10.34619/LLCR-OTR2 [data dostępu: 26.05.2022].

Finasowanie portugalskich startupów w latach 2017-2022

Streszczenie

Cel – celem pracy jest identyfikacja, analiza i ocena źródeł finansowania portugalskich startupów oraz ich wpływu na tempo i kierunek rozwoju tego typu przedsiębiorstw. Metodologia badania – analizie i ocenie poddano źródła finansowania startupów w Portugalii, dla osiągnięcia tego celu posłużono się zarówno analizą literatury, jak materiałów pochodzących ze statystyk sporządzanych przez firmy konsultingowe oraz agencje rządowe. Wynik – przeprowadzone analizy dowodzą, że źródła i sposoby finansowania startupów w Portugalii są zróżnicowane, a co najważniejsze, atrakcyjne dla przedsiębiorców rozpoczynających działalność startupową lub planujących tego typu aktywność. Na szczególną uwagę zasługują programy wsparcia oferowane przez rząd oraz jednostki samorządowe. Wartość – praca prezentuje analizę i ocenę źródeł finan-

sowania startupów w Portugalii oraz zarys perspektywy i możliwych kierunków ich rozwoju. Autorzy dokonali krytycznej oceny wspomnianych źródeł oraz otoczenia startupów portugalskich, a także zaproponowali modyfikacji niektórych z nich. Artykuł stanowi bazę wyjściową do kontynuacji badań w kierunku możliwości implementacji rozwiązań portugalskich, szczególnie w zakresie pomocy instytucji państwowych w działalności startupowej, na gruncie krajowym.

Słowa kluczowe: startup, źródła finansowania, gospodarka portugalska

Financing of Portuguese startups from 2017 to 2022

Abstract:

Purpose – the aim of the work is to identify, analyze and evaluate sources of financing for Portuguese startups and their impact on the pace and direction of development of this type of enterprises. Research methodology – the sources of financing startups in Portugal were analyzed and assessed, to achieve this goal, both the analysis of literature and materials from statistics prepared by consulting companies and government agencies were used. Findings - the conducted analyzes prove that the sources and methods of financing startups in Portugal are diverse and diverse, and most importantly, they are actually, and not only seemingly, attractive to entrepreneurs starting startup activities or planning this type of activity. Particularly noteworthy are the support programs offered by the government and local government units. Value – the work presents an analysis and assessment of sources of financing startups in Portugal and an outline of the prospects and possible directions of their development. The authors made a critical assessment of the aforementioned sources and the environment of Portuguese startups, and also proposed modifications to some of them. The article is the starting point for continuing research into the possibility of implementing Portuguese solutions, especially in the field of assistance of state institutions in startup activities, on a national basis. summary

Keywords: startup, sources of financing, Portuguese economy

Nietypowe obiekty noclegowe jako atrakcja turystyczna na wybranych przykładach z Polski

1. Wstęp

Współczesny rynek turystyczny staje się coraz bardziej zróżnicowany i wymagający, a wraz z tym rosną oczekiwania podróżujących. Coraz większą popularność zyskują nietypowe i niekonwencjonalne obiekty noclegowe, które stanowią nie tylko alternatywę dla standardowych hoteli, ale również atrakcję turystyczną samą w sobie. Takie miejsca oferują nie tylko komfortowe warunki pobytu, ale także niezapomniane wrażenia i emocje, co przyciąga turystów z całego świata.

Celem niniejszej pracy jest analiza rynku turystycznego związanego z nietypowymi obiektami noclegowymi oraz przedstawienie ich jako atrakcji turystycznej. W pracy zostaną zaprezentowane różne typy nietypowych obiektów noclegowych, w tym m.in. glampingi, domki na drzewach i wodzie, a także zamki i forty. Praca ma również na celu poznanie opinii badanych na temat tychże obiektów, do czego wykorzystano sondaż diagnostyczny i zebrano odpowiedzi z ankiet.

Przedstawione zostaną także podstawowe terminy z zakresu hotelarstwa.

Niniejsza praca stanowi cenne źródło wiedzy dla osób zainteresowanych prowadzeniem nietypowego obiektu noclegowego, a także zachęca do poszukiwania i odwiedzania tego typu obiektów.

2. Przegląd literatury i obiektów

2.1. Definicje i terminologia

W literaturze przedmiotu nie znajdziemy definicji ani określenia „nietypowy hotel” lub „nietypowy obiekt noclegowy”. W rozumieniu autorki jest to obiekt, który wyróżnia pewna specyfika miejsca, zaaranżowania wnętrza, niecodzienne rozwiązania architektoniczne oraz niepowtarzalny klimat.

Według ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 r. o usługach hotelarskich oraz usługach pilotów wycieczek i przewodników turystycznych przez usługi hotelarskie należy rozumieć *krótkotrwałe, ogólnie dostępne wynajmowanie domów, mieszkań, pokoi, miejsc noclegowych, a także miejsc na ustawienie namiotów lub przyczep samochodowych oraz świadczenie, w obrębie obiektu, usług z tym związanych* [1].

Główny Urząd Statystyczny operuje definicją usług turystycznych i są to *usługi oferowane podróżnym, spośród których największe znaczenie mają usługi noclegowe, żywieniowe oraz transportowe* [2].

Usługi noclegowe, nazywane często hotelarskimi, należą do podstawowych usług w turystyce. Usługi hotelowe (hotelarskie) to *zespół świadczeń i usług zaspokajających podstawowe potrzeby bytowe jednego człowieka przebywającego w ciągu jednej doby poza swoim gospodarstwem domowym* [3].

¹ adriannaliedke@gmail.com, Studenckie Koło Naukowe Podróżników, Instytut Nauk o Kulturze Fizycznej, Kolegium Nauk Medycznych, Uniwersytet Rzeszowski.

Według W. Kurka „trzon bazy noclegowej stanowią obiekty hotelarskie, do których należą przede wszystkim hotele, motele i pensjonaty, czyli obiekty tzw. hotelarstwa tradycyjnego [4].

Obiekty noclegowe można także podzielić ze względu na kryterium dostępności:

- ogólnodostępne (otwarte) – obiekty świadczące usługi hotelarskie dla wszystkich osób, które z takiej usługi chcą skorzystać, a dysponują odpowiednimi środkami pieniężnymi oraz wymaganymi dokumentami tożsamości, niezbędnymi do zameldowania;
 - środowiskowe (zamknięte) – przeznaczone dla określonej grupy osób, które mają uprawnienia do korzystania z usług oferowanych przez te obiekty, najczęściej poświadczone odpowiednim dokumentem
- oraz ze względu na czas ich wykorzystania w ciągu roku:
- sezonowe – świadczące usługi tylko przez określoną część roku (np. sezon wakacyjny), co wiąże się w dużym stopniu z przeznaczeniem tego typu obiektów oraz ich wyposażeniem (z reguły brak ogrzewania);
 - całoroczne – świadczące usługi przez cały rok [4].

Warto zatrzymać się przy terminie „atrakcja turystyczna” i o ile pojęcia atrakcyjności turystycznej używa się do oceny fragmentu przestrzeni, o tyle termin „atrakcja turystyczna” odnosi się już bezpośrednio do konkretnych obiektów. Mogą nimi być np. obiekty przyrodnicze, kulturowe, sportowo-rekreacyjne, rozrywkowe. Tradycyjnie przez atrakcję turystyczną rozumie się wszelkie obiekty stanowiące przedmiot zainteresowania turystów i przyciągające ruch turystyczny [4].

Współcześnie za atrakcję turystyczną może być uznany każdy obiekt lub wydarzenie, które spełnia trzy warunki:

- ma rdzeń (nucleus), będący atrybutem miejsca, które turysta chce zobaczyć;
- dysponuje oznacznikiem (ang. marker), w postaci informacji o rdzeniu;
- przyciąga turystów [4].

T. Jędrusiak wspomina, iż *atrakcją turystyczną jest wszystko to, co odwiedzający chce zobaczyć i poznać. Mogą to być zarówno przedmiot, jak i wydarzenie, które skłonią go do odwiedzenia danego miejsca* [6].

Nietypowy obiekt noclegowy może stać się również produktem turystycznym. Biorąc przykład obiektu HT Houseboats, autorka zauważa taką możliwość. We wspomnianym obiekcie oferują posiłki przynoszone w koszu piknikowym, korty, sauny, baseny otwarte czy nawet rowery oraz pojazdy wodne. Zdaniem autorki jest to wystarczająca infrastruktura by zaliczyć to do produktu turystycznego, gdyż ów „produkt turystyczny to oryginalna kompozycja różnych dóbr turystycznych (walorów i atrakcji) oraz wszelkich usług umożliwiających ich turystyczne wykorzystanie w trakcie podróży lub pobytu, zapewniająca nabywcy korzyści, do nabycia w różnych wariantach, z możliwością rozszerzenia” [6].

Nie ulega wątpliwości, że w przypadku pewnych celów podróży możliwe jest podjęcie działań, zmierzających do stworzenia warunków czyniących hotel celem podróży, a może nawet – do zaspokojenia przez hotel wszelkich potrzeb, wiążących się z pewnymi celami podróży. Dotyczy to zwłaszcza celów łączących się z pracą (konferencje, narady, szkolenia) oraz z wypoczynkiem [5].

Od czasów starożytnych za obiekt noclegowy uważano dom, w którym można przenocować i zjeść obiad. Tak pojawiły się karczmy, schroniska, tawerny, pensjonaty.

Przyjmowanie i organizowanie rozrywki dla gości i pielgrzymów były uważane za szlachetną sprawę, która została wzmocniona przez dekrety królewskie, ale potem zakłady hotelarskie zaczęły zdobywać inny status, były uważane za sferę zysków, istniała konkurencja, która motywowała właściciela do uczynienia swojego pensjonatu lepszym, bardziej atrakcyjnym i wygodnym. Z biegiem lat obiekty noclegowe zaczęły łączyć się w korporacje i zostały podzielone na różne klasyfikacje w zależności od wielu czynników takich jak poziom komfortu, lokalizacja, rodzaj usług. Dziś jest to jedna z najbardziej dochodowych dziedzin biznesu, a jej głównym zadaniem jest przyciąganie klientów [7].

Jednakże A. Stasiak stwierdza, że *niezależnie od tego, jak je nazwiemy i sklasyfikujemy, hotele już dawno przestały być tylko elementem zagospodarowania turystycznego. Obecnie stanowią już równoprawną składową całego wakacyjnego doświadczenia turysty, dostarczając – na równi z atrakcjami turystycznymi – dodatkowych emocji, wrażeń i satysfakcji z przebywania w tym konkretnym miejscu* [8].

Gościom, hotelowym nie wystarcza już zwykły nocleg, choćby i w bardzo luksusowym obiekcie. Oczekują czegoś więcej – pobytu w wyjątkowym niekonwencjonalnym miejscu, które zapewni im zebranie niespotykanej w gronie znajomych kolekcji wakacyjnych wspomnień i wrażeń. Obiekty hotelarskie oferują więc noclegi w nietypowym położeniu, w budynkach o udziwnionej, często eksperymentalnej architekturze, w niezwykłych, fantazyjnych wnętrzach, z wyrafinowaną ofertą usług [8]. Interesującym przykładem takiego obiektu jest Castle Cottages Treehouse. To domek i stodoła otoczone starożytnym lasem, położone na terenie „Coates Castle”, gotyckiej rezydencji Strawberry Hill. Właściciele stworzyli trzy unikalne pokoje w treehouse, stodole i wiejskiej chacie. Domek na drzewie wbudowany jest w ogromny kasztanowiec na skraju lasu, a na górę prowadzą solidne schody [9].

Wyróżnić można również inne rodzaje nietypowych noclegów, np.:

- hotele kapsułowe – jedna z opcji japońskich hoteli, gdzie nocleg odbywa się w ciasnych komórkach sypialnianych;
- chalet – mały wiejski domek w stylu szwajcarskim;
- hotel – pływające jednostki mieszkalne przycumowane do portu;
- rotel – mobilne zakwaterowanie w przyczepie samochodowej [10].

Coraz bardziej popularny staje się glamping, który łączy w sobie hotelarstwo i kemping. Badania przeprowadzone przez badaczy z Uniwersytetu w Rijece wskazują, że zakwaterowanie glampingowe jest najczęściej postrzegane jako odnoszące się do domków na drzewie, nietypowych form zakwaterowania i w pełni wyposażonych namiotów. Główne cechy zakwaterowania glampingowego to wyposażenie i udogodnienia na najwyższym poziomie, wysoka jakość usług i naturalne środowisko [11].

Zatrzymując się np. przy hotelach w zamkach to śmiało można stwierdzić, iż odnowienie i adaptacja zabytkowych budynków wiąże się z troską o zrównoważony rozwój, a także jest w stanie promować różne produkty turystyczne, wzmacniając jednocześnie tożsamość lokalną [12].

Praktyka pokazuje, że noclegu w obiekcie zabytkowym poszukuje nie tylko turysta indywidualny, ale także organizatorzy tzw. spotkań, jak: kongresy, konferencje, wyjazdy firmowe. Turystyka, zwana „przemysłem spotkań”, poszukuje bardzo często dla przeprowadzenia imprezy właśnie nietypowych i niepowtarzalnych miejsc. Takimi są zamki, pałace i dwory [13].

Hotel, pozostając zabytkiem, staje się atrakcyjnym dla turystów obiektem noclegowym. Można powiedzieć nawet więcej: hotel, stając się sam w sobie atrakcją, przyciąga turystów do miejsca, w którym jest zlokalizowany. To z kolei oznacza mnożnikowy wpływ na korzyści ekonomiczne wszystkich innych firm należących do turystycznego łańcucha wartości, działających na terenie i w okolicy zabytkowego obiektu [13].

Hotele znajdujące się w zabytkowych obiektach, dzięki swojemu unikatowemu charakterowi, oferując wyjątkowe doznania poprzez obcowanie z odrestaurowanymi wnętrzami, zabytkowymi polichromiami, poddany renowacji średniowiecznymi piwnicami są czymś więcej niż standardowymi miejscami zakwaterowania, których główną funkcję stanowi sam nocleg. Obiekty te wymykają się ze standardowej klasyfikacji. W taki sposób powstała nowa grupa obiektów nazywana jest hotelami butikowymi. Określenie tych hoteli pochodzi od francuskiego słowa *boutique* oznaczającego sklep z modną i ekskluzywną odzieżą [14]. Głównym celem hoteli butikowych jest przyciąganie klientów bogatych, biznesmenów, zmęczonych powszechnymi usługami hotelowymi, którzy cenią sobie luksus, modę, oryginalność i kameralność. Właściciele hoteli stawiają sobie za główny cel dbanie o zaspokajanie potrzeb gościa i jego indywidualnych upodobań troszcząc się nawet o takie szczegóły jak np. ulubiony zapach pomieszczenia lub rodzaj alkoholu [15].

Na świecie spotykamy się także z wykorzystaniem środków transportu czy też zbędnymi już materiałami na potrzeby noclegowe.

W Tepoztlan nieopodal Mexico City zaprojektowano kapsuły mieszkalne z rur wodno-kanalizacyjnych. Z podobnego materiału zrealizowano także domki campingowe nad Dunajem w miejscowości Ottensheim w Austrii. Natomiast w Arlanda Airport w Szwecji zrealizowano Jumbostay Hotel, który mieści się w Boeingu. Znajduje się w nim restauracja i 27 pokoi hotelowych [16].

Dla potrzeb hotelarskich zaadaptowano też samolot na Costa Rice, w Parku Narodowym Manuel Antonio, gdzie cytując reklamę „można spędzić noc, czując się jakbyś miał wypadek w dżungli” [16].

Cechą nietypowych obiektów noclegowych może być innowacyjność. Do typowych obszarów innowacyjności w hotelu można zaliczyć architekturę i wystrój wnętrz (oryginalna architektura, nietypowa lokalizacja, ciekawa aranżacja wnętrz czy terenów), technologie i wyposażenie (nowoczesne rozwiązania technologiczne i informatyczne, urządzenia umożliwiające lepszy dostęp do informacji i komunikacji), ofertę (indywidualne propozycje, tworzenie specyficznych produktów kierowanych dla wybranych segmentów rynku) oraz marketing (wykorzystanie nowych mediów promocji, takich jak np.: Internet czy portale społecznościowe) [17].

Przykładem może posłużyć hiszpański hotel Ushuaia Ibiza Beach, gdzie można płacić za pomocą odcisków palców. System działa w hotelowych barach, restauracjach i klubach w celu ułatwienia gościom dostępu do wielu usług. Natomiast Hotel Rita Carlton Madrid stosuje indywidualne podejście do klienta i przygotowując pokój dla każdego z nich haftuje jego inicjały na szlafrokach, podkreślając szczególną relację. Stosowanie innowacji przyczynia się do poprawy jakości usług, zwiększa konkurencyjność i wizerunek hotelu. Dzięki odpowiednim innowacjom znacząco wzrasta liczba lojalnych klientów [18].

Hotele sprzedają swoją odrębność poprzez unikalny wystrój wnętrz, style architektoniczne i spersonalizowane usługi [19]. Jednak wyniki badaczy z jednego z uniwer-

sytetów w Iranie pokazują, że chociaż wygląd zewnętrzny może być skuteczny, ale to, co jest ważniejsze dla turystów, to udogodnienia wewnątrz hoteli. W pewien sposób, udogodnienia i wygląd zewnętrzny uzupełniają się wzajemnie. Tak więc oprócz dobrego projektu zewnętrznego, architekci powinni poświęcić więcej uwagi projektowaniu przestrzeni wewnętrznych [20].

2.2. Przykłady nietypowych obiektów noclegowych w Polsce

W niniejszej pracy autorka posłużyła się przykładami nietypowych obiektów noclegowych z Polski, które jej zdaniem są atrakcyjne i doskonale nadają się na cel podróży:

- Kopalnie soli w Wieliczce i Bochni

Dwie najbardziej znane kopalnie soli, obie wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, oferują chętnym noclegi pod ziemią. W Wieliczce można spędzić noc w położonej na głębokości 150 metrów w Komorze Słowackiego. W Bochni do dyspozycji gości są komory, znajdujące się nawet 250 metrów pod ziemią. Choć w podziemnych salach noclegowych panuje chłód (14-16° C), sen w takim miejscu to nie tylko przygoda. W komorach solnych panuje bowiem wyjątkowy mikroklimat, który bardzo korzystnie wpływa na układ oddechowy, łagodzi objawy alergii i wzmacnia odporność [21].

- Kapsuła hostel, Warszawa

Organizacja hostelu wzorowana jest na najlepszych hotelach kapsułowych w Japonii. Sam pomysł na tego typu noclegi powstał wśród japońskich hotelarzy, którzy odpowiedzieli na wzrastające zapotrzebowanie na niedrogie noclegi na małej powierzchni dla dużej ilości osób [22]. W każdej z kapsuł do dyspozycji gości są dwa gniazda zasilające, oświetlenie, materac kieszeniowy i pościel [23].

- W drzewach, Nałęczów

„Prawdziwy odpoczynek zaczyna się kilka metrów nad ziemią” – mówią twórcy kameralnego hotelu w znanym uzdrowisku na Lubelszczyźnie. Nie przypomina on tradycyjnych obiektów noclegowych – składa się z drewnianych domków uniesionych nad ziemią i ukrytych wśród drzew. Hotel spodoba się tym, którzy w dzieciństwie uwielbiali wdrapywać się na drzewa lub marzyli o domku, schowanym przed dorosłymi wśród liści, ale przede wszystkim osobom, dla których prawdziwy relaks możliwy jest tylko w kontakcie z naturą [21].

- HT Houseboats, Mielno

Nad jeziorem Jamno w Mielnie powstał hotel pozwalający gościom na nieustanny kontakt z wodą. Obiekt składa się z drewnianych domków, postawionych na wysuniętych na wodę pomostach. Każdy z domków ma panoramiczne okno z widokiem na jezioro oraz własny taras. Co ważne, domki na wodzie są całoroczne – oznacza to, że są dostępne dla koneserów wodnego pejzażu nawet zimą. Niektóre domki wyposażono w kominiek i saunę [21].

- Restauracja Carska, Białowieża

W 1902 roku na zamówienie cara Mikołaja II powstał w Białowieży budynek dworca. Stacja Białowieża Towarowa od lat nie pełni swojej pierwotnej funkcji – na jej miejscu powstała restauracja i hotel, w których jednak udało się zachować klimat czasów carskich. Starannie wyremontowany, bogato zdobiony drewniany budynek został wyposażony w sprzęty stylistycznie pasujące do wspomnianej epoki; dla gości hotelowych zaadaptowano zabytkową wieżę ciśnień, dom dróżnika oraz stojące na boczniczy luksusowe wagony, w których można spędzić noc w urządzonej w stylu carskim salonce [21].

- **Bookworm Cabins**
Dwie niezwykle chatki do czytania książek otoczone lasem – Bookworm Cabin i artystyczna Artbook Cabin. Pełen reset w uroczej wsi Adelin, zaledwie 50 km od Warszawy [24].
- **Fort IV, Toruń**
Oryginalny XIX-wieczny fort pruski, w którym można zasmakować prawdziwego „koszarowego” życia. Obiekt oferuje zarówno noclegi w kameralnych i przytulnych pokojach 2-, 3-osobowych oraz na salach wieloosobowych, urządzonych na wzór żołnierskich koszar [23].
- **Tatra Glamp**
Namioty sferyczne, które posiadają panoramiczne okno pozwalające podziwiać piękny widok na Tatry. Kopuły posiadają prywatną, drewnianą łazienkę z prysznicem i ekologicznymi kosmetykami [22].
- **Pensjonat „Uroczysko Zaborek”**
Goście pensjonatu mogą zamieszkać m.in. w: plebanii z 1880 roku, wiatraku „Kozłaku” czy Bielonym Dworku pamiętającym czasy powstania styczniowego 1863 r. [23].
- **Zamki (np. Książ, Gniew, Reszel, Ryn, Golub-Dobrzyń, Moszna, Rydzyna)**
Noclegi w zamkach mają wyjątkowy klimat. W ostatnich latach coraz więcej obiektów oprócz zwiedzania, oferuje również usługi hotelowe [25].

3. Cel badań

Celem głównym przeprowadzonych badań jest poznanie opinii respondentów na temat nietypowych obiektów noclegowych, co sugeruje, że autorka chce zbadać preferencje i opinie osób na temat noclegów, które wyróżniają się na tle standardowych opcji.

Aby osiągnąć cel główny, wyznaczono również trzy cele szczegółowe, które pomogą zebrać odpowiednie informacje:

1. Czy nietypowy obiekt noclegowy może być atrakcją turystyczną?
2. Jakie elementy wpływają na to, że dany obiekt jest uznawany za nietypowy?
3. Które obiekty w opinii ankietowanych można uznać za nietypowe?

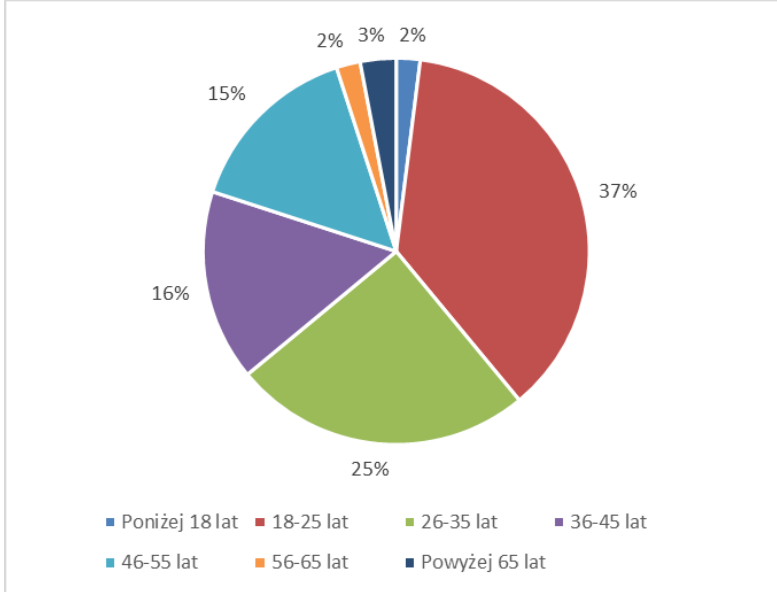
4. Materiał i metoda

W pracy wykorzystano różnorodne metody badawcze. Do zebrania materiału źródłowego zastosowano metodę *desk research*. Za pomocą przeglądu Google Scholar autorka dokonała przeglądu literatury polskiej i zagranicznej.

Poza tym wykorzystano metodę sondażu diagnostycznego, a jej techniką badawczą było ankietowanie. Za narzędzie badawcze posłużył kwestionariusz ankiety, który został wykonany w aplikacji Microsoft Forms. Zawierał 16 pytań, w tym 2 otwarte i 4 wielokrotnego wyboru. Kwestionariusz był otwarty na odpowiedzi od 15 listopada 2022 r. do 3 marca 2023 r. Mimo krótkich i zwięzłych pytań średni czas ukończenia kwestionariusza wynosił 4 minuty i 9 sekund. Za pomocą linku rozesłano kwestionariusz do różnych grup, ale przede wszystkim umieszczono go w tematycznych (turystycznych) grupach platformy społecznościowej. Badani nie zgłaszali uwag dotyczących ankiety, jedynie informowali o dobrym zaprojektowaniu kwestionariusza.

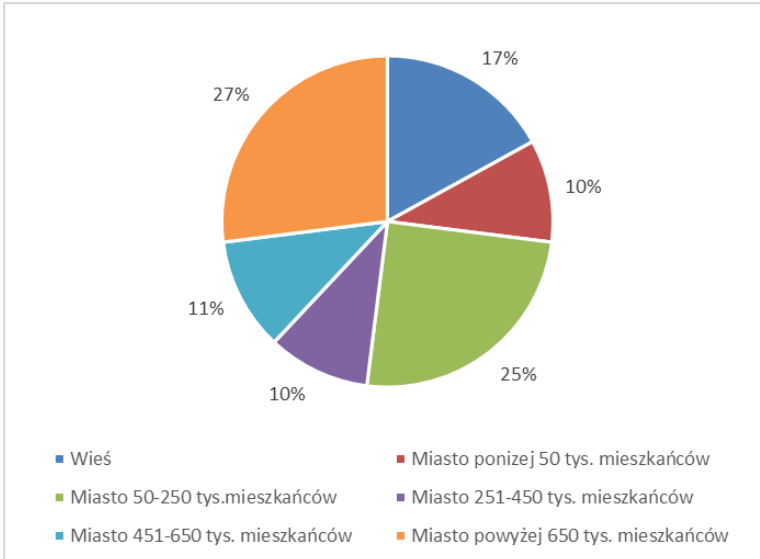
W badaniu wzięło udział 101 osób.

Najwięcej osób było w przedziale wiekowym 18-25 (37%), następnie w przedziale 26-35 (25%). Poniżej 18 lat miało tylko 2% osób, w wieku 36-45 było 16%, 46-55 lat miało 15% osób, a 56-65 lat 2% i powyżej 65 lat miało 3% osób (wyk. 1).



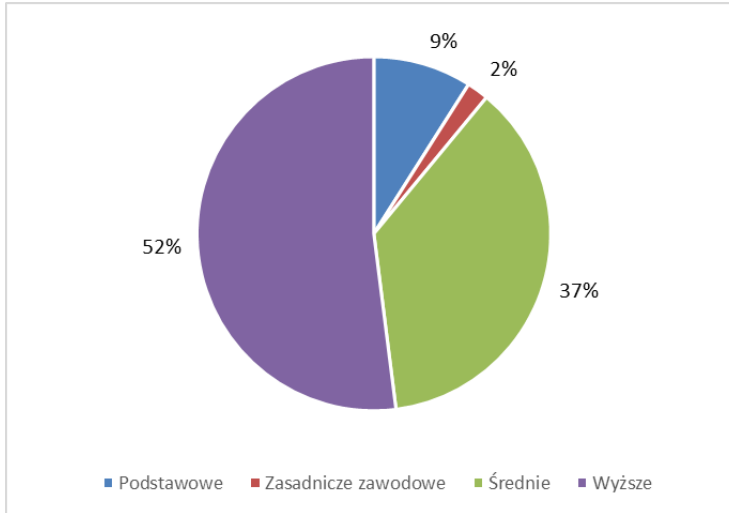
Wykres 1. Wiek ankietowanych [opracowanie własne]

Respondenci głównie zamieszkują miasta, które posiadają powyżej 650 tys. mieszkańców. Było ich 27%. Niewiele mniej było osób z miast z liczbą 50-250 tys. mieszkańców. Znaczną ilość, czyli 17%, reprezentowały osoby zamieszkujące wieś (wyk. 2).



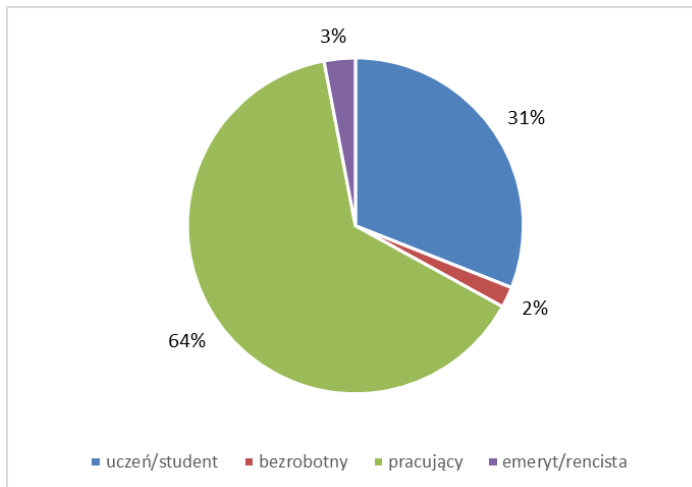
Wykres 2. Miejsce zamieszkania respondentów [opracowanie własne]

Znaczna ilość osób posiada wykształcenie wyższe, takich osób było 52%. Drugą największą grupą (37%) były osoby o wykształceniu średnim. Z wykształceniem zasadniczym zawodowym było tylko 2% osób, a z podstawowym 9% (wyk. 3).



Wykres 3. Wykształcenie respondentów [opracowanie własne]

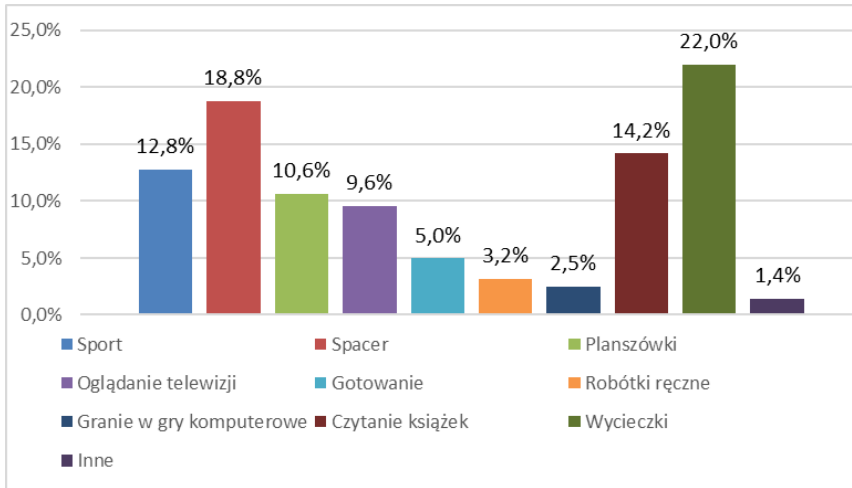
Osoby pracujące stanowiły największą grupę 64%, następnie dużą grupą byli studenci i osoby uczące się, których było 31%. Bezrobotnych było zaledwie 2%, a emerytów i rencistów 3% (wyk. 4).



Wykres 4. Sytuacja społeczna respondentów [opracowanie własne]

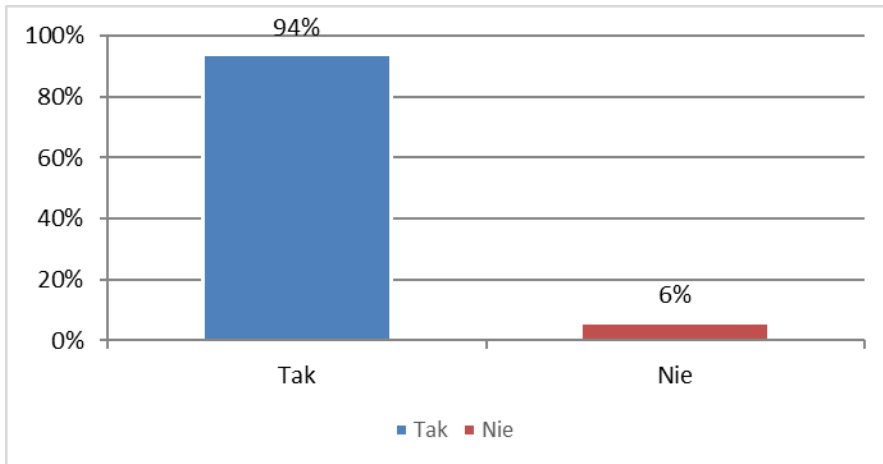
5. Wyniki

Początkowo autorka skupiła się na poznaniu preferencyjnych form spędzania czasu wolnego. Pytanie miało charakter wielokrotnego wyboru, można było wybrać maksymalnie 3 odpowiedzi. Najczęściej wybieraną formą są wycieczki (22%). Często wybierane były także: spacer (18,8%), czytanie książek (14,2%), sport (12,8%) i planszówki (10,6%) (wyk. 5).



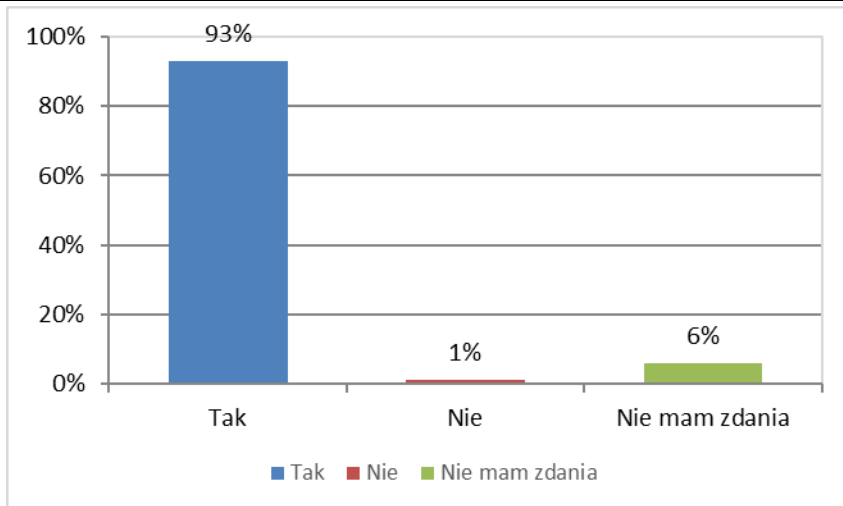
Wykres 5. Preferowane formy spędzania czasu wolnego przez respondentów [opracowanie własne]

Aż 94% osób korzysta z obiektów noclegowych podczas wyjazdów (wyk. 6). Zapytani o rodzaj obiektu najczęściej wskazywali hotele i hostele oraz apartamenty i kwatery prywatne. Jednak znajdziemy również inne zróżnicowane odpowiedzi, są to m.in.: domki letniskowe, kempingi i pola namiotowe lub noclegi w domach prywatnych gospodarzy wyszukiwane poprzez platformy Airbnb lub Couchsurfing. Co ciekawe, pojawiła się również odpowiedź *houseswap*, czyli wymiana domów. Polega to na wzajemnym udostępnianiu sobie domów przez osoby pochodzące z innego miasta lub kraju.



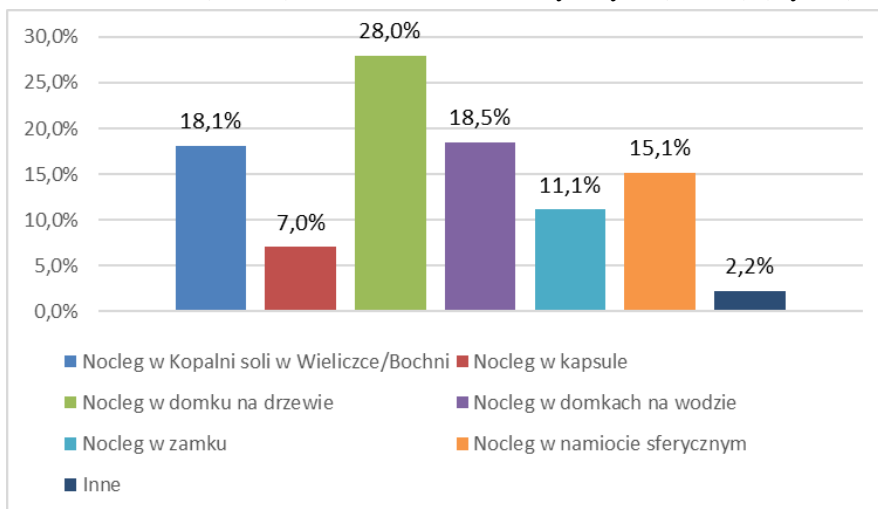
Wykres 6. Określenie czy w czasie wyjazdów respondenci korzystają z obiektów noclegowych [opracowanie własne]

Na pytanie czy obiekt noclegowy może być atrakcją, aż 93% odpowiedziało, że tak. Jedynie 6% nie miało zdania i 1% osób nie uważało by obiekt noclegowy mógł być atrakcją (wyk. 7).



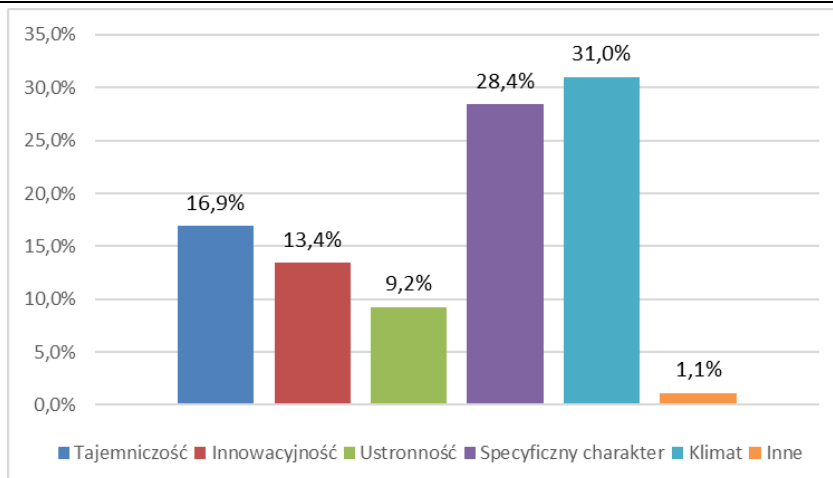
Wykres 7. Określenie czy według respondentów obiekt noclegowy może być atrakcją [opracowanie własne]

Na podstawie wybranych nietypowych obiektów noclegowych, które zostały przedstawione w przeglądzie literatury, autorka pytała badanych, które z nich są ich zdaniem nietypowe. Badani mieli możliwość wyboru maksymalnie 3 odpowiedzi. Najwięcej uzyskał nocleg w domku na drzewie (28%). Wiele osób wybierało również nocleg w domkach postawionych na wysuniętych na wodę pomostach (18,5%), w kopalni soli w Wieliczce i Bochni (18,1%) oraz w namiotach sferycznych (15,1%) (wyk. 8).



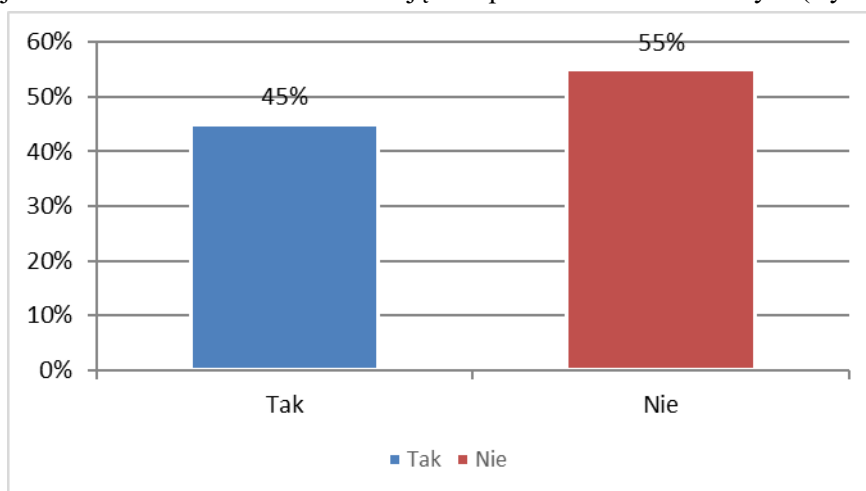
Wykres 8. Określenie co według respondentów można zaliczyć do nietypowych obiektów noclegowych [opracowanie własne]

Klimat (31%) i specyficzny charakter (28,4%) górował wśród cech nietypowych obiektów. Dalej była tajemniczość (16,9%) i innowacyjność (13,4%) (wyk. 9).



Wykres 9. Określenie jakie cechy według respondentów powinien mieć nietypowy obiekt noclegowy [opracowanie własne]

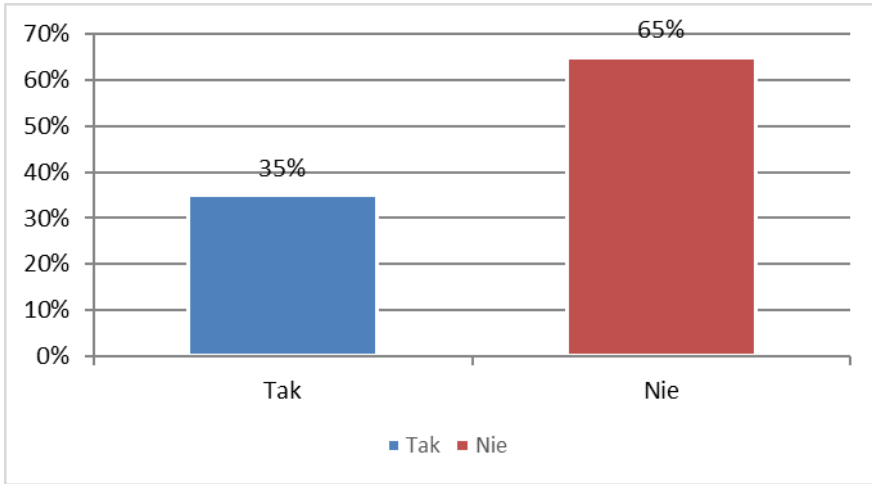
Przeważały osoby, które nie znały żadnych nietypowych obiektów, wszakże procentowo jest to do siebie zbliżone. Potwierdzająco odpowiedziało 45% badanych (wyk. 10).



Wykres 10. Określenie czy respondenci znają jakieś nietuzinkowe obiekty noclegowe [opracowanie własne]

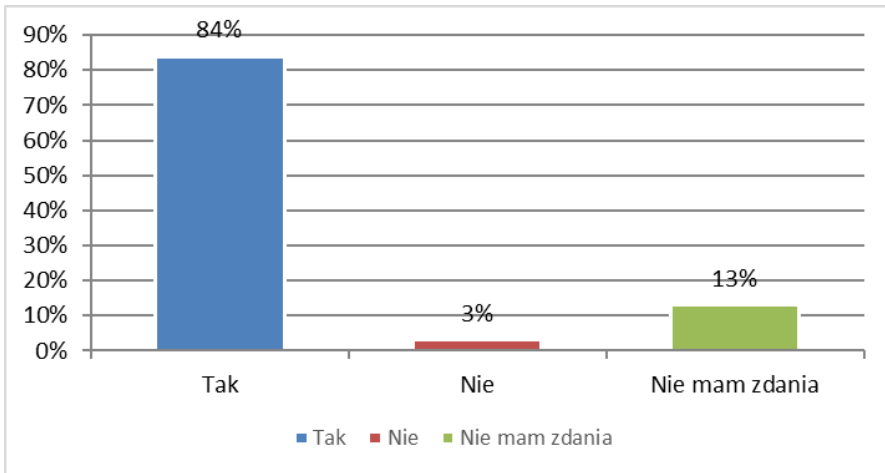
Osoby, które odpowiedziały twierdząco, poproszone zostały o podanie przykładów takich nietypowych obiektów noclegowych. Są to m.in. jurta, wiatrak w Reboszewie, Domek Hobbita, Bubble Tent, hotele solne w Boliwii, hotele lodowe w Finlandii, szklane kapsuły zwieszane na skale. Zostały wymienione również kapsuły, domki na drzewie, domki na wodzie oraz Tatra Glamp, które zostały użyte jako przykłady w pracy.

Jedynie 35% badanych przebywało w takich obiektach. Znaczna większość nie miała takiej przyjemności (wyk. 11).



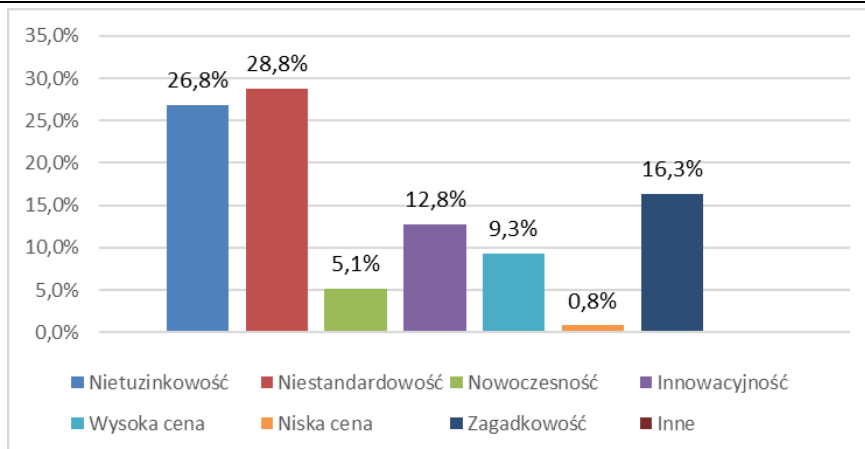
Wykres 11. Określenie czy respondenci przebywali w takim obiekcie [opracowanie własne]

Badani wykazali chęć przebywania w takim obiekcie, jedynie 3% nie ma takiej chęci, a 13% nie ma zdania (wyk. 12).



Wykres 12. Określenie czy respondenci wykazują zainteresowanie noclegiem w takim obiekcie [opracowanie własne]

Zapytani o skojarzenia związane ze sformułowaniem „nietypowy” obiekt noclegowy odpowiadali najczęściej, że z niestandardowością (28,8%) oraz nietuzinkowością (26,8%). Badani często wybierali także zagadkowość (16,3%) (wyk. 13).



Wykres 13. Określenie z czym kojarzy się respondentom sformułowanie „nietypowy” obiekt noclegowy [opracowanie własne]

6. Dyskusja

W niniejszej pracy przeanalizowano opinie i podejście – osób mniej i bardziej związanych z turystyką – do innych, nietypowych rozwiązań noclegowych. Osoby biorące udział w badaniu pochodziły w większości z grup tematycznych, czyli osoby aktywnie podróżujące i korzystające z noclegu, znających wiele obiektów noclegowych. Również była znacząca przewaga w liczbie badanych kobiet niż mężczyzn. Trudno wskazać, czy płeć ma znaczenie dla badań, aczkolwiek mężczyźni prawdopodobnie mają inne spostrzeżenia, choćby co do cech nietypowych obiektów noclegowych. Można wywnioskować, iż badani w większości byli takimi, którzy mogą sobie finansowo pozwolić na bardziej wymyślne noclegi, ponieważ byli to głównie pracujący i mieszkający w większych miastach.

Wysoka liczba badanych korzystających z obiektów noclegowych podczas wyjazdów (94%) pozwoliła przeprowadzić lepsze badania. Takie osoby mogły więcej wniesić, ze względu na doświadczenie i pewne obycie w temacie.

Ciekawym pytaniem oraz jego wynikiem okazało się pytanie otwarte dotyczące przykładów nietypowych obiektów noclegowych. Badani licznie wymieniali interesujące obiekty z Polski i ze świata. W większości były one znane autorce, jednak szczególną uwagę przykuł obiekt „Republika Ściborska”, czyli chaty traperskie. Dotychczas autorka się z nim nie spotkała. Z innych odpowiedzi padały hotele solne, lodowe, kapsuły w hostelu, kapsuły zawieszane na skałach nad urwiskiem, pałace, zamki, glampingi, bunkry, domki na drzewie.

Wartym uwagi są także wyniki, które mówią o skojarzeniach związanych z określeniem „nietypowy” obiekt noclegowy. Przeważały synonimy do słowa „nietypowy”, czyli niestandardowość (niestandardowy) i nietuzinkowość (nietuzinkowy). Wielu kojarzyło się to z zagadkowością. Były do wyboru również opcje takie jak niska cena i wysoka cena. Co ciekawe, prawie żadnemu z badanych nie kojarzyło się to określenie z niską ceną, gdyż opcje tą wybrało tylko 0,8% z nich i aż 9,3% zdecydowało się na opcje „wysoka cena”.

Postawiono pytanie badanym czy przebywali w takim nietypowym obiekcie noclegowym. Okazało się, że aż 65% badanych nie przebywało w jakimkolwiek nietypowym

obiekcie. Podobne badania przeprowadziła K. Ziółkowska-Weiss [26]. Pytała jednakże, czy badani korzystali kiedykolwiek z usług hotelu zlokalizowanego w obiekcie zabytkowym. W tym przypadku ponad połowa, czyli 54% badanych była gościem w nietypowym hotelu i korzystała z oferty noclegowej w tym obiekcie.

Jak również wynikało z badań Ziółkowskiej-Weiss, unikatowość i oryginalność obiektu decyduje w największym stopniu o wyborze miejsca noclegowego, na co odpowiedziało 43,2% ankietowanych. Duże znaczenie ma też lokalizacja (17,3%) [26].

Autorka pragnęła się dowiedzieć, czy według badanych obiekt noclegowy może być atrakcją. Miało to też dowiedzieć, że atrakcyjny nocleg może być głównym, a nawet jedynym celem podróży i dodatkowo sam w sobie spełniać wszystkie potrzeby turystów. Wyniknęło, że 93% badanych jest zdania, iż obiekt noclegowy może być atrakcją. W artykule E. Markiewicz i A. Niezgody [27] można znaleźć przeprowadzone przez wspomniane autorki badanie, gdzie na podstawie opinii gości hotelu Primavera w Jastrzębiej Górze umieszczone na portalu TripAdvisor, przeanalizowały, iż hotel może być dla konsumenta przestrzenią enklawową, czyli zaprojektowaną tak, by posiadał on wszystkie pożądane udogodnienia i atrakcje. Wśród 12% opinii zauważono elementy, które wprost odnoszą się do postawionej w artykule hipotezy, że dla niektórych turystów zakres i standard usług w hotelu mogą być ważniejsze niż atrakcyjność regionu, w którym znajduje się obiekt. W niektórych (26%) badanych opiniach turyści zwracali uwagę na zamkniętą przestrzeń hotelu. Opisywali oni obiekt jako zwartą całość, która zapewnia wszelkie atrakcje i usługi w czasie pobytu [27].

Należy zwrócić uwagę na rozważania M. Milewskiej [28], która w swoim artykule wspomina, że hotele już dawno przestały być tylko elementem zagospodarowania turystycznego, może i ważnym, ale jedynie dopełniającym atrakcje turystyczne. Milewska uważa, iż współcześnie stanowią równoprawną składową całego wakacyjnego doświadczenia turysty, decydującą o jego zadowoleniu z urlopu w tym samym stopniu, co ranga odwiedzonych zabytków, egzotyka krajobrazów czy wrażenia kulinarne. Hotele nadal umożliwiają bezpieczne schronienie na noc, zapewniają wypoczynek i relaks, ale równocześnie dostarczają dodatkowych emocji, wrażeń, satysfakcji z przebywania w konkretnym obiekcie. Jak wynika z przeprowadzonych rozważań M. Milewskiej, bywają też hotele tak niezwykle, że same w sobie stają się celem podróży. Popyt na pobyt w tego typu obiektach nakręca charakterystyczny dla społeczeństw postmodernistycznych nieustanny pęd do poszukiwania coraz to nowych przeżyć, pogoń za nowością, zaskoczeniem, zachwytem, pragnienie bycia w wykreowanych przez media modnych miejscach. Wszystko po to, by po powrocie z podróży móc zaimponować w towarzystwie niespotykaną kolekcją zebranych podczas wakacji wspomnień i wrażeń. Efektem takiego nastawienia potencjalnych klientów jest m.in. zmiana strategii marketingowych hoteli. Współcześnie w działaniach promocyjnych bardzo często podkreśla się, że jest to obiekt najstarszy, największy, jedyny w swoim rodzaju (na świecie, w kraju czy regionie), a jeśli nie, to choćby najmniejszy lub najgorszy, o najniższym standardzie [28].

W niniejszej pracy posłużono się przykładem glampingu (Tatra Glamp) jako nietypowego sposobu na nocleg. Jest to odmiana kempingu, po prostu znacznie bardziej luksusowa. Interesujące badania nad glampingiem przeprowadzili badacze z Czech: S. Filipe, C. Amaral Santos i B. Barbosa. Polegały one na zbadaniu motywacji konsumentów lub przeszkód w wyborze glampingu. Jak można się spodziewać, głównym

motywatorem był bezpośredni kontakt z naturą. Ważnymi aspektami były również: przepych w wyglądzie i aranżacji obiektu, komfort, prywatność oraz odmienne doświadczenie. Natomiast tym, co było przeszkodą w zatrzymaniu się w takim miejscu to koszty i pewna nieautentyczność obiektu – niektórzy zarzucali takiemu rozwiązaniu, że właśnie odcina to od natury w przeciwieństwie do tradycyjnego kempingu [29].

Przyglądając się kolejnym badaniom na temat glampingu, znajdujemy prace K.L. Sakacovej, która obszernie opisała ten temat. Jednak tym, co zainteresowało autorkę, był rozdział o tym, że motywacją dla konsumentów w podjęciu noclegu na glampingu był aspekt ekologiczny. Według niektórych badanych, taki rodzaj noclegu jest przyjazny środowisku. Dla osób dbających i przejmujących się środowiskiem i ekologią bardziej niż inni taki nocleg okazuje się lepszą i ciekawszą opcją [30]. Niewątpliwie glampingi w swym mniejszym asortymencie i z mniejszą liczbą udogodnień są bardziej ekologiczne od standardowych hoteli, jednak jakby nie patrzeć są one zazwyczaj umieszczone w strefach oddalonych od tych zurbanizowanych, co za tym idzie, są rozmieszczane w naturalnym środowisku, zaburzając je.

7. Wnioski

Nietypowy obiekt noclegowy, czyli taki, który odbiega od standardowych hoteli czy pensjonatów, może stanowić nie tylko wygodne miejsce do spania, ale także atrakcję i cel podróży. W dzisiejszych czasach podróżni poszukują coraz bardziej oryginalnych i niepowtarzalnych doświadczeń. Wiele z tych obiektów noclegowych oferuje także dodatkowe atrakcje, jak np. sauny, jacuzzi, spa, kajaki, rowery, gry planszowe, filmy czy książki, co pozwala na jeszcze bardziej zróżnicowane wakacje. Zatem ciekawe miejsca na nocleg stanowią atrakcję samą w sobie i pozwalają odkrywać świat w nowy, niepowtarzalny sposób.

Głównie w nietuzinkowym obiekcie poszukuje się pewnego klimatu, innego od tego, który znamy z tradycyjnych obiektów noclegowych. Taki klimat może tworzyć niepowtarzalna architektura, wystrój i aranżacja wnętrza oraz lokalizacja obiektu. Specyficzny charakter również daje o sobie znać i badanym również z tą cechą kojarzą nietypowe obiekty noclegowe. Na specyficzny charakter składać się może umieszczenie „pokoju”. Z pewnością taką cechą mogą poszczycić się domki na wodzie z przeszkloną ścianą, domki na drzewie, przeszklone kapsuły zawieszane nad urwiskiem czy nawet bunkier bez okien albo stare więzienie z typowymi dla tego miejsca łóżkami.

W większości badani znają obiekty ze świata, te najbardziej szokujące, o których prawdopodobnie mogli dowiedzieć się z programów telewizyjnych lub popularnych artykułów internetowych, czyli były to np. hotele solne i lodowe. Z tych wybranych przez autorkę przykładów z Polski, za nietypowy uważali najczęściej domek na drzewie, co mogło być spowodowane tym, iż w Polsce nie ma zbyt wiele takich domków i możliwe, że zainteresowało to badanych. W Polsce jest także szereg złożonych przepisów budowlanych, które sprawiają, że wybudowanie takiego domku to nie lada wyzwanie, jednak efekt końcowy sprawia, że taki domek na drzewie jest niepowtarzalny.

Nocleg w nowym, oryginalnym, innowacyjnym i niepowtarzalnym obiekcie jest wspaniałą atrakcją. Coraz więcej takich obiektów możemy spotkać nie tylko za granicą, ale tuż niedaleko, czasem nawet w sąsiedniej miejscowości. Niekiedy są one ukryte w lesie, czy innym odludnionym miejscu, ale powstają nawet specjalne strony do poszukiwania nietypowych obiektów. Takie obiekty pozwolą odciąć się na chwilę od standardowych opcji i zaznać ucieczki od zgiełku, zaspokoić potrzebę odkrycia czegoś nowego lub po prostu zasnąć w nowym, nieco innym, luksusie.

Literatura

1. Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o usługach hotelarskich oraz usługach pilotów wycieczek i przewodników turystycznych (Dz.U. 1997 nr 133 poz. 884)
2. Główny Urząd Statystyczny: <https://stat.gov.pl/metainformacje/sownikpojecz/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/3488,pojecie.html> [data dostępu: 29.04.2023].
3. Różycki P., *Zarys wiedzy o turystyce*, Proksenia, Kraków 2006.
4. Kurek W., *Turystyka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
5. Turkowski M., *Marketing Usług Hotelarskich*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2010.
6. Jędrysiak T., *Turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2008.
7. Prokopenko M., *Extraordinary hotels in the world*, National University of Food Technologies, Kyiv 2013.
8. Stasiak A., *Produkt turystyczny w gospodarce doświadczeń*, Turyzm 2013 - 23/1, Łódź 2013.
9. Lakyza V., Brusnets J., *Unusual hotels of the world*, National University of Food Technologies, Kyiv 2013.
10. Osypchuk N., *Unusual accommodation as a special way to attract tourists*, Ternopil National Economic University, Ternopil 2019.
11. Vrtodusic Hrgovic A.M., Cvelic Bonifacic J., Licul I., *Glamping—new outdoor accommodation*, *Ekonomiska misao i praksa* 2: 621-639, Rijeka 2018.
12. Pascoal A.M., Neto M.J., Soares C.M., *From hospital to hotel—urban heritage, adaptive reuse and sustainable tourism: the case of the S. Marcos Hospital in Braga, Portugal*, *J-READING Journal of reasearch and didactics in Geography* 1, Lisbon 2020.
13. Konieczna-Domańska A., *Turystyka jako sposób komercjalizacji kultury na przykładzie hoteli w obiektach zabytkowych*, *Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja*, 2(16), 2015, s. 179-192.
14. Awedyk M., Wyszowska I., *Hotele butikowe w obiektach zabytkowych – wysoka jakość usług noclegowych z historią w tle (na przykładzie Hotelu Kolegiackiego w Poznaniu)* [w]: *Jakość życia w kulturowych przestrzeniach podróżowania*, red. M. Kazimierzczak, Poznań 2014.
15. Wyszowska I., Awedyk M., *Hotele butikowe w zaadaptowanych zabytkowych kamienicach poznańskich jako atrakcja turystyczna*, *Turystyka i Rekreacja*, t. 11, 2014.
16. Wagner T., *Adaptacja obiektów komunikacyjnych oraz środków transportu w architekturze*, *Systemy Wspomagania w Inżynierii Produkcji* 9(1), 34-52, 2020.
17. Puciato D., Łoś A., Kielbasa, A., *Obszary innowacyjności w wybranych hotelach Beskidu Śląskiego*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Ekonomiczne Problemy Usług* (86 Podaż turystyczna jako determinanta kształtowania popytu turystycznego), 2012, s. 387-398.
18. ПАРФЕНЮК, Ю. В. *Innovative concepts in Spanish hotel business*, 2017.
19. Elsayed S. F., *Egyptian historic hotels and heritage as a customers' attraction*, *Egyptian Journal of Tourism Studies* Vol 18(1), Egypt 2019.
20. Dargahi S., Pazhouhanfar M., *The Role of Hotel Architecture in Tourists Attraction Development*, *European Online Journal of Natural and Social Sciences: Proceedings*, 3(4), Iran 2014, s. 276.
21. <https://culture.pl/pl/artykul/pod-ziemia-albo-w-fabryce-nietypowe-hotele-w-polsce> [data dostępu: 15.02.2023].
22. <https://kapsulahostel.pl/o-nas/> [data dostępu: 15.02.2023].
23. <https://innpoland.pl/169531,nietypowe-miejsca-noclegowe-w-polsce-zanocuj-w-domku-na-wodzie-albo-jurcie> [data dostępu: 15.02.2023].
24. <https://slowhop.com/pl/miejsca/772-bookworm-cabins.html> [data dostępu: 15.02.2023].

25. <https://gdziewpolscenaweekend.pl/noclegi-w-zamkach-w-polsce/> [data dostępu: 18.04.2023].
26. Ziółkowska-Weiss K., *Innowacyjność w hotelarstwie z uwzględnieniem adaptacji obiektów zabytkowych na bazę noclegową*, Folia 126, Studia Geographica III, Kraków 2012.
27. Markiewicz E., Niezgoda A., *Hotel jako wyreżyserowana przestrzeń turystyczna. Rola motywacji i doświadczeń turysty*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu 473, 2017.
28. Milewska M., *Hotele sławne, dziwne, naj... na świecie*, Turystyka i Hotelarstwo 13, 2008.
29. Filipe S., Santos C.A., Barbosa B., *Tourists' motivations and obstacles for choosing glamping: an exploratory study*, In: CBU International Conference Proceedings, 2018, s. 113-119.
30. Sakacova K.L., *Glamping-Nature served on silver platter*, Aalborg University, 2013.

Nietypowe obiekty noclegowe jako atrakcja turystyczna na wybranych przykładach z Polski

Streszczenie

Współczesny rynek turystyczny staje się coraz bardziej zróżnicowany i wymagający, a popularność nietypowych obiektów noclegowych rośnie, ponieważ oferują one niezapomniane wrażenia i emocje.

Celem pracy jest poznanie opinii badanych na temat nietypowych obiektów noclegowych, zaznajomienie się z ich preferencjami co do noclegu oraz zbadanie czy takie obiekty mogą być atrakcją turystyczną.

Zebrano materiały z literatury przedmiotu, artykułów naukowych i artykułów ze stron internetowych. Badanie przeprowadzono za pomocą sondażu diagnostycznego, techniką badawczą było ankietowanie, a za narzędzie badawcze posłużył kwestionariusz, który miał 16 pytań. W badaniu udział wzięło 101 osób, były to przede wszystkim osoby z tematycznych grup platformy społecznościowej.

Prawie wszyscy badani uważali, że nietypowy obiekt noclegowy może być atrakcją. Ponad połowa z nich nie przebywała w takim obiekcie, ale znaczna większość wykazuje takie chęci.

Hotele już dawno przestały być tylko elementem zagospodarowania turystycznego i stanowią równoprawną składową całego wakacyjnego doświadczenia turysty. Natomiast po przeprowadzonych badaniach Ziółkowskiej-Weiss, unikatowość i oryginalność obiektu, decyduje w największym stopniu o wyborze miejsca noclegowego, na co odpowiedziało 43,2% ankietowanych.

Nietypowy obiekt noclegowy może stanowić atrakcję i cel podróży, ponieważ podróżni szukają nowych doznań.

Słowa kluczowe: turystyka, atrakcje turystyczne, obiekty noclegowe, wypoczynek

Unusual accommodation facilities as a tourist attraction based on selected examples from Poland

Abstract

The contemporary tourist market is becoming increasingly diverse and demanding, and the popularity of atypical accommodation facilities is growing as they offer unforgettable experiences and emotions.

The aim of this study is to find out the respondents' opinions on atypical accommodation facilities, to find out their preferences for accommodation and to investigate whether such facilities can be a tourist attraction.

Materials were collected from the literature on the subject, scientific articles and articles from websites. The study was conducted by means of a diagnostic survey, the research technique was surveying and a questionnaire with 16 questions was used as the research tool. A total of 101 people took part in the survey, these were mainly people from the thematic groups of the community platform.

Almost all respondents thought that an unusual accommodation facility could be an attraction. More than half had not stayed in such a facility, but the vast majority show a desire to do so.

Hotels have long ceased to be just an element of tourist development and are an equal component of the whole holiday experience of the tourist. On the other hand, following Ziółkowska-Weiss's study, the uniqueness and originality of the facility, determines the choice of accommodation to the greatest extent, as answered by 43.2% of the respondents.

An atypical accommodation facility can be an attraction and destination as travellers seek new experiences.

Keywords: tourism, tourist attractions, accommodation facilities, recreation

Ekonomia społeczna na rzecz wsparcia uchodźców wojennych z Ukrainy

1. Wprowadzenie

Sytuacja militarna w Ukrainie i jej liczne konsekwencje to zagadnienia, które od ponad roku zdominowały dyskusje publiczne na całym świecie. Niespodziewany i masowy napływ uchodźców z Ukrainy do Polski po 24 lutym 2022 r. spowodował, że Polska w bardzo krótkim czasie, z kraju emigracyjnego stał się państwem imigracyjnym. Do 2022 r. Polska w niewielkim stopniu doświadczała napływu migrantów, którzy najczęściej starali się o status uchodźcy lub ochronę uzupełniającą, a Polska była traktowana jako kraj tranzytowy, z przewagą migracji krótkookresowej, trwającej zazwyczaj nie dłużej niż kilka miesięcy, o podłożu ekonomicznym. Wydarzenia z 24 lutego 2022 r. zdecydowanie zmieniły sytuację napływu migrantów do Polski. Obecnie obywatele Ukrainy są najliczniejszą grupą cudzoziemców legalnie przebywających na terytorium Polski [1]. Agresja rosyjska na Ukrainę stała się też przyczyną największego światowego kryzysu migracyjnego w ostatnich latach.

Wraz z wybuchem wojny w Ukrainie i przybyciem uchodźców wojennych z tego kraju zaistniała pilna potrzeba wypracowania i realizacji działań pomocowo-integracyjnych, zarówno ze strony administracji publicznej, systemu edukacji, pomocy społecznej czy opieki zdrowotnej [2]. Od momentu przyjazdu uchodźców do Polski, także ekonomia społeczna (dalej: ES) poprzez swoje podmioty – szczególnie poprzez działalność przedsiębiorstw społecznych, wspomaga obywateli i obywatelki z tego kraju na wiele sposobów. Skala pomocy, spontaniczność oraz obywatelski charakter działań pokazują wieloosiowy potencjał tego sektora w Polsce [3]. Rola ES jest istotna – praktycznie na każdym etapie pobytu uchodźcy w Polsce – w sytuacji, gdy przekracza on granicę i potrzebuje artykułów pierwszej potrzeby: pożywienia, schronienia czy leków, poprzez zagwarantowanie stabilnych miejsc pracy i adekwatnych do potrzeb usług społecznych, związanych z opieką nad dziećmi, zdrowiem czy transportem, aż po pomoc w zaklimatyzowaniu się w naszym kraju i integracji społecznej i zawodowej.

Niniejszy artykuł porusza problematykę roli i zadań sektora ES na rzecz wsparcia uchodźców wojennych z Ukrainy. Tekst ma charakter przeglądowy, a jego celem jest zaprezentowanie dobrych praktyk tego sektora, które służą integracji społeczno-zawodowej obywateli Ukrainy w Polsce. Jako metodę badawczą zastosowano analizę i interpretację materiałów wtórnych. Wnioskowanie oparto na przeprowadzonych studiach literaturowych z wykorzystaniem analizy i krytyki piśmiennictwa oraz danych zastanych, których źródłem są dostępne publikacje, artykuły, raporty oraz programy analizujące aktywność podmiotów sektora ES, w udzielaniu pomocy uchodźcom wojennym z Ukrainy.

¹ majka.lojko@uwm.edu.pl, Katedra Polityki Gospodarczej, Instytut Ekonomii i Finansów, Wydział Nauk Ekonomicznych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, <https://orcid.org/0000-0003-4801-8069>.

2. Uchodźcy wojenni w Polsce - podstawowe dane

G. Firlit-Fesnak (2023) uważa, że:

najtrudniejszy pod względem skali i dynamiki napływu migrantów do Polski był pierwszy miesiąc wojny, kiedy to na terytorium Polski przybyło 2 237 tys. migrantów z Ukrainy, w niektóre dni dzienna liczba migrantów wynosiła znacznie powyżej 10 tysięcy osób (rekordowa liczba migrantów przekroczyła polską granicę 6 marca – 142,4 tys.). Z taką dynamiką napływu migrantów nie zetknął się do tej pory żaden kraj, co zgodnie potwierdzali eksperci i politycy, niezależnie od orientacji politycznej i kraju pochodzenia [4, s. 122].

Od 24 lutego 2022 r. do 03 lipca 2023 r. granicę polsko-ukraińską przekroczyło łącznie 13 mln uchodźców z Ukrainy, głównie kobiet i dzieci [5]. Należy podkreślić, że chociaż część obywateli Ukrainy, którzy przekroczyli granicę, zdecydowała się wyjechać do innych krajów, to jednak większość postanowiła pozostać na terytorium Polski. Szacuje się, że aktualnie w naszym kraju przebywa ok. 1-1,5 miliona uchodźców wojennych z Ukrainy, przy czym liczba ta opiera się jedynie na szacunkach, brakuje bowiem zintegrowanej bazy danych gromadzącej komplet informacji. Według danych MSWiA, aż 75% obywateli Ukrainy, którzy od początku wojny przekroczyli granicę ukraińsko-polską, to osoby dorosłe, z czego 97% to kobiety [6]. Z raportu *Uchodźcy wojenni z Ukrainy – życie w Polsce i plany na przyszłość* wynika, że do Polski przybyły przede wszystkim młode kobiety (średnia wieku 37 lat) z dziećmi w wieku szkolnym, pochodzące głównie z centralnej i północnej Ukrainy. Z uwagi na wiek i opiekę nad dziećmi są one szczególnie zainteresowane znalezieniem pracy (75% chciałoby znaleźć w Polsce zatrudnienie) oraz oczekują możliwości skorzystania z różnych form pomocy oferowanej przez rząd i samorzady [7].

S. Grabowska i A. Pięta-Szawara(2023) oceniają, iż:

Skala i charakter wyzwań, jakie wiążą się z udzielaniem pomocy uchodźcom z Ukrainy, wymagała zbudowania wielopoziomowego systemu, w którym każdy z podmiotów, w zależności od posiadanych kompetencji i przynależnych zadań, rozumiejąc swoją rolę, realizowałby cel nadrzędny, jakim jest stworzenie efektywnego systemu zarządzania kryzysem [8, s. 386].

W obliczu kryzysu uchodźczego kluczowym wyzwaniem jest przygotowanie przez państwo polskie konkretnych rozwiązań socjalnych, prawnych i systemowych. Od ponad roku uchodźców wojennych w Polsce wspierają różne instytucje rządowe i organizacje pozarządowe. Wielopoziomowa pomoc prowadzona jest także przez podmioty ES, które wyposażone w odpowiednie narzędzia i możliwości, starają się przeciwdziałać marginalizacji i wykluczeniu społeczno-zawodowemu uchodźców z Ukrainy.

3. Ekonomia społeczna w pomocy uchodźcom wojennym z Ukrainy

Idea ES odwołuje się do zagadnień istotnych z perspektywy polityki społecznej. Dyskursy definicyjne tego sektora odwołują się do idei solidarności i spójności społecznej, odpowiedzialności i zaangażowania, uczestnictwa oraz autonomii i niezależności [9]. Jako sfera aktywności gospodarczej, obywatelskiej i społecznej zajmuje się integracją zawodową i społeczną osób zagrożonych marginalizacją społeczną, tworzeniem miejsc pracy, świadczeniem usług społecznych użyteczności publicznej oraz rozwojem

lokalnym [10]. Sektor ten związany jest z różnymi formami aktywności społecznej, połączonymi z działalnością ekonomiczną w przestrzeni społecznej. Jest też przestrzenią działań społeczno-gospodarczych, która powstaje na pograniczu sektora przedsiębiorczości oraz sektora organizacji pozarządowych, niedziałających w celu maksymalizacji zysku.

Komisja Europejska traktuje ES jako *część gospodarki, w której przedsiębiorstwa są tworzone przez i dla tych, którzy mają wspólne potrzeby i są odpowiedzialne za tych, którym mają służyć* [11, s. 32]. Jest to wyodrębniany sektor gospodarki, w którym w sposób unikatowy kojarzona jest działalność gospodarcza z celami społecznymi. ES z reguły opiera się na tworzeniu przedsiębiorstw społecznych, których celem jest stworzenie i utrzymanie miejsc pracy oraz świadczenie usług na rzecz lokalnej społeczności [12].

J. Defoumy i P. Develtere uważają, iż ES obejmuje wielowymiarowy zakres form aktywności obywatelskiej, który nawiązuje do idei solidarności i współpracy. Jest mechanizmem *zdolnym przekształcić bierną zależność dużych grup ludzi w system wzajemnej odpowiedzialności* [13, s. 1]. Zdaniem M. Boni, ES jest przykładem innowacyjnego narzędzia integracji społecznej poprzez oferowanie miejsc pracy, angażowanie zawodowe na zasadach, gdzie rywalizacja pomiędzy pracownikami nie jest najważniejsza, bowiem praca jest jednym z elementów działań przywracających wiarę w siebie, wpływającym na mobilność oraz chęć zdobycia nowych umiejętności na rynku zawodowym [14].

Z zapisów Krajowego Programu Rozwoju Ekonomii Społecznej (KPRES) wynika, że osoby zagrożone wykluczeniem społecznym są w centrum zainteresowania tego sektora, zarówno pracownicy odzyskujący samodzielność ekonomiczną i podmiotowość w zakresie kształtowania swojej sytuacji zawodowej, jak i osoby wymagające szczególnego, zindywidualizowanego wsparcia w odbudowaniu zdolności do pełnego uczestnictwa w aktywności zawodowej i społecznej [15].

Zjawisko wykluczenia społecznego stało się w ostatnim czasie jedną z ważnych kwestii społecznych, która dotyka osób, które przybywają do Polski jako uchodźcy wojenni z Ukrainy. Biorąc pod uwagę niezwykle skomplikowaną sytuację życiową i zawodową uchodźców, ES jest w tym przypadku również instrumentem wspomagającym ich funkcjonowanie w Polsce. Poza obszarem związanym z reintegracją, w działaniach podmiotów ES podkreśla się konieczność realizacji usług społecznych, które obejmują zadania z zakresu pomocy społecznej, wsparcia rodziny i osób niepełnosprawnych oraz inne sfery dotyczące np. ochrony zdrowia, dostępu do kultury i edukacji cudzoziemców przebywających na terenie naszego kraju [16].

A. Deja uważa, że w obecnie trwającym kryzysie uchodźczym, **ES** nabiera nowego wymiaru i **pełni dwie ważne funkcje**:

1. **Dostarczyciela produktów i usług**, w tym usług społecznych, na rzecz osób uchodźczych,
2. **Pracodawcy** dla osób, które były zmuszone opuścić swój kraj [17].

Należy podkreślić, iż od początku wojny w Ukrainie, sektor ES w Polsce zmobilizował wszelkie możliwe środki, aby zapewnić bezpośrednią pomoc humanitarną dla rodzin uchodźców. Jego działania koncentrują się na organizacji punktów przyjęcia i informacji, zapewnienia pomocy psychologicznej i prawnej oraz pomocy w zakwaterowaniu i opieki nad dziećmi. Podmioty ES tworzą miejsca pracy dla uchodźców

(przykład spółdzielni socjalnych) oraz zapewniają możliwość uzyskania kwalifikacji potrzebnych do odnalezienia się na polskim rynku pracy (centra integracji społecznej). Na bieżąco współorganizują też logistykę pomocy zapewniając jednocześnie podstawową pomoc, w tym schronienie, leki, żywność i odzież [18].

Jak pisze S. Wilk:

Dla uchodźców z Ukrainy organizowane były transporty kolejowe zarówno z Ukrainy, jak i polskich miast, np. Przemyśla. Dodatkowo z punktów recepcyjnych na granicach organizowane były transporty autobusami, busami czy też samochodami wolontariuszy (...), punkty recepcyjne (na przejściach granicznych czy dworcach), które były tylko przystankiem w dalszej drodze – tranzycie. Szczególnie taka pomoc przy organizacji transportu była potrzebna, gdyż uchodźcy mieli problemy w odnalezieniu się w nowej rzeczywistości – inny język czy też nieznaną informacją zapisanych na bilecie, itp. [19, s. 67].

4. Przegląd działań ES na rzecz uchodźców z Ukrainy

Napływ uchodźców wojennych z Ukrainy do Polski uruchomił szereg różnych działań pomocowych. Już 08 marca 2022 r. Rada Ministrów w trybie pilnym przyjęła projekt ustawy o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa, którą Sejm przyjął, jako specustawę 12.03.2022 r. Nowe rozwiązania weszły w życie w trybie wstecznym od 24 lutego 2022 r. [20]. Dzięki ustawie zalegalizowano i umożliwiono im pobyt w naszym kraju, korzystanie z opieki medycznej czy dostęp do rynku pracy i edukacji. Zapisy ustawy wprowadziły szereg rozwiązań, które sprzyjają uchodźcom z Ukrainy integrację społeczną i kulturową w Polsce, rozumianą jako:

proces dwustronny, angażujący zarówno cudzoziemców jak i społeczeństwo przyjmujące, którego celem jest pełne i równe członkostwo cudzoziemców w społeczeństwie państwa przyjmującego. Celem integracji powinno być doprowadzenie do możliwości samodzielnego funkcjonowania cudzoziemca w Polsce, w tym na rynku pracy oraz uniezależnienie się imigranta od świadczeń i pomocy społecznej [21, s. 4].

W celu zapewnienia wsparcia materialnego rodzinom ukraińskim w ustawie przewidziano m.in.: pomoc w postaci świadczeń rodzinnych i wychowawczych, świadczeń pieniężnych i niepieniężnych w ramach pomocy społecznej, jednorazowego świadczenia pieniężnego (300 zł na osobę) na cele bytowe, dostęp do bezpłatnej pomocy psychologicznej, opieki medycznej oraz pomoc żywnościową z Europejskiego Funduszu Pomocy Najbardziej Potrzebującym [22].

Cudzoziemcy, którzy posiadają status uchodźcy wojennego, mogą również korzystać z szerokiego wachlarza usług świadczonych przez podmioty ES w postaci środków, programów i instrumentów [23]. Jednym z zaproponowanych przez polski rząd rozwiązań jest wprowadzenie uproszczonej procedury dostępu do rynku pracy oraz rozwiązania administracyjne związane z legalizacją ich zatrudnienia poprzez Urzędy Pracy. Sprawy te są traktowane jako kwestie pilne, stąd też pracodawcy zatrudniający uchodźców są jedynie zobowiązani do powiadamiania Urząd Pracy o zatrudnieniu obywatela Ukrainy.

W związku z potrzebą aktywizacji zawodowej i integracji społecznej cudzoziemców z Ukrainy w Polsce, już w 2022 r. podmioty ekonomii społecznej włączyły się do realizacji programu *Razem możemy więcej – Pierwsza edycja programu aktywizującego dla cudzoziemców na lata 2022-2023*, którego celem jest aktywizacja zawodowa oraz integracja osób, które opuściły swój kraj w obawie o utratę zdrowia lub życia w związku z trwającym konfliktem zbrojnym. W ramach celu głównego wyznaczono dwa priorytety:

I. Aktywizacja zawodowa, której zadaniem jest integracja na rynku pracy, poprzez aktywizację zawodową i rozwój przedsiębiorczości cudzoziemców poszukujących pracy, planujących otworzenie działalności lub już pracujących/prowadzących działalność, ale wymagających wsparcia.

W zakresie tego priorytetu realizator programu powinien zaplanować i wykonać, conajmniej jedno lub więcej spośród następujących działań:

1. Profilowanie potrzeb i potencjału cudzoziemca.
2. Organizowanie albo pomoc w znalezieniu i finansowaniu kursów, szkoleń lub innych form kształcenia.
3. Wsparcie w niezbędnych formalnościach związanych z uznawaniem wykształcenia i kwalifikacji.
4. Profesjonalne doradztwo zawodowe i wsparcie w zakresie zakładania oraz prowadzenia działalności gospodarczej w Polsce.
5. Wsparcie w procesie pośrednictwa pracy (świadczonego przez publiczne służby zatrudnienia i inne instytucje rynku pracy) i w kontaktach z pracodawcami.

II. Integracja i aktywność społeczna w społeczeństwie poprzez rozwój indywidualny oraz wzmocnienie aktywności w różnych obszarach życia społecznego cudzoziemców.

Realizacja tego priorytetu koncentruje się na:

1. Wsparciu asystenta integracyjnego opracowującego indywidualną ścieżkę integracji społecznej dla dorosłych oraz wspierającego w kontaktach z instytucjami i sytuacjach życia codziennego.
2. Udzielaniu pomocy prawnej, psychologicznej i psychoterapeutycznej, związanej ze zdrowiem psychiczno-fizycznym, w tym także w odniesieniu do doświadczenia migracji oraz różnic kulturowych wynikających ze zmiany dotychczasowego otoczenia cudzoziemca i jego rodziny.
3. Nauce języka polskiego, organizacji kursów i szkoleń w zakresie orientacji kulturowej oraz innych obszarach ważnych z punktu widzenia integracji społecznej.
4. Zapewnieniu niezbędnego tłumaczenia oraz wsparciu w kontaktach z instytucjami publicznymi i prywatnymi.
5. Wsparciu integracyjnym w wymiarze bytowym, tj. asysta w poszukiwaniu miejsca zamieszkania, zaproponowanie programu częściowo finansującego najważniejsze bieżące opłaty w postaci bonów.
6. Integracji cudzoziemców w szkołach i aktywność głównych interesariuszy środowiska szkolnego.
7. Innych specjalistycznych działaniach dedykowanych małoletnim cudzoziemcom [24].

Podmioty ES przystępujące do realizacji w/w programu mogą ubiegać się o dofinansowanie poszczególnych zadań ze środków Funduszu Pracy, których dysponentem

jest Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej². Warto podkreślić, iż do momentu wybuchu wojny w Ukrainie, kwestia aktywności zawodowej i zatrudnienia uchodźców oraz ich aktywizacji społecznej w Polsce polegała na nauce języka polskiego, a następnie na szukaniu zatrudnienia na rynku – głównie poprzez popularne i ogólnodostępne portale internetowe, czy też za pomocą Powiatowych Urzędów Pracy. Obecnie, dzięki realizacji tego programu istnieje możliwość udzielania dotacji na rzecz zakładania spółdzielni socjalnych, w których tworzone są miejsca pracy dla uchodźców z Ukrainy [25].

Od 2022 r. sektor ES uczestniczy w realizacji programu *Od wykluczenia do aktywizacji. Edycja 2022*. Program ten realizuje wielokierunkowe działania służące wzmocnieniu uczestnictwa w życiu społecznym i zawodowym osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, w tym uchodźców z Ukrainy, poprzez rozwijanie oferty podmiotów zatrudnienia socjalnego.

Program ten składa się z 5 Priorytetów, które koncentrują się na:

1. Realizacji działań, których celem jest zwiększanie dostępności dla osób zagrożonych wykluczeniem społecznym do usług reintegracyjnych.
2. Opracowywaniu ścieżki reintegracji uczestników programu, które zwiększają szanse na zatrudnienie absolwentów podmiotów zatrudnienia socjalnego.
3. Włączaniu podmiotów zatrudnienia socjalnego w konsorcja spółdzielni socjalnych.
4. Przeciwdziałaniu wykluczeniu społecznemu młodzieży – wsparciu oraz integrowaniu młodzieży, szczególnie ze środowisk zagrożonych wykluczeniem społecznym, ze środowiskiem lokalnym.
5. Powołaniu Ogólnopolskiego forum dialogu podmiotów zatrudnienia socjalnego, którego celem jest wsparcie współpracy, wymiany doświadczeń i dobrych praktyk podmiotów zatrudnienia socjalnego [26].

O dofinansowanie projektów mogą ubiegać się podmioty ES realizujące program zatrudnienia socjalnego – Centra Integracji Społecznej (CIS) i Kluby Integracji Społecznej (KIS), zgodnie z art. 3 ust. 2 oraz art. 18 ust. 1 ustawy z dnia 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym [27]. Uchodźcy wojenni mogą być pełnoprawnymi uczestnikami CIS-ów i KIS-ów na zasadach określonych w w/w ustawie i co ważne – w tym przypadku możliwe jest organizowanie dodatkowego wsparcia, tj. zapewnienia doradztwa prawnego, wsparcia psychologicznego oraz prowadzenia grup samopomocy. Równolegle realizowany jest program reintegracji społecznej i zawodowej. Ścieżka wsparcia dla ukraińskich uczestników obejmuje charakterystyczne dla tych instytucji zajęcia zawodowe, za które otrzymują oni (max. przez 24 miesiące) świadczenie integracyjne w wysokości 120% zasiłku dla bezrobotnych (od 01.06.2023 r. jest to kwota 1 790,30zł brutto miesięcznie, wypłacana przez Urząd Pracy), dodatkowo są objęci ubezpieczeniem społecznym oraz przysługuje im jeden posiłek dziennie. Z kolei reintegracja społeczna obejmie zindywidualizowane zajęcia, takie jak np. spotkania z psychologiem, doradztwo zawodowe, szkolenia/kursy zawodowe oraz wsparcie wzmocniające szanse na adaptację (nauka języka polskiego, zajęcia z zakresu polskiej kultury i historii, działania środowiskowe, pomoc w załatwianiu spraw socjalno-bytowych, urzędowych, usługi zdrowotne, organizacja transportu) [28].

² Łącznie na realizację pierwszej edycji programu Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej przeznaczyło kwotę 100 mln zł.

Ponadto, podmioty ES, w tym przedsiębiorstwa społeczne mogą zatrudniać osoby z Ukrainy niezależnie od otrzymanej dotacji z Ośrodków Wsparcia Ekonomii Społecznej (OWES). Zatrudnienie odbywa się na takich samych zasadach jak w innych przedsiębiorstwach czy firmach komercyjnych [29].

Osoby z Ukrainy, które otrzymały ochronę czasową i mają nadany numer PESEL, mogą bez problemu zarejestrować się w PUP, jako osoba bezrobotna lub poszukująca pracy oraz legalnie podjąć zatrudnienie – w tym w podmiotach ES. Co oznacza, że taką osobę można zatrudnić w stowarzyszeniu, fundacji, spółdzielni socjalnej lub spółce z o.o. non profit. W przypadku zatrudniania osób, które przybyły do Polski w związku z wojną w Ukrainie, wysokość wynagrodzenia powinna spełniać wymogi dotyczące obowiązującej w Polsce płacy minimalnej. Podmioty tego sektora, szczególnie przedsiębiorstwa społeczne, dają możliwości do zatrudniania tych osób oraz do ich aktywizowania w różnorodnych formach. Na przestrzeni zaledwie kilkunastu miesięcy uruchomiono w Polsce możliwość finansowania tworzenia w przedsiębiorstwach społecznych miejsc pracy dla osób z Ukrainy ze środków europejskich.

Według informacji GUS (2022), w okresie między 24 lutego a 31 marca 2022 r. 1/3 organizacji pozarządowych (29,8%), 38,4% Kół Gospodyń Wiejskich oraz co piąta (20,9%) spółdzielnia socjalna przynależących do sektora ES podjęły działania na rzecz uchodźców z Ukrainy. Najwyższy udział aktywnych w tym obszarze podmiotów ES wystąpił w województwie podkarpackim (29,6%), wielkopolskim (25,7%) i lubelskim (23,6%). Kluczową formą pomocy uchodźcom było przekazywanie darów rzeczowych (m.in. odzieży, obuwia, niezbędnych leków i środków higienicznych), zapewnianie wyżywienia – pomoc w takiej formie świadczyła blisko połowa spółdzielni socjalnych (47,1%) i co piąta (22,0%) organizacja non-profit. Dla zaangażowanych w pomoc spółdzielni, najczęstszy rodzaj ich działalności, według PKD mieścił się w sekcji I związanej z działalnością sektora mieszkalnego i gastronomicznego (36,8%). Równie często podmioty ES zaangażowane były w zapewnienie transportu, opiekę nad dziećmi i wsparcie edukacyjne. Łącznie przekazały one na rzecz uchodźców pomoc finansową w wysokości 139,5 mln zł [30].

W lutym 2022 r. Fundacja im. Stefana Batorego, w ramach programu *Fundusz Solidarności z Ukrainą*, zaczęła udzielać wsparcia finansowego dedykowanego organizacjom społecznym zaangażowanym w pomoc osobom szukającym schronienia w Polsce i prowadzącym działania na rzecz ich adaptacji i integracji w środowisku lokalnym. Źródłem finansowania programu są darowizny Open Society Foundations, Związku Banków Polskich i European Banking Federation w ramach inicjatywy European Banks for Ukraine, Fundacji Evens oraz wpłaty 1% podatku. Z oferowanej pomocy mogą korzystać jedynie organizacje zarejestrowane w Polsce: fundacje, stowarzyszenia (zwykłe i rejestrowe), spółdzielnie socjalne, koła gospodyń wiejskich i kościelne osoby prawne zarejestrowane w KRS. Maksymalna wysokość dotacji wynosi 60 000 zł, która może być przeznaczona na działania:

- służące integracji, wzajemnemu poznaniu się i budowaniu zaufania między uchodźcami a społecznością przyjmującą;
- integrujące i włączające osoby z doświadczeniem uchodźstwa, które są szczególnie narażone na dyskryminację i nierówne traktowanie z uwagi na pochodzenie etniczne i narodowe, płeć, tożsamość płciową, wiek, niepełnosprawność, etc.;

- informacyjne i aktywizujące z udziałem lokalnych wspólnot, diaspory ukraińskiej i środowisk migrantów w Polsce;
- edukacyjne, przeciwdziałające uprzedzeniom, dyskryminacji i zapobiegające czy też rozwiązujące potencjalne konflikty oraz łagodzące napięcia [31].

W roku 2022 dotacje otrzymało 15 organizacji (w tym 5 fundacji i 5 stowarzyszeń) na łączną kwotę **1 462 320 zł**. W 2023 r. wsparcie finansowe uzyskało **30 organizacji** (w tym 13 fundacji i 8 stowarzyszeń), na łączną kwotę **1 601 998 zł** [32].

5. Podsumowanie

Exodus uchodźców wojennych z Ukrainy do Polski, wymagał zbudowania zintegrowanego i wielopoziomowego wsparcia, w którym każdy z podmiotów zaangażowanych w udzielanie pomocy – w zależności od posiadanych kompetencji i przynależnych zadań, realizowałby cel nadrzędny, jakim jest stworzenie efektywnego systemu wspomagania [33]. Należy podkreślić, iż sektor ES niezwykle aktywnie włączył się w organizowanie pomocy uchodźcom z Ukrainy. Sektor ten, praktycznie już od pierwszego dnia wojny zaangażował się w pomoc uchodźcom udostępniając szeroki katalog świadczeń i usług, których celem jest konieczność zabezpieczenia, dotyczącego m.in. sfery zatrudnienia, mieszkalnictwa, edukacji, ochrony zdrowia czy szeroko rozumianej integracji społecznej [34]. Od ponad roku, ES konsekwentnie skupia się wokół dostarczenia produktów i usług społecznych na rzecz uchodźców oraz umożliwia im podjęcie pracy. Działania w tym obszarze dają szansę na lepszą integrację w naszym kraju i wykorzystanie potencjału i kompetencji, jakimi dysponują sami uchodźcy [35].

Podsumowując analizę możliwości, jakich dostarcza ES na rzecz wspierania osób, które uciekły przed wojną w Ukrainie, warto raz jeszcze podkreślić atuty tego sektora:

- podmioty ES (w tym przedsiębiorstwa społeczne), jako jedne z pierwszych, wraz z wybuchem wojny w Ukrainie przystąpiły do organizowania i świadczenia różnorodnej pomocy dla obywateli i obywaterek tego kraju – to jednoznacznie pokazuje, jak szybko potrafiły one zareagować na zmieniającą się sytuację społeczno-polityczną w kraju i na świecie;
- dostarcza różnorodne usługi (w tym tak potrzebne w przypadku wspierania osób z Ukrainy – usługi społeczne) i towary;
- sektor ten jest niezwykle wrażliwy na potrzeby ludzi. Zgodnie z ideą czy też rolą, jaką przypisuje się ES, zdecydowanie jest ona nastawiona na aktywizację i wsparcie, poprzez zatrudnienie, osób w trudnej sytuacji na rynku pracy [36].

Ł. Smółka podkreśla, że *aktualnie ES ma istotną rolę do odegrania (...). W ciągu minionych miesięcy w trakcie napływu uchodźców z Ukrainy po raz kolejny przekonaliśmy się jak skuteczne potrafią być przedsiębiorstwa społeczne w pomocy drugiemu człowiekowi w sytuacji kryzysowej* [37].

Zaprezentowane przykłady inicjatyw podjętych i zrealizowanych przez podmioty ES nie wyczerpują oczywiście katalogu wszystkich działań podejmowanych przez ten sektor. Różne formy aktywizacji zawodowej i integracji społecznej dla obywateli z Ukrainy, wsparcie rzeczowe i finansowe, pomoc w zatrudnieniu, w opiece nad dziećmi czy pomoc psychologiczna – to przykłady bardzo konkretnych form działań dotychczas realizowanych przez poszczególne podmioty ES. W obliczu trwającej wojny w Ukrainie jej praktyka w Polsce udowodniła, że jest dobrym narzędziem integracji społeczno-zawodowej uchodźców. Wprawdzie nie jest to sektor czy gospodarka wielkich gaba-

rytów, a częściej to działalność w skali mikro, lokalnie zakorzeniona i podejmowana z myślą o osobach narażonych na wykluczenie. Proponowane wsparcie koncentruje się na zastosowaniu równolegle szeregu działań i instrumentów oraz działań z obszaru reintegracji społeczno-zawodowej, które są wynikiem zarówno obowiązujących aktów prawnych, jaki znajomości psychologicznych, społecznych i kulturowych uwarunkowań funkcjonowania tej grupy cudzoziemców. Analizując bieżące wydarzenia należy spodziewać się, iż kwestia systemu wsparcia i integracji uchodźców wojennych na stałe zostanie wpisywana w strategię działań ES w Polsce.

Literatura

1. Wodzicki M., Pichola I., Patarska J., *Uchodźcy z Ukrainy w Polsce Wyzwania i potencjał integracji*; <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/pl/Documents/Reports/pl-Uchodzczy-z-Ukrainy-w-Polsce-Report.pdf> [data dostępu: 20.07.2023].
2. Solga B., Kubiciel-Lodzińska S., *Raport z realizacji badania pn. Problemy i wyzwania w zakresie integracji imigrantów w województwie opolskim. Perspektywa cudzoziemców*, Politechnika Opolska, Opole 2022.
3. <https://wszczecinie.pl/podmioty-ekonomii-spoecznej-z-zachodniopomorskiego-pomagajaj-ukrainie/40662> [data dostępu: 01.07.2023].
4. Firlit-Fesnak G., *Budowanie systemu pomocy dla uchodźców wojennych z Ukrainy w Polsce z perspektywy doświadczeń uczestników tego procesu*, Studia Politologiczne. Studia i Analizy 2023, nr 68, s.122.
5. Informacja Straży Granicznej. Stan na 03.07.2023 r.
6. <https://www.ukrainianinpoland.pl/how-many-ukrainians-have-crossed-the-ukrainian-polish-border-since-the-beginning-of-the-war-current-data-pl> [data dostępu: 28.06.2023].
7. Długosz P., Izdebska-Długosz L., Kryvachuk D., *Uchodźcy wojenni z Ukrainy – życie w Polsce i plany na przyszłość*; <https://rep.up.krakow.pl/xmlui/handle/11716/11197> [data dostępu: 10.07.2023].
8. Grabowska S., Pięta-Szawara A., *Wsparcie polski na rzecz uchodźców z Ukrainy w obliczu wojny w 2022 r. Wybrane aspekty*, Journal of Modern Science 2023, Tom 1/50, s. 386.
9. Roelants B., *Defining the Social Economy?* [w:] Preparatory Dossier to the First European Social Economy Conference in the EU Candidate Countries. Praha 2002.
10. *Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Spoecznej do 2030 roku. Ekonomia Solidarności Spoecznej*, Ministerstwo Rodziny i Polityki Spoecznej, Warszawa 2021.
11. Juszczyk S., Balina R., *Poziom i struktura wydatków prospoecznych banków spółdzielczych w zależności od płci prezesa zarządu*, Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych 2016, nr 3, s. 32.
12. Łukasik P., Zaleszczuk W., *Praktyczne aspekty ewaluacji przedsięwzięć ekonomii spoecznej*, [w:] J. Hausner (red.), *Wsparanie ekonomii spoecznej*, Wyd. Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie i Małopolska Szkoła Administracji Publicznej, Kraków 2008, s. 127.
13. Defourny J., Develtere P., *The social economy: the worldwide making of a third secto*, International Conference on the Social Economy in the North and South, Koningswinter 1997.
14. Boni M., *Ekonomia społeczna – szanse i pokusy*, Ekonomia Spoeczna 2007, nr 1, s. 53.
15. *Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Spoecznej do 2030 roku. Ekonomia Solidarności Spoecznej*, Ministerstwo Rodziny i Polityki Spoecznej, Warszawa 2021.
16. Czerwińska A., *Wypowiedzi na posiedzeniach Sejmu. Posiedzenie nr 57 Pierwsze czytanie rządowego projektu ustawy o ekonomii spoecznej* (druk nr 2321). <https://www.sejm.gov.pl/Sejm9.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=57&dzien=1&wyp=62&view=1> [data dostępu: 30.06.2023].

17. Deja A., *Na pomoc osobom z Ukrainy: ekonomia społeczna!* <https://publicystyka.ngo.pl/na-pomoc-osobom-z-ukrainy-ekonomia-spoeczna> [data dostępu: 14.07.2023].
18. Pomoc UE na rzecz uchodźców z Ukrainy – także dla organizacji pozarządowych. MFiPR: doceniamy NGOS-y. https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/2022-03/RPO_do_MFiPR_16.03.2022.pdf [data dostępu: 10.06.2023].
19. Wilk S., *Mobilizacja społeczna w sytuacji powodzi w Polsce i pomocy uchodźcom wojennym z Ukrainy. Analiza porównawcza udzielanego wsparcia*. Praca Socjalna 2023, nr 1(38), s. 67.
20. Ustawa z dnia 12.03.2022 o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa (Dz.U. 2022 r. poz. 583).
21. *Polska polityka integracji cudzoziemców – założenia i wytyczne*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2013.
22. Lisowska K., Łojko M., *Pod wspólnym dachem, Adaptacja kulturowa dzieci z Ukrainy w Polsce. Studium przypadku*, Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze 2022, nr 9, s. 62.
23. *Polska polityka integracji cudzoziemców – założenia i wytyczne*. Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2013.
24. Resortowy Program Aktywizacyjny dla cudzoziemców na lata 2022-2025, Minister Rodziny i Polityki Społecznej, Warszawa 2022.
25. <https://mapujpomoc.pl/wp-content/uploads/2023/02/PK-PODSUMOWANIE-17.01.23-spotkanie-Polska-Ukraina-1.pdf> [data dostępu: 06.07.2023].
26. <https://www.gov.pl/web/rodzina/3-mln-zl-na-aktywizacje-wykluczonych-spoecznie-w-2022-r?fbclid=IwAR0G7zUVdEp2LiX1B-d-HPg8cq3vI9-2xNSTTqVN6zg4cBBfcLnZLaQ9HnA> [data dostępu: 08.07.2023].
27. Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym (Dz. U. z 2020 r. poz. 176).
28. <http://cis.wozniki.pl/razem-z-nami/> [data pobrania: 18.08.2023].
29. Deja A., *Na pomoc osobom uchodźczym z Ukrainy: Ekonomia Społeczna!* http://ozrss.pl/wp-content/uploads/2022/05/Art_2_Na-pomoc-ES_Ukraina.pdf [data dostępu: 17.07.2023].
30. *Zaangażowanie podmiotów gospodarki społecznej 05.10.2022 r. w pomoc w związku z działaniami wojennymi na terytorium Ukrainy (24.02-31.03.2022 r.)*. GUS 2022.
31. Szyposzyńska K., *Dotacje Fundacji Batorego na integrację uchodźców z Ukrainy*
32. <https://www.powiat-piotrkowski.pl/akcja-humanitarna/dotacje-fundacji-batorego-na-integracje-uchodzcow-z-ukrainy> [data dostępu: 15.08.2023].
33. <https://www.batory.org.pl/dotacje/fundusz-solidarnosci-z-ukraina/> [data dostępu: 16.08.2023].
34. Grabowska S., Pięta-Szawara A., *Wsparcie polski na rzecz uchodźców z Ukrainy w obliczu wojny w 2022 r. Wybrane aspekty*, Journal of Modern Science 2023, Tom 1/50, s. 386.
35. Hermanowski M., Mączka K., Necel R., Nymś-Górná A., Oliwa-Ciesielska M., Zaręba M., *Pomoc społeczna w obliczu kryzysu uchodźczego. Raport z badań*. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań 2022.
36. <https://kongres590.pl/wydarzenia/migracje-rynek-pracy-gospodarka-i-ekonomia-spoeczna/> [data dostępu: 18.07.2023].
37. Deja A., *Na pomoc osobom uchodźczym z Ukrainy: Ekonomia Społeczna!* http://ozrss.pl/wp-content/uploads/2022/05/Art_2_Na-pomoc-ES_Ukraina.pdf [data dostępu: 17.07.2023].
38. <https://es.malopolska.pl/aktualnosci/za-nami-5-plenarne-posiedzenie-malopolskiego-komitetu-rozwoju-ekonomii-spoecznej> [data dostępu: 10.08.2023].

Ekonomia społeczna na rzecz wsparcia uchodźców wojennych z Ukrainy

Streszczenie

Trwające od ponad roku działania wojenne Rosji na terytorium Ukrainy doprowadziły do powstania największego exodusu uchodźczego w Europie od czasów II wojny światowej. W wyniku masowego napływu uchodźców z Ukrainy Polska stanęła przed ogromnym wyzwaniem związanym ze stworzeniem możliwości udzielenia im skutecznego wsparcia i integracji społecznej i zawodowej. Artykuł ma charakter przeglądowy, jego celem jest próba ukazania aktywności sektora ES w udzielaniu pomocy uchodźcom wojennym z Ukrainy. Jako metodę zastosowano analizę i interpretację materiałów wtórnych, których źródłem są dostępne publikacje, artykuły, raporty oraz programy dotyczące problematyki uchodźczej w Polsce.

Wyniki przeprowadzonych analiz pokazują, że dotychczas podejmowane działania ES na rzecz obywateli z Ukrainy nabierają w sytuacji uchodźczej szczególnego znaczenia. Realizowane programy ukierunkowane są na niesienie szeroko rozumianej pomocy, która zwiększa ich szanse na integrację społeczno-zawodową w naszym kraju.

Słowa kluczowe: ekonomia społeczna, uchodźcy wojenni, wojna w Ukrainie, integracja społeczna

Social economy in support of war refugees from Ukraine

Abstract

Russia's hostilities on Ukrainian territory, which have been ongoing for over a year, have led to the largest refugee exodus in Europe since the Second World War. As a result of the massive influx of refugees from Ukraine, Poland has faced a huge challenge in creating opportunities for their effective support and social and professional integration. This article is a review, its aim is to attempt to show the activity of the social economy sector in providing assistance to war refugees from Ukraine. As a method, an analysis and interpretation of secondary materials was used, the source of which are available publications, articles, reports and programmes on refugee issues in Poland.

The results of the analysis show that the ES activities undertaken so far in favor of citizens from Ukraine acquire special importance in the refugee situation. The implemented programs are aimed at providing broadly understood assistance, which increases their chances for social and professional integration in our country.

Keywords: social economy, war refugees, war in Ukraine, social inclusion

Ekoterroryzm – ewolucja metody. Od kontroli obywatelskiej do przejęcia kompetencji władzy publicznej. Wybrane przykłady

1. Wprowadzenie

Asumptem do podjęcia badań, którym poświęcona jest niniejsza praca, były płynące ze środowisk rolników i hodowców coraz mocniejsze głosy, iż w Polsce w ostatnich latach nasila się zjawisko ekoterroryzmu, którego ofiarami padają posiadacze zwierząt. Zdarzenia, które przedstawiciele wymienionych środowisk bez wahania nazywali aktami terrorystycznymi, polegały na tym, że działacze niektórych organizacji pozarządowych mających w celach statutowych ochronę zwierząt wdzierali się na prywatne posesje: na pastwiska, do obór, chlewni, stajni czy na fermy, ale także do domów i mieszkań i zabierali zwierzęta, często zwierzęta cenne, stanowiące podstawę utrzymania rodziny rolnika lub hodowcy, ale także zwierzęta domowe, stanowiące często jedyne bliskie istoty osób starszych i samotnych. Takie odbiory zwierząt były nagłaśniane, niejednokrotnie upubliczniano z ich przebiegu zdjęcia i filmy, wykonywane oczywiście bez zgody i wbrew woli osób, których gospodarstwa lub ich samych filmowano. Działacze organizacji pozarządowych, które dokonały wtargnięcia na prywatne posesje z naruszeniem szeregu praw i wolności posiadaczy zwierząt oraz ich domowników, nie tylko nie ukrywali swej tożsamości, ale występując w mediach społecznościowych i publicznych dokonywali stygmatyzacji osób, którym zwierzęta odebrali, wskazując takie osoby jako przestępców winnych znęcania się nad zwierzętami pomimo braku podstawy do takich twierdzeń, do których uprawniałyby wyłącznie prawomocne, orzekające o takiej winie wyroki sądowe². Występowanie aktów ekoterroryzmu o takim przebiegu stanowiło novum, gdyż co prawda w Polsce występowały w ubiegłych dekadach ataki o charakterze ekoterroryzmu polegające np. na wypuszczeniu zwierząt z ferm, lub niszczeniu maszyn do wycinki drzew, ale sprawcy takich zamachów na dobro chronione jakim jest własność, ukrywali swoją tożsamość³, a przez policję i prokuratorów podejmowane były czynności zmierzające do wykrycia i ukarania sprawców. Natomiast opisywane przez rolników i hodowców praktyki odbierania właścicielom zwierząt przez przedstawicieli organizacji zwanych prozwierzęcymi, chociaż odczuwane i określane przez środowiska rolników i hodowców jako akcje ekoterrorystyczne, różniły się zasadniczo od „tradycyjnych” aktów ekoterrorystycznych, takich jak wypuszczanie zwierząt z klatek,

¹ annamari.krawczyk@gmail.com, Stowarzyszenie Przywrócić Prawo- Komitet Krakowski

² Zasada domniemania niewinności zakazuje wskazywać jako osobę winną, kogokolwiek bez prawomocnego orzeczenia sądu orzekającego o winie. Łamanie zasady domniemania niewinności godzi w możliwości obrony, a więc w prawo do szeroko rozumianego sądu, stanowi więc jedno z najdotkliwszych i najpoważniejszych pogwałceń praw obywatelskich.

³ Podpalenia ferm lub wypuszczanie z klatek zwierząt odbywało się albo anonimowo, albo do przeprowadzonych ataków ekoterrorystycznych „przyznawały się” niezarejestrowane formalnie organizacje, co stanowiło wyłącznie sposób na szersze nagłośnienie ataku, natomiast nie ujawniali się uczestniczący w ataku aktywiści których można by oskarżyć i ukarać.

czy podpalenia ferm, nazwanych w niniejszej pracy ekoterroryzmem „tradycyjnym”. Te różnice widoczne były zarówno w zachowaniu sprawców ataków, którzy, jak już nadmieniono, w przypadku dokonywania odbiorów zwierząt nie tylko nie kryli swojej tożsamości, a przeciwnie, manifestowali swoją sprawczość oraz poczucie bezkarności upubliczniając dokumentację z akcji, w których łamali prawa i wolności posiadaczy zwierząt, jak też opisane sytuacje odznaczały się nietypowym zachowaniem funkcjonariuszy policji. Zdumienie, a następnie głęboki sprzeciw środowisk rolniczych oraz hodowców budziły zdarzenia, w których funkcjonariusze policji przybywali wraz z aktywistami dokonującymi wdarcia się na prywatne posesje posiadaczy zwierząt i nie tylko nie bronili miru domowego, mienia oraz prywatności właścicieli posesji i zwierząt, ale wręcz przeciwnie, wspierali działaczy organizacji pozarządowych w przeprowadzaniu zamachu na wymienione prawa i wolności, niejednokrotnie używając środków przymusu bezpośredniego wobec właścicieli zwierząt próbujących bronić swoich praw. Podobnie w wielu przypadkach zachowywali się funkcjonariusze policji wezwani przez zaatakowanych właścicieli posesji i zwierząt, którzy często zamiast oczekiwanej od funkcjonariuszy pomocy otrzymywali pouczenia, że mają się podporządkować aktywistom zabierającym ich dobytek i przeszukującym posesje oraz mieszkania. Co więcej, dokonywane przez aktywistów odbiory zwierząt przeprowadzane niejednokrotnie w atmosferze napadu, poniżenia i zastraszenia osób, którym zwierzęta odbierano, inicjowały postępowania karne nie przeciwko aktywistom dokonującym zamachu na szereg dóbr chronionych, ale przeciwko osobom, którym zwierzęta odebrano, i których liczne prawa w czasie takich „interwencji” złamano. Jak podkreślali w swych wypowiedziach przedstawiciele środowisk rolników i hodowców, inicjowane odebraniem zwierząt przez aktywistów postępowania karne i administracyjne prowadziły nierzadko do pozbawienia osób, którym aktywiści zwierzęta zabrali, a także ich rodzin, podstaw utrzymania i do całkowitego wyniszczenia ekonomicznego, psychicznego oraz wykluczenia społecznego. Cechą charakterystyczną akcji odbierania zwierząt przeprowadzanych przez przedstawicieli organizacji pozarządowych było natychmiastowe inicjowanie w mediach społecznościowych hejtu i nierzadko fali gróźb przeciwko osobom, którym zwierzęta odebrano oraz członkom ich rodzin, co przekładało się na prześladowania dzieci takich osób w szkole czy przez takie osoby utratę pracy, gdyż znane są przypadki nacisków na pracodawców, aby przestali zatrudniać „znęcającego się nad zwierzętami potwora” lub jego współmałżonka, jeśli takie zaatakowane osoby oprócz chowu lub hodowli zwierząt posiadały inne zatrudnienie. Szczególne zaniepokojenie środowisk posiadaczy zwierząt budziło jednak zachowanie funkcjonariuszy policji, ale także prokuratorów i sądów prowadzących postępowania zainicjowane odebraniem zwierząt przez aktywistów, gdyż postępowania te były prowadzone tak, jak gdyby okoliczność odebrania zwierząt przez przedstawicieli organizacji społecznej pozbawiała osoby, którym zwierzęta odebrano wszelkich praw, w tym prawa do bezstronnego sądu, do domniemania niewinności, do prywatności, do wolności od poniżania nie wspominając już o prawie do ochrony miru domowego czy ochrony własności oraz ochrony posiadania. Postępowania przeciwko osobom, którym aktywiści zabrali zwierzęta, oskarżanym następnie o znęcanie się nad tymi zwierzętami nader często prowadzono w sposób rażąco odbiegający od ogólnie przyjętych standardów prowadzenia postępowań karnych. Trzeba nadmienić, że łamanie standardów na niekorzyść osób, którym aktywiści odebrali zwierzęta, miało

miejsce także w zainicjowanych takim odbiorem zwierząt postępowaniach administracyjnych.

Pojawił się więc interesujący problem, czy opresyjną ingerencję aktywistów w prawa i wolności posiadaczy zwierząt, odbywającą się niejednokrotnie w atmosferze napadu, ale dokonywaną z powołaniem się na przepisy prawa i wspieraną przez aparat przymusu państwa można zaliczyć do aktów ekoterroryzmu, tak jak opisane zdarzenia nazywali bez wahania rolnicy i hodowcy. Przystępując do badania opisanego zagadnienia, dla zdiagnozowania jego faktycznego charakteru, należało odnieść analizowane praktyki zarówno do cech aktywności definiowanej jako terroryzm, jak także do roli państwa i jego aparatu przymusu wobec ataków terrorystycznych w kontekście powinności wobec obywateli. W tym celu posłużono się określeniem cech terroryzmu przedstawionym przez Marka Madeja w publikacji „Międzynarodowy terroryzm polityczny” [1], w której autor wskazał, że terroryzm to:

(...) służąca realizacji określonego programu politycznego przemoc lub groźba jej użycia ze strony podmiotów niepaństwowych (sub-transnarodowych), która ma wzbudzić strach w grupie szerszej niż bezpośrednio zaatakowani i w ten sposób nakłonić rządy państw do ustępstwa lub doprowadzić do zniszczenia dotychczasowego porządku publicznego [1].

Praktyka odbierania właścicielom lub innym posiadaczom zwierząt przez aktywistów organizacji pozarządowych, a więc podmiotów niepaństwowych i w niektórych przypadkach sub- transnarodowych, wpisywała się zatem w to kryterium zaproponowanej przez Madeja definicji terroryzmu. Podobnie odebranie zwierzęcia, czyli działanie polegające na pozbawieniu władztwa nad własnością, miało niewątpliwie charakter przemocy. Kolejnym krokiem, który należało wykonać analizując praktyki odbierania przez aktywistów zwierząt w kontekście twierdzenia Madeja, że narzędziem terrorystów jest strach, prowadzący do zniszczenia dotychczasowego porządku publicznego, było ustalenie rodzaju dobra chronionego, na które atak, lub zagrożenie atakiem skutkowałoby strachem, który prowadziłyby do takiego efektu. Dane udostępnione przez Centrum Badań Opinii Społecznej, w komunikacie z badań w obszarze „Powinności państwa wobec obywatela i obywatela wobec państwa” [2] jednoznacznie wskazały, że dobrami, na których ochronie i poszanowaniu obywatelom najbardziej zależy, są: bezpieczeństwo rozumiane jako ochrona przed przestępczością⁴, oraz poszanowanie własności prywatnej. W komunikacie Centrum Badań Opinii Społecznej, który dla poczynienia powyższych ustaleń przywołano znalazło się stwierdzenie:

Niemal wszyscy⁵ uważają, że państwo powinno pilnować przestrzegania prawa: zapewnić każdemu obywatelowi ochronę przed przestępczością (99% badanych) oraz poszanowanie jego własności prywatnej (98% badanych).

⁴ Nie można tracić z oczu okoliczności, że działania takie jak wdarcie się na posesję, czyli naruszenie miru domowego, ingerowanie w prywatność, poniżanie i zastraszanie, właścicieli zwierząt i ich rodzin, zabór mienia, fotografowanie i filmowanie bez zgody właściciela posesji, a także upublicznianie informacji i materiałów bez zgody osób, których zdjęcia i filmy dotyczą oraz upublicznianie takich materiałów na etapie postępowania przesądowych, nie wspominając już o częstych sytuacjach kierowania przeciwko osobom którym zwierzęta odebrano gróźb karalnych lub przypadkach naruszania nietykalności cielesnej posiadaczy zwierząt – stanowią przestępstwa.

⁵ Badania dotyczą Polski i są przeprowadzane przez Centrum Badań Opinii Społecznej.

Ponieważ w cytowanych badaniach Centrum Badania Opinii Społecznej [2] wskazano, iż ochrony dóbr uznanych za najcenniejsze, obywatele oczekują od państwa, to aby dopełnić obrazu relacji względem siebie podmiotów występujących w zdarzeniu o charakterze terrorystycznym czyli: terrorysty lub organizacji terrorystycznej, obywatela na którego prawa i wolności zamach jest dokonywany oraz państwa realizującego swoje prerogatywy przez właściwe organy władzy publicznej, sięgnięto do określenia państwa, które podał Mariusz Gulczyński w publikacji *Nauka o polityce* [3] a także do definicji „aparatu przymusu” [4] według Gulczyńskiego:

Państwo jest przymusową organizacją, wyposażoną w atrybuty władzy zwierzchniej po to, by ochraniać przed zagrożeniami zewnętrznymi i wewnętrznymi ład, zapewniający zasiedlającej jego terytorium społeczności składającej się ze współzależnych grup o zróżnicowanych interesach, warunki egzystencji korzystne odpowiednio do siły ich ekonomicznej pozycji i politycznych wpływów (...) [3].

Natomiast *Aparatem przymusu nazywa się zespół organów państwowych, którego celem jest czuwanie nad wykonywaniem przepisów prawa. Odpowiadają one za porządek publiczny (...) [4].*

Tak więc w przypadkach ekoterroryzmu nazwanego w niniejszej pracy „tradycyjnym” rola i wzajemne relacje podmiotów związanych z sytuacją zaistnienia aktu terrorystycznego, była klarowana: terrorysta lub terroryści dokonywali zamachu na bezpieczeństwo obywatela, jego własność lub inne prawa albo takim zamachem grozili, z kolei obywatel uciekał się pod opiekę państwa, które realizując obowiązek ochraniającego ładu, który służy bezpieczeństwu obywateli, udzielało zaatakowanej osobie pomocy. Państwo kierowało przeciwko terroryście państwowy aparat przymusu dla wyegzekwowania przestrzegania prawa oraz podjęcia wobec terrorysty (lub terrorystów) reakcji karnej adekwatnej do stworzonego zagrożenia. Ataki o takim przebiegu i zachowaniach ich uczestników nazwano w niniejszej pracy „tradycyjnymi”, między innymi z uwagi na „tradycyjne” zachowanie instytucji i służb państwa wobec ataku terrorystycznego wymierzonego w prawa i wolności obywateli, czyli na odparciu ataku na prawa i wolności obywatela oraz dążenie do ukarania sprawców ataku. Natomiast w przypadkach odbierania posiadaczom zwierząt przez aktywistów organizacji zwanych prozwierzęcymi oczywistym wypełnieniem cech ataku terrorystycznego były, jak już nadmieniono, okoliczności, iż odbioru zwierząt, czyli aktu przemocy, dokonywały podmioty niepaństwowe, co budziło strach w środowiskach posiadaczy zwierząt. Nierozpoznana i wymagająca zbadania pozostawała natomiast kwestia faktycznego obszaru praw i wolności zagrożonych lub wręcz łamanych w wyniku dokonania odbioru zwierząt przez aktywistów, który to zagrożony obszar, jak wskazywały wstępne oceny takich przypadków, bynajmniej nie ograniczał się do ingerencji w prawo własności czy naruszeń gwarantowanej w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej ochrony posiadania. Ponieważ odbiory zwierząt dokonywane przez aktywistów oraz praktyka wspierania tych działań przez państwowy aparat przymusu, była uzasadniana powoływaniem się na przepis art. 7 ust. 3 ustawy z dnia 21 sierpnia 1997 roku o ochronie zwierząt (u.o.z.) [6], pojawiła się potrzeba dokładnej analizy tego przepisu dla ustalenia czy faktycznie daje on uprawnienia aktywistom do dokonywania odbiorów zwierząt w sposób, w jaki praktycznie przeprowadzane są wszystkie tego typu działania oraz czy udzielanie wsparcia aktywistom przez funkcjonariuszy policji znajduje w tym przepisie uzasadnienie.

W kontekście odbiorów zwierząt dokonywanych przez aktywistów organizacji zwanych prozwierzęcymi uznano także za istotne przeanalizowanie przypadków używania prawa do uzyskania informacji publicznej niezgodnie z tego prawa przeznaczeniem, czyli stosowania masowego wysyłania wniosków o udzielenie informacji publicznej jako narzędzia nacisku na gminy, aby zrywały umowy z prywatnymi podmiotami prowadzącymi schroniska dla zwierząt, a zawierały je ze schroniskami organizacji pozarządowych, gdyż według wstępnych ustaleń obie te aktywności osób działających z ramienia organizacji zwanych prozwierzęcymi, służą temu samemu celowi, jakim jest, na co wskazują wstępne ustalenia badań, którym poświęcona jest niniejsza praca, obalenie ładu i porządku publicznego opartego na prymacie człowieka wobec zwierząt. Niniejszą pracę rozpoczyna zawarte w rozdziale nr 1 wprowadzenie mające przybliżyć novum, jakim jest przedstawianie na gruncie rozważań o terroryzmie niektórych przepisów ustawy o ochronie zwierząt oraz specyficznej, budzącej poważne zastrzeżenia praktyki ich stosowania, a także zdiagnozowanie w tych działaniach podejmowanych z powołaniem się na przepisy prawa i przy wsparciu aparatu przymusu państwa, cech ekoterroryzmu. W rozdziale nr 2 przedstawiono główne elementy systemu ochrony zwierząt w Polsce, a także tradycyjne postrzeganie roli organizacji społecznych oraz często występujący stereotyp ekoterrorysty i ekoterroryzmu. W rozdziale nr 2 zasygnalizowano także problem szybkich zmian modus operandi w działaniach o charakterze terroryzmu w sferze wpływania lub powoływania się na kwestie ochrony zwierząt. W badaniach, których dotyczy niniejsza praca postawiono tezę, że czasowe odbiory zwierząt ich posiadaczom przez przedstawicieli organizacji pozarządowych mających w celach statutowych ochronę zwierząt, w określonych sytuacjach stanowią akty ekoterroryzmu, pomimo powoływania się na przepis obowiązującego prawa czyli art. 7 ust. 3 ustawy z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt oraz uzyskiwanie wsparcia, skądinąd nie mającego umocowania w przepisach, ze strony służb państwowych. Drugą tezę badań stanowiło założenie, że finalnym celem opresyjnych działań aktywistów jest obalenie ładu opartego na prymacie człowieka wobec zwierząt i zastąpienie tego ładu cywilizacją opartą na biocentryzmie. Trzecią tezę badań stanowiło założenie, że użycie w celu niezgodnym z przeznaczeniem prawa, jakim jest dostęp do informacji publicznej, dla przymuszenia zarządów gmin do niekorzystnych z punktu widzenia interesu tych gmin działań dla osiągnięcia przez radykalne organizacje zwane prozwierzęcymi monopolu na prowadzenie schronisk dla zwierząt – także posiada cechy ekoterroryzmu, służąc temu samemu celowi finalnemu, co interwencyjne odbieranie posiadaczom zwierząt. Tezę tę sformułowano na podstawie wstępnej analizy praktyk niektórych organizacji pozarządowych, sygnalizowanych przez zarządy wielu gmin, które to działania aktywistów oceniono jako pozostające w ścisłym powiązaniu z praktyką i faktycznym celem odbierania przez działaczy zwierząt właścicielom. Dla sprawdzenia słuszności wymienionych tez, w rozdziale nr 3 przeprowadzono analizę przypadków działań aktywistów powołujących się na ochronę zwierząt w aspekcie wypełniania przez te działania znamion aktów o charakterze terrorystycznym, gdzie w podrozdziale 3.1 przedstawiając typowe przykłady odbiorów zwierząt dokonywanych przez aktywistów z powołaniem się na art. 7 ust. 3 u.o.z. przeanalizowano mechanizm i rezultaty takich działań, dokonując ich oceny także w kontekście celu ustanowienia art. 7 ust. 3 u.o.z., a także podejmując refleksję odnośnie faktycznego celu działań radykalnych aktywistów organizacji zwanych prozwierzęcymi. W podrozdziale 3.2. przeprowadzono rozważania nad zjawiskiem masowego wysyłania do

urzędów gmin przez osoby z kręgów organizacji pozarządowych wniosków o udzielenie informacji publicznej [7] w odniesieniu do współpracy gmin z prywatnymi schroniskami. W tym podrozdziale zasygnalizowano także praktykę, w której masowemu wysyłaniu wniosków o udostępnienie informacji publicznej w ilościach tak dużych, że znacznie utrudniały pracę urzędów, jednocześnie towarzyszył hejt w mediach społecznościowych przeciwko zarządom i urzędnikom atakowanych gmin, co trwało tak długo dopóki gminy nie zerwały, bez uzasadnienia w przepisach prawa i nierzadko wbrew opinii państwowej Inspekcji Weterynaryjnej umów z prywatnymi schroniskami, aby następnie zawrzeć takie umowy ze schroniskami prowadzonymi przez organizacje zwane prozwierzęcymi. Rozdział nr 4 poświęcono trzeciej tezie, iż zjawisko ekoterroryzmu w Polsce stanowi poważny problem, który narasta, lecz jest trudny do zdiagnozowania w związku z nadaniem przeważającemu odsetkowi działań stanowiących faktycznie akty terrorystyczne, pozorów legalności. W rozdziale nr 5 zawarto podsumowanie i wnioski. Badania zostały oparte na analizie: spraw osób, którym organizacje pozarządowe odebrały zwierzęta, akt postępowań karnych oraz administracyjnych, informacji publicznej z instytucji uczestniczących w takich sprawach, analizie doniesień medialnych oraz danych uzyskanych z monitorowania mediów społecznościowych w aspekcie problematyki odbierania zwierząt posiadaczom oraz ataków działaczy organizacji zwanych prozwierzęcymi na schroniska dla zwierząt prowadzonych przez prywatnych właścicieli, a także na zarządy i urzędników gmin posiadających z takimi schroniskami umowy. W ramach badań prześledzono historię prób zmiany ustawy o ochronie zwierząt (u.o.z.) i poddano analizie kierunki projektowanych nowelizacji. Dokonano także zestawienia argumentacji aktywistów powołujących się na ochronę zwierząt, zarówno prezentowaną w debacie publicznej, jak też w sprawach administracyjnych i karnych prowadzonych przeciwko właścicielom zwierząt, z przekazem zawartym w publikacjach autorów kojarzonych ze środowiskiem organizacji zwanych prozwierzęcymi. W ramach badań przeprowadzono także wywiady z posiadaczami zwierząt oraz pozyskiwano informację z rozprawionych w środowisku hodowców ankiet, a także przeanalizowano wypowiedzi publiczne przedstawicieli rolników i hodowców, co zestawiono z przejawami konsolidacji tych środowisk w obliczu zagrożenia ze strony radykalnych organizacji pozarządowych mających w celach statutowych wpisaną ochronę zwierząt. Celem teoretycznym niniejszej pracy było zwrócenie uwagi na narastający problem ekoterroryzmu tak zwanego prozwierzęcego (animalistycznego) oraz wzbogacenie wiedzy o specyfice zjawiska metamorfoz metod stosowanych przez ekoterrorystów prozwierzęcych, które ewoluowały w kierunku manipulacji strachem z wykorzystaniem aparatu przymusu państwa i nadawania tym praktykom pozoru legalności oraz na kwestię nasilania się takich praktyk. Jako założenie kierunku do dalszych badań przyjęto dokładniejsze rozpoznanie skali problemu, który już ze wstępnych badań jawił się jako istotny. Rekomendowano też konieczność pilnego wypracowania mechanizmów, które pozwoliłyby rozróżniać działania uprawnione, oparte na faktycznym brzmieniu przepisów służących ochronie zwierząt, od praktyk opartych na nadinterpretacji przepisów oraz niewłaściwym ich stosowaniu, w konsekwencji prowadzących do łamania szeregu praw i wolności posiadaczy zwierząt i finalnie do demontażu państwa prawa i ładu którego państwo to miało bronić.

2. Sytuacja w Polsce w zakresie ochrony zwierząt, tradycyjnego postrzegania roli organizacji społecznych oraz stereotypów ekoterrorysty i ekoterroryzmu

W Polsce podstawowym⁶ aktem prawnym regulującym kwestie odnoszące się do ochrony zwierząt jest ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r., o ochronie zwierząt (u.o.z.). Nadzór nad przestrzeganiem przepisów ochrony zwierząt sprawuje na mocy art. 34a ust. 1 u.o.z. Inspekcja Weterynaryjna, czyli instytucja rządowa, powołana na mocy ustawy z dnia 29 stycznia 2004 r. o Inspekcji Weterynaryjnej [8]. Inspekcja Weterynaryjna na podstawie przepisów wymienionej ustawy posiada wyłączną kompetencję w zakresie nadzoru nad przestrzeganiem przepisów o ochronie zwierząt, co w niektórych szczegółowych aspektach nadzoru sprawowanego przez Inspekcję Weterynaryjną doprecyzowuje też ustawa z dnia 11 marca 2004 r. o ochronie zdrowia zwierząt oraz zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt. [9] Inspekcja weterynaryjna jest też jedynym podmiotem uprawnionym do kontroli stanu zwierząt i warunków ich utrzymania. Z kolei zapewnienie opieki zwierzętom bezdomnym, wyłapywanie takich zwierząt i zapobieganie bezdomności zwierząt należy zgodnie z art. 11 ust. 1 u.o.z. do zadań własnych gmin⁷. Gminy są zobowiązane zapewnić i finansować wyłapywanie bezdomnych zwierząt na swoim terenie oraz umieszczenie takich zwierząt w schronisku, a także finansować sprawowanie nad nimi w schronisku opieki. Prowadzenie schroniska dla bezdomnych zwierząt stanowi działalność nadzorowaną przez powiatowych lekarzy weterynarii, przy czym schronisko może prowadzić podmiot prywatny-przedsiębiorca, a także organizacja społeczna, której celem statutowym jest ochrona zwierząt oraz mogą występować schroniska gminne i międzygminne. Tak więc aktualnie w obszarze prowadzenia schronisk dla bezdomnych zwierząt panuje konkurencja, w związku z którą gminy dla zrealizowania swego ustawowego obowiązku zapewnienia bezdomnym zwierzętom z ich terenu opieki w schronisku, mogą wybierać pomiędzy ofertami prywatnych przedsiębiorców prowadzących schroniska, a schroniskami prowadzonymi przez organizacje zwane prozwierzęcymi, ewentualnie władze gminy mogą zdecydować o prowadzeniu własnego schroniska gminnego, lub skorzystać z usług schroniska międzygminnego.

Według utrwalonego i do dziś utrzymującego się w wielu środowiskach stereotypu, organizacje społeczne były postrzegane, jako podmioty skupiające osoby działające nieodpłatnie na rzecz społeczeństwa, szczególnie w obszarze działań charytatywnych. Niektórzy respondenci wskazywali także na znaczenie organizacji społecznych w obszarze monitorowania i konsultowania działań władzy publicznej. W odniesieniu do kwestii opieki nad zwierzętami, organizacje społeczne do niedawna⁸ postrzegane były

⁶ Ponieważ dla rozważań niniejszej pracy, w odniesieniu do kwestii zwierząt zasadnicze znaczenie ma ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt, w związku z ustawą z dnia 29 stycznia 2004 r. o Inspekcji weterynaryjnej oraz z ustawą z dnia 11 marca 2004 r., o ochronie zdrowia zwierząt oraz zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt, nie przywołuje się w tym miejscu wszystkich aktów prawnych, w których w jakimś zakresie znajdują się odniesienia do zagadnień związanych ze zwierzętami.

⁷ Co istotne tenże art. 11 w ust. 3 u.o.z. zabrania wyłapywania zwierząt bezdomnych bez zapewnienia im miejsca w schronisku, co w konsekwencji składa się na sytuację, w której gmina ma obowiązek zlecić i finansować wyłapanie i pobyt bezdomnego zwierzęcia w schronisku.

⁸ W ostatniej dekadzie organizacje zwane prozwierzęcymi coraz rzadziej postrzegane są jako podmioty niosące pomoc, a coraz częściej określane są przez posiadaczy zwierząt, jako opresyjne i budzące strach. Daje się obserwować zjawisko „turystyki” osób chcących przygarnąć zwierzę ze schroniska, do nawet bardzo odległych od

głównie jako organizacje niosące pomoc zwierzętom bezdomnym poprzez wspieranie lub prowadzenie schronisk, zakupy karmy, finansowanie leczenia zwierząt, także poprzez niesienie pomocy w zakupie karmy czy leczeniu zwierząt osób ubogich. Społeczne oczekiwania wobec organizacji prozwierzęcych obejmowały także poszukiwanie przez aktywistów osób, które zechciałyby bezdomne zwierzęta przygarnąć. Występowanie przez organizacje społeczne do gmin na podstawie art. 2 ust. 1 ustawy o informacji publicznej z wnioskami o informacje, co do sposobu wywiązywania się gmin z obowiązku opieki nad zwierzętami, postrzegano jako obywatelski monitoring wobec działań władzy publicznej, ale przedstawicielom organizacji pozarządowych przypisywano tu jedynie rolę „sygnalistów”, których aktywność w razie stwierdzenia nieprawidłowości powinna się sprowadzić do powiadomienia właściwych instytucji państwowych.

Utrwaloną „kliszą” postrzegania ekoterroryzmu dla wielu osób były wyłącznie działania, które w niniejszej pracy nazwano ekoterroryzmem „tradycyjnym”, a które polegały przykładowo na niszczeniu maszyn kojarzonych z wycinką drzew (Ilustracja 1) [10] lub np. podpaleń miejsc hodowli lub chowu zwierząt (Ilustracja 2) [11]. Postać ekoterrorysty jawiła się natomiast jako osoby podejmującej akcje typu oblania farbą odzianej w naturalne futro elegantki, albo blokowania wycinki drzew lub obiektów przemysłowego chowu zwierząt. Jako cele ataku ekoterrorystów respondenci badań wskazywali zgodnie ze swoimi w tej kwestii wyobrażeniami głównie duże, poważnie ingerujące w środowisko inwestycje jak wspomniane hodowle o charakterze przemysłowym lub cele istotne medialnie jak np. pokaz mody z kreacjami z naturalnych futer, a więc cele zazwyczaj odległe od ram egzystencji „zwykłego” obywatela.

miejsca zamieszkania schronisk gminnych lub prywatnych, gdyż boją się przygarnąć zwierzę ze schroniska znajdującego się w pobliżu, ale prowadzonego przez organizację społeczną. Powodem jest obawa przed ingerowaniem aktywistów w prywatność osoby przygarniającej zwierzę. Coraz więcej osób obawia się wystąpić do organizacji prozwierzęcych o pomoc, bo znane są przypadki, że prośba o pomoc w zakupie karmy czy leczeniu zwierzęcia skutkowałą „kontrolą” czyli wejściem do mieszkania i odebraniem zwierzęcia z uzasadnieniem, że właściciel nie ma środków na utrzymanie zwierzęcia.



Fot. Lasy Państwowe

W Nadleśnictwie Szklarska Poręba nieznan sprawcy ukrywający się pod pseudonimem „Zielony Front” spalili harwestery warte miliony złotych. Ma to być kara za „niszczenie lasu”. Policja rozpoczęła intensywne poszukiwania przestępców, a media zauważyły, że to nie pierwszy tego typu wypadek. Czy Polsce grozi fala ekoterroryzmu?

Ilustracja 1. Fragment artykułu z czasopisma Energetyka ze zdjęciem podpalonych w nadleśnictwie Szklarska Poręba maszyn, za co odpowiedzialność przypisał sobie podmiot podpisujący się „Zielony Front” [10]

RadioMaryja.pl

SLUCHAJ PROGRAM AUDYC

7:13 PM · 21 kwi 2020

218 Odpowiedz Udostępnij

[Przeczytaj 18 odpowiedzi](#)

Właściciel ferm przypuszcza, że przyczyną pożaru było podpalenie przez pseudoekologów.

- Zawsze pożary zaczynają się w momencie, kiedy zaczynamy głośno mówić o potrzebie zmiany ustawy o ochronie zwierząt. Podobnie było w zeszłym roku, kiedy głośno jako Instytut Gospodarki Rolnej zaczęliśmy wykazywać nieprawidłowości w funkcjonowaniu organizacji pseudoekologicznych - podkreślił Szczepan Wójcik.

Ilustracja 2. Fragment artykułu zamieszczonego na stronie internetowej RadiaMaryja.pl o pożarach ferm chowu nerek [11]

Można żywić obawy, że właśnie te stereotypy postrzegania kwestii ekoterroryzmu rzutowały niekorzystnie na zdolność rozpoznania cech ekoterroryzmu w działaniach, które odbiegały od utrwalonego w świadomości społecznej obrazu, co w związku z brakiem zdiagnozowania problemu doprowadziło do eskalacji zagrożenia. Poważny bowiem problem, na który zwraca uwagę wielu autorów, w tym Wiesław Pływaczewski [12] i Samanta Kowalska [13], stanowią szybkie zmiany modus operandi aktywistów działających w obszarze środowiska naturalnego. Autorka niniejszej pracy jako niezwykle istotne spostrzeżenie wskazuje zawarte w wydanej w 2012 r. monografii pt. „Ekstremizm ekologiczny, źródła– przejawy– perspektywy” [14] autorstwa Elżbiety Posłusznej stanowisko, iż :

Nie wydaje się, by w najbliższym czasie liczba akcji sabotażowych znacząco się zmniejszyła. Należy liczyć się raczej z tendencją odwrotną, zwłaszcza że na przestrzeni ostatnich dwudziestu lat mamy do czynienia ze stałym poszerzaniem przez ekstremistyczne organizacje ekologiczne zakresu swych celów [14].

To stanowisko Posłuszna podtrzymała w swojej późniejszej o 8 lat publikacji „A Prognostic View on the Ideological Determinants of Violence in the Radical Ecological Movement” [15] z roku 2020, a więc wypowiadała się w tej samej kwestii mając już ogląd rozwoju sytuacji prawie z okresu dekady. Autorka niniejszej pracy w pełni zgadza się także z Samantą Kowalską, która w publikacji z 2018 r. zatytułowanej „Ekoterroryzm – rozważania w kontekście bezpieczeństwa i zasady zrównoważonego rozwoju. Wybrane regulacje prawa międzynarodowego” [13] pisze:

Ekoterroryzm niepokojąco przybiera na sile. W tym celu należy na bieżąco weryfikować wiedzę na temat terroryzmu, a nie patrzeć schematycznie. Mixy broni i strategii sprawiają bowiem, że jest to niezwykle amorficzne zjawisko. Kwestia ta nabiera szczególnego znaczenia, zwłaszcza iż w ekoterroryzmie objawiają się inne emanacje terroryzmu: biologicznego, chemicznego, radiologicznego, etc. Wiele osób nie zdaje sobie sprawy, jak szybko przeobraża się terrorystyczne modus operandi. Na ten problem zwracał także uwagę Raport Departamentu Obrony USA „Proliferation: Threat and Response” już w 2001 [13].

W kontekście powyższych wypowiedzi, w badaniach którym poświęcona jest niniejsza praca podjęto refleksję, że jeśli istnieje tak wielka amorficzność ekoterroryzmu i jeśli terrorystyczne modus operandi przeobraża się tak szybko i „korzysta” z możliwości różnych dziedzin, to nie można wykluczyć, że właściwie przygotowani aktywiści potrafiliby w taki sposób zmienić modus operandi aby wykorzystać do realizacji swoich celów aparat przymusu państwa.



Ilustracja 3. Funkcjonariusze Policji „asystują” aktywistom, którzy zabrali rolnikowi krowy, które już są w widocznym w kadrze samochodzie, a także zabrali z gospodarstwa psy. Kadr z reportażu Ewy Zajączkowskiej pt. „Ciemna strona Animalsów. Co organizacje prozwierzęce chcą przed Tobą ukryć” [16]

Logicznym jest postawić pytanie, czemu zamiast ścierać się z policją, czy przed nią uciekać, dobrze przygotowani merytorycznie aktywiści nie mieliby „użyć” policji do legitymizowania jej obecnością, a nawet fizycznym wsparciem akcji służących celom radykalnych organizacji zwanych prozwierzęcymi? Dla wprowadzenia w problem wykorzystania przez radykalnych aktywistów aparatu przymusu państwa do uzyskiwania własnych celów, przedstawiono w niniejszej pracy trzy karty z reportażu Ewy Zajączkowskiej pt.: „Ciemna strona Animalsów. Co organizacje prozwierzęce chcą przed Tobą ukryć” [16], pokazujące trzy odsłony akcji działaczy organizacji zwanej prozwierzęcą, wspieranych przez funkcjonariuszy policji wobec rolnika z powiatu garwolińskiego. Ta interwencja przebiegała w sposób typowy dla odbiorów zwierząt dokonywanych przez aktywistów, a raczej w sposób „typowo nieprawidłowy”, bo działacze organizacji w tym samym postępowaniu posiadali na podstawie art. 39 u. o.z. status strony (Ilustracja 5) przeciwnej do oskarżanego rolnika, a jednocześnie status podmiotu prowadzącego dochodzenie, gdyż uczestniczyli wraz z policją w przeszukaniu (ilustracja 3) posesji rolnika i zabrali⁹ zwierzęta stanowiące dowody w sprawie, w której jednocześnie organizacja była stroną. Tak więc aktywiści będąc stroną postępowania, zainteresowaną w doprowadzeniu rolnika do skazania, jednocześnie wykonywali czynności stricte dochodzeniowe mające ustalić „stan faktyczny” we własnej sprawie. Trzeba dodać, że ocena stanu zwierząt wyrażana przez aktywistów oraz wyniki badań zwierząt już po ich zabraniu, kiedy są we władaniu organizacji, której działacze zwierząt odebrali i mając do nich pełny dostęp mogli wpływać na pogorszenie stanu zwierząt, a nawet do badania weterynaryjnego zwierzęta te podmienić na inne osobniki danego

⁹ W sytuacji gdy jedna ze stron postępowania zabiera dowody mogąc wpływać na ich stan, nie sposób mówić o zabezpieczeniu dowodów.

gatunku w stanie gorszym- są głównym, a często jedynym materiałem, na którym opiera się wyrokujący sąd. Nie sposób uznać tak prowadzonych postępowań za prawidłowe, przy czym o powadze zagrożenia przesądza fakt, że tak przebiega zdecydowana większość postępowań karnych zainicjowanych odebraniem zwierząt przez przedstawicieli organizacji pozarządowych.



Ilustracja 4. Funkcjonariusze Policji przytrzymują rolnika, aby nie przeszkadzał aktywistom, którzy przeszukują gospodarstwo i zabierają mu bydło. Kadr z reportażu Ewy Zajączkowskiej pt. „Ciemna strona Animalsów. Co organizacje prozwierzęce chcą przed Tobą ukryć” [16]



Ilustracja 5. Rozprawa w sprawie rolnika oskarżonego przez aktywistów. Obok prokuratora siedzi jako przedstawiciel oskarżyciela posiłkowego czyli organizacji społecznej, która w sprawie pozyskała status strony postępowania, aktywista, który zabierał zwierzęta z gospodarstwa i uczestniczył w przeszukaniu, a więc z ramienia organizacji wykonywał w postępowaniu przygotowawczym czynności dochodzeniowe we własnej tej organizacji sprawie. Kadr z reportażu Ewy Zajączkowskiej pt. „Ciemna strona Animalsów. Co organizacje prozwierzęce chcą przed Tobą ukryć” [16]

Rolnikowi, któremu aktywiści po przeszukaniu posesji (Ilustracja 3) odebrali między innymi krowy mleczne na podstawie własnej oceny, iż krowy są zagłodzone i niepojęne. W czasie, gdy aktywiści penetrowali posesję i zabierali zwierzęta, funkcjonariusze policji przytrzymywali rolnika (Ilustracja 4), żeby aktywistom nie przeszkadzał¹⁰.

Zarzut głodzenia i braku pojenia krów nie powinien był się ostać wobec zeznań pracowników mleczarni (Ilustracja 5), którzy podali, że mleko odebranych krów mieściło się w klasie ekstra, co¹¹ wyklucza głodzenie i brak pojenia. W efekcie opisanej interwencji krowy mleczne dające mleko klasy ekstra prawie natychmiast po odebraniu przez działaczy organizacji pozarządowej zostały ubite w rzeźni. Wobec zlikwidowania „dowodów” w rzeźni, sąd opierał się na twierdzeniach aktywistów oraz na dostarczonych przez aktywistów do sądu materiałach w tym zdjęciach i opiniach o stanie krów, których jednak nie można było zweryfikować czy w ogóle dotyczą zwierząt tego rolnika, bo krów widocznych na zdjęciach czy zwierząt, których opisy stanów zawarto w opinii nie można było porównać z krowami odebranymi rolnikowi wobec ich ubicia w rzeźni. Rolnik został więc skazany na podstawie materiałów z „ustaleniami” dochodzenia prowadzonego przez działaczy organizacji, która mu krowy zabrała, czyli przez podmiot nie bezstronny, będący przeciwną stroną postępowania. Orzeczono także wobec rolnika zakaz posiadania zwierząt, co wraz z orzeczeniem przez sąd przypadku krów pozbawiło jego rodzinę środków utrzymania. Natomiast jest oczywistym, że cel, jakiemu miał służyć art. 7 ust. 3 u.o.z. czyli ratowanie zdrowia lub życia zwierząt, nie został w tej sprawie osiągnięty. W opisanej sytuacji uprawnionym jest natomiast pytanie, co zatem stanowiło faktyczny cel aktywistów. Przypadek rolnika z powiatu garwolińskiego nie stanowi bynajmniej sytuacji wyjątkowej, natomiast sprawa ta została dobrze udokumentowana fotograficznie, dlatego ją pokazano jako przykład przebiegu podobnych akcji aktywistów wspieranych przez aparat przymusu państwa, w których osiągniętym celem nie jest bynajmniej poprawa losu zwierząt.

3. Czasowe odbiory zwierząt dokonywane przez przedstawicieli organizacji zwanych prozwierzęcymi z terenów prywatnych oraz masowe wysyłanie wniosków o udzielenie informacji publicznej jako akty ekoterroryzmu

Logika wyводу Samanty Kowalskiej prowokowała, by zadać pytanie o możliwość pojawienia się w ekoterroryzmie w ramach przeobrażeń modus operandi emanacji

¹⁰ Posesję rolnika przeszukali aktywiści organizacji, która na podstawie art. 39 u.o.z. miała status strony w postępowaniu karnym przeciwko rolnikowi i to organizacja czyli strona postępowania zabrała zwierzęta, których stan był dowodem w sprawie, przy czym krowy mleczne po miesiącu po odebraniu rolnikowi zostały ubite w rzeźni. Rolnik tracąc mleczne krowy, czyli podstawę utrzymania rodziny, nie otrzymał nawet pieniędzy za ubite zwierzęta, a ponieważ zwierząt już „nie było”, a więc nie było możliwości weryfikacji zasadności odbioru, postępowanie karne oparto głównie na opiniach aktywistów, którzy zwierzęta odebrali. Rolnik został skazany i otrzymał zakaz posiadania zwierząt, co pozbawiło jego rodzinę źródła utrzymania, aktywiści, nawet za „ubicie” w rzeźni cudzego bydła, czyli zniszczenie „dowodów” w czasie trwającego postępowania, kiedy krowy stanowiły własność rolnika – nie ponieśli żadnej odpowiedzialności. Fakt, że wyrok skazujący rolnika został wydany na podstawie materiałów dostarczonych przez organizację będącą stroną postępowania, czyli w sytuacji, gdy to strona postępowania prowadziła dochodzenie we własnej sprawie i „ustala okoliczności” oraz „zabezpieczyła dowody”- nakazuje kwestionować możliwość podjęcia przez Sąd w takich warunkach trafnej reakcji karnej.

¹¹ Orzekanie przez sądy przypadku zwierząt stanowi nader często uwalnianie aktywistów, którzy zwierzęta zabrali od odpowiedzialności za sposób sprawowania przez nich opieki nad tymi zwierzętami po ich odebraniu.

„terroru” państwa, czyli wykorzystanie do realizacji celów radykalnych aktywistów państwowego aparatu przymusu, co o tyle jawiło się jako prawdopodobne, że ewoluowała także sylwetka radykalnego aktywisty. Piśmiennictwo autorów bliskich kręgom aktywistów zwanych prozwierzęcymi, [17] a także badaczy obserwujących tendencje w tym zakresie [18] wyraźnie wskazywało na zmianę charakterystyki samych aktywistów, co nie tylko pozwalało, ale wręcz nakazywało poszukiwać oznak działań ekoterrorystycznych w obszarach, jak mogłoby się wydawać, dla ekoterrorystów „tradycyjnie” postrzeganych, absolutnie niedostępnych. Jeśli jednak utrwaloną w stereotypach postać działającego emocjonalnie i niezbyt racjonalnie młodego człowieka oblewającego farbą modelkę w stroju z naturalnego futra zastępowali w sposób umykający uwagi społeczeństwa, działacze w „białych kołnierzykach” i „na szpilkach”, osoby nierzadko o wykształceniu z zakresu prawa i psychologii, wyszkolone w zakresie umiejętności wywierania wpływu, to wysoce prawdopodobnym było, że nowe pokolenie radykalnych aktywistów bynajmniej nie złożyło broni, ale przeniosło działania „manipulacji strachem” we właściwe swemu nowemu wcieleniu środowisko, a więc że modus operandi radykalnych aktywistów przybrał postać zakamuflowaną pozorem legalności.

3.1. Odbiory zwierząt dokonywane z powołaniem się na art. 7 ust. 3 u.o.z przez aktywistów organizacji zwanych prozwierzęcymi w aspekcie wyczerpania znamion aktu terrorystycznego

Na wstępie rozważań nad kwestią wywierania wpływu przez strach przed odebraniem zwierząt na podstawie art. 7 ust. 3 u.o.z. należy przytoczyć ten budzący tak wiele kontrowersji przepis, który brzmi:

W przypadkach niecierpiących zwłoki, gdy dalsze pozostawanie zwierzęcia u dotychczasowego właściciela lub opiekuna zagraża jego życiu lub zdrowiu, policjant, strażnik gminny lub upoważniony przedstawiciel organizacji społecznej, której statutowym celem działania jest ochrona zwierząt, odbiera mu zwierzę, zawiadamiając o tym niezwłocznie wójta (burmistrza, prezydenta miasta), celem podjęcia decyzji w przedmiocie odebrania zwierzęcia [6].

Art. 7 ust. 3 u.o.z. jest więc przepisem o charakterze wyjątku, ponieważ pozwala na ingerencję w obszar praw i wolności powodując tych praw ograniczenie, polegające na odebraniu własności i to dokonywane bez prawomocnego orzeczenia sądu, aczkolwiek w zamyśle prawodawcy oraz w teorii¹² wyłącznie odbieranej czasowo. Co więcej przepis ten dopuszcza, aby tak opresyjnej ingerencji we własność dokonywały podmioty niepaństwowe. Dochodzi zatem do odwrócenia zasad przyjętych przez świat cywilizowany, gdyż najpierw ma miejsce opresyjna ingerencja w prawa i wolności obywatela, poprzez fizyczne odebranie mu własności i to przez podmiot niepaństwowy nie poddany w zakresie tych działań w praktyce jakemukolwiek nadzorowi, a dopiero następczo dochodzi do badania przez organ administracji oraz przez sąd karny czy dokonane już odebranie własności było zasadne. W takiej sytuacji faktyczna, a zarazem zgodna z zasadą obiek-

¹² W założeniu odbiór zwierzęcia na podstawie art. 7 ust. 3 u.o.z stanowi czasowe wyjęcie zwierzęcia spod władztwa dotychczasowego posiadacza, a jeśli odbiór okazałby się nieuzasadniony, sąd nie orzekłby przypadku zwierzęcia, lub postępowanie zostałoby umorzone, to zwierzę na mocy art. 7 ust. 6 u.o.z. podlega zwrotowi, jednak w praktyce jeśli zwierzę zostało odebrane przez przedstawicieli organizacji pozarządowej, w praktyce prawie nigdy nie jest zwracane.

tywizmu weryfikacja zasadności odbioru zwierzęcia jest de facto niemożliwa, gdyż aktywiści organizacji mającej interes w doprowadzeniu do skazania posiadacza odebranego zwierzęcia zazwyczaj zabierają zwierzę ze sobą, a więc postępowania administracyjne i karne opierają się na niezweryfikowanych „ustaleniach” aktywistów organizacji pozarządowej. Co warto podkreślić, rolnicy i hodowcy, a także posiadacze zwierząt domowych, do których zwrócono się o opinię w kwestii oceny przepisu art. 7 ust. 3 u.o.z. podkreślali, że nie budziłby ich zastrzeżeń sam przepis dopuszczający możliwość interwencyjnego odebrania zwierzęcia, pomimo, że taki odbiór stanowi ingerencję we własność, jeśliby odbioru zwierzęcia dokonywała państwowa inspekcja weterynaryjna¹³, ewentualnie policja przy udziale urzędowych lekarzy z Powiatowych Inspektoratów Weterynaryjnych. Sprzeciw i to kategoryczny budziła natomiast u wszystkich respondentów¹⁴ możliwość dokonania odbioru zwierzęcia przez „upoważnionego przedstawiciela organizacji społecznej, której celem statutowym jest ochrona zwierząt”. W tym zakresie przepis art. 7 ust. 3 u.o.z. został oceniony jako dyskryminujący osoby ze względu na posiadanie zwierząt w zakresie ochrony własności, gdyż dopuszczał, aby we własność obywateli posiadających zwierzęta mogły ingerować osoby nie będące funkcjonariuszami służb państwowych, podczas, gdy we własność osób, które zwierząt nie posiadają, mogą ingerować w sytuacjach wskazanych w ustawach wyłącznie służby i instytucje państwowe. Tak więc strach przed odebraniem zwierząt na podstawie art. 7 ust. 3 u.o.z. budziła wyłącznie możliwość dokonania takiego odbioru przez przedstawiciela organizacji pozarządowej – czyli podmiot niepaństwowy. Rozpatrując podstawy do strachu przed odebraniem zwierząt przez aktywistów, koniecznym jest tu zwrócenie uwagi, że ponieważ odebranie zwierzęcia na podstawie art. 7 ust. 3 u.o.z. inicjuje postępowanie karne przeciwko osobie, której zwierzę odebrano, to odebranie zwierzęcia stanowi jednocześnie zabezpieczenie dowodu w sprawie karnej, czyli czynność kluczową dla możliwości podjęcia przez sąd trafnej reakcji karnej. Zabezpieczenie dowodu przy swoim nader ważnym znaczeniu dla ustalenia stanu faktycznego stanowi jednocześnie czynność niepowtarzalną, a więc w razie niewłaściwego przeprowadzenia, nie ma możliwości powtórzenia lub „poprawienia” zabezpieczenia dowodu na dalszych etapach postępowania. Tak więc podmiot, który zabiera zwierzę, ma istotny wpływ na czynność dochodzeniową jaką jest właściwe zabezpieczenie dowodów i ustalenie na tej podstawie okoliczności faktycznych, a więc de facto w znacznej mierze na treść orzeczenia, które opiera się przecież na dowodach. Jeśli zatem zwierzę zabiera przedstawiciel organizacji społecznej, która w sprawie przeciwko osobie, której zwierzę odebrała, jest na podstawie art. 39 u.o.z. stroną postępowania wykonującą przeciwko właścicielowi zwierzęcia uprawnienia pokrzywdzonego i dążącą do uzyskania wyroku skazującego właściciela zwierzęcia, to nie sposób mówić o zabezpieczeniu dowodów, ale raczej o przechwyceniu dowodów przez jedną ze stron postępowania. Przejęcie dowodów postępowania przez jedną ze stron sprawy, stwarza możliwość wpływania na stan dowodów przez podmiot mający własny interes w uzyskaniu określonego orzeczenia, co przekreśla całkowicie wiarygodność jakichkolwiek prowadzonych na takiej podstawie ustaleń.

¹³ Inspekcja Weterynaryjna jako wyspecjalizowana instytucja rządowa powołana na mocy Ustawy z dnia 29 stycznia 2004 r. o Inspekcji Weterynaryjnej w celu kontrolno-nadzorczym w dziedzinie przestrzegania przepisów o ochronie zwierząt.

¹⁴ 100% ankietowanych hodowców negatywnie oceniło możliwość odbioru zwierząt przez organizację społeczne.

Jest oczywiste, że gdy czynności dochodzeniowe w postępowaniu przygotowawczym mające ustalić stan faktyczny przeprowadza organizacja społeczna, czyli przeciwna do oskarżanego właściciela zwierzęcia strona postępowania, to praktycznie każdy posiadacz zwierząt, któremu aktywiści zabiorą zwierzęta, może zostać skazany nie będąc winnym.

Taka praktyka łączenia przez organizacje społeczne roli podmiotu prowadzącego dochodzenie z rolą strony postępowania uzasadnia obawy o trafność reakcji karnej wyroków wydawanych w takich okolicznościach, a nawet nakazuje wydawane w takich warunkach wyroki kwestionować. Co budzi szczególnie niepokój, w taki sposób zapada w Polsce większość wyroków w sprawach dotyczących oskarżeń o znęcanie się nad zwierzętami. Tak więc odebranie zwierzęcia przez aktywistów organizacji społecznej stanowi nie tylko zagrożenie odebraniem własności, ale także zagrożenie dla osoby, której zwierzę odebrano pozbawieniem prawa do bezstronnego sądu, ze wszelkimi konsekwencjami skazania wyrokiem, w którym może zapaść orzeczenie o pozbawieniu wolności do lat pięciu, zakaz posiadania zwierząt oraz pełnienia funkcji związanych z wpływaniem na zwierzęta do lat piętnastu, co dla rolnika, który utrzymywał rodzinę z chowu zwierząt, jest pozbawieniem możliwości utrzymania rodziny w tymże okresie lat piętnastu. Realna jest także możliwość utraty gospodarstwa lub innej nieruchomości, bo orzekana na rzecz organizacji pozarządowej nawiazka może sięgnąć 100 tysięcy złotych, a egzekucja administracyjna kosztów utrzymania zwierząt u organizacji pozarządowej, która zwierzęta zabrała, określona de facto według uznania aktywistów sięga często kilkaset tysięcy złotych. Jeśli więc posiadacz zwierzęcia nie dosyć, że jest pozbawiony w sposób niezwykle opresyjny własności, dodatkowo nie może liczyć na postępowanie przygotowawcze zachowujące podstawowe standardy takich postępowań, a w konsekwencji na bezstronny proces i trafną reakcję karną w wyroku, to strach przed uruchomieniem w wyniku odebrania zwierząt przez aktywistów takiej maszyny stanowi potężne narzędzie dla ekoterroryzmu. Jak już nadmieniono, na użytek analizy rozpatrywanego przypadku odbiorów posiadaczom zwierząt przez aktywistów organizacji zwanych prozwierzęcymi posłużono się przytoczoną na początku mniejszej pracy definicją¹⁵ autorstwa Marka Madeja[1].

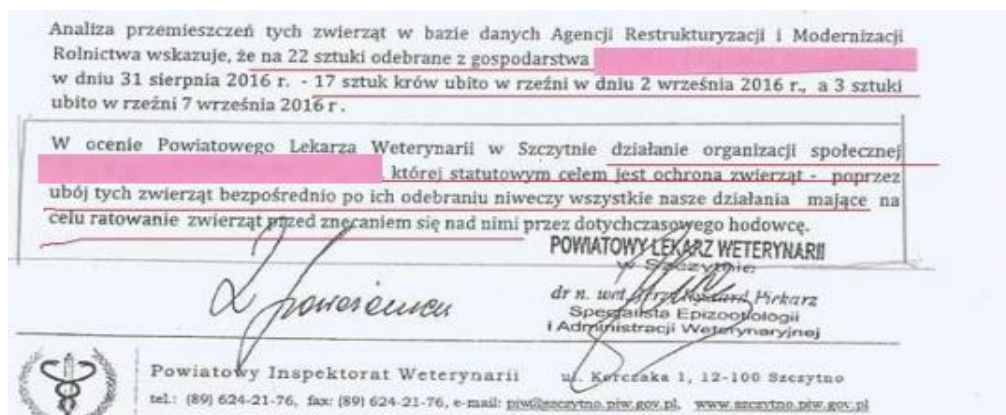
W opisanej sytuacji odebranie zwierzęcia posiadaczowi, jeśli dokonuje odbioru działacz organizacji pozarządowej, spełnia dwa elementy wymienione w definicji Madeja, jako znamiona terroryzmu: element przemocy – bo odebranie zwierzęcia czyli własności stanowi przemoc w sposób niebudzący wątpliwości, oraz dokonanie tego aktu przemocy przez podmiot niepaństwowy.

Do rozważań problemu w kontekście definicji Madeja, pozostają więc jeszcze do weryfikacji tezy niniejszej pracy w zakresie ustalenia celu, dla którego organizacje zwane prozwierzęcymi miałyby tę przemoc stosować, oraz koniecznym jest sprawdzić, czy zastraszenie wymienionym aktem przemocy obejmuje szerszą grupę podmiotów, niż osoby bezpośrednio zaatakowane, a także czy i w jakim stopniu odbieranie zwierząt przez aktywistów jest działaniem bezprawnym.

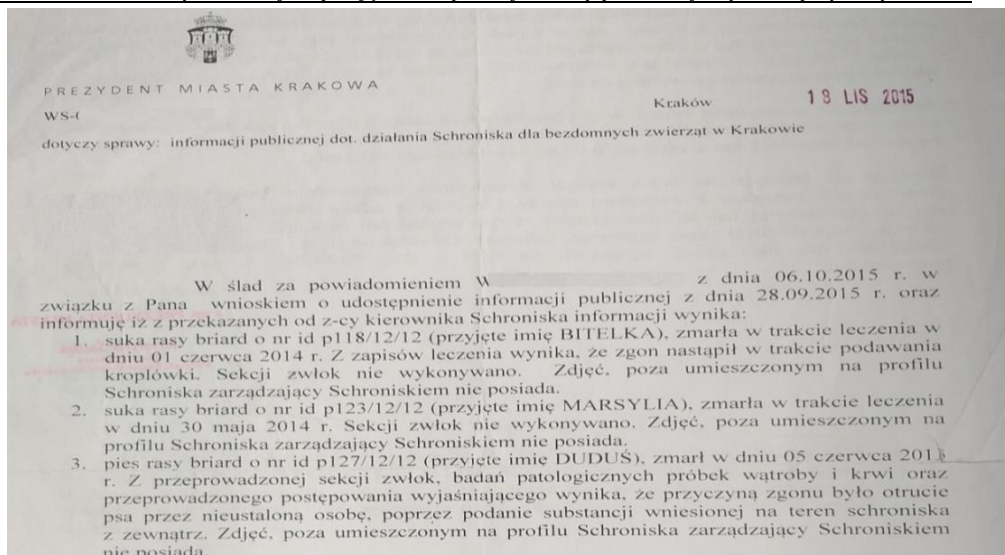
¹⁵ Odnosząc opisaną sytuację do cech aktu terrorystycznego koniecznym jest nadmienić, że brak jest obecnie uniwersalnej definicji terroryzmu i istnieje ponad sto prób określenia tego pojęcia. Według badaczy problematyki terroryzmu, różnice w definiowaniu zależą od tego, czy zjawisko to opisują środowiska akademickie, organizacje międzynarodowe czy też służby państwowe.

3.1.1. Cel główny odbioru zwierząt przez aktywistów

Wychodząc ze sformułowania przepisu art. 7 ust. 3 u.o.z wydawać by się mogło, iż odbiór zwierzęcia jest dokonywany w celu ratowania jego życia lub zdrowia. Jednak w wielu analizowanych przypadkach, działania aktywistów były ewidentnie nastawione nie na pomoc odbieranemu zwierzęciu, ale na eskalowanie opresji wobec osoby, której zwierzę odbierano, poniżające jej traktowanie i upublicznianie takich działań, co wskazywało na zamiar dotkliwego pogwałcenia takiej osoby i dotarcia z tym przekazem zastraszenia do szerokich kręgów posiadaczy zwierząt. Natomiast co do aspektu ratowania zwierząt poprzez ich odebranie, to w badaniach zetknięto się z przypadkami, kiedy odebrane przez aktywistów interwencyjnie bydło prawie natychmiast po dokonaniu odbioru trafiało do rzeźni, tak jak miało to wymienionej już sprawie rolnika w powiecie garwolińskim, a także np. w powiecie szczycieńskim (Ilustracja 6). Trudno zatem uznać, iż celem takiego odbioru była ochrona życia i zdrowia odebranych zwierząt. Częste są także nierzadkie przypadki śmierci czasowo odebranych przez aktywistów zwierząt, po tak długim okresie czasu po odebraniu, że nie sposób przypisać tych śmierci działaniom czy zaniechaniem osoby, której zwierzęta odebrano, a okoliczności tych śmierci nakazują najwyższy niepokój co do losu zwierząt po ich odebraniu przez aktywistów.



Ilustracja 6. Fragment pisma Powiatowego Lekarza Weterynarii opisującego działania organizacji pozarządowej, której przedstawiciele odebrali krowy rolnikowi, a następnie krowy te zostały ubite w rzeźni. Archiwum prywatne materiałów zgromadzonych w badaniach



Ilustracja 7. Fragment odpowiedzi udzielonej przez Prezydenta Miasta Krakowa, o śmierci trzech czasowo odebranych przez pracowników organizacji pozarządowej psów w schronisku miejskim pod zarządem tej organizacji

Jako przykład podaje się sytuację w Krakowie (Ilustracja 7) gdzie organizacja, która odebrała zwierzęta, prowadzi schronisko miejskie i tam też aktywiści umieścili psy zabrane właścicielowi w dniu 21 grudnia 2012 r. Następnie jeden z odebranych właścicielowi psów stracił życie po zjedzeniu trucizny na szczury wykrwawiając się w kocy 1 czerwca 2013 r., bez udzielenia pomocy weterynaryjnej, natomiast dwie suczki straciły życie w odstępach jednodniowych tj. 30 maja 2014 r. oraz 01 czerwca 2014 r., czyli po około 1,5 roku po odebraniu. Sprawę utrzymywania psa przez organizację w warunkach, gdzie miał dostęp do trucizny prokuratura umorzyła, sekcji zwłok dwóch suczek nie wykonano. Z kolei w Sosnowcu ryby, które u właściciela przeżyły 14 lat, po odebraniu z powodu glonów w akwarium, pod opieką organizacji, której działacze ryby zabrali straciły życie w ciągu kilku miesięcy¹⁶ od odebrania, a kot, który u właścicieli przeżył lat ponad 20 i był w kondycji właściwej dla tak zaawansowanego wieku, ale nie miał żadnych przypadłości poza ograniczeniami związanymi z wiekiem, został natychmiast po odebraniu poddany przez aktywistów eutanazji, podobnie jak stara kotka odebrana właścicielce w powiecie jasielskim oraz będący w trakcie diagnostyki pies w Krakowie. Przykłady można mnożyć. Pojawia się zatem pytanie, że jeśli ratowanie zwierząt nie jest faktycznym celem niektórych odbiorów, to co takim celem jest. W piśmiennictwie związanym z problematyką relacji człowieka do zwierząt w ostatnich latach wielu autorów zwraca uwagę na coraz mocniej zarysowaną kolizję pomiędzy umiejscowieniem problematyki dotyczącej zwierząt w tradycji cywilizacji zachodnioeuropejskiej, w którym to obszarze w Polsce się poruszamy, a ponadnarodowym ruchem lansującym, mówiąc

¹⁶ Dokładna data śmierci ryb nie jest znana, gdyż dopiero na zainicjowane staraniami właściciela żądanie prezydenta Sosnowca informacji od stanie zwierząt od organizacji, która zwierzęta zabrała, organizacja przyznała, że ryby już nie żyją, a odebrany kot został poddany eutanazji bez zgody i wiedzy zarówno właściciela jak organu prowadzącego postępowanie.

w wielkim uproszczeniu, „cywilizację” weganizmu¹⁷, bambinizmu¹⁸ i dereifikacji¹⁹ zwierząt, która ewoluje w kierunku ubóstwienia zwierząt i sprowadzenia człowieka do jednego z wielu gatunków „zwierząt”, który jako „ekspansywny” należy ograniczać. Pojawia się zjawisko kultu zwierząt, rzec można syndrom wtórnego animalizmu. Arkadiusz Machniak w publikacji „Radykalizm i ekstremizm nowych ruchów społecznych na przykładzie Frontu Wyzwolenia Zwierząt” [19] wskazuje:

Podstawą ideologii animalistów jest biocentryzm. Uważają oni, że życie zwierząt jest równie wartościowe jak życie człowieka, w związku z czym muszą one być chronione przed wszelkimi krzywdami z jego strony- zdaniem ekspertów, zwraca uwagę fakt stopniowego przechodzenia od głoszonej ideologii do stosowania coraz bardziej radykalnych środków, mających służyć jej urzeczywistnieniu (...).

Andrzej Zwoliński w pracy zatytułowanej „Rozdroża ekologii”, zwraca uwagę na eskalację aktywności działaczy organizacji prozwierzęcych [20]. Pojawiają się w kręgach radykalnych aktywistów wypowiedzi, że „człowiek jest rakiem Ziemi” i „barbarzyńcą”. Jak podaje Kieniewicz w publikacji „Ekologia – szansa czy zagrożenie” [21] *Niektóre organizacje o charakterze ekologicznym odwołują się do postulatów tak absurdalnych, jak np. zmniejszenie dla dobra Ziemi zamieszkującej ją ludzkiej populacji o ok. 90% (postulat taki sformułował działający w Stanach Zjednoczonych ruch o nazwie Earth First – „Najpierw Ziemia”.*

Istnieje obawa, że wypowiedzi o zmniejszeniu ludzkiej populacji „dla dobra Ziemi” „do ok 90%” nie można traktować w kategoriach, jak podsumowuje Kieniewicz, „absurdalnego postulatu”, ale że są to elementy groźnego programu opartej na biocentryzmie cywilizacji. Podobnie analiza argumentacji aktywistów z zeznań sądowych przeciwko posiadaczom zwierząt, wykazała, że nader często jako zarzuty wobec osoby, której zwierzę odebrano z powołaniem się na art. 7 ust. 3 u.o.z, są wskazywane zachowania nie mające nic wspólnego z faktycznym znęcaniem się w powszechnym rozumieniu tego pojęcia, ale stanowiące przejaw użytkowego czyli aktualnie legalnego traktowania zwierzęcia.

Opisane obserwacje wskazują, że finalnym celem działań radykalnych aktywistów jest obalenie ładu opartego na prymacie człowieka i zastąpienia go porządkiem opartym

¹⁷ Weganizm – postawa życiowa polegająca na powstrzymaniu się od używania i spożywania produktów pochodzenia zwierzęcego, zawierających surowce odzwierzęce lub testowane na zwierzętach oraz korzystania z czegoś, do czego w jakikolwiek formie wykorzystano zwierzęta, Słownik Języka Polskiego PWN.

¹⁸ Bambinizm – wyidealizowane i naiwne postrzeganie świata przyrody, a zwłaszcza zwierząt, w sposób ukształtowany przez filmy rysunkowe dla dzieci i inne przekazy z dziedziny kultury masowej. Od ang. Bambi syndrome, a to od tytułu filmu animowanego prod. USA z 1942 roku, przedstawiającego przygody młodego jelenia imieniem Bambi. Wielki Słownik Języka Polskiego PAN.

¹⁹ Dereifikacja zwierząt – dosłownie oznacza odprzedmiotowanie zwierząt, które można rozumieć w sposób powszechnie akceptowany, jako zagwarantowanie przepisami prawa ochronę zwierząt, jako żywych, odczuwających organizmów przed bólem i cierpieniem. Jednak niektórzy propagatorzy dereifikacji zwierząt nie zawężają kwestii odprzedmiotowania do ochrony zwierząt przed cierpieniem, ale pojawiają się poglądy jak np. Jan Białocerkiewicza, który w publikacji *Status prawny zwierząt. Prawa zwierząt czy prawna ochrona zwierząt*, Toruń 2005., s.107 podaje, iż „Dereifikacja oznacza, że zwierzę staje się podmiotem w prawie publicznym i prywatnym z ograniczeniem dotyczącym sfery ekonomicznej. Pozostaje tylko sprecyzowanie tej podmiotowości co do jej charakteru i zakresu”, co już dla szerokich kręgów podmiotów, w pełni popierających ochronę zwierząt przed cierpieniem, nadanie zwierzętom podmiotowości w prawie jest nie do przyjęcia.

na biocentryzmie, a elementem dojścia do tego celu jest także zastraszenie posiadaczy zwierząt, aby zaniechali użytkowego chowu zwierząt, a także jakiegokolwiek na zwierzęta oddziaływania ograniczającego ich naturalne zachowania, bądź sprzecznego z ich naturalnymi, właściwymi dla gatunku zachowaniami.

3.1.2. Zasięg strefy strachu

O tym, że strach przed ingerencją we własność zwierząt dokonaną przez aktywistów organizacji społecznych z powołaniem się na przepis art. 7 ust. 3 u.o.z obejmuje znacznie szersze kręgi osób, niż bezpośrednio zaatakowane, wskazuje powaga, z jaką środowiska rolników i hodowców traktują ten problem.

iTV Sejm - transmisje archiwalne

Parlamentarny Zespół ds. Ochrony Zwierząt, Praw Właścicieli Zwierząt oraz Rozwoju Polskiego Rolnictwa



Ilustracja 8. Rolnicy i hodowcy obecni na posiedzenie 10 stycznia 2020 r. Parlamentarnego Zespołu ds. Ochrony Zwierząt, Praw Właścicieli Zwierząt i Rozwoju Polskiego Rolnictwa. Kadr z obrad, które dotyczyły między innymi odbierania zwierząt przez aktywistów organizacji zwanych prozwierzęcymi [22]

Przykładem może być niezwykle liczne przybycie przedstawicieli wymienionych środowisk na posiedzenie parlamentarnego Zespołu ds. ochrony Zwierząt, Praw Właścicieli Zwierząt i Rozwoju Polskiego Rolnictwa (Ilustracja nr 8) [22], w roku 2020, na których rozpatrywano problem odbierania zwierząt przez aktywistów. Ilustracja nr 9 pokazuje z kolei kongres Beef Forum zorganizowany w 2019 roku w Warszawie, gdzie licznie przybyli przedstawiciele podmiotów prowadzących chów bydła mięsnego nie mieli wątpliwości, iż odbiory zwierząt przez aktywistów stanowią działanie o charakterze ekoterroryzmu.

Podobnie odbiory zwierząt dokonywane przez aktywistów ocenili jako ekoterroryzm zgromadzeni na konferencji w Częstochowie pt. „Stop Ekoterroryzmowi” (Ilustracja 10) przedstawiciele stowarzyszeń hodowców psów i kotów rasowych, które oprócz bydła i innych zwierząt gospodarskich są najczęściej odbierane przez działaczy organizacji pozarządowych. Jednak najpełniej liczebność grup odczuwających zagrożenie możliwością odebrania zwierząt przez aktywistów objawiła się w roku 2020 poprzez niespotykaną

wcześniej konsolidację praktycznie wszystkich środowisk posiadaczy zwierząt dla zablokowania uchwalenia nowelizacji ustawy o ochronie zwierząt, w której dążono do zwiększenia uprawnień organizacji społecznych zwanych prozwierzęcymi (Ilustracja 11) [25].



Szukaj



#EunitedAgri: Rolnicy jednym głosem o ekoterroryzmie!

Ilustracja 9. Kongres Beef Forum zorganizowany w 2019 roku w Warszawie [23]



WIADOMOŚCI FELIETONY HISTORIA ŚWIADKOWIE RZEZI WOŁYŃSKIEJ MUZYKA, KULTURA I REC

Strona główna > Wiadomości > Ruszyła największa konferencja o ekoterrorystach polskich... Kynolodzy biją na alarm!



Ilustracja 10. Konferencja zorganizowana przez organizacje kynologiczne poświęcona problemowi odbierania zwierząt przez aktywistów organizacji pozarządowych, co oceniono jako ekoterroryzm [24]


Jak podał Paweł Rochowicz w artykule zamieszczonym w Rzeczpospolitej pt. „Więcej praw dla zwierząt i ich obrońców”, projekt zmiany ustawy o ochronie zwierząt znany pod nazwą „Piątką dla zwierząt”, zawierał niezwykle szerokie uprawnienia dla przedstawicieli organizacji pozarządowych w zakresie ingerowania w prawa i wolności posiadaczy zwierząt.

Na ilustracjach 12 i 13 przedstawione są protesty rolników przeciwko „Piątce dla zwierząt” w terenie, natomiast na ilustracji 14 przedstawione zostały protesty rolników, hodowców i branż powiązanych, które miały miejsce w Warszawie. Jednocześnie w Senacie, gdzie umożliwiono wypowiedzenie się stronie społecznej w tym przedstawicielom organizacji działających na rzecz tworzenia dobrego prawa i broniących standardów przestrzegania prawa [26] wybrzmiały istotne argumenty przeciwko planowanej nowelizacji. [27] Postulat zakazu wchodzenia osób spoza inspekcji weterynaryjnej do gospodarstw, znalazł się na drugim miejscu wśród pięciu żądań AGROUNII (Ilustracja 15).

Wszystkie te wskazane okoliczności świadczą, że strach przed odebraniem zwierząt przez aktywistów i dalszymi konsekwencjami takiego odbioru jest bardzo silny i obejmuje szerokie kręgi społeczeństwa, znacznie przewyższające liczebnością osoby bezpośrednio zaatakowane, co nakazuje rozpoznać w odbiorach zwierząt dokonywanych przez aktywistów, kolejną cechę działań terrorystycznych.

☰ Serwisy

Q



Prawo

Nowy przepis ma zobowiązać policję lub straż gminną do takiej asysty. Co więcej, organizacja proziewżąca w asyście takiego funkcjonariusza będzie miała prawo wejść na teren nieruchomości, na której przebywa zwierzę. Bez zgody jej właściciela.

– Wzmocnienie uprawnień organizacji ochrony praw zwierząt to środek walki z pseudoschroniskami. W ostatnich latach wyrósł bowiem swoisty biznes polegający na ich prowadzeniu i chcemy to zmienić – powiedział „Rzeczpospolitej” poseł Grzegorz Puda (PiS), jeden z inicjatorów noweli.

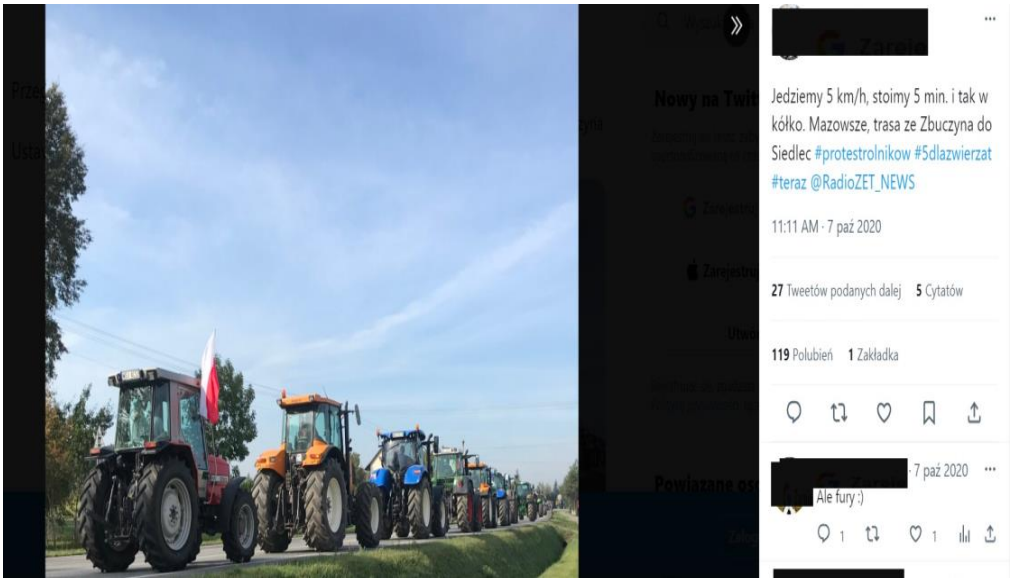
Zresztą uprawnienia organizacji proziewżących mają według projektu dotyczyć nie tylko spraw naglących. Zmienione mają być też przepisy o procedurze cywilnej, karnej i administracyjnej. W kodeksie postępowania cywilnego pojawi się przepis umożliwiający tym organizacjom oraz głównemu lekarzowi weterynarii wytaczanie powództw cywilnych w celu ochrony zwierząt.

Te same podmioty będą mogły wykonywać prawa pokrzywdzonego w postępowaniach karnych. Będzie to dotyczyło nie tylko spraw o znęcanie się nad zwierzętami, ale też przestępstw przeciwko



Te same podmioty będą mogły wykonywać prawa pokrzywdzonego w postępowaniach karnych. Będzie to dotyczyło nie tylko spraw o znęcanie się nad zwierzętami, ale też przestępstw przeciwko

Ilustracja 11. Fragment artykułu Pawła Rochowicza pt. „Więcej praw dla zwierząt i ich obrońców” [25]



Ilustracja 12. Rolnicy blokują drogi. Protest przeciwko „piątce dla zwierząt” (Twitter)



28.10.2020., 12:10h

WIADOMOŚCI Z BRANŻY

Czego najbardziej obawiają się rolnicy w związku z "Piątką dla zwierząt"?



Natalia Marciniak

21 października wczesnym rankiem, około stu rolników tamowało ruch na drogach wojewódzkich numer 694 oraz 627. Demonstracja doprowadziła do kilkuset dniowego

Ilustracja 13. Fragment artykułu Natalii Marciniak „Czego najbardziej obawiają się rolnicy w związku z „Piątką dla zwierząt”? [28]



Ilustracja 14. Kadr z relacji TVN z protestów rolników w Warszawie przeciwko „Piątce dla zwierząt” [29]



Ilustracja 15. Żądania rolników z AGROUNII protestujących przeciwko „Piątce dla zwierząt” zawarte w pakiecie nazwanym „Piątka dla rolników” [29]

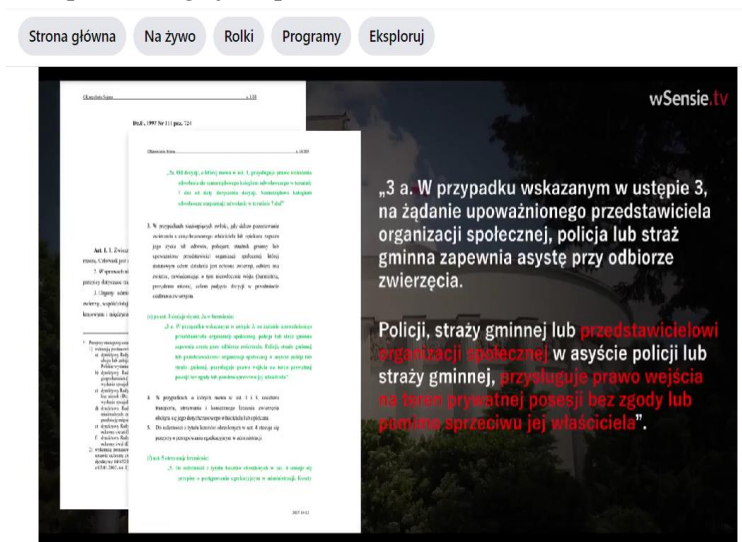
3.1.3. Faktyczny zakres uprawnień, które art. 7 ust. 3 u.o.z. daje aktywistom oraz historia prób rozszerzenia tych uprawnień. Analiza językowa przepisu w kontekście jego charakteru.

W związku ze stwierdzeniem, że odbiory zwierząt przez aktywistów posiadają praktycznie wszystkie wskazane przez Madeja [1] znamiona działania terrorystycznego pozostało sprawdzić jeszcze ostatnią cechę wskazującą na taki charakter wymienionych działań, a mianowicie sprawdzić czy i w jakim zakresie są to działania bezprawne – nie mające oparcia w przepisach aktualnie obowiązującego prawa.

3.1.3.1. Historia prób dodania aktywistom uprawnień, dla zalegalizowania realizowanych aktualnie bez podstawy w obowiązujących przepisach odbiorów zwierząt z terenów prywatnych

Wskazówką co do kierunku dokonania analizy przepisu art. 7 ust. 3 u.o.z. przedstawionej w niniejszej pracy było stwierdzenie, że w każdym projekcie nowelizacji ustawy o ochronie zwierząt przygotowywanym w kręgu Parlamentarnego Zespołu Przyjaciół Zwierząt, w którego posiedzeniach uczestniczą działacze organizacji aktywnych w dokonywaniu odbiorów zwierząt, pojawiały się próby dodania w art. 7 u.o.z. ust. 3a, którego to przepisu treść była praktycznie identyczna we wszystkich projektach, a sprowadzała się do wyposażenia aktywistów w prawo do uzyskiwania przy odbiorach zwierząt asysty policji lub straży gminnej oraz do wchodzenia przez przedstawicieli organizacji zwanych prozwierzęcymi z policją na prywatne posesje wbrew woli i pomimo sprzeciwu właściciela posesji.

Ta sytuacja zwracała uwagę, gdyż odbiory zwierząt przez aktywistów z powołaniem się na uprawnienia z art. 7 ust. 3 u.o.z., dokonywane były od ponad 25 lat, najczęściej właśnie z terenów prywatnych posesji, natomiast zgodnie z zasadami doświadczenia życiowego i logiki, podmiot posiadający określone uprawnienie, nie ma powodu zabiegać o uzyskanie posiadanego już uprawnienia.



Ilustracja 16. Kadr z reportażu Ewy Zajączkowskiej „Ciemna strona Animalsów. Co organizacje prozwierzęce chcą przed Tobą ukryć” obrazujący proponowane w kolejnych projektach uzupełnienie w art. 7 u.o.z. [16]

Nasuwał się więc wniosek, że jeżeli aktywiści organizacji pozarządowych uczestniczący w posiedzeniach Parlamentarnego Zespołu Przyjaciół Zwierząt konsultują projekty, w których każdorazowo pojawia się próba przyznania aktywistom uprawnień do asysty policji oraz do wchodzenia wraz z policją na teren prywatny, to znaczy, że aktualnie działacze organizacji zwanych prozwierzęcymi takich uprawnień nie mają, a ponadto są tego faktu świadomi. Próby dodania aktywistom wymienionych uprawnień miały miejsce już w VII kadencji Sejmu w poselskim projekcie z dnia 24 kwietnia 2015 r., Druk nr 3744²⁰ [30]. Projekt ten nie został poddany pod głosowanie. Tej samej treści „uzupełnienie”, zawierały jeszcze trzy kolejno składane projekty dwa złożone w 2017 r. [31, 32] oraz w roku 2020 [33], które jednak także nie zostały uchwalone²¹.

3.1.3.2. Analiza art. 7 ust. 3 u.o.z. w kontekście zakazu wykładni rozszerzającej wyjątki

Wybysząc się „tradycyjnego” podejścia do art. 7 ust. 3 u.o.z., wpojonego narracją organizacji zwanych prozwierzęcymi powtarzaną przez media, w którym przyjmowano, że przepis ten uprawnia aktywistów do odbioru zwierząt z każdego miejsca, należało wyjść od językowego brzmienia tego przepisu i rozważyć go w kontekście jego charakteru wyjątku od zasady ochrony własności czyli w kontekście charakteru przepisu dotyczącego ograniczenia praw i wolności. Stwierdzono, że przepis nie zawiera wskazania, iżby upoważniony przedstawiciel organizacji społecznej, której celem statutowym jest ochrona zwierząt – w celu odebrania zwierzęcia miał prawo wejść na teren prywatny. W tej sytuacji odbiór zwierząt przez przedstawicieli organizacji społecznych z jakiegokolwiek terenu prywatnego, nie znajduje oparcia w brzmieniu samego przepisu, a przyjęcie stanowiska, że zawarte w art. 7 ust. 3 u.o.z. uprawnienie od odebrania zwierzęcia, daje automatycznie prawo do wejścia na prywatne posesje, stanowi nieuprawnione odejście od wykładni językowej, co jest niedopuszczalne, gdyż art. 7 ust. 3 u.o.z. ustanawia wyjątek od zasady ochrony własności (przepis dotyczy ingerencji w prawa i wolności). Tak więc nie może być zastosowana w odniesieniu do art. 7 ust. 3 u.o.z. wykładnia rozszerzająca (wedle *paremii exceptiones non sunt extendendae*) [34]. Zgodnie z zasadą uznawania racjonalności prawodawcy, stwierdzić należy, że gdyby zamierzonym przez prawodawcę celem przepisu art. 7 ust. 3 u.o.z. było dopuścić do odbioru zwierząt przez przedstawicieli organizacji pozarządowych z prywatnych terenów, to taki konkretny zapis prawodawca zawarłby w tym przepisie. W okolicznościach wskazanych w przepisie art. 7 ust. 3 u.o.z. odbiór zwierzęcia z terenu prywatnego, może natomiast wykonać funkcjonariusz policji, wymieniony w tymże przepisie art. 7 ust. 3 u.o.z. wśród podmiotów uprawnionych do interwencyjnego odebrania zwierzęcia na pierwszym miejscu, jako że funkcjonariusz policji może wejść na teren prywatny na podstawie art. 220 §3 k.p.k [35].

Powyższą analizę przepisu wraz z wnioskami przedstawiono między innymi na Posiedzeniu Parlamentarnego Zespołu ds. Ochrony Zwierząt, Praw Właścicieli Zwierząt oraz Rozwoju Polskiego Rolnictwa [36]. Obecny na posiedzeniu Rzecznik Praw

²⁰ Sejm Rzeczypospolitej Polskiej VII kadencji, Druk 3744, poselski projekt ustawy o zmianie ustawy o ochronie zwierząt oraz niektórych innych ustaw, Art. 1 ust. 1 pkt. 3 ppkt.

²¹ Środowiska rolników i hodowców są aktualnie wyczulone na próby zmiany ustawy o ochronie zwierząt w kierunku zwiększenia uprawnień organizacji zwanych prozwierzęcymi, monitorują składane w tym zakresie projekty i oprotestowują takie projekty, dotąd skutecznie.

Obywatelskich zwrócił uwagę, że nie popełniałby czynu zabronionego aktywista, który by odebrać zwierzę wszedłby na prywatną posesję działając w warunkach stanu wyższej konieczności²² [37, 38]. Jednak wskazując na tą jedyną możliwość wyłączenia karalności aktywistów w związku z wejściem na terenie prywatny bez wiedzy lub wbrew woli właściciela, Rzecznik Praw Obywatelskich podkreślił jednocześnie okoliczność wynikającą z uwarunkowań, jakie określają stan wyższej konieczności, a mianowicie subsydiarność działania aktywistów wobec uprawnionych do wejścia na teren prywatny funkcjonariuszy Policji. Ta subsydiarność działań aktywistów względem działań podmiotu uprawnionego do interwencji na terenie prywatnym, oznacza, że aktywiści, gdy na miejscu zdarzenia znajduje się funkcjonariusz policji, który jest podmiotem właściwym do podjęcia w tej sytuacji działań w celu odparcia zagrożenia dobra chronionego jakim jest zdrowie lub życie zwierzęcia i może to uczynić, bez naruszenia miru domowego, czyli bez poświęcenia innego dobra – nie mają podstaw do powołania się na stan wyższej konieczności i podjęcie działań subsydiarnych.

Zatem odbiory zwierząt dokonywane z terenów prywatnych przez działaczy organizacji zwanych prozwierzęcymi czyli podmioty niepaństwowe, odbywały się przy braku uprawnienia tych działaczy do wchodzenia na prywatne posesje, czyli działających w warunkach bezprawności, a uzyskanym efektem tych działań było wzbudzenie strachu w kręgach posiadaczy zwierząt, znacznie szerszych, niż krąg osób bezpośrednio daną akcją odebrania zwierząt dotkniętych, co skutkowało rezygnacją przez szereg osób z utrzymywania zwierząt, lub rozważaniem takiej ewentualności, a więc przekładało się na realizację celu działań aktywistów. Tak więc odbiory zwierząt dokonywane przez aktywistów z terenów prywatnych wyczerpują wszystkie elementy aktu terrorystycznego – w tym przypadku, jako dotyczącego zwierząt, aktu ekoterrorystycznego [1].

3.2. Prawo do uzyskania informacji publicznej jako narzędzie sterowania władzą publiczną dla umocnienia wpływów organizacji pozarządowych zwanych prozwierzęcymi

Jedną z ważniejszych zdobyczy demokracji, jest prawo do uzyskiwania informacji publicznej. Narzędzie to znalazło się w obszarze zainteresowania aktywistów organizacji pozarządowych i stało skuteczną bronią do przymuszania władz, szczególnie lokalnych, do podejmowania decyzji zgodnie z życzeniami działaczy. Wnioski o udzielenie informacji publicznej, są obecnie najczęściej stosowanym przez aktywistów narzędziem likwidacji prywatnych lub gminnych schronisk dla bezdomnych zwierząt²³.

Kolejnym bowiem elementem strategii aktywistów dążących do obalenia ładu opartego na prymacie człowieka wobec zwierząt, na który zwrócono w badaniach uwagę, jest dążenie do umocnienia pozycji organizacji zwanych prozwierzęcymi poprzez zapewnienie takim organizacjom, szczególnie tym radykalnym dążącym do upodmiotowienia zwierząt stałego i pewnego dopływu środków finansowych z budżetów gmin oraz pozyskanie terenów między innymi poprzez przejmowanie wyposażonych w odpowiednią infrastrukturę schronisk prywatnych właścicieli, których aktywiści zmuszają do zaprzestania działalności. Ponieważ gminy na podstawie art. 11 ust. 1 oraz ust. 3 u.o.z

²² Art. 26 Kodeksu Karnego.

²³ Sprawa dążenia przez niektóre organizacje zwane prozwierzęcymi do likwidacji schronisk prowadzonych przez prywatnych przedsiębiorców nie jest bynajmniej błahą, lecz stanowi ważny element strategii radykalnych aktywistów.

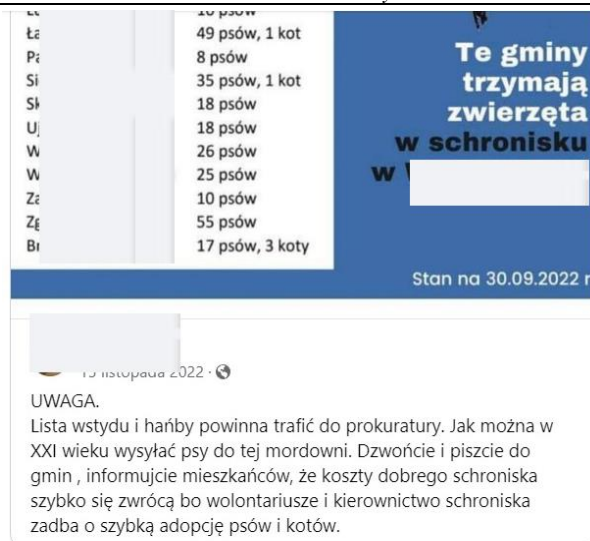
mają obowiązek zapewnić wyłapanym z ich terenów zwierzętom miejsce w schronisku dla zwierząt i pobyt zwierzęcia w schronisku finansować, to uzyskanie przez organizacje pozarządowe monopolu na prowadzenie schronisk, poprzez eliminowanie z tej branży usług podmiotów prywatnych, zapewniłoby organizacjom stały dopływ pieniędzy z budżetów gmin, które nie mając alternatyw będą musiały zawierać umowy na opiekę nad bezdomnymi zwierzętami wyłapanymi z ich terenów z organizacjami które przejmą prowadzenie schronisk.



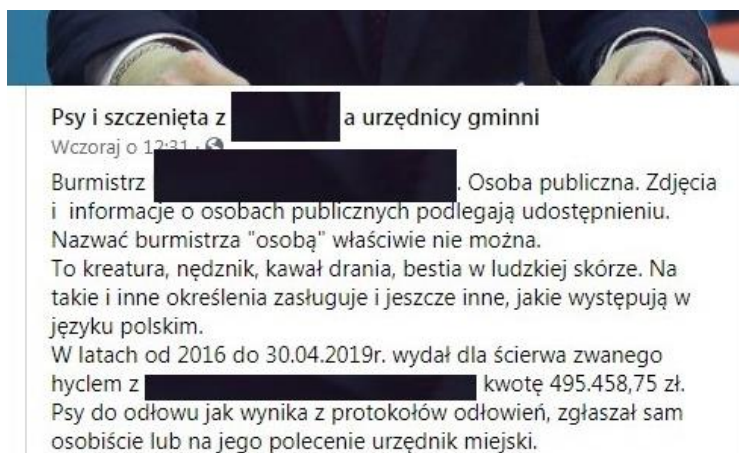
Ilustracja 17. Przykład opresyjnej działalności aktywistów mających przymusić gminy do zerwania umów ze schroniskiem, które w danej chwili jest niszczone przez aktywistów. Dane gmin dla celów niniejszej publikacji zanonimizowano (Facebook. Materiał zgromadzony w badaniach)

W pracy wskazano, że sukcesy na tym polu aktywiści uzyskują wykorzystując do „manipulacji strachem” wobec zarządów i urzędników gmin, zarówno przez działania kontrowersyjne polegające na upublicznianiu zdecydowanie pejoratywnych ocen²⁴ działania gmin (Ilustracja 17 i 18), jak także poprzez działania bezprawne, czyli uruchamianie wobec osób z zarządu gminy posiadającej umowę ze schroniskiem prowadzonym przez prywatnego przedsiębiorcę fali hejtu, pomówień i zniewag (Ilustracja 19 i 20).

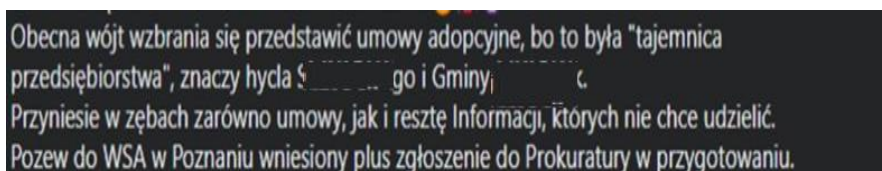
²⁴ W mediach społecznościowych niektórzy aktywiści prowadzili strony, na których wśród pomówień, inwektyw oraz niejednokrotnie gróźb, ujawniali wizerunki wójtów, burmistrzów lub prezydentów miast, które miały podpisane umowy z niszczone przez aktywistów aktualnie schroniskiem.



Ilustracja 18. Przykład traktowania zarządów gmin w celu przymuszenia do zerwania umowy z niszczonego aktualnie przez aktywistów schroniskiem. Dane gmin dla celów niniejszej publikacji zanonimizowano (Facebook. Materiał zgromadzony w badaniach)



Ilustracja 19. Wpis na Facebooku, gdzie na specjalnie założony profilu urzędnicy gmin, które nie spełniają oczekiwań aktywistów, są piętnowani i znieważani z upublicznieniem ich wizerunków i nazwisk. Dane gmin, osoby wyłapującej bezdomne zwierzęta oraz autora wpisu dla celów niniejszej publikacji zanonimizowano. Powyżej cytowanego tekstu, osoba, której wpis został zacytowany upubliczniła zdjęcie burmistrza, którego wpis dotyczy (Facebook. Materiał zgromadzony w badaniach)



Ilustracja 20. Wpis na Facebooku, gdzie na specjalnie założonym profilu urzędnicy gmin, które nie spełniają oczekiwań aktywistów, są piętnowani z upublicznieniem ich wizerunków i nazwisk. Dane gmin, osoby wyłapującej bezdomne zwierzęta oraz autora wpisu dla celów niniejszej publikacji zanonimizowano (Facebook. Materiał zgromadzony w badaniach)

Na Ilustracji 20 uwidoczniono fragment jednego z mniej napastliwych wpisów na profilu na Facebooku założonym specjalnie dla umieszczania tam wizerunków, imion i nazwisk urzędników niespełniających oczekiwań aktywistów. Fragment ten natomiast dobrze charakteryzuje podejście niektórych osób związanych z organizacjami pozarządowymi dążącymi do likwidacji schronisk prywatnych, do prawa do uzyskania informacji publicznej, które to podejście cechuje poniżające traktowanie zarówno adresata wniosku o udzielenie informacji, czyli w przywołanym przykładzie wójt gminy, a także podmiotu, którego wniosek dotyczy czyli przedsiębiorcy prowadzącego schronisko. Warto zauważyć, że wniosek o udzielenie informacji publicznej zawierał, jak wynika z treści informacji widocznej na Ilustracji 20, żądanie udostępnienia umów „adopcji” zwierząt ze schroniska, w których, co należy podkreślić, znajdują się dane osobowe osób, które przygarnęły zwierzęta ze schroniska.

Natomiast pojawia się także zjawisko, iż właściciel schroniska, nie mogąc prowadzić dalej tej działalności²⁵ jest zmuszony do przekazania obiektu schroniska, które chętnie przechwytuje któraś z organizacji uczestniczących we wcześniejszym wyniszczaniu prywatnego schroniska. (Ilustracja 21) [39].

Wnioski o udzielenie informacji publicznej, obejmujące np. zapytania o dane z zakresu kilku lat wstecz, wysyłane w ilościach setek przez różne osoby, co w dobie komunikacji elektronicznej jest bardzo łatwe do wykonania, skutkuje utrudnieniem, a czasem paraliżem pracy urzędu zmuszonego do odpowiedzi na każdy wniosek, często podobny, ale inaczej sformułowany, a zarządy tak osaczanych gmin, zastraszane wizją skarg wnoszonych przez aktywistów do Wojewódzkich Sądów Administracyjnych (Ilustracja 20), w przypadku uchybienia terminom udzielenia odpowiedzi na tak liczne wnioski, w efekcie decydują się zerwać umowę z atakowanym przez organizacje schroniskiem i zawrzeć umowy ze schroniskami prowadzonymi przez organizacje zwane pro-

²⁵ W przypadku, gdy zarząd gminy ulegnie naciskom aktywistów i zerwie umowę z prywatnym schroniskiem, powstaje sytuacja bardzo niebezpieczna dla gminy, bo w takiej sytuacji gmina jest zdana często wyłącznie na schronisko organizacji pozarządowej – uzyskującej tym sposobem monopol na prowadzenie schronisk w danym rejonie, może dyktować ceny, oraz wysuwać wobec władz gminy kolejne żądania. Konsekwencje są też bardzo przykre dla właściciela schroniska, a także tragiczne dla zwierząt w tym schronisku. Należy bowiem zauważyć, że szereg gmin w przetargach na powierzenie opieki nad bezdomnymi zwierzętami z ich terenów narzuca stosowanie stawek jednorazowych za przyjęcie psa do schroniska. W takiej sytuacji dokonuje się „scenariusz”, który zwierzętom znajdującym się w schronisku przeznacza rolę „dowodu”, który ma obciążyć właściciela schroniska, a kolejne etapy odbywają się następująco: gdy kolejne gminy wypowiedają umowy, do schroniska nie trafiają kolejne zwierzęta, a więc do schroniska nie trafiają także kolejne pieniądze, zaczyna brakować środków na opiekę weterynaryjną dla zwierząt w schronisku, na wynagrodzenia dla obsługi – co skutkuje rezygnacją z pracy przez pracowników, a w konsekwencji następują problemy z utrzymaniem czystości w schronisku, a wreszcie brakuje środków nawet na zakup karmy dla zwierząt. Na ten moment czekają aktywiści, którzy po doprowadzeniu do wyniszczenia finansowego schroniska na tym etapie wkraczają, dokonują „interwencyjnego”, z powołaniem się na art. 7 ust. 3 u.o.z odbioru zwierząt, co z racji ilości zwierząt w schronisku sprowadza się niejednokrotnie do przejęcia przynajmniej na jakiś czas przez aktywistów terenu obiektu schroniska. Kolejnym etapem jest złożenie przez aktywistów zawiadomienia do organów ścigania przeciwko właścicielowi schroniska, iż zwierzęta w schronisku były utrzymywane w warunkach rażącego niechlujstwa, bez opieki weterynaryjnej oraz były głodzone. W warunkach prowadzenia postępowań przygotowawczych przeciwko właścicielom schronisk we wspomniany już wcześniej nieprawidłowy sposób, gdzie aktywiści organizacji pozarządowej, która na podstawie art. 39 u.o.z jest stroną w sprawie kamej przeciwko właścicielowi schroniska, prowadzą z powołaniem się na art. 7 ust. 3 u.o.z de facto czynności dochodzeniowe w sprawie, w której są stroną (przeszukanie terenu oraz „zabezpieczenie” zwierząt, których stan jest dowodem w sprawie, a raczej przechwycenie przez stronę dowodów w sprawie z możliwością wpływania na ich stan) – prawdopodobieństwo skazania właściciela schroniska jest praktycznie przesądzone.

zwierzęcymi, co oczywiście skutkuje ustaniem lawinowego napływu wniosków o udzielenie informacji publicznej i kończy hejt w Internecie – do czasu, gdy gmina zdana już w tej sytuacji na łaskę organizacji, która przejęła w miejsce prywatnego schroniska zlecenie na zabezpieczanie bezdomnych zwierząt, nie spełni któregoś z kolejnych żądań aktywistów²⁶, które to żądania nieustannie eskalują²⁷.

W cieszącym się złą sławą schronisku w [redacted] trwa interwencja organizacji prozwierzęcych. Początkowo właścicielka nie chciała wpuścić jej przedstawicieli, ale w 2 marca w czwartek wieczorem udało się tam wejść członkom m.in. [redacted] Ochrony Zwierząt.

[redacted] Ochrony Zwierząt przejął schronisko

Ta organizacja przejęła schronisko. Na razie udało się je wydzierżawić, ale chce je kupić.

- Zostało wycenione na 5 mln zł. Rozpoczęła się publiczna zbiórka. Chcemy zupełnie zmienić to miejsce, by już nie kojarzyło się z cierpieniem zwierząt. Urządzić tak, jak nasz ośrodek w

[redacted] e, gdzie zwierzęta biegają wolno - mówi [redacted] z [redacted] Inspektoratu Ochrony Zwierząt.

Schronisko o bardzo złej sławie

Mordownia, piekło, obóz koncentracyjny dla zwierząt - tak organizacje broniące ich praw określają schronisko w [redacted]. Od lat alarmują o tragicznych warunkach, w jakich trzymane są zwierzęta. W ostatnich dniach lutego 2023 roku po interwencji Prokuratury Okręgowej z Ostrowa Wielkopolskiego, inspektorzy Fundacji [redacted] wraz z [redacted] interwencyjnie zabrali stamtąd już sto czworonogów. Były w tak złym stanie, że trzeba je było zawieźć do lekarzy weterynarii.

Pozostało jeszcze ok. 300-350 psów, którymi teraz zajmuje [redacted]. Nadal przyjeżdżają organizacje i

Ilustracja 21. Informacja prasowa o przejęciu przez jedną z organizacji pozarządowych w dzierżawę z możliwością zakupu schroniska. Przejęcie nastąpiło po uniemożliwieniu osobie zarządzającej prowadzenie schroniska, gdy po zainicjowaniu przez aktywistów postępowania prokuratorskiego, prokurator wydał Postanowienie z zakazem dla tej osoby prowadzenia działalności związanej ze zwierzętami [39] (Facebook. Materiał zgromadzony w badaniach)

²⁶ Nie można tracić z oczu okoliczności, że to wójt (burmistrz, prezydent miasta) jest tym organem, który prowadzi postępowanie administracyjne w przedmiocie czasowego odebrania zwierzęcia osobie, której wcześniej zwierzę fizycznie odebrali aktywiści i to decyzja administracyjna potwierdza zasadność dokonanej już przez aktywistów odbioru lub wskazuje, że aktywiści odebrali zwierzę bez faktycznej podstawy. W tej sytuacji organizacje społeczne, gdyby uzyskały monopol w zakresie prowadzenia schronisk dla bezdomnych zwierząt, mogłyby przymuszać wójtów (burmistrzów, prezydentów miast) do wydawania decyzji potwierdzających zasadność odebrania zwierząt posiadaczom, także w przypadkach braku faktycznych podstaw uzasadniających odebranie zwierząt. Elementem nacisku, byłaby odmowa podpisania z gminą, której władarz nie byłby spolegliwy wobec żądań aktywistów umowy na zapewnienie opieki bezdomnym zwierzętom z danej gminy w schronisku dla bezdomnych zwierząt, co skutkowałoby brakiem możliwości wywiązania się przez daną gminę obowiązku ustawowego, z wszelkimi konsekwencjami takiej sytuacji dla wójta, burmistrza czy prezydenta miasta.

²⁷ Radykalne organizacje dla osiągnięcia celu finalnego jakim jest obalenie ładu, w którym człowiek ma prymat wobec zwierząt, posługują się metodą kolejnych kroków i tak np. po osiągnięciu celu jakim było np. wprowadzenie przepisów chroniących zwierzęta przed znęcaniem się nad nimi, wskazywany jest cel następny jakim jest upodmiotowienie zwierząt. W kolejnych krokach rozszerzane jest spectrum okoliczności uznawanych za znęcanie się nad zwierzęciem: początkowo jako znęcanie uznawano np. bicie zwierzęcia, a obecnie w niektórych sprawach pod zarzut znęcania są próby zaliczenia „pozostawienia psa bez opieki w mieszkaniu na 8 godzin, w których właściciel jest w pracy” lub nie zapewnienie psu w kojcu „widoku” dostarczającego bodźców urozmaiacających otoczenie.

Posiadając własne tereny, z których będą możliwe wypadki w celu odbierania zwierząt właścicielom, a także pewne – stałe źródło finansowania z budżetów gmin, oraz środek zastraszania wymuszający spolegliwość w postaci odebrania zwierząt i uruchomienia wobec niepokornej osoby „pakietu strachu”, co prowadzi do wyniszczenia zaatakowanego rolnika lub hodowcy i każdego posiadacza zwierząt, a także możliwości nacisków²⁸ na zarządy gmin poprzez monopol na świadczenie usług w zakresie prowadzenia schronisk, z których gminy muszą obligatoryjnie korzystać, organizacje pozarządowe zwane prozwierzęcymi będą miały otwartą drogę do obalenia cywilizacji opartej na prymacie człowieka wobec zwierząt.

4. Skala występowania ekoterroryzmu w Polsce

Odpowiedź na pytanie o skalę działań ekoterrorystycznych w Polsce jest o tyle trudna, że tak jak już nadmieniono, w wielu kręgach utrwalony jest stereotyp aktu ekoterrorystycznego wyłącznie jako działania z obszaru ekoterroryzmu „tradycyjnego”. Takie podejście powoduje znaczące niedoszacowanie skali problemu.



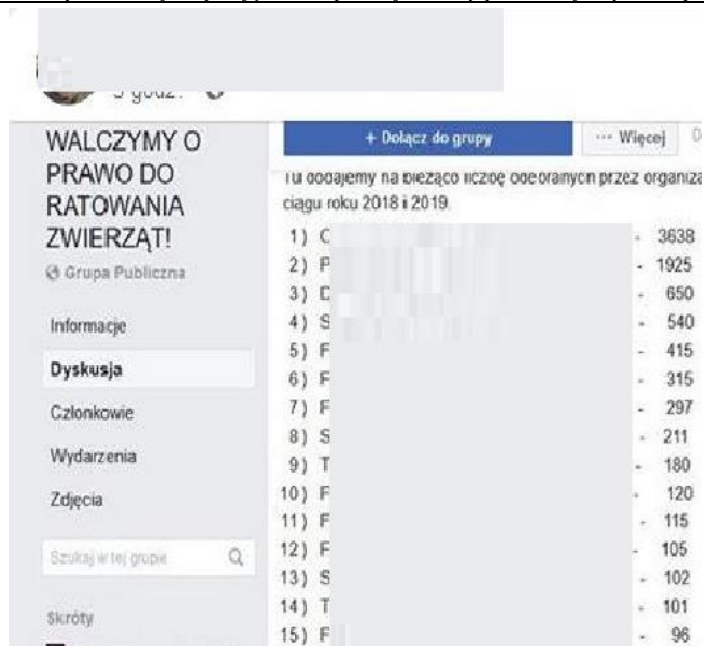
Ilustracja 22. Jedna z informacji częściowych o ilościach odebranych przez organizacje pozarządowe zwierząt w latach 2018-2019. Informację zanonimizowano w zakresie nazw organizacji pozarządowych, które dokonały odbiorów zwierząt uwidaczniając wyłącznie ilości odebranych zwierząt, gdyż to ta informacja ma znaczenia dla oceny skali problemu (Facebook. Materiał zgromadzony w badaniach)

²⁸ Uzyskawszy monopol w zakresie prowadzenia schronisk dla bezdomnych zwierząt, aktywiści mogliby wywierać wpływ, a de facto współdecydować, a nawet wręcz decydować, czy i komu wydawane byłyby pozwolenia na posiadanie ras uznanych za niebezpieczne, czy na posiadanie zwierząt egzotycznych. Wzrosłyby wpływy organizacji w zakresie blokowania inwestycji sprzecznych z założeniami radykalnych aktywistów, czyli lokalizacji w „kontrolowanych” przez aktywistów gminach np. kurników, chlewni czy ferm chowu zwierząt, a także zakładów przetwórstwa produktów odzwierzęcych. Tak więc z pozoru nie mająca większego znaczenia dla gospodarki kraju akcja niszczenia prywatnych schronisk przez radykalnych działaczy niektórych organizacji zwanych prozwierzęcymi, jest szalenie niebezpieczna, lecz dobrze maskowana medialnym nagłaśnianiem walki z „mordownikami”, co usypia czujność obywateli oraz blokuje chęć działania decydentów, z obawy przed byciem okrzykniętymi w mediach wrogami zwierząt.

Jeśli bowiem, jak wykazały badania, prowadzone w związku z niniejszą pracą, porównywalne, a nawet większe²⁹ poczucie zagrożenia u rolników i hodowców od napadu rabunkowego lub zniszczenia mienia, budzi możliwość odebrania zwierząt przez aktywistów, a jednocześnie odbiór przez aktywistów zwierząt z terenów prywatnych jest działaniem niemającym oparcia w art. 7 ust. 3 u.o.z, to nazwawszy takie działanie zgodnie z jego charakterem ekoterroryzmem, aczkolwiek zakamuflowanym, należałoby podać skalę zagrożenia tego rodzaju praktykami. Jednak żadne statystyki w tym zakresie nie są prowadzone. Także organizacje pozarządowe zwane prozwierzęcymi nie mają obowiązku zawierania w sprawozdaniach informacji co do ilości dokonanych odbiorów zwierząt i późniejszych losów tych zwierząt, gdyż wzór formularza sprawozdań organizacji pozarządowych takiej pozycji nie obejmuje. Jednakże szczęśliwie dla badań nad tym obszarem aktywności organizacji zwanych prozwierzęcymi, dane takie zostały za okres roku 2018-2019 udostępnione przez same organizacje. Wobec coraz silniejszych głosów środowisk rolniczych wzywających do wykreślenia przedstawicieli organizacji z kręgu podmiotów uprawnionych w art. 7 ust. 3 u.o.z do dokonywania odbiorów zwierząt, niektórzy aktywiści, chcąc wykazać, że to organizacje głównie dokonują odbioru zwierząt³⁰, co ich zdaniem miało stanowić argument za utrzymaniem w art. 7 ust. 3 u.o.z uprawnień przedstawicieli organizacji społecznych- same podały ilości odebranych właścicielom zwierząt za okres od 2018-2019 roku. Zestawienie to, aczkolwiek obejmujące tylko dwa lata oraz niewątpliwie niepełnie, na co zwracali uwagę sami umieszczający te dane aktywiści, daje pewne pojęcie o bardzo poważnej skali zagrożenia tą manipulacją strachem, jaką jest zagrożenie odebraniem zwierząt przez aktywistów, który to odbiór zwierząt ponadto uruchamia wobec pozbawionej zwierząt osoby machineę wyniszczania w postępowaniach administracyjnych i karnych.

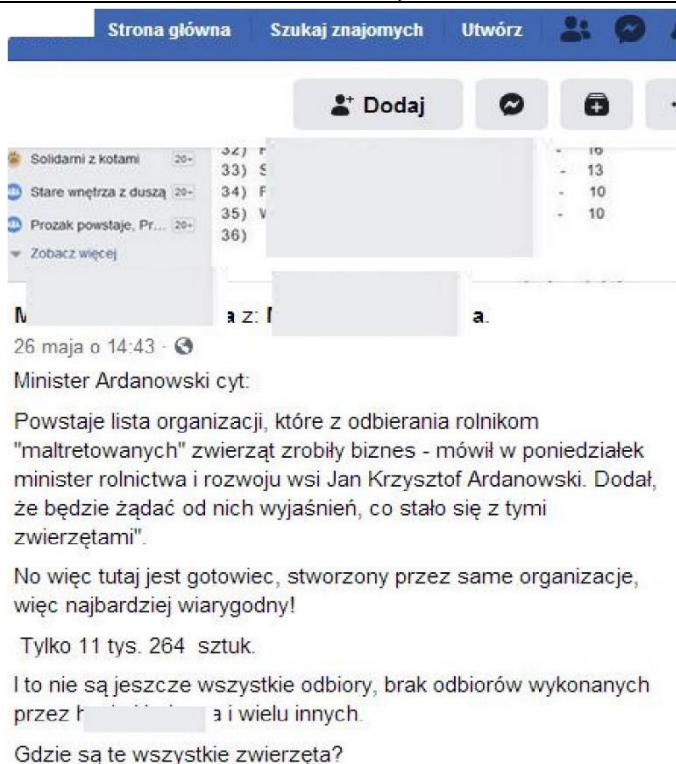
²⁹ Poczucie większego strachu przed odebraniem zwierząt przez aktywistów niż przed zniszczeniem mienia, czy pożarem potwierdziło 100% hodowców uczestniczących w badaniu przeprowadzonym w ramach niniejszej pracy.

³⁰ Fakt jest, że to organizacje pozarządowe dokonują najwięcej odbiorów zwierząt, co jednak bynajmniej nie stanowi dowodu, że były to odbiory uzasadnione. Do uznania zasadności odebrania zwierzęcia na podstawie art. 7 ust. 3 u.o.z nie wystarczy nawet, aby zachodziły okoliczności wskazane w art. 6 ust. 2 u.o.z, ale musi zachodzić jednocześnie przypadek niecierpiący zwłoki, a badanie licznych przypadków odbioru zwierząt wykazało, że najczęstszym powodem odbioru były okoliczności nie stanowiące „przypadku niecierpiącego zwłoki”: np. uchybienia pielęgnacyjne lub warunki utrzymania, oceniane przez aktywistów raczej na podstawie kryteriów estetycznych, niż mających uzasadnienie w faktycznym zagrożeniu dla życia lub zdrowia zwierząt i to w stopniu stanowiącym przypadek niecierpiący zwłoki. Wbrew twierdzeniom aktywistów, zasadność dokonanych przez nich odbiorów zwierząt, nie jest bynajmniej faktycznie potwierdzana w postępowaniach administracyjnych i karnych, gdyż w większości przypadków postępowania te bazują nie na bezstronnie zabezpieczonych dowodach, ale wyłącznie na materiałach dostarczonych przez organizacje pozarządowe, które zwierzęta odebrały, w której to sytuacji nie sposób mówić o jakiegokolwiek wiarygodnej „weryfikacji” zasadności odbioru, bo materiał mający służyć do weryfikacji zasadności dostarcza organizacja pozarządowa postępowania, czyli ten sam podmiot, którego działania miały być weryfikowane.



Ilustracja 23. Jedna z informacji częściowych o ilościach zwierząt odebranych przez aktywistów w latach 2018-2019. Zanonimizowana (Facebook. Materiał zgromadzony w badaniach)

Podaje się fragmenty zamieszczanych przez przedstawicieli niektórych organizacji pozarządowych zwanych prozwierzęcymi raportów częściowych o ilościach odebranych przez te organizacje zwierząt (Ilustracja 22 i 23) oraz podsumowania ilości takich odbiorów za okres za lata 2018- 2019, (Ilustracja 24), które na Facebooku, uzyskując wynik 11 264 odebranych zwierząt, poczyniła osoba związana z działaniami organizacji prozwierzęcych. Osoba, która dokonała podsumowania ilości odbiorów zwierząt, jako jedna z nielicznych dostrzegła także w ujawnieniu skali odbiorów zwierząt niebezpieczeństwo dla organizacji pozarządowych zażądania od nich rozliczeń z dokonanych odbiorów zwierząt oraz punktu wyjścia do sprawdzenia, co stało się z tak wielką liczbą odebranych zwierząt. Jeśli zgodnie z podanymi przez aktywistów danymi w ciągu tylko 2 lat aktywiści w Polsce odebrali, jak sami twierdzą, co najmniej 11 264 zwierzęta, w czasie tak zwanych interwencji, które są działaniem opartym na opresji i manipulacji strachem, to nawet biorąc pod uwagę, że w jednej „akcji” zbierano często więcej niż jedno zwierzę, to i tak ilość takich ataków jawi się jako bardzo niepokojąca, co w pełni uprawnia do twierdzenia, że w Polsce występuje bardzo poważny problem ekoterroryzmu, tym groźniejszego, że niedostrzeganego w związku z zamaskowaniem pozorem legalności.



Ilustracja 24. Podsumowanie ilości odebranych zwierząt przez jedną z przedstawielek organizacji prozwierzęcych. Wydruk zanonimizowany (Facebook. Materiał zgromadzony w badaniach)

5. Podsumowanie

W badaniach przedstawionych w niniejszej pracy potwierdzono tezę, że praktyki odbierania zwierząt ich posiadaczom z terenów prywatnych, dokonywane przez aktywistów organizacji zwanych prozwierzęcymi, stanowią działania wyczerpujące znamiona terroryzmu. [1] Z uwagi na obszar i cel takich działań, zaliczono je do aktów ekoterroryzmu. Niezwykle istotne dla potwierdzenia powyższej tezy było stwierdzenie, że oprócz typowego dla aktów terrorystycznych oddziaływania strachem na szerokie kręgi społeczne w celu osiągnięcia określonych celów przez podmioty niepaństwowe, odbiory zwierząt z terenów prywatnych dokonywane przez przedstawicieli organizacji społecznych stanowią złamanie prawa. Ustaleń takich dokonano, przeprowadzając analizę art. 7 ust. 3 u.o.z. [6], na który przez ponad 25 lat obowiązywania tego przepisu powoływali się dokonujący odbiorów zwierząt aktywiści, osiągając w ten sposób powszechne przekonanie o legalności swoich działań. Natomiast analizując w ramach niniejszej pracy wymieniony art. 7 ust. 3 u.o.z. stwierdzono, że nie daje on działaczom organizacji społecznych prawa, aby w celu odebrania zwierzęcia dokonali wejścia na teren prywatny [36, 37]. Swego rodzaju „domniemanie legalności” de facto bezprawnych odbiorów zwierząt dokonywanych przez aktywistów z gospodarstw, pastwisk, domów czy mieszkań, zostało wykreowane poprzez nieuprawnione odejście od wykładni językowej przepisu art. 7 ust. 3 u.o.z. Przepis ten bowiem, na co w niniejszej pracy zwrócono uwagę, odnosi się do ingerencji w prawa i wolności oraz ma charakter wyjątku

od zasady ochrony własności, co wyklucza jego rozszerzające wykładanie [34-37], a właśnie na nieuprawnionym stosowaniu wykładni rozszerzającej tego przepisu bazowała praktyka odbierania zwierząt przez aktywistów z terenów innych niż publicznie dostępne. W świetle tych ustaleń, odbiory zwierząt przez przedstawicieli organizacji społecznych z gospodarstw, pastwisk czy jakichkolwiek prywatnych terenów czy obiektów prywatnych, odbywały się w ramach popełniania przestępstwa naruszenia miru domowego, czyli popełniania czynu opisanego w art. 193 Kodeksu karnego, co wypełniało, obok wcześniej wymienionych, kolejną cechę aktu terrorystycznego jaką jest bezprawność czynu. Rozważając w niniejszej pracy swego rodzaju fenomen utrzymywany w szerokich kręgach społeczeństwa, ale także u wielu przedstawicieli instytucji i służb publicznych przez ponad 25 lat „domniemania” legalności takich praktyk, wskazano na istnienie swego rodzaju tabu, które powodowało, że jakiegokolwiek kwestionowanie działań przedstawicieli organizacji zwanych prozwierzęcymi, czy nawet tylko stawianie pytań niewygodnych dla aktywistów, jak chociażby zapytanie co się stało ze zwierzętami, które dana organizacja teoretycznie czasowo odebrała, traktowane było jako przejaw braku empatii i zamach na dobro zwierząt. To właśnie, promowane przez niektóre media, utożsamianie każdego działania oraz interesu organizacji zwanych prozwierzęcymi z dobrem zwierząt, chroniło przez ponad ćwierć wieku praktyki radykalnych działaczy organizacji pozarządowych przed ujawnieniem ich faktycznego charakteru aktów ekoterrorystycznych.

Drugą postawioną w niniejszej pracy tezę, że finalnym celem radykalnych działaczy organizacji prozwierzęcych jest obalenie ładu opartego o prymat człowieka wobec zwierząt, potwierdzono na podstawie zestawienia treści prezentowanych w piśmiennictwie przedmiotu [12-21] z poczynionymi w badaniach ustaleniami, co do efektów dokonywanych przez aktywistów odbiorów zwierząt. W wielu z badanych spraw takim efektem odebrania zwierząt było głównie wyniszczenie ich właścicieli lub posiadaczy, ale także cierpienie i śmierć przejętych przez aktywistów zwierząt, którą poniosły po odebraniu przez działaczy, w okolicznościach wykluczających możliwość przypisania sprawstwa tych śmierci wcześniejszym działaniom właścicieli, tak jak na przykład miało to miejsce w opisywanym w niniejszej pracy przypadku ubicia w rzeźni odebranych rolnikowi krów mlecznych. Analizując akta spraw karnych i administracyjnych spraw zainicjowanych odebranie zwierząt przez przedstawicieli organizacji zwanych prozwierzęcymi, zwrócono uwagę, na padające niejednokrotnie w badanych sprawach wypowiedzi aktywistów, wskazujących, że dla uzyskania radykalniej zmiany w podejściu do zwierząt poprzez ich upodmiotowienie, najważniejsze jest jak najbardziej spektakularne „ukaranie”, czyli faktyczne wyniszczenie osoby, której zwierzęta odebrano, co ma oddziaływać na innych posiadaczy zwierząt, od posiadania zwierząt w celach rzutkowych lub w warunkach uznawanych przez działaczy organizacji za nieakceptowane w kontekście idei upodmiotowienia zwierząt. Te wypowiedzi zbieżnie z piśmiennictwem autorów bliskich kręgom radykalnych aktywistów, mówiących już wprost nie o ochronie zwierząt przed cierpieniem, ale o prawach zwierząt, rozumianych jako coraz poważniejsze ograniczanie praw człowieka, a także z wymową faktów co do losu zwierząt odbieranych przez działaczy niektórych organizacji, które stanowiły przedmiot zainteresowania aktywistów wyłącznie jako „dowody” potrzebne do postawienia ich właścicielowi zarzutów, w pełni uzasadniły tezę, że celem głównym radykalnych aktywistów, nie jest doraźna pomoc dla poszczególnych zwierząt, któremu to celowi miał

w zamyśle prawodawcy służyć art. 7 ust. 3 u.o.z. ale obalenie ładu dopuszczającego użytkowe traktowanie zwierząt, a nawet utrzymywanie zwierząt w warunkach ograniczających ich naturalne zachowania. W kontekście tak zdiagnozowanego faktycznego celu odbierania zwierząt przez niektórych aktywistów, zwrócono uwagę, na radykalizację poczynań radykalnych organizacji, zmierzających do obalenia ładu uznającego użytkowe traktowanie zwierząt i prymat człowieka wobec środowiska oraz świata zwierząt. Aby osiągnąć efekt zastraszenia posiadaczy zwierząt i zniechęcić ich do utrzymywania zwierząt szczególnie w celach użytkowych lub warunkach ocenionych przez działaczy za niewłaściwe, w badanych sprawach radykalni aktywiści dążyli do maksymalnego wyniszczenia osób, którym zwierzęta odebrali. Wyniszczenie właściciela lub posiadacza zwierzęcia aktywiści realizowali w kilku kolejnych krokach. W pierwszym kroku wyniszczenie posiadacza zwierząt prowadzono poprzez spektakularne odebranie zwierzęcia w warunkach poniżania osoby, której zwierzę odbierano oraz publicznego udostępnienia relacji z takich sytuacji, a także przez inicjowanie hejtu przeciwko takiej osobie w mediach społecznościowych. W kolejnym kroku, który pojawiał się w niektórych sprawach miały miejsce przypadki podżegania do nienawiści do osób którym zwierzęta odebrano, a także wobec ich bliskich, w miejscach ich pracy, a także w szkołach wobec ich dzieci oraz wrogo nastawiano sąsiadów. Obserwowano też sytuacje wywierania przez organizacje społeczne wywierania presji na pracodawców zatrudniających osoby którym zwierzęta odebrano, aby zwolnili z pracy „potwora i oprawcę”, którymi to określeniami aktywiści posługiwali się wobec pozbawionej zwierząt osoby zanim w sprawie zapadły jakiegokolwiek prawomocne orzeczenia potwierdzające przypisywaną takim osobom przez działaczy winę. Kolejnym etapem, czyli kolejnym krokiem do wyniszczenia osoby, której zwierzę odebrano, było inicjowanie przeciwko takiej osobie przez organizację społeczną, której działacze dokonali odbioru zwierzęcia, postępowania administracyjnego mającego następczo usankcjonować teoretycznie czasowe odebranie przez aktywistów zwierzęcia, a także postępowania karnego w którym przedstawiciele organizacji starali się wykazać, że właściciel (posiadacz) nad odebrany mu zwierzęciem się znęcał. W niniejszej pracy zwrócono uwagę, że w postępowaniach karnych zainicjowanych odebraniem zwierząt przez aktywistów, oskarżeni posiadacze zwierząt są *de facto* pozbawieni prawa do sądu, rozumianego jako sąd bezstronny. Analizując bowiem tego typu postępowania zauważono problem, który umyka, jak dotąd uwagi sądów, polegający na tym, że w tym samym postępowaniu organizacja społeczna łączy dwie role, które w żadnym razie w postępowaniu karnym nie mogą być łączone, jeśli postępowanie ma zostać przeprowadzone zgodnie z zasadą obiektywizmu, w oparciu o bezstronnie ustalone okoliczności faktyczne. W opisanych sytuacjach organizacja społeczna jest bowiem podmiotem, który *de facto* prowadzi czynności dochodzeniowe na podstawie których ustalany ma zostać stan faktyczny, bo odebranie zwierzęcia na podstawie art. 7 ust. 3 u.o.z. w kontekście toczącego się w takiej sprawie postępowania karnego nie jest niczym innym jak zabezpieczeniem dowodu, a jednocześnie organizacja społeczna może – i z reguły jest, stroną tegoż postępowania, gdyż na podstawie art. 39 u.o.z. wykonuje uprawnienia pokrzywdzonego. Jeśli zatem, organizacja społeczna, czyli jedna ze stron postępowania prowadzi czynności dochodzeniowe we własnej sprawie, w której dąży do uzyskania wyroku skazującego stronę przeciwną (osobę której zwierzę odebrała), a prokuratura i sądy traktują te ustalenia, nie jako stanowisko jednej ze stron mającej własny interes w uzyskaniu określonego orzeczenia, ale tak jakby były to

bezsronne ustalenia np. technika kryminalistyki, czy w zakresie oceny stanu zwierzęcia, ustalenia urzędowego lekarza Inspekcji weterynaryjnej, to sytuacja taka wręcz nakazuje powziąć wątpliwości co do możliwości podjęcia przez Sąd w tych okolicznościach trafnej reakcji karnej, a więc co do faktycznej możliwości realizacji przez oskarżonego prawa do bezstronnego postępowania sądowego [16, 35]. Rozważania te podsumowano spostrzeżeniem, że jeśli strona postępowania prowadzi dochodzenie we własnej sprawie, a sąd przyjmuje wyniki takich czynności jako bezstronne ustalenie okoliczności faktycznych, to strona przeciwna zapewne zostanie skazana, co w tych warunkach bynajmniej nie oznacza, że była winna.

W odniesieniu do opisanych powyżej ustaleń stwierdzono, że opresyjna ingerencja we własność, polegająca na odebraniu zwierzęcia z terenu prywatnego przez podmiot niepaństwowy w warunkach bezprawności czyli naruszenia miru domowego, w połączeniu z konsekwencjami skazania wyrokiem wydanym w ramach rażąco nieprawidłowo prowadzonych postępowań przygotowawczych, gdzie organizacja będąca stroną postępowania „ustalała” korzystny dla siebie stan faktyczny, stanowi potężne narzędzie do manipulacji strachem, gdyż zachodzi sytuacja, kiedy podmiot niepaństwowy, dla wzmocnienia efektu zastraszenia wykorzystuje instrumentalnie aparat przymusu państwa, który zamiast bronić praw i wolności obywatela, wspiera działania podmiotu niepaństwowego. Taka sytuacja powoduje, tak wielkie poczucie zagrożenia, że zgodnie z celem i dążeniem aktywistów, wielu rolników i hodowców co najmniej rozważa porzucenie działalności opartej na użytkowym traktowaniu zwierząt. Tak więc, jak w niniejszej pracy podsumowano, ewolucja modus operandi radykalnych aktywistów w kierunku nadawania poprzez nadinterpretację art. 7 ust. 3 u.o.z. swej działalności pozorów działań legalnych, a także umiejętne wykorzystywanie aparatu przymusu państwa do wzmoczenia efektów działań o charakterze ekoterroryzmu, może realnie zagrażać istnieniu ładu opartego na prymacie interesów człowieka.

W badaniach potwierdzono także trzecią tezę pracy, wykazując cechy działań terrorystycznych w manipulacyjnym używaniu przepisów dotyczących dostępu obywateli do informacji publicznej [7], co polegało na masowym wysyłaniu wniosków o udzielenie informacji publicznej do zarządów gmin, które współpracowały ze schroniskami dla bezdomnych zwierząt, do likwidacji których dążyły organizacje zwane pro zwierzęcymi. Bardzo liczne wnioski, których faktycznym celem nie było pozyskanie informacji, ale zaangażowanie w udzielanie odpowiedzi urzędników gminy w sposób utrudniający prace urzędu, wysyłane aż do czasu, gdy zarząd gminy zerwał umowę z atakowanym schroniskiem stanowiły de facto narzędzia do przymuszania władzy publicznej do spełnienia oczekiwań organizacji zwanych pro zwierzęcymi, dążącymi do eliminowania schronisk prywatnych i uzyskanie monopolu na opiekę nad bezdomnymi zwierzętami, którą gminy mają obowiązek finansować. Jako okoliczność dająca podstawy do stwierdzenia bezprawności takich działań w niniejszej pracy wskazano, iż w opisanych przypadkach doszło do używania prawa do informacji publicznej w sprzeczności z intencją prawodawcy. Przedstawiono, że taka praktyka, mająca na celu likwidację schronisk dla zwierząt prowadzonych przez prywatnych przedsiębiorców, a zamiast tego zastąpienie ich monopolem organizacji społecznych, prowadzi do pozyskania przez organizacje zwane prozwierzęcymi stałego dopływu środków finansowych z budżetów gmin zobligowanych do zapewnienia utrzymania zwierzętom bezdomnym ze swoich terenów utrzymania w schroniskach. W rozważaniach dotyczących obserwowanych

w ostatnich latach nasilających się ataków na schroniska prywatne, wskazano także na elementy, które sugerują, że ustanowienie monopolu dla organizacji pozarządowych w zakresie prowadzenia schronisk dla zwierząt mogłoby stanowić kolejne narzędzie nacisku na władze gminne, aby spełniały rosnące postulaty radykalnych aktywistów, dążących do obalenia ładu opartego na prymacie człowieka wobec zwierząt. Wskazano, że ponieważ to wójt (burmistrz, prezydent miasta) wydaje decyzje zarówno sankcjonujące odebranie zwierząt posiadaczom przez aktywistów, jak następnie decyzje o obciążeniu kosztami utrzymania czasowo odebranych zwierząt ich właściciela lub opiekuna, które to niemałe, bo sięgające nierzadko setek tysięcy złotych ostatecznie trafiają zazwyczaj do organizacji które dokonały odbioru zwierząt, to organizacje zwane prozwierzęcymi uzyskawszy monopol na prowadzenie schronisk, uzyskałyby na władze gmin narzędzie nacisku dla uzyskiwania decyzji w przedmiocie czasowego odebrania zwierząt lub obciążaniu kosztami odbioru ich właścicieli – zgodnie z oczekiwaniem takich organizacji. Uzyskiwanie spolegliwości zarządów gmin wobec żądań aktywistów wynikałoby z okoliczności, że istniałoby zagrożenie wypowiedzenia przez organizację – monopolistę umowy gminie na zapewnienie zwierzętom z terenu danej gminy opieki w schronisku, co uniemożliwiłoby wywiązywanie się przez gminę z ustawowego obowiązku, skutkując określonymi konsekwencjami dla wójta (burmistrza, prezydenta miasta). Tak więc aktywiści dążą do przejmowania schronisk zarówno dla uzyskania stałego dopływu środków finansowych z budżetów gmin, jak też kolejnego narzędzia do manipulacji strachem dla osiągnięcia swojego głównego celu. Jak już wspomniano, w oparciu o analizę literatury, jak i badania spraw sądowych przeciwko właścicielom zwierząt, potwierdzono tezę, że głównym celem radykalnych aktywistów jest obalenie obecnego ładu dopuszczającego użytkowe traktowanie zwierząt i zastąpienie go porządkiem opartym na biocentryzmie [12-18]. Nawiązując do tej okoliczności, jako przyczynę tak intensywnego ataku na prywatne schroniska dla zwierząt oraz gminy współpracujące z takimi schroniskami wskazano, że w dążeniu do wspomnianego celu ostatecznego, radykalni aktywiści wyznaczyli sobie cele pośrednie, obejmujące pozyskiwanie terenów oraz środków pieniężnych. Środki pieniężne organizacje prozwierzęce pozyskują oprócz prowadzenia zbiórek publicznych także w wyniku dokonywania odbiorów posiadaczom zwierząt, gdyż osoby którym zwierzęta odebrano są obciążane na rzecz organizacji często bardzo wysokimi kosztami przechowywania (czasowej opieki) nad odebranymi im zwierzętami, a także w wyrokach karnych nawiązkami w wysokości nawet do 100 tysięcy złotych [16]. Dodatkowo, organizacje pozyskują środki finansowe z budżetów gmin, które zgodnie z przepisami są zobligowane do finansowania pobytu zwierząt z ich terenów w schroniskach [6]. W tej sytuacji aktywiści dążą do uzyskania coraz większej kontroli nad schroniskami, dążąc do zapewnienia dla organizacji zwanych pro zwierzęcymi pełnej wyłączności w ich prowadzeniu poprzez likwidację kolejnych prywatnych schronisk [39] oraz przejmowanie zarządzania schroniskami gminnymi.

W niniejszej pracy potwierdzono także czwartą tezę postawioną w pracy, zakładającą istnienie w Polsce poważnego problemu, jakim jest ekoterroryzm [13, 14, 19-21]. Istnienie w Polsce takiego stanu rzeczy okazuje się ewidentne, gdy akty ekoterrorystyczne, takie jak odebranie zwierząt posiadaczom z terenów prywatnych przez aktywistów czy masowe składanie wniosków o udzielenie informacji publicznej w celu przymuszenia gmin do rozwiązania umów z legalnie działającymi, prywatnymi schroniskami dla

zwierząt, zostały nazwane zgodnie z ich faktycznym charakterem aktów ekoterroryzmu. W niniejszej pracy wskazano, że terrorystyczny charakter odbiorów zwierząt właścicielom z terenów prywatnych przez aktywistów staje się oczywisty, gdy odrzuci się kamuflaż wynikający z nadinterpretacji przepisów i umiejętnego zarządzania reputacją przez niektóre organizacje określane jako prozwierzęce, a więc należy stopień zagrożenia aktami ekoterroryzmu w Polsce powiązać z ilością dokonywanych przez aktywistów odbiorów zwierząt, zgodnie z oceną tych odbiorów jako aktów ekoterroryzmu. Biorąc pod uwagę, że według niepełnych i jak wszystko wskazuje, zaniżonych danych udostępnionych przez niektóre organizacje zwane prozwierzęcymi, aktywiści odebrali ponad 11 tysięcy zwierząt w ciągu zaledwie dwóch lat, to uznać należy, że skala działań opresyjnych, wyczerpujących znamiona ekoterroryzmu, których dopuszczają się aktywiści wobec posiadaczy zwierząt jest bardzo znacząca. W pracy podkreślono, że zagrożenie aktami ekoterrorystycznymi dla kluczowego sektora gospodarki Polski, a mianowicie rolnictwa, istotnego dla bezpieczeństwa żywnościowego kraju, a także dla wszelkich powiązanych z rolnictwem branż, jest bardzo poważne, podobnie jak akty ekoterroryzmu w których podmioty niepaństwowe wykorzystują aparat przymusu państwa, stanowią bardzo poważne zagrożenie dla praw i wolności obywatelskich.

Rekomendacją dla praktyki wskazaną w niniejszej pracy jest jak najszybsze wydanie wytycznych funkcjonariuszom policji, a także prokuratorom, dotyczących obowiązku ochrony miru domowego posiadaczy zwierząt, ochrony ich prywatności oraz zaakcentowania zasady domniemania niewinności. W wytycznych koniecznym jest wskazanie na zakaz wykładni rozszerzającej art. 7 ust. 3 u.o.z. a więc braku uprawnienia przedstawicieli organizacji pozarządowych do wejścia na teren prywatny w celu dokonania odbioru zwierzęcia. Wytyczne powinny zawierać jasny i kategoryczny zakaz wprowadzania przez funkcjonariuszy policji przedstawicieli organizacji pozarządowych na prywatne posesje, a także wskazanie, że jedynym kompetentnym podmiotem do kontroli stanu zwierząt i wydania oceny w tym zakresie są urzędowi lekarze z Powiatowych Inspektoratów Weterynarii. Konieczne jest również zawarcie w wytycznych dla funkcjonariuszy policji i prokuratorów wyraźnego wskazania, że okoliczność, iż sprawa dotyczy zwierząt, nie stanowi podstawy do odstąpienia od zasad przy dokonywaniu czynności przeszukania oraz w zakresie zabezpieczenia dowodów. Materiały zatrzymane w ramach przeszukania, w tym zwierzęta i dokumentacja z nimi związana, podobnie jak inne przedmioty, nie powinny być powierzane do przechowania podmiotom, w przypadku których istnieje obawa braku bezstronności. W sposób oczywisty do takich podmiotów należą organizacje pozarządowe określane jako prozwierzęce, dążące do skazania osoby, której zwierzęta zostały odebrane. W niniejszej pracy wskazano także na pilną potrzebą wydania prokuratorom i policjantom wytycznych, w których jednoznacznie należy wskazać na bezprawność odbiorów zwierząt przez aktywistów z terenów prywatnych oraz nakazać ściganie i karanie takich praktyk. Wydaje się, że tylko w ten sposób można zmienić nieprawidłową praktykę stosowania przepisu art. 7 ust. 3 u.o.z. przez ostatnie 25 lat. Koniecznym jest podkreślenie, że nawet wszczęcie przeciwko właścicielowi postępowania karnego z oskarżeniem znęcania się nad zwierzętami, nie wyjmuje go spod ochrony prawa w tym jego prawa do ochrony miru domowego, własności, domniemania niewinności, a składane przez właścicieli zwierząt zawiadomień o łamanie ich praw przez aktywistów policja i prokuratura są obowiązane przyjmować i prowadzić dochodzenia zgodnie z obowiązującymi standardami. W pracy też wska-

zano, że docelowo, konieczne jest usunięcie z art. 7 ust. 3 u.o.z. możliwości odbioru zwierząt przez aktywistów, ponieważ przepis, który pozwala na inne, gorsze traktowanie obywateli posiadających zwierzęta w zakresie ochrony ich praw i wolności, przez co ma charakter dyskryminacyjny i jako taki nie może mieć racji bytu w państwie prawa. Obciążenie policji i inspekcji weterynaryjnej dodatkowymi obowiązkami nie może skutkować gorszą ochroną praw i wolności posiadaczy zwierząt w porównaniu do osób, które zwierząt nie posiadają, gdyż droga takiej argumentacji tworzy ryzyko legalizacji samosądów i otwiera drogę do działania dla terrorystów.

Podziękowania

Pragnę podziękować osobom, które wykazując wielką odwagę, pomimo kierowanego przeciwko nim hejtu i naciskom, nagłaśniały faktyczny przebieg odebrania im zwierząt przez działaczy organizacji pozarządowych, dociekały prawdy o śmierci odebranych im zwierząt po przejęciu ich przez aktywistów, a także udostępniały zarówno do badań, jak też dziennikarzom śledczym dokumenty z postępowań administracyjnych i sądowych karnych, z których to dokumentów wyłonił się obraz rażąco nieprawidłowego sposobu prowadzenia takich postępowań zarówno administracyjnych, jak i karnych w większości przypadków, gdy były zainicjowane odebraniem zwierząt przez przedstawicieli organizacji pozarządowych. Ujawnienie tych nieprawidłowości, które należy ocenić jako utrwaloną praktykę, a także zdiagnozowanie prawdziwego charakteru takich odbiorów zwierząt jest niezwykle cenne, gdyż czyni pierwszy krok dla przeciwdziałania tej nowej formie ekoterroryzmu.

Literatura

1. Madej M., *Międzynarodowy terrorizm polityczny*, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Warszawa 2001, s. 7.
2. Centrum Badania Opinii Społecznej, *Powinności państwa wobec obywatela i obywatela wobec państwa*, komunikat z badań, BS/104/2013, Warszawa 2013, s. 2.
3. Gulczyński M., *Nauka o polityce*, Wydawnictwo Druktur, Warszawa 2007 za <https://pl.wikipedia.org/wiki/Pa%C5%84stwo>, dostęp w dniu 11.02.2023.
4. <https://wypracowania24.pl/wos/1515/aparat-przymusu-definicja-charakterystyka>
5. Białek T., *Terrorizm manipulacja strachem*, Wydawnictwo Studio Emka, Warszawa 2005, s. 281.
6. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r., o ochronie zwierząt (Dz. U. z 2022 r. poz. 572, 2375).
7. ustawa z dnia 6 września 2001 r. o dostępie do informacji publicznej (Dz. U. Nr 112, poz. 1198, z późn. zm.).
8. Ustawa z dnia 29 stycznia 2004 r. o Inspekcji Weterynaryjnej (Dz.U. z 2022 r., poz. 2629).
9. Ustawa z dnia 11 marca 2004 r. o ochronie zdrowia zwierząt oraz zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt (Dz.U.z 2023 r. poz.1075).
10. Wiech J., *Ekoterroryzm w Polsce? Tajemniczy „Zielony Front” podpalił harwestery na Dolnym Śląsku*, Energetyka 24 portal o energetyce, 10.04.2019 r., <https://energetyka24.com/ekoterroryzm-w-polsce-tajemniczy-zielony-front-podpalil-harwestery-na-dolnym-slasku> [data dostępu: 11.02.2022].
11. Wójcik S., wypowiedź dla RadioMaryja.pl <https://www.radiomaryja.pl/informacje/kolejny-pozar-fermy-norek-w-ciagu-kilku-miesiecy-sz-wojcik-pozary-zaczynaja-sie-w-momencie-kiedy-zaczynamy-glosno-mowic-o-potrzebie-zmiany-ustawy-o-ochronie-zwierzat/>.

12. Pływaczewski W., *Ekokryminologia w Polsce i na świecie – bilans dotychczasowych doświadczeń (ze szczególnym uwzględnieniem oferty edukacyjnej i badawczej wyższej szkoły Policji w Szczytnie)*, [w:] *Przegląd Policyjny*, vol. 2 specjalny, Szczytno 2021, s. 5-21.
13. Kowalska S., *Ekoterroryzm – rozważania w kontekście bezpieczeństwa i zasady zrównoważonego rozwoju. Wybrane regulacje prawa międzynarodowego*, [w:] Gronowska B., Rakoczy B., Kapelańska-Pręgowska J., Karpus K., Sadowski P., *Prawa Człowieka a ochrona środowiska – wspólne wartości i wyzwania*, Katedra Praw Człowieka Wydział Prawa i Administracji Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2018, s. 223-245.
14. Posłuszna E., *Ekstremizm ekologiczny, źródła – przejawy – perspektywy*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012.
15. Posłuszna E., *A Prognostic View on the Ideological Determinants of Violence in the Radical Ecological Movement*, Multidisciplinary Digital Publishing Institute, MDPI, 2020.
16. Zajączkowska E., *Ciemna strona Animalsów. Co organizacje pro zwierzęce chcą przed Tobą ukryć*, reportaż wyemitowanym przez Portal Wsensie.pl, pierwsza publikacja 4 czerwca 2018 r. <https://www.google.com/search?q=ciemna+strona+animals%C3%B3w&oq=Ciemna+Strona+Ani&aqs=chrome.0.0i512j69i57.9452j0j9&sourceid=chrome&ie=UTF-8#fpstate=ive&vld=cid:6888a8ce,vid:IXBqHQ4W-Ac>
<https://www.facebook.com/EwaZajaczkowskacom/videos/rocznica-reporta%C5%BCu-ciemna-strona-animals%C3%B3w/540764156329728/>.
17. Gogłoz D., *Najważniejsze trendy we współczesnym ruchu działającym na rzecz zwierząt*, [w:] *Sprawiedliwość dla zwierząt*, redakcja naukowa Błońska B., Gogłza W., Klaus W., Woźniakowska-Fajst D., Instytut Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk, Stowarzyszenie „Otwarte Klatki”, Warszawa 2017.
18. Głowacki K., *Ekoterroryzm w Polsce. Ekoterroryzm a ochrona środowiska*, [w:] *Ekologia.pl*, <https://www.ekologia.pl/srodowisko/ochrona-srodowiska/ekoterroryzm-nowe-zagrozenie,15010.html>.
19. Machniak A., *Radykalizm i ekstremizm nowych ruchów społecznych na przykładzie Frontu Wyzwolenia Zwierząt*, [w] *Bezpieczeństwo Teoria i Praktyka*, nr 1, Regionalne Towarzystwo Naukowe w Przeworsku, Przeworsk 2018.
20. Zwoliński A., *Pozachrześcijańskie orientacje i ruchy ekologiczne w Polsce*, [w:] Ślipko T., Zwoliński A., *Rozdroża ekologii*, Wydawnictwo WAM, Kraków 1999, s. 243
21. Kieniewicz P.H., *Ekologia – szansa czy zagrożenie*, [w:] *Ekologia. Przesłanie moralne Kościoła*, red. J. Nagórny, Wydawnictwo KUL, Lublin 2002. s. 53-54.
22. Posiedzenie Parlamentarnego Zespołu ds. Ochrony Zwierząt, Praw Właścicieli Zwierząt, Praw Właścicieli Zwierząt oraz Rozwoju Polskiego Rolnictwa w dniu 10.01. 2020 r, https://www.sejm.gov.pl/Sejm9.nsf/transmisja.xsp?documentId=FB742C12FAB69815C12584E0003728BD&symbol=TRANSMISJA_ARCH&info=T [data dostępu: 11.02.2023].
23. <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=zVrNipfrXnY>
24. <https://wprawo.pl/tag/klosisniki-ppk-kynolodzy-ekoterroryzm/>
25. Rochowicz P., *Więcej praw dla zwierząt i ich obrońców*, Rzeczpospolita, Warszawa 2020.
26. Krawczyk A.M., *Wypowiedź w dniu 23 września 2020 na 73 Posiedzeniu Komisji Ustawodawczej Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, Rozpatrzenie ustawy o zmianie ustawy o ochronie zwierząt oraz niektórych innych ustaw* (druk senacki nr 209, druki sejmowe nr 378, 597 i 625), stenogram, Warszawa 2020, s. 76. <https://www.senat.gov.pl/prace/komisje-senackie/przebieg,8801,1.html> [data dostępu: 11.02.2023].
27. Krawczyk A.M., *Opinia o projekcie Ustawa o zmianie ustawy o ochronie zwierząt oraz niektórych innych ustaw*, druk 209, wraz z propozycją poprawek, [w] *Senat.gov.pl, Proces legislacyjny w Senacie, ustawy uchwalone przez Sejm, Opinie instytucji i organizacji*, Warszaw 2020. <https://www.senat.gov.pl/prace/proces-legislacyjny-w-senacie/ustawy-uchwalone-przez-sejm/ustawy-uchwalone-przez-sejm/ustawa,1018.html> [data dostępu: 11.02.2023].

28. Marciniak N., *Czego najbardziej obawiają się rolnicy w związku „Piątką dla zwierząt”?*, [w:] *Tygodnik Poradnik Rolniczy*, 28.10. 2020. <https://www.tygodnik-rolniczy.pl/zwierzeta/czego-najbardziej-obawiaja-sie-rolnicy-w-zwiazku-z-piatka-dla-zwierzat-2381865>.
29. TVN 24., <https://tvn24.pl/tvnwarszawa/najnowsze/warszawa-protest-rolnikow-senat-zajmie-sie-dzis-ustawa-piatka-dla-zwierzat-4719164>.
30. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej VII kadencji, Druk 3744, poselski projekt ustawy o zmianie ustawy o ochronie zwierząt oraz niektórych innych ustaw, Art. 1 ust. 1 pkt. 3 ppkt e.
31. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej VIII kadencji, poselski projekt grupy posłów PIS ustawy o zmianie ustawy o ochronie zwierząt oraz niektórych innych ustaw , złożony 06 listopada 2017 r, MK-020-751/17, numeru druku sejmowego nie nadano, Art. 1 pkt 4 ppkt e.
32. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej VIII kadencji, poselski projekt grupy posłów PO i Nowoczesnej ustawy o zmianie ustawy o ochronie zwierząt oraz niektórych innych ustaw, złożony 20 listopada 2017 r., MK-020-765/1/, numeru druku sejmowego nie nadano, Art. 1 pkt. 4 ppkt. e.
33. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej IX kadencji, Druk 597, poselski projekt ustawy o zmianie ustawy o ochronie zwierząt oraz niektórych innych ustaw, Art. 1 pkt. 3
34. Zieliński M., *Wykładnia prawa. Zasady, reguły, wskazówki*, Wolters Kluwer, Warszawa 2008, s. 350.
35. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r., Kodeks Postępowania Karnego, Dz. U. z 2022 r. poz. 1375, 1855, 2582, 2600, z 2023 r. poz. 289, 535, 818, 1606.
36. Krawczyk A.M., *Prawa właścicieli i opiekunów zwierząt w kontekście niektórych przepisów ustawy z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt oraz praktyki ich stosowania*, wystąpienie na posiedzeniu Parlamentarnego Zespołu ds. Ochrony Zwierząt, Praw Właścicieli Zwierząt oraz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Warszawa 2021. https://www.sejm.gov.pl/Sejm9.nsf/transmisja.xsp?documentId=7CA021F845832627C125878E00460BE1&symbol=TRANSMISJA_ARCH&info=T , dostęp w dniu 11.02.2023r.
37. Wiącek M., *Wystąpienie na posiedzeniu Parlamentarnego Zespołu ds. Ochrony Zwierząt, Praw Właścicieli Zwierząt oraz Rozwoju Polskiego Rolnictwa*, Warszawa 2021. https://www.sejm.gov.pl/Sejm9.nsf/transmisja.xsp?documentId=7CA021F845832627C125878E00460BE1&symbol=TRANSMISJA_ARCH&info=T [data dostępu: 11.02.2023].
38. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz. U. z 2020 r., poz. 1444 z późn. zm.).
39. Rubaszewska M., *Dolnośląski Inspektorat Ochrony Zwierząt przejął schronisko*, [w:] *Piotrków Trybunalski Nasze Miasta*, 2023., <https://piotrkowtrybunalski.naszemiasto.pl/intervencja-w-schronisku-w-wojtyszkach-dolnoslaski/ar/c1-9234745>.

Ekoterroryzm – ewolucja metody. Od kontroli obywatelskiej do przejęcia kompetencji władzy publicznej. Wybrane przykłady

Streszczenie

Celem pracy było zwrócenie uwagi na problem ewolucji metod działania ekoterrorystów w kierunku działań zakamuflowanych, wykorzystujących struktury i procedury instytucji państwowych oraz przepisy prawa, szczególnie w obszarze interpretacji, do terroryzowania indywidualnych obywateli i całych grup społecznych oraz wykorzystywanie mechanizmów obywatelskiej kontroli instytucji państwowych do ich praktycznego ubezwłasnowolnienia. Badania oparte na analizie przypadków osób, którym zwierzęta zostały odebrane przez organizacje pozarządowe, przeprowadzone w kontekście analizy art. 7 ust. 3 ustawy o ochronie zwierząt co do faktycznych uprawnień jakie przepis ten daje przedstawicielom organizacji społecznych, a także na wywiadach i informacjach publicznych z instytucji zajmujących się tą sprawą, prowadzą do wniosku, że odbieranie zwierząt właścicielom przez działaczy z terenów prywatnych nie ma podstaw w przepisach obowiązującego prawa i stanowi nową metodę ekoterroryzmu. Badania wskazują także, że prawo do informacji publicznej było wykorzystywane do wywierania wpływu na władze publiczne. Te nowe metody ekoterroryzmu są bardzo niebezpieczne, gdyż skutkują stosunkowo szybkim demontażem praworządności, destabilizacją społeczeństwa i gospodarki oraz eliminacją praw i wolności człowieka, a jednocześnie są trudne do zdiagnozowania ze względu na pozory legalności. Założeniem dalszych badań jest określenie skali zjawiska,

które początkowo oceniano jako znaczące. W praktyce zaistniała pilna potrzeba upowszechnienia wiedzy o braku uprawnień działaczy do odbierania zwierząt właścicielom na terenach prywatnych oraz ustalenia kryteriów odróżniających kontrolę obywatelską od przejmowania kompetencji władzy publicznej, a także doboru narzędzi pozwalających przeciwdziałać temu zagrożeniu.

Słowa kluczowe: ekoterroryzm, organizacje pozarządowe, ustawa o ochronie zwierząt, informacja publiczna, rolnictwo, błędna interpretacja i nieprawidłowe stosowanie prawa

Ecoterrorism – evolution of the method. From citizen control to taking over the competences of public authorities. Selected examples

Abstract

The aim of the work was to draw attention to the problem of the evolution of eco-terrorists' methods of operation towards camouflaged activities, using the structures and procedures of state institutions and legal provisions, especially in the area of interpretation, to terrorize individual citizens and entire social groups, and using mechanisms of citizen control of state institutions to practically incapacitate them. Research based on the analysis of cases of people whose animals were taken away by non-governmental organizations, conducted in the context of the analysis of Art. 7. 3 of the Animal Protection Act regarding the actual rights that this provision gives to representatives of social organizations, as well as interviews and public information from institutions dealing with this matter, lead to the conclusion that the taking of animals from owners by activists from private areas has no basis in the provisions of applicable law and constitutes a new method of eco-terrorism. Research also indicates that the right to public information was used to influence public authorities. These new methods of eco-terrorism are very dangerous because they result in the relatively rapid dismantling of the rule of law, destabilization of society and the economy, and the elimination of human rights and freedoms, and are at the same time difficult to diagnose due to the appearance of legality. The assumption of further research is to determine the scale of the phenomenon, which was initially assessed as significant. In practice, there was an urgent need to disseminate knowledge about the lack of rights of activists to take away animals from owners on private lands and to establish criteria distinguishing citizen control from taking over the competences of public authorities, as well as to select tools to counteract this threat.

Keywords: ecoterrorism, non-governmental organizations, Animal Protection Act, public information, agriculture, misinterpretation and incorrect application of law

Język Roberta Biedronia na Twitterze jako narzędzie kreowania wizerunku

1. Wprowadzenie

Niniejszy artykuł omawia sposoby kreowania wizerunku przez polityka Roberta Biedronia na jego koncie na platformie Twitter. Zastosowano analizę językową tekstu. Celem artykułu jest wskazanie i omówienie wybranych środków językowych służących kreacji wizerunkowej. Jak wykaże analiza, język używany przez Biedronia na Twitterze umożliwia mu dotarcie do szerokiego grona grup odbiorców i wzmocnienie swojego wizerunku polityka kreującego się na osobę błyskotliwą i bystrą.

Obecne społeczeństwo jest społeczeństwem usieciowionym złożonym z siatki połączeń. Koncepcja społeczeństwa sieci kładzie nacisk na formę oraz organizację przetwarzania i wymiany informacji. Społeczeństwo sieci można zdefiniować jako formację społeczną, w której istnieje infrastruktura sieci społecznych i medialnych kształtujących podstawowy sposób jego organizacji na wszystkich poziomach: jednostkowym, grupowym i społecznym [1, s. 36]. Nacisk i zainteresowanie w społeczeństwie sieci kierowane są na jednostkę częściej niż na ogół, mamy do czynienia z epoką indywidualizacji i chęci kreowania jednostkowego wizerunku, wyróżnienia się. Są to dwa sprzęgające się mechanizmy, które możemy zaobserwować na wielu płaszczyznach życia. W swej pierwszej fazie rozwoju Sieć składała się ze stron internetowych umożliwiających jedynie odbiór treści. Internet wykorzystywany był głównie do komunikacji jednostronnej. Ludzie korzystali z Sieci głównie po to, by odnaleźć coś w wyszukiwarkach, sprawdzić portale informacyjne. Obecnie internet oczywiście nadal w dużym stopniu pełni funkcję informacyjną, ale coraz częściej użytkownicy korzystają z niego, by się ze sobą komunikować i za pomocą tej komunikacji kreować swój wizerunek. Służą do tego w dużym stopniu media społecznościowe, z których chętnie korzystają w tym celu między innymi politycy.

2. Media społecznościowe i ich rola w tworzeniu wizerunku

Media społecznościowe są częścią nowych mediów, które oznaczają:

- nowe doświadczenia tekstualne – nowe rodzaje form tekstualnych i gatunkowych oraz wzorców odbioru mediów;
- nowe sposoby reprezentacji świata;
- nowe relacje między podmiotami – nowe sposoby użytkowania i odbioru oraz tworzenia przekazu, komunikacja dwukierunkowa;
- nowe doświadczenie relacji pomiędzy społecznością i tożsamością – zmiany w społecznym i osobistym odczuwaniu czasu i miejsca mające wpływ na odbieranie samych siebie i kreowanie swojego wizerunku.

Media społecznościowe dają gwarancję szybkiej informacji (co nie znaczy prawdziwej), jej dostępności i pozornej wiarygodności, gdyż pochodzi ze źródła, na przykład profilu danej osoby.

¹ magdalena.szulc@amu.edu.pl, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Pedagogiczno-Artystyczny w Kaliszu.

Jako jedyne social media mogą reagować na wydarzenia w tak zwanym czasie rzeczywistym, komentować je i się do nich ustosunkowywać, co ma znaczenie zwłaszcza w komunikacji politycznej. Co więcej, kanały te dają tyle możliwości angażowania użytkowników, że pozwalają użytkownikom jeszcze lepiej docierać do swych odbiorców, tym samym kreując wizerunek i wpływając na społeczne interakcje. Social media zmieniają nie tylko system przepływu informacji, ale też zmieniają społeczeństwo. Osoby publiczne wolą kreować swój wizerunek online niż offline, ponieważ jest to łatwiejsze i szybsze. Wystarczy zamieszczać treści i komentować profile, które według użytkownika pozytywnie wpłyną na jego wizerunek. Mogą w natychmiastowy sposób docierać do swoich odbiorców – wyborców, potencjalnych wyborców oraz innych polityków – zarówno swoich zwolenników, jak i przeciwników. Poprzez korzystanie z social mediów zacierają się granice pomiędzy sferą prywatną a publiczną. To, co było kiedyś prywatne, wystawiane jest na pokaz. Badania przeprowadzone na Wharton School of University of Pensylwania pokazują też, że osoby, które nie chcą dzielić się w mediach społecznościowych szczegółami ze swojego prywatnego życia, są mniej lubiane niż te, które robią to chętnie [2, s. 214]. Dlatego też wielu polityków, chcąc kreować swój pozytywny wizerunek i być lubianym przez otoczenie, stosuje tę metodę i zamieszcza prywatne lub semi-prywatne treści, które mają „ocieplać” ich formalny wizerunek, który znamy z innych mediów, na przykład programów informacyjnych w telewizji. Media społecznościowe dają politykom większe możliwości kreowania siebie i pokazywania się jako „jeden z nas”, zwykły człowiek, który ma te same problemy i radości, przeżywa te same emocje, co przeciętny Kowalski. Taka postawa zbliża go do odbiorców i daje poczucie silniejszej więzi. Media społecznościowe mają duży wpływ na kreowanie wizerunku jednostki także dlatego, że zmienili się sami odbiorcy – chcą bezpośredniego kontaktu z politykiem, możliwości dialogu, poczucia rozmowy jak partner z partnerem – wszystkie te elementy (lub ich złudzenie) oferują im właśnie social media. Co sprawia, że wizerunek jest przekonujący? Jasno sprecyzowany cel (na przykład obecności w social mediach), transparentna komunikacja, określony styl. Liczy się charyzma. Często wizerunek jest ważniejszy niż sam program polityczny.

Media społecznościowe pozwalają zaprezentować siebie, podtrzymywać i nawiązywać kontakty, które mogłyby być niemożliwe do nawiązania w świecie offline. Dzięki temu, że w social mediach można dzielić się treściami, takimi jak teksty, linki, video czy zdjęcia oraz tworzyć własne, dają one ogromne możliwości interakcji, budowania relacji oraz kreowania wizerunku, co chętnie wykorzystywane jest przez marki oraz osoby publiczne. Politycy udostępniają wpisy innych polityków, czasem dodając do nich także swój komentarz, oznaczają ważne tematy za pomocą hashtagów oraz mogą toczyć dyskusje (czasem bardzo zawzięte) z politykami innych partii. A wszystko to na oczach milionów obserwatorów, gdyż aktualnie z mediów społecznościowych korzystają trzydzieści dwa miliony Polaków, czyli 84,5% populacji [3].

Powstanie social mediów zdeterminowało sposoby kreowania wizerunku w Internecie i równocześnie umożliwiło swym odbiorcom zdobywanie informacji w tempie dotąd niespotykanym, co powoduje szybkie kształtowanie się opinii publicznej. Wpisy na Twitterze (bo to właśnie ta założona w 2009 roku platforma jest najbardziej popularna wśród polityków, dziennikarzy i innych ludzi mediów) często stanowią podstawę publikacji w mediach mainstreamowych – są bezpośrednio cytowane, a nawet zamieszczane są screeny obrazujące daną wypowiedź. Dziennikarze piszący o polityce opierają się na

oświadczeniach polityków na Twitterze, często nie prosząc nawet o szerszy komentarz. Tak szybki przepływ informacji nie był nigdy wcześniej możliwy – społeczeństwo otrzymuje wiadomość w tym samym czasie, co dziennikarze. Czasem dochodzi wręcz do sytuacji absurdalnych. Jak niedawno wspomniał na swoim profilu Hubert Orzechowski, były dziennikarz Gazety Wyborczej: *dziś po raz pierwszy mi się zdarzyło, że instytucja rządowa w odpowiedzi na moje zapytania odpisała, że wszelkie interesujące mnie informacje znajdują we wpisach jej rzecznika na Twitterze* [4].

Co ważne, dzięki temu, że w social mediach mamy do czynienia z tłumem, tworzony wizerunek ma charakter zarówno jednostkowy – tworzony poprzez poszczególne jednostki i odbierany poprzez inne jednostki w indywidualny sposób, jak i charakter kolektywny – odbierany przez większą grupę użytkowników wspólnie, gdyż zwracają wówczas uwagę na aspekty, które podkreślane są przez innych komentujących. Jest to analogiczne zjawisko jak w przypadku tak zwanej kolektywnej inteligencji, która powstaje w wyniku kolaboracji tłumu w social mediach. Poprzez mechanizmy zapewniające interakcję (a takich w social mediach nie brakuje), powstaje kolektywna inteligencja tłumu, która jest inna niż cząstkowe inteligencje i doświadczenia poszczególnych jednostek składających się na ten tłum [5].

Howard Rheingold, klasyk myśli cybersocjologicznej pisze: *wirtualne wspólnoty są społecznymi zbiorowościami, które formują się w sieci, kiedy wystarczająca liczba osób kontynuuje publiczne dyskusje na tyle długo i z takim emocjonalnym zaangażowaniem, aby w cyberprzestrzeni ukształtowały się sieci osobistych relacji* [6, s. 126]. W tej wypowiedzi warto zwrócić uwagę na określenie „emocjonalne zaangażowanie”, które wskazuje na to, że social media są blisko ludzi, a ludzie za ich pomocą wyrażają swoje emocje, odsłaniają się. Łączą się w grupy skupiające się wokół takich samych zainteresowań czy chęci śledzenia poczynąń danej marki lub osoby.

3. Twitnij

Serwisy społecznościowe, takie jak platforma Twitter, są cyfrowymi agorami wymiany poglądów, opinii oraz informacji. Twitter jest platformą opinii w znacznie większym stopniu niż informacji. Jest nową przestrzenią funkcjonowania komunikacji politycznej rozumianej jako proces zależności informacyjnej między podmiotami polityki w zakresie władzy, walki i współpracy. Komunikacja na Twitterze opiera się na zamieszczaniu krótkich (kiedyś o maksymalnej długości 140 – obecnie 280 – znaków) wiadomości (zwanymi tweedami lub postami) z możliwością dodania zdjęcia, video lub linku. Tekst pozostaje jednak podstawą tweeta. Niezbędnym elementem aktywnego korzystania z tego serwisu jest wchodzenie w interakcje z innymi uczestnikami poprzez obserwowanie ich (tak zwane followowanie), oznaczanie (tagowanie), udostępnianie tweedów innych osób czy wchodzenie z nimi w dyskusję. Portal ceniony jest za prostotę i zwiezłość, co sprawia, że użytkownicy muszą wykazać się błyskotliwością, by dotrzeć do swoich odbiorców. Serwis narzuca formułę komunikacji równego z równym (peer to peer).

Twitter jest obecnie przedmiotem zainteresowania wielu badaczy z obszaru nauk społecznych, skupiających swoją uwagę na relacjach wiążących obecnych tam profesjonalnych i nieprofesjonalnych użytkowników oraz na ich aktywności informacyjnej. Struktura technologiczna serwisu oraz przeniesienie do niego części procesów komunikacyjnych znanych z rzeczywistości pozamedialnej, a także ich zdynamizowanie i roz-

szerzenie stały się znaczącym źródłem informacji dla naukowców analizujących procesy komunikowania związane z kampaniami politycznymi [7], partycypacją polityczną [8], określaniem preferencji politycznych [9] oraz sieciowym i spolaryzowanym charakterem komunikowania politycznego w Polsce [10], a także znaczeniem tego serwisu w polityce [11]. Twitterowi poświęcono także badania prowadzone przez polskich autorów obrazujące rodzimą specyfikę komunikacji w tym serwisie [12]. O tym, dlaczego Twitter jest doskonałym narzędziem do kreowania wizerunku, pisze m.in. Wojciech Maguś [13].

Jednym z najważniejszych narzędzi kreowania wizerunku na Twitterze jest komunikacja pisemna, w szczególności język. Na Twitterze istnieje też możliwość publikacji grafik bądź zdjęć, jednak niniejszy artykuł skupia się na warstwie językowej treści zamieszczanych na platformie. Język definiuje się głównie poprzez jego funkcję komunikatywną, co łączy go z główną funkcją mediów społecznościowych, jaką jest komunikowanie się użytkowników między sobą. Robią to głównie za pomocą specyficznego języka. Język jest więc podstawą relacji społecznych w mediach społecznościowych. Za pomocą różnego rodzaju języka, na przykład perswazji językowej, politycy mogą kształtować postawę swoich odbiorców, na podobnej zasadzie jak czynią to media masowe, jednak przewagą mediów społecznościowych jest fakt, że politycy wydają się być bliżej odbiorcy. Jak twierdzi Walter Ong można stwierdzić, że język pisany w Sieci położony jest na pograniczu oralności i piśmienności lub że jest to oralność wtórna, czyli zjawisko, które polega na przekształcaniu wyrażen weralbnych z pomocą elektroniki [14, s. 182]. Dominującym rodzajem języka polityków w mediach społecznościowych jest mowa potoczna. Nieformalny charakter komunikacji pozwala na dynamicznie zmieniające się komunikaty, luźny styl, stosowanie języka potocznego i kolokwializmów. Już od 1989 r. można obserwować znaczną ekspansję potoczności do języka oficjalnego, zwłaszcza w polityce czy reklamie. W drugiej dekadzie XXI wieku użytkownicy oraz twórcy są do tego przyzwyczajeni. Potoczność jest także środkiem perswazyjnym, który pozwala na zmniejszenie dystansu między nadawcą a odbiorcą oraz kreowanie ich wizerunku, a zatem te elementy, które są kluczowe dla komunikacji w mediach społecznościowych, często w odróżnieniu od mediów tradycyjnych. Potoczność wypowiedzi w mediach społecznościowych podkreśla emocjonalny i bezpośredni charakter komunikacji. Opisy są obrazowe i proste do zrozumienia przez odbiorcę, co ważne, gdyż odbiorca ma charakter grupowy. Potoczność jest dobrze rozumiana przez odbiorców, przyciąga ich uwagę, ponieważ jest atrakcyjna, luźna i tworzy nieformalny charakter komunikacji, którzy odbiorcy lubią. Jak pisze Maria Wojtak: *potoczność rozpatrywana na płaszczyźnie tekstu zyskuje na komunikacyjnej atrakcyjności dlatego, że pozwala nadać wypowiedziom znamiona komunikatów nastawionych na kontakt z drugim człowiekiem, umożliwia ucieczkę od abstrakcji, w stronę mówienia czy raczej pisania konkretnego, bliskiego codziennemu doświadczeniu, obrazowego i zaangażowanego* [15, s. 21].

Zjawiskiem bliskim potoczności jest ludyczność i karnawalizacja języka. Zmiany zachodzące w języku są konsekwencją zmian tożsamościowych społeczeństwa, które coraz chętniej zwraca się ku ludyczności. Dyskurs ludyczny stanowi jeden z podtypów dyskursu rozumianego jako bardzo złożony, wielowymiarowy fenomen poznawczo-językowo-komunikacyjno-kulturowy. Ludyczność nawiązuje bezpośrednio do tytułu książki Johana Huizingi *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*, w której autor podkreśla, że celem zbadania ludyczności jest *nie to, jakie miejsce zajmuje zabawa*

pomiędzy pozostałymi zjawiskami kulturalnymi, lecz o to, jak dalece sama kultura ma charakter zabawowy [16, s. 8]. We współczesnych mediach, między innymi społecznościowych, karnawalizacja objawia się między innymi dużą emocjonalnością wypowiedzi, co widać także w wypowiedziach polityków, którzy często posługują się takimi formami jak żart, ironia, gra językowa, dowcip językowy czy obrazkowy i tym podobne, które wchodzą w skład ludyczności języka. Ludyczność natomiast to „charakter zabawowy, rozrywkowy” lub „skłonność do zabawy, rozrywki” [17, s. 106]. Bogdan Walczak twierdzi, że ludyczność można wpiąć w schemat komunikacji Romana Jakobsona w ramach funkcji ekspresywnej (emotywnej) języka:

Jak wiadomo, już dziś funkcja ekspresywna – jeżeli nie przez wszystkich językoznawców, to przynajmniej przez ich większość – rozumiana jest bardzo szeroko. Oprócz jej „klasycznych” przejawów, którym poświęcone jest dzieło Stanisława Grabiassa, włącza się w jej obręb wszelkie przejawy ekspresji mimowolnej (nieuświadomionej), czyli swoistej (przynajmniej w części nie do uniknięcia) autocharakterystyki nadawcy. Ekspresja świadoma, zamierzona dotyczy różnych rodzajów (typów) emocji. Jednym z nich, jak dowodzi empiria językowa – wszechobecny (dającym się obserwować zawsze i wszędzie) w podstawowych, uniwersalnych odmianach formalno-funkcjonalnych: potocznej i artystycznej, jest skłonność do zabawy, do rozrywki, czyli po prostu ludyczność, przejawiająca się w języku w skłonności do żartu, dowcipu językowego, zabawy lub gry językowej. Sądzę, że tego rodzaju odmianę funkcji ekspresywnej (emotywnej) można by określić mianem funkcji ludycznej, która tym samym wpisywałaby się w najpowszechniej przyjmowany model funkcji języka, czyli model Romana Jakobsona [17, s. 111].

4. Politycy ćwierkają

Komunikacja na Twitterze stanowi element marketingu politycznego, który jest rozpatrywany jako sytuacja komunikacyjna, gdzie podmiotami relacji są nadawca, przekaz oraz odbiorca. Konkretnie działania polityczne (takie jak spotkania z wyborcami, reklamy w telewizji i prasie czy aktywność w internecie) to jednak wąski aspekt kontekstu aktu politycznego komunikowania. Ważny jest też kontekst szeroki wyznaczany przez kulturowe uwarunkowania danego społeczeństwa, jego historię oraz kompetencje kulturowe i aktywność społeczną obywateli [18, s. 28]. Podstawowym zadaniem polityków i ich doradców jest zadbanie o spójność i atrakcyjność przekazu w różnych kanałach komunikacji oraz o to, by zaprezentować się z większym natężeniem i atrakcyjniejszym komunikatem niż konkurencja. Obecnie jednym z najważniejszych kanałów wykorzystywanych do komunikacji są media społecznościowe, w szczególności Twitter. Nowoczesny marketing polityczny zakłada kształtowanie długotrwałych relacji między partią i jej liderami, a obywatelami. Umożliwiają to media społecznościowe, które z jednej strony dają możliwość bezpośredniego kontaktu z wyborcami i dziennikarzami, a z drugiej precyzyjne targetowanie komunikatów na wybraną grupę. To wszystko sprawia, że politycy widzą w mediach społecznościowych potencjał, który wykorzystują nie tylko w czasie kampanii wyborczej, ale też w codziennym życiu politycznym. Politycy mogą wykorzystywać Twitter jako pole komunikacji poza konferencjami prasowymi, serwisami informacyjnymi czy wystąpieniami publicznymi. Sfera publiczna, rozumiana jako zbiór wielu społecznych procesów komunikacyjnych, umożliwia wy-

mianę informacji, idei lub debat, co prowadzi do formowania się opinii publicznej. Badacze wspominają o koncepcji elektronicznej demokracji, która kładzie nacisk na różne elementy włączania obywateli w procesy polityczne przy użyciu narzędzi i technologii. Do technik można zaliczyć między innymi poszerzenie e-dostępu do informacji publicznych w ramach otwartego rządu, e-konsultacje społeczne, e-petycje, e-głosowanie czy e-forum [10, s. 35-36]. Do tego należy dopisać także media społecznościowe.

Do popularyzacji mediów społecznościowych wśród polityków przyczyniło się również zjawisko mediatyzacji i celebrytyzacji polityki [19]. Zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych uwidocznił się trend znacznego wzrostu działań medialnych polityków w porównaniu do ich faktycznych dokonań na rzecz wyborców, jednak i w Polsce można już zauważyć skutki tych tendencji. Olgierd Annusewicz sugeruje za Jadwigą Staniszkis, że nadeszła era „postpolityki”, w której pożądanym wizerunek staje się głównym celem działań polityków, natomiast rzeczywiste plany i wizje polityczne, czyli realne działanie, schodzą na dalszy plan [20]. Podobną hipotezę stawia Dorota Piontek w swojej książce „Komunikowanie polityczne i kultura popularna. Tabloidyżacja informacji o polityce” [21], która wskazuje na odejście od merytorycznej dyskusji o danym problemie. Politycy, niczym gwiazdy telewizji, skupiają się na nagrywaniu Instastories (nagrania w aplikacji Instragram, zazwyczaj na żywo), opisywaniu swoich przeżyć na Facebooku, czy dyskusjach na Twitterze. Wyborcy takie działania śledzą. Polityk jawi się niczym ktoś znajomy, istnieje możliwość jego bliższego poznania, identyfikacji z nim. Ale jednocześnie takie działania dają szerokie pole do manipulacji – umieszczenie zdjęcia z konkretnego ujęcia, bądź fotomontażu, czy szeregu cytatów wyjętych z kontekstu zmniejsza możliwość obiektywnej oceny polityków. O tym, że politycy stają się celebrytami, nie trzeba nikogo przekonywać, jednak ten proces zachodzi także w drugą stronę i celebryci stają się politykami, jak na przykład Paweł Kukiz, Liroy czy Donald Trump. Dziś, w świecie zdominowanym przez media społecznościowe, nie sposób z nich nie korzystać, a by robić to z sukcesem, należy stać się influencerem.

Twitter spełnia różne funkcje komunikacji politycznej w Internecie:

- perswazyjną (za pomocą Twittera politycy zabiegają o głosy, przekonują do swoich politycznych idei, programów, czy projektów);
- edukacyjną (możliwość zdobywania nowych informacji);
- integracyjną (część polityków buduje za pomocą tego narzędzia własne zaplecze polityczne);
- komunikowania dwukierunkowego (wchodzenie w dialog z odbiorcami)
- ekonomiczną (pojawiają się apele o finansowe wsparcie partii lub inicjatyw politycznych);
- agenda-setting (często celem publikacji tweeta jest przyciągnięcie zainteresowania mediów i skłonienie dziennikarzy mediów tradycyjnych do podjęcia tematu na antenach radia i telewizji, czy łamach gazet) [22].

Znawca dyplomacji James Carafano mówiąc o twiplomacji, która ma zastąpić dyplomację powiedział, że *jeśli ktoś myśli, że 140 znaków pozwoli dyplomatom rozwiązać światowe problemy, to mamy spory kłopot. Twitter naprawdę nie został wymyślony na potrzeby dyplomacji. Nawet nie do normalnej rozmowy* [23]. Może i nie, ale jak widać każdego dnia toczą się w nim rozmowy, dyskusje i spory polityczne, a nawet realizowane są projekty dyplomatyczne. W obronie twiplomacji stanął Eryk Mistewicz, prezes Instytutu Nowych Mediów, który na łamach magazynu „Wprost” pisał: *dlaczego*

właściwie Twitter nie mógłby być pierwszą władzą? Mamy czasy, kiedy czwarta władza (media) schodzi na manowce postprawdy i okazuje się, że w przypadku trzeciej władzy prawo może działać wstecz, a pierwsza i druga też radzą dziś sobie średnio [24]. Zwolennikami twiplomacji są często także sami politycy. Radosław Sikorski, były Minister Spraw Zagranicznych, w artykule pod tytułem „W przyszłości wojny będą się toczyły na Twitterze” opublikowanym w Die Welt 06.09.2013 roku przekonuje, że dzięki Twitterowi dyplomacja staje się bardziej demokratyczna i przejrzysta, gdyż skończyły się czasy, kiedy to jak w XIX wieku dyplomację uprawiali starsi panowie przy zamkniętej kurtynie, decydując o wojnie lub pokoju. Sikorski przytacza dalej przykład swojego „ćwierkania” w sprawie azylu dla Snowdena, które światowe media natychmiast zacytowały jako oficjalne stanowisko Polski.

5. Robert Biedroń na Twitterze

Przewodniczący Klubu Poselskiego Lewica założył swoje konto na Twitterze w styczniu 2012 r. i od tego czasu opublikował ponad 24 tysiące tweetów, a obserwuje go 407 tysięcy użytkowników serwisu². Na potrzeby niniejszego artykułu przeprowadziłam badanie obejmujące okres trzech miesięcy – od 1 stycznia do 1 marca 2022 r. – analizę jakościową tweetów Roberta Biedronia. Jedną z definicji języka polityki jest ta autorstwa S. Dubisza, E. Sękowskiej i J. Porayskiego-Pomsty: *po pierwsze, należy przez to określić rozumieć słownictwo i frazeologię odnoszące się do szeroko rozumianej działalności politycznej (...). Po drugie, przez ten termin należy rozumieć przekazy sformułowane przez różne grupy użytkowników polszczyzny, biorących udział w szeroko rozumianym życiu politycznym i działalności politycznej* [25].

Przekazy o treści politycznej łączy zazwyczaj silne zabarwienie emocjonalne, nawiązanie do masowych odbiorców oraz obecność funkcji perswazyjnej. Przekazy tworzone są przez każdego z uczestników procesu komunikowania w systemie politycznym. Działanie perswazyjne to takie, które ma na celu akceptację odbiorcy co do prezentowanych przez nadawcę treści. Język polityki ma więc głównie na celu perswazję. Istotną funkcją Twittera jest możliwość dyskredytowania konkurentów politycznych, krytykowania ich aktywności, co na swoim profilu często czyni Biedroń. Figury retoryczne, które można odnaleźć w jego wypowiedziach na Twitterze to przede wszystkim hiperbole (*Państwo polskie zawiodło 12-letnią Kingę*), inwokacje i osobiste zwroty do wskazanego adresata (*Panie Prezydencie, chyba nie do końca zrozumiał o co chodzi w wyrokach UE*), metafory oraz pytania retoryczne (*Co poradzilibyście atakowanemu przez „lewactwo” Ministrowi Czarnkowi?*). Wśród środków stylistycznych dominują ironia (*A to podobno ja ze Śmiszkiem od 20 lat rozbijamy zdrowe, polskie małżeństwa?*), sarkazm oraz epitety (*Proszę, by Donald Tusk zszedł z cynicznej i destrukcyjnej dla opozycji drogi opluwania @__Lewica*). Podzieliłam posty na kilka kategorii:

1. Posty o charakterze informacyjnym, rzetelnym, przedstawiające faktyczny stan rzeczy, pisane językiem pełnym konkretnych informacji. W tego rodzaju postach często pojawiają się liczby oraz dane. Autor prezentuje też konkretne oczekiwania i to, co chce osiągnąć, np. *na dzisiejszej RBN chcemy informacji (...) oraz chcemy rozpocząć poważną dyskusję (...)*. Przedstawia także cele swojej partii: *w Polsce Lewica postawiła za cel (...)* i popiera je faktami: *(...) najbardziej dramatyczne sytuacje są w szkołach, gdzie dzieci LGBT+ są prześladowane*. Nie brakuje jednak również odniesienia emocjonalnego: *(...) skutkuje to wieloma osobistymi dramatami*.

² Stan na marzec 2023 r.

Przykłady:

- *W 2021 roku 83% importowanego do Polski węgla pochodziło z Rosji. Uniezależnienie się od rosyjskiego węgla to polska racja stanu. Ukraińska racja stanu. Europejska racja stanu.*
- *Na dzisiejszej RBN chcemy informacji:*
 - *Jak się ma sytuacja obronna Polski?*
 - *Jak zamierzamy poradzić sobie z napływem uchodźców?*
 - *Co dalej z polską polityką zagraniczną?*
 - *Jak uniezależnić się energetycznie od Rosji?*
- *Chcemy rozpocząć poważną dyskusję na temat systemu podatkowego.*
 - *niższe podatki dla zarabiających mniej*
 - *płacenie podatków nie powinno odbierać ludziom motywacji do pracy*
 - *uczciwy, sprawiedliwy, stabilny system”*
- *Nasi wyborcy oczekują współpracy, a nie podgryzania się po kostkach. Proszę, by Donald Tusk zszedł z cynicznej i destrukcyjnej dla opozycji drogi opluwania @__Lewica, która jest największym przeciwnikiem PiS ze wszystkich partii.*
- *W Polsce Lewica postawiła za cel walkę o prawa osób LGBT+ i kobiet. Najbardziej dramatyczne sytuacje są w szkołach, gdzie dzieci LGBT+ są prześladowane i skutkuje to wieloma osobistymi dramataми [26].*

2. Posty nawołujące do działania, operujące wielkimi słowami i figurami retorycznymi (np. państwo polskie zawiodło), które mają poruszać odbiorcę. Pojawiają się określenia oceniające (wadliwy system, biernie przygląda się, rekomenduję dymisję, nieludzki religijny zakaz). Autor kpi z postaw swoich politycznych oponentów, np. (...) *Minister zdrowia „zastanawia się”* oraz w ironiczny sposób zachęca do zmiany myślenia: (...) *czas to zmienić, (...) zamiast o słupki poparcia zadbajcie w końcu o Polki i Polaków.*

Przykłady:

- *Państwo polskie zawiodło 12-letnią Kingę. Zawodzi kolejne dzieci – zaprzestaje finansowania telefonu zaufania, nie daje politycznej zgody na reformy wadliwego systemu ochrony ofiar molestowania i biernie przygląda się kolejnym tragediom. Czas to zmienić.*
- *Co poradziłibyście atakowanemu przez „lewactwo” Ministrowi Czarnkowi? Ja rekomenduję dymisję.*
- *W obliczu rosyjskiej inwazji na Ukrainę musimy działać ponad podziałami. Dlatego apeluję do Prezydenta Dudy o zwołanie w trybie pilnym Rady Bezpieczeństwa Narodowego. W tej sprawie wszyscy musimy mówić jednym głosem: bezpieczna Ukraina to bezpieczna Polska #SolidarnizUkraina.*
- *Codziennie COVID zbiera ponure żniwo, kolejne rodziny tracą bliskich, a Minister Zdrowia „zastanawia się” nad obostrzeniami @__Lewica proponuje konkretne rozwiązania – szczepienia, testy, ograniczenia i paszporty. Zamiast o słupki poparcia zadbajcie w końcu o Polki i Polaków....*
- *Pani Agnieszka z Częstochowy z powikłaniami w bliźniaczej ciąży nie wróci już do trójki dzieci które zostawiła w domu, bo nieludzki religijny #zakazaborcizabija kobiety w Polsce. Panie Premierze, zmieni Pan prawo teraz czy czekacie na kolejne śmierci kobiet? #AniJednejWięcej [26]*

3. Posty ironiczne, prześmiewcze, skierowane bezpośrednio do wybranej osoby lub partii/grupy osób. Posty te stanowią najliczniejszą grupę wśród analizowanych na profilu polityka. Często zawierają w sobie grę słów, żart, ironię czy inne chwytły retoryczne.

Przykłady:

- *Zlikwidujmy Izbę Dyscyplinarną Sądu Najwyższego, ale jej członków poupychajmy gdzie się da. Panie Prezydencie, chyba nie do końca zrozumiał o co chodzi w wyrokach UE. Takie mydlenie oczu niczego nie rozwiąże.*
- *Po prawie roku wywijania szabelką rząd przystał na wszystkie warunki Czechów odnośnie Turowa. Sukces negocjacyjny PIS będzie kosztował polskich podatników 45 mln euro rekompensat i 68 mln euro kar dla Komisji Europejskiej. Na szczęście zdjęcie z Premierem Czech było gratis.*
- *Sasin miałby być kandydatem na Ministra Finansów? Obawiam się, że w tym przypadku nawet zawierzenie finansów Matce Boskiej nic nie pomoże...*
- *Kogo teraz podsluchuje PiS? NIKogo*
- *Pilne: Bogdan Świączkowski nowym „sędzią” „Trybunału” „Konstytucyjnego”. Magister Przyłębska ma nowego kucharza na pokładzie. (do postu dołączona grafika o treści: please don't put trash in the Supreme Court. It is extremely difficult to remove).*
- *W ostatnich dniach Morawiecki, Fogiel, Ziobro, Woś i inne miniony prezesa mówili, że w PL w ogóle Pegasusa nie ma. Dzisiaj wchodzi Kaczyński – cały na biało – i oświadcza, że JEST i został kupiony z funduszu sprawiedliwości. Czy kłamstwo stało się już w Polsce wartością?*
- *W normalnym kraju sytuacja, gdy zaprzestaje się finansowania Telefonu Zaufania dla dzieci i młodzieży, ale jednocześnie miliardami wspiera kościół i propagandę w państwowej telewizji, byłaby nie do wyobrażenia. Ale my, od jakiegoś czasu, nie żyjemy w normalnym kraju. [26]*

4. Memy

Przykłady:

- *Kiedy budzisz się ze swojego słodkiego snu i widzisz ile zła wygenerowały twoje rządy... (do postu dołączone zdjęcie zdziwionego premiera Morawieckiego). [26]*

5. Posty nawiązujące do życia prywatnego, ale odwołujące się do życia publicznego mające na celu „ocieplenie” wizerunku polityka. Posty te pokazują też spójność poglądów politycznych i życia prywatnego polityka – na przykład obronę praw środowisk LGBTQ+. Tego rodzaju posty często zawierają osobiste wyznania skierowane do partnera a także emotikony.

Przykłady:

- *To już 20 lat @K_Smiszek Kocham Cię 🥰!! P.S. A to podobno ja ze Śmiszkiem od 20 lat rozbijamy zdrowe, polskie małżeństwa? 😏😏 Touché #ordoiuris!*
- *A może spotkanie na Podkarpaciu? 🤗Ruszam z kolejną aukcją dla WOŚP! 😊 Tym razem do wylicytowania jest wspólna kawa w moim ukochanym Krośnie, a środki zasilą konto WOSP Krosno! ❤Serdecznie zapraszam do licytacji! [26]*

6. Posty nawiązujące do wojny w Ukrainie i działania ponad podziałami, w poważnym tonie i bez ataku na inne partie.

Przykłady:

- *Rada Bezpieczeństwa Narodowego powinna teraz obradować w sposób stały. Teraz bardziej niż kiedykolwiek potrzebujemy współpracy ponad podziałami – dla bezpieczeństwa wszystkich.*
- *Ponad podziałami piszemy list do @EUCouncil, @EU_Commission, @OlafScholz i innych europejskich liderów, aby nie zwlekały z całkowitym wyłączeniem Rosji ze SWIFT do 12 marca i włączyły w to #Gazprombank i #Sbierbank. Życie ludzkie nie może mieć żadnej ceny! Slava Ukraini!. [26]*

6. Podsumowanie

W swoich postach Robert Biedroń często zamieszcza emotikony mające na celu uatrakcyjnienie przekazu zwłaszcza dla młodszych odbiorców, wzmocnienie warstwy emocjonalnej tekstu oraz nadanie mu charakteru typowego dla komunikacji w mediach społecznościowych. Jak widać polityk jest aktywny na Twitterze i chętnie się nim posługuje zarówno w celu publikowania własnych, błyskotliwych wypowiedzi, jak i udostępniania tweetów innych, najczęściej pozostałych posłów klubu poselskiego Lewica. Jego wypowiedzi są przy tym kulturalne, nie obrażają innych polityków. Biedroń woli posługiwać się mniej lub bardziej subtelną ironią, stosować chwytliwe erystyczne i gry językowe niż stosować, tak popularny wśród niektórych użytkowników Twittera, język przemocowy. To sprawia, że jego profil jest atrakcyjny dla odbiorcy, zawiera dużo informacji na temat programu partii, którą reprezentuje polityk, a przy tym może być uznawany za zabawny i błyskotliwy. Można zatem stwierdzić, że profil Biedronia na Twitterze jest jak on sam: zadbany, dobrze ubrany, zabawny, co zwiększa jego autentyczny wizerunek w mediach. Z pewnością skutecznie trafia też do jego grupy docelowej.

Literatura

1. Van Dijk J., *Spoleczne aspekty nowych mediów*, przeł. J. Konieczny, Warszawa 2010.
2. Zuckerberg R., *Dot.scomplikowane. Jak rozplątać nasze życie w sieci*, przeł. L. Grzegorzówka, Warszawa 2014.
3. Empemedia.pl [data dostępu: 21.07.2023].
4. Twitter.com/H_Orzechowski [data dostępu: 21.07.2023].
5. Mount M., Garcia Martinez M., *Social Media: A Tool for Open Innovation*, California Management Review, nr 56(4), 2014.
6. Rheingold H., *The virtual community. Homesteading on the electronic frontier*, Cambridge 2000.
7. Stier S., Bleier A., Lietz H., Strohmaier M., *Election Campaigning on Social Media: Politicians, Audiences, and the Mediation of Political Communication on Facebook and Twitter*, Political Communication, 35(1), 2018, s. 50-74.
8. Varnali K., Gorgulu V., *A social influence perspective on expressive political participation in Twitter: the case of #OccupyGezi*, Information, Communication & Society, 18(1), 2015, s. 1-16.
9. Colleoni E., Rozza A., Arvidsson A., *Echo Chamber or Public Sphere? Predicting Political Orientation and Measuring Political Homophily in Twitter Using Big Data*, Journal of Communication, nr 64(2), 2014, s. 317-332.
10. Jacuński M., *Sieciowe komunikowanie polityczne w Polsce: perspektywa aktorów politycznych*, Wrocław 2016.
11. Parmelee J.H., Bichard S.L., *Politics and the Twitter Revolution: How Tweets Influence the Relationship Between Political Leaders and the Public*, Lanham, Maryland 2012.

12. Czyżowski D., Porębski L., *Media społecznościowe w kampanii wyborczej. Wykorzystanie Twittera w polskich wyborach parlamentarnych w roku 2015*, *Studia Politologiczne*, nr 45, 2017, s. 165-179.
13. Maguś W., *Twitter jako narzędzie dialogu liderów politycznych z otoczeniem*, *Zeszyty Prasoznawcze*, nr 4(240), 2021, s. 63-93.
14. Ong w., *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, tłum. Japola J., Lublin 1992.
15. Wojtak M., *Potoczność w tekstach prasowych*, [w:] Szpila G., *Język trzeciego tysiąclecia II t. 1*, Kraków 2002, s. 20-35.
16. Huizinga J., *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*, tłum. Kurecka M., Wirpsza W., Warszawa 1985.
17. Walczak B., *Ludyczność a funkcje języka*, [w:] (red.) Niekrewicz A., Walczak B., Żurawska-Chaszczewska J., *Ludyczność w języku i literaturze*, Gorzów Wielkopolski 2017, s. 108-120.
18. Jezieński M., *Teoria w praktyce czy praktyka w teorii? O metodologicznych aspektach badań nad marketingiem politycznym*, *Studia Politologiczne*, nr 24, 2012, s. 20-30.
19. Grabarczyk A., *Celebrytyzacja polityki w Stanach Zjednoczonych*, Gdańsk 2015.
20. Annusewicz O., *Celebrytyzacja polityczna*, *Studia Politologiczne*, nr 20, 2011.
21. Piontek D., *Komunikowanie polityczne i kultura popularna. Tabloidyżacja informacji o polityce*, Poznań 2011.
22. Annusewicz O., *Twitter jako przestrzeń autoprezentacji politycznej. Zarządzanie wizerunkiem polityka w mediach społecznościowych*, *Studia Politologiczne*, vol. 45, 2017, s. 91-112.
23. Babb C., *Is Twiplomacy replacing traditional diplomacy?*, <https://www.voanews.com/a/twitter-diplomacy-social-media/1452891.html>, [data dostępu 10.05.2023]
24. Mistewicz E., *Twitter zamiast dyplomacji i mediów*, <https://www.wprost.pl/tylko-unas/10046136/eryk-mistewicz-twitter-zamiast-dyplomacji-i-mediow.html>, [data dostępu 10.05.2023].
25. Dubisz S., Sękowska E., Porayski-Pomsta J., *Leksykalny kod polityczny we współczesnej komunikacji językowej*, [w:] (red.) Gajda S., Markowski A., Porayski-Pomsta J., *Polska polityka komunikacyjnojęzykowa wobec wyzwań XXI wieku*, Warszawa 2005, s. 151-165.
26. [Twitter.com/RobertBiedron](https://twitter.com/RobertBiedron) [data dostępu 10.05.2023].

Język Roberta Biedronia na Twitterze jako narzędzie kreowania wizerunku

Streszczenie

Twitter to portal społecznościowy chętnie wykorzystywany przez polityków różnych opcji do komunikacji ze swoimi wyborcami, mediami oraz innymi politykami. Dzięki krótkim wiadomościom oraz hashtagom, ich twórcy mogą wykazać się pożądaną w polityce umiejętnością przekazania zwięzłego, aczkolwiek przyciągającego uwagę, komunikatu. Robert Biedroń, przewodniczący Klubu Poselskiego Lewica, na swoim koncie na Twitterze udowadnia, że język polityki może być ostry jak brzytwa, a zarazem zabawny i błyskotliwy. Niniejszy artykuł analizuje wybrane wypowiedzi polityka, które zostały przez niego zamieszczone w pierwszym kwartale 2022 roku na Twitterze.

Słowa kluczowe: Robert Biedroń, Twitter, social media, kreowanie wizerunku

Robert Biedron's language on Twitter as an image-building tool

Abstract

Twitter is a social networking site willingly used by politicians of various options to communicate with their voters, the media and other politicians. Thanks to short messages and hashtags, their creators can demonstrate the desirable in politics ability to convey a concise, yet attention-grabbing message. Robert Biedroń, chairman of the Lewica MPs' Club, on his Twitter account proves that the language of politics can be razor sharp, and at the same time funny and brilliant. This article analyzes selected statements made by the politician in the first quarter of 2022 on Twitter.

Keywords: Robert Biedron, Twitter, social media, image creation

Indeks Autorów

Bera A.	156
Cieplińska-Truchan E.	78
Januszewska E.	30
Januszewski A.	7
Jasik I.	54
Kleszczewska-AlbińskaA.	105
Krawczyk A.M.	234
Kucharewicz R.	128
Kupczyk D.	88
Kwaśniewski J.P.	140
Liedke A.	206
Łojko M.	223
Merklinger-Soma M.	119
Pawłowska M.	174
Selwent M.	189
Szulc M.	278
Wilczek-Rużyczka E.	119
Witkowski W.	189
Wróblewski J.	189